Hrotkó Larissza

A nélkülözhetetlenek

A zsidók 18. századvégi – 19. század eleji letelepedése Pesten különös tekintettel a zsidó nők helyzetére

ISBN 978-615-5494-01-7

Lektorálta:

Gyáni Gábor
Kiss Endre
Lichtmann Tamás

TARTALOMJEGYZÉK

I. BEVEZETŐ 5

1. Nő, mint a kutatás alanya 5

1. 2. Röviden a zsidó feminista kutatásokról 7

1. 3. A nőkutatások a pesti zsidó közösség kulturális szomszédságából 11

2. A pesti zsidóság történetírása 13
2. 1. A történész-rabbik narratívái 15
2. 2. A magyar társadalomtudomány a pesti zsidóságról. 21
2. 3. A *Budapesti Negyed* 31

II. A KUTATÁSI FORRÁSOK LEÍRÁSA ÉS RÖVID NYELVI ELEMZÉSE 36

1. A 18. század végi – 19. század eleji pesti jiddis nyelvű hivatali iratok leírása 36
1. 1. A nyelvi kutatás a kultúra antropológiai tudományterületen 36
1. 2. A jiddis helyéről az európai nyelvrendszerben 38
1. 3. A zsidók pesti jelenlétének írásos emlékei 41
1. 4. A 19. század eleji összeírások grafikai-fonetikai és lexikális tulajdonságai 42
1. 5. A leírás részleteinek összefoglalása 53

2. Deutschsprachige Geschäftskorrespondenz zwischen dem Pester Stadtrat und der jüdischen Gemeinde zu Pest 60
2. 1. Inhaltliche Klassifizierung der Schriftstücke 60
2. 2. Deutsch als Geschäftssprache in Pest 62
2. 3. Jüdische Deutsch-Schreiber der Pester Gemeinde 63
2. 4. Textanalysen 64
2. 5. Zusammenfassung sprachlicher Charakteristiken 69

III. A PESTI ZSIDÓ LETELEPEDÉS ÓBUDAI GYÖKEREIRŐL 74

1. A 18. századvégi – 19. század eleji óbudai zsidóság, mint a pesti zsidó letelepedés egyik főeleme 74
1. 1. Adalékok „a türelmi adó korszakának” zsidó demográfiájához 74
1. 2. Büchler Sándor óbudai népességi adatai 76
1. 3. A pesti zsidó letelepedés óbudai származását részben igazoló, részben cáfoló adatok 78

2. Az óbudai iratok, mint a kutatás forrása 83
2. 1. Családfői névsorok 83
2. 2. Az óbudai vonzási körzethez tartozó települések zsidó népessége 88

3. Az óbudai körülmények a pesti letelepedés idején 89
3. 1. Az óbudai zsidó vállalkozók pesti üzlete 89

4. Az óbudai zsidó férfisorsok 92
4. 1. Boskovitz családról 92
4. 2. Selka Abeles és mások 96
4. 3. Az óbudai zsidó nők családjogi esetei 98

IV. ÓBUDA UTÁN. A PESTI KEZDET 103

1. A pesti környezet 103
1. 1. A pesti népességi és vallásetnikai viszonyok 103

1. 2. A terézvárosi zsidó demográfia és a terézvárosi utcák ... 108
1. 3. A terézvárosi lakók és polgárok: a lakóházak és a háztulajdonosok ... 114
1. 4. A pesti női társadalom néhány sajátosságának leírása ... 120
1. 5. A pesti nők külseje, öltözködése, életformája ... 123

2. Pest zsidó női és férfi telepesei ... 125
2. 1. A zsidó telepesek önmeghatározásának pesti sajátosságai ... 125
2. 2. A pesti telepes zsidó nők kora és származási helye ... 129
2. 3. A házasságkötés feltételei, a háztartás felszerelési tárgyai a hozomány leírása alapján ... 131
2. 4. A szülésekről, a gyerekekről és a gyakran előforduló betegségekről ... 134
2. 5. A közösségen belüli női kommunikáció ... 138

3. Az első zsidó telepes férfiak történeteiből ... 139
3. 1. Néhány letelepedési ügyről ... 139
3. 2. Bauer, a modern pesti zsidó vállalkozó ... 141

V. A NŐI STÁTUSZOK ÉS A NŐI MUNKA ... 153

1. A feleségek, az özvegyek és a leányok, mint az emberi tőke része ... 153
1. 1. A zsidók pesti gazdasági tevékenységének piaci lehetőségei a századfordulón és a 19. század negyvenes éveiben ... 153
1. 2. A megélhetés forrásai ... 155
1. 3. A kereskedőfeleségek ... 160
1. 4. A vendéglátó- és az élelmiszeripar ... 168
1. 5. A fuvarozók és az iparosok feleségei ... 172
1. 6. Az alkalmazottak és az értelmiségiek feleségei ... 177
1. 7. Az orvosok és a betegápolók feleségei ... 183
1. 8. A zenészcsaládok ... 185

2. Az önállóan gazdálkodó nők. A dolgozó özvegynők ... 186
2. 1. A kereskedőnők és az ügynöknők ... 186
2. 2. A házalónők és a zsibárusnők ... 190
2. 3. A nem kereskedői szakmák női képviselői ... 192
2. 4. A kézimunka készítőnők ... 194
2. 5. A szülésznők és az ápolónők ... 195
2. 6. A koldusfeleségek és a kolduló özvegyek ... 200

3. A háztartási alkalmazottak ... 204
3. 1. A cselédlányok (*Dienstmädchen*) és a szakácsnők ... 204
3. 2. Néhány egyéni eset az előzőekben feltüntetett korcsoportokból ... 206
3. 3. A házasságon kívüli gyermekszülés ... 210
3. 4. Összehasonlítás más országok tapasztalataival ... 214

VI. ZÁRÓRÉSZ ... 216

A kutatás főbb szempontjainak összefoglalása ... 216
1. A bevándorló és a befogadó kultúra találkozása ... 216
2. A pesti zsidó közösség funkcionális növekedése ... 223
3. A pesti zsidó nők társadalmi legitimációja ... 226

FÜGGELÉK ... 234

A PESTI LETELEPEDÉS HATÁSA A ZSIDÓ NŐK ÉS FÉRFIAK ÉLETVITELÉRE ... **234**
1. Kikeresztelkedés, mint az egyéni és a társadalmi érvényesülés útja ... 234
2. A kikeresztelkedés, mint a zsidó férfiak társadalmi felemelkedésének útja. A nemesítés ... 236
3. A zsidó kereskedők kitérési példái ... 240
4. Az értelmiségiek kitérései ... 243
5. A nők kitéréséről ... 246

6. A zsidó gyerekek megkeresztelése 251
7. A 19. század 30-40-es éveinek kitérései különös tekintettel az 1848. évi szabadságharc zsidó reflexiójára 254
8. A zsidó nők 18-19. századi kikeresztelkedésének motivációjáról egy németországi kitérés példáján 259

I. Bevezető

1. Nő, mint a kutatás alanya

1.1. A feminista írás sajátosságairól

Elisabeth Lövinger 1788 körül telepedett le Pesten férjével, Joseph Lövingerrel. 1791-ben fia született, akit Bauer Philip a zsidó vallási előírásoknak megfelelően Jiar hónap 10-én körülmetélt („ordentlich beschährt hat"). 1811-ben 27 éves Elisabeth már özvegy volt, lakását Joseph és Katy Musikant Terézvárosi házánál bérelte.[1]

A városi hatóságnak benyújtott igazolás szerint Elisabeth becsületesen tartotta fenn magát („ehrlich ernähret"), bár jövedelmének forrása ismeretlen maradt.[2] A pesti élet bizonytalanságában az asszony nem volt egyedül: több más zsidó nő is ekkortájt költözött fel Pestre a jobb megélhetés reményében. Ezek a nők, akiknek pontos számát sem tudjuk, állnak jelen nőkutatás középpontjában.

A nőkutatás olyan tudományterület, amely a szuverén női kultúra tapasztalatainak feldolgozásával foglalkozik. A nők társadalmi helyzetének kutatásakor a férfiakat (apát, férjet, fiúgyermeket, rokonokat vagy közösségvezetőt)[3] és a környezet tárgyi szféráját (a házakat, a felszerelést, a városi utcákat, sőt az utcai lámpákat) nem hagyhatjuk figyelmen kívül, mert a női társadalomban kialakuló képe ezekkel a részletekkel együtt lesz teljes.

A magyarországi zsidóságot kutató történészek és szociológusok hagyományosan a „zsidókról" szólnak, holott az általánosítás egy hamis androgén képet alkot a zsidó közösségről. A magyar társadalom tudatában –a nemi megkülönböztetést elhanyagoló nyelvi struktúrák ellenére– rögzült az általános felfogás, hogy a férfiak a vallási elsőbbség jogán képviselik a szóban forgó kultúracsoportot. A nőt a társadalomtörténeti diskurzus kellékként használja. Ezért a nő leírása a férfi értékek és vágyak tükrében történik. A női ábrázolás pozitivitását például szinte kizárólag a (férfiak és intézményei iránti) hűség-skálán mérik. A művelt nőt természetellenesnek, veszélyesnek és *nem-nőiesnek* minősítik, miközben a nőiesség hagyományos fogalmát ugyancsak a férfiak hozták létre mintegy magatartási elvárásként a nők számára. Vagyis *a nőiesség* nem egy biológiai, hanem társadalmi eredetű, közelebbről meg nem határozható tartalom. Ennek attribútumai a leíró személy ízlésétől, vagy az adott kultúra kommunikációjától függnek.

---

[1] BFL Zsidó ügyek 1816-1837. 964-966.
[2] Uo.
[3] Ebben az esetben a „nő" és a „férfi" jelző a magyar (nyelvi) elnevezéshez kötődik.

A feminista írásmű szerzője közlésének nyelvében érezteti a szuverén női kultúrát.[4] A nem feminista szerzők –és itt nem kizárólag a férfiakról van szó– a női problématikát a legjobb esetben a hagyományos gender-identitás szempontjából vizsgálja, de a vizsgálat eredményeként negatív nő-kép alakul ki. A nő a gender-művekben diskurzus tárgya, amely a hatalomtól és a társadalmi mozgástértől megfosztott áldozatként jelenik meg a strukturált társadalomban. Az alany szabadságától megfosztott nők képtelenek az önálló struktúraváltásra vagy a társadalmi változásokra. Ez azonban nem felel meg a valóságnak.

A női diszkrimináció nem a nők áldozati volta, hanem a patriarchális-kyriarchális[5] viszonyok folyamatos reprodukciójának következménye.[6] A feminista kutatás ezt a tapasztalatát közvetíti a társadalom felé. Ám ez a közlés nem felel meg a férfiközpontú tudomány kritériumainak, mivel elsősorban észlelésből és érzelmekből indul, amelyeket nem lehet mérni, vagyis tudományosan vizsgálni. A feminista diskurzus tehát egy új nyelvet igényel, amely meghaladja a bipoláris –férfi kontra nő– társadalmi kritikát.

Többek között ez azt is jelenti, hogy a társadalmi diszkrimináció vizsgálatánál a potenciális és a tényleges diszkriminálók soraiból a nőket sem zárhatjuk ki, amint a diszkrimináltak oldalán lehetnek férfiak is. Ezt teszi a társadalmilag „gyenge" férfiakat a nőkkel egyenlővé. Ugyanez vonatkozik a hatalmi viszonyok társadalmi ábrázolására is, noha elvileg a társadalmi magatartási normák elősegítik a nők szegénységét és elnyomását.

Séllei Nóra *A feminizmus találkozásai a posztmodernnel* című kötetben olyan dolgozatokat gyűjtött össze, amelyek a feminizmus mai irányzatait és azok helyét a tudományban tárgyalják. A *Feminizmus, posztmodernizmus és genderszkepticizmus* cím alatt Susan Bordo egy kritikus idézettel vezette be a nemek kutatásának áttekintését. Eszerint: „A gender fogalmát […] olyan sűrűn át- meg átszelik a faj, az osztály, a történelmi partikularitások és az egyéni különbségek, hogy analitikus fogalomként semmi haszna sincs."[7] Bordo genderszkepticizmusnak nevezi ezt a gondolkodást, de meg is jegyzi, hogy ez nem egy

---

[4] Pető Andrea egyik megjegyzése a női interakciókról ilyen szempontból például szolgálhat: „A nők általában kritikusabban fogalmazzák meg a véleményüket, ha a nők kérdezik őket, nem pedig férfiak" – írta Pető a „politikai alaktanában" utalva a nők társadalmilag kialakult specifikus beszédformájára.
Pető Andrea, *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A politizálás alaktana*," Balassi Kiadó, 2003. 45

[5] Elisabeth Schüssler-Fiorenza, *Wisdom Ways: Introducing Feminist Biblical Interpretation,* Orbis Books, New York, 2001. A „kyriarchális" neologizmus egy olyan jelenséget jelez, amely elősegíti az egyik társadalmi csoport „törvényes" uralmát egy másik felett. Vö. „patriarchális".

[6] Vö. Jürgen Habermas, *Glauben und Wissen. Friedenpreis des Deutschen Buchhandels 2001,* Frankfurt am Main, 2001, 10-11.
Elžbieta Adamiak, *Brauchen wir eine Theologie der Frauen in der „Zweiten Welt"? Was könnte sie bedeuten?* In: Jahrbuch der Europäischen Gesellschaft für theologische Forschung von Frauen, Peeters Leuven: Belgium 11/2003, 7–23.

[7] Séllei Nóra *A feminizmus találkozásai a posztmodernnel,* Csokonai Kiadó, 2006, 93.

általános vélemény: a kortárs feminizmus továbbra is egy változatos és plurális vállalkozás maradt.[8]

Judith Butler a feminista diskurzust ugyancsak a gender-identitás problematikájához, sőt annak válságához köti. Butler kultúraként vizsgálja a nemiséget és felveti, hogy ez a vizsgálat a *társadalmi* nemre korlátozódik.[9] A nyelvi megfogalmazásban a nem ugyanis társadalmi kategóriává válik. A megtestesített emberi nemhez a társadalmi diskurzus nem fér hozzá.[10]

1. 2. Röviden a zsidó feminista kutatásokról

A zsidó nőkutatást a megalapozott társadalmi kritika, a judaizmus alapos ismerete és sajátos zsidó nyelve jellemzi. Szinte nincs is olyan zsidó feminista- vagy gender-írás, amelyben ne találkoznánk az egész zsidó kultúrát jellemző szókinccsel (az olyan fogalmakkal, mint *holocaust, zsidóüldözés, antiszemitizmus, ortodox, askenáz, szefárd, Kabbala, tikkun olam* stb.), valamint a tórai és a talmudi idézetekkel. Ezzel a feminista szerzők határozottan a zsidóságra helyezik a hangsúlyt.

A feminista mozgalom megalakulása Izraelben az 1970-es évek erőteljes európai alijájához kapcsolódik.[11] De az Egyesült Államok felől is hatott a feminista irodalom. Elsősorban Paula E. Hyman és Rachel Adler nevét kell megemlíteni, akik mai napig is szerepet játszanak az izraeli feminizmus témáinak meghatározásában.

A chicagói származású Rachel (Ruthelyn) Adler az 1970-es években az ortodox zsidó nők soraiból jött a feminista mozgalomba. Egyik legelső munkája: *The Jew Who Wasn't There: Halakha and the Jewish Woman* 1971-ben jelent meg. Az ezt követő munkáiban is Adler képviselte a halakhikus előírások szerint élő ortodox zsidó nőket.

A halakha és a zsidó nő kapcsolata továbbra is érdekli a zsidó kutatónőket, mint olyan valóság, amely a mai nők életére továbbra is hatást gyakorol. Valérié Rhein (Svájc) egyik 2007-ben, Budapesten kiadott tanulmányát ez a gondolat jellemzi. A cikk elsősorban a Tóra szombati felolvasásának női vonatkozásairól szól, amit a modern ortodoxia a gyakorlati életben is felhasznált.[12]

---

[8] Uo. 95.
[9] Judith Butler *Jelentős Testek* (Bodies that matter), Budapest, 2005. 18.
[10] Uo. 19
[11] Ezért az izraeli szerzőnők többnyire angol nyelven jelentetik meg tanulmányait. A magyarországi feminista mozgalomról: Hrotkó Larissza *Ungarische Frauen im Aufbruch zwischen Religion(en) und Politik. Ein Überblick über die Entwicklung der ungarischen Frauenbewegung*, Feministische Zugänge zum interreligiösen Dialog, ESWTR, Peeters-Leuven-Walpole, MA/Belgium, 2009, 153-164.
[12] Rhein, Valérie, *Transforming, Traditions: Halakhah, Women and Kriat-Ha-Torah.* In: Gender, Memory, and Judaism Budapest, 2007, 67-73.

Paula E. Hyman legutóbbi munkái között egy női memoár is található. A visszaemlékezés szinte már klasszikus női irodalmi műfajjá vált. Éppen az askenáz zsidóság területén keletkeztek az ismert visszaemlékezések, amelyek közül Glickl bas Juda Leib von Hameln írása talán a leghíresebb. Paula Hyman kiadásában 2002-ben megjelent memoár is egy askenáz zsidó nő tollából származik: Puah Rakovsky 1865-ban született Lengyelország orosz fennhatóságú területén. Nőként a hagyományos zsidó közösség szélére szorult. Rakovsky radikalizmusa –az orosz szociáldemokrata mozgalom, sőt az anarchista csoport tagsága– valószínűleg ebből származott.[13] A pesti zsidó női réteg számos képviselője Puah Rakovsky hazájából érkezett, legtöbbjük a 19. század elején nagyon szegény volt. Ám az is igaz, hogy éppen a kelet-európai zsidó nők hozták magukkal a zsidó betegápolási, illetve szülésznői, sőt kézimunkázó hagyományt is.[14]

Megemlítem még Shulamit Magnus történésznő (Kalifornia) írását, aki az orosz-litván női kutatásához irodalmi keretet választott ugyan, de a szokásos irodalomtörténeti írását a zsidónők 19. századi társadalmi helyzetének és főleg a judaizmushoz való viszonyulásának tárgyalására használta fel. Magnus számára a zsidó hagyomány kettőssége mindenekelőtt abban van, hogy a férfiak és a nők más-más tapasztalatokat, illetve emlékeket hordoznak, noha a külső világ felé egységes értékrendszert mutatnak. Nem véletlen, hogy ebben a kontextusban felmerül Glickl Hamel neve.

A zsidó család társadalmi életének kettőssége a zsidó és a nem-zsidó környezet között ugyanúgy érdekelte Wengeroff Paulinét, Magnus irodalmár-hősnőjét, mint a környezetében zajló külső események. Pauliné naplójában olyan híres kortársak neve is kapott helyet, mint Churchill, Chaim Weizmann vagy Golda Meir.

A nők marginális életéről a zsidó társadalomban Judith Plaskow, az amerikai zsidó feminista mozgalom harmadik meghatározó alakja szól. A Bar Ilan egyetemen 2006 májusában tartott nemzetközi konferencia vitaindító beszélgetésben Plaskow *periferikus zsidóknak* nevezte a nőket.[15]

A férfiak azt tanítják a Misnában, hogy a nők ki vannak zárva a pozitív vallási parancsolatok teljesítéséből. Ezért a vallási közéletet képező zsinagógai eseményeken, a szombati és más ünnepi liturgiákon a nők még ma is csupán szemlélők.

---

[13] Paula E. Hyman, *My Life as a Radical Jewish Woman. Memoirs of a Zionist Feminist in Poland*, 2002. (A visszaemlékezések eredeti nyelve jiddis volt: Zikhroynes fun a Yidisher revolutsyonerin: Puah Rakovsky).

[14] Ezt a Budapesti Zsidó Levéltárban őrzött adóösszeírási bejegyzésekből állapíthattam meg (l. dolgozatom *Női státuszok és női munka* című V. részében).

[15] Judith Plaskow, Tamar Ross, Gender Theory and Gendered Realities: An Exchange beetween Tamar Ross and Judith Plaskow in: Nashim 1/2007. 207-251, itt: 208

Arról, miért kerülnek ki a nők a társadalmi élet margójára, Plaskow 2005-ben megjelent, *Three Steps Forward, Two Steps Back* című munkájában próbált válaszolni. A szerzőnő azokból az eredményekből indult ki, amelyeket a feminista mozgalom a női emancipáció terén 1970 óta ért el.[16] A modern életben a vágyak és a realitások közötti konfliktusok vetik vissza az emancipációs vívmányokat. Így a nők számára a legnagyobb hátrányt a gyermekszülés és a karrier közötti konfliktus jelenti. A gyermekszülés mellett döntött nők kénytelenek lemondani a teljes munkaidős állásokról és ezzel együtt a továbbjutási esélyekről a tudományban, a vallásban és a politikában.

Hanna Herzog (Tel-Aviv) munkája jó példa arra, hogy a nemek közötti biológiai különbségek kérdését sem a feminista-, sem a gender-megközelítés nem kerülheti el. *Homefront and Battlefront: The Status of Jewish and Palestinian Women in Israel* című dolgozatában Herzog „gender"-szerzőként tárgyalja Izrael szociális dichotómiáját.[17] A társadalmi kettősség az otthon és a csatatér (a szerzőnő így nevezi a közéletet, az üzleti és politikai légkört) között Herzog szerint reprodukálja a női munkát diszkrimináló mechanizmust. Ez ugyanis a munkafajtákat egy-egy nemhez köti és ez által is generálja a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenséget. Sőt, ez a kettőség nemcsak bezárja a nőt hagyományos szerepébe, de gyengíti is a radikális feminista mozgalom egységes fellépését.[18]

Harriet Pass Freidenreich *Female, Jewish and Educated* című munkája bevezető alapgondolata dolgozatom mottójaként is szolgálhat: *Finding Our Mothers, finding ourselves.* Freidenreich idézi Ruth Bader Ginsburg, az AEÁ Legfelsőbb Bírósága második női és első zsidó tagjának gondolatait, aki az 1993. évi jelölésekor ezt írta: "I pray that I may be all that [my mother] would have been had she lived in an age when women could aspire and achieve and daughters are cherished as much as sons."[19] A szöveg további részeiben Freidenreich biztat a női sorsok felkutatására, amelyek mai nők számára is tanulságosak lehetnek.

Marion Kaplanra, a németországi zsidó nők vezető személyiségére hivatkozva Freidenreich hangsúlyozza, hogy a késői 19. és a korai 20. század zsidó nőit megfertőzte az otthon kultusza. Igazán sok bátorság kellett ahhoz, hogy a társadalmi középosztály családjaiból származó fiatal nők hátat fordítsanak a szülői otthonnak és a házasságnak, és egyetemre menjenek, vagy munkahelyi pályafutásnak szenteljék életüket.[20]

---

[16] Judith Plaskow, *Three Steps Forward, Two Steps Back* in: Nashim 9/2005. 186–188

[17] Hanna Herzog, *Homefront and Battlefront:The Status of Jewish and Palestinian Women in Israel,* Israel Studies 1/1998, 61-84.

[18] Uo. 62

[19] Harriet Freidenreich *Female, Jewish and Educated* : The Lives of Central European Jewish University Women, Bloomington: Indiana University Press, 2002. xiii

[20] Uo. 30

Noha ebben az értekezésben a 18. század végi – 19. század eleji állapotokat írom le, a nők és a munka, a nők és a szakképzettség, valamint a női tanulás témája már jelentkezett a társadalmi diskurzusban. A zsidó nők részvétele a munkában mai napig egy aktuális téma. Itt említem még Nancy L. Green *Gender and Jobs in the Jewish Community: Europe at the Turn of the Twentieth Century* című értekezését, amelyben megállapítja, hogy a nemek valóságos társadalmi szerepe és az ezzel kapcsolatos zsidó közösségi elképzelések között vannak differenciák. Majd ezt írja a zsidó nők társadalmi státuszának változásáról: „The women of my generation were brought up with the notion that mothers do not work (even when ours did and we were proud of it). The Jewish woman was 'princess,' wife, mother (a lifecycle progression not hers alone). Yet the variety of Jewish women's activities a century ago, like today, corresponds neither to the halakhic construction of female role models nor to the 1950s view of princesses and mothers."[21]

Ugyancsak a társadalmi szerepváltozásról értekezik Judith R. Baskin *The changing role of the woman* című tanulmányban.[22] R. Gail Labovitz tanulmányát a dolgozó zsidó nőkről sem hagyhatom ki a felsorolásból, hiszen pontosan arról a rabbinikus családi gazdasági modellről írt, amelyet dolgozatom női társadalmi státuszokról szóló része érint. Labovitz hangsúlyozza, hogy a zsidó nők aktívan dolgoztak a családi üzletben, ám ugyanakkor ki voltak zárva a vallás gyakorlásának különböző formáiból és a tanulásból.[23]

A budapesti születésű Pető Andrea folytatja a magyar feminista vonalat. Az 1998-ban megjelent *Nőhistóriák, a politizáló magyar nők történetéből 1945–1951* a zsidó nőegylet háború utáni történetét meséli el a *Mirjam forrása* című fejezetben.[24] Ugyanebben a kötetben jelenik meg a Magyar Feminista Egyesület utótörténete is, amelynek megalakulásához a zsidó nők nagymértékben hozzájárultak.[25] A *Napasszonyok és holdkisasszonyok* című, 2003-ban megjelent könyvét Pető *a politizálás alaktanának* nevezte. A könyv bevezető részében a szerzőnő bemutatja a kutatási módszerét, a *narratív életinterjút,*[26] és felhívja a kutatónők/kutatók figyelmét a nők közötti különbségekre, amelyek külön vizsgálatot érdemelnek.[27]

---

[21] Nancy L., Green, *Gender and Jobs in the Jewish Community: Europa of the Turn of the Twentith Century* in: Jewish Social Studies, 2/3 2002, 39—60. itt: 42

[22] Judith R. Baskin Baskin, Judith R., *The changing role of the woman* in: Modern Judaism. An Oxford Guide. Ed. by Nicholas de Lange, Miri Frend-Kandel, Oxford University Press, 2005, 389–402

[23] Gail Labovitz, *The Scholary Life – The Laboring Wife: Gender, Torah and The Family Economy in Rabbinic Culture* In: Nashim, 13/ 5767/2007, 6-48, itt: 13.

[24] Pető Andrea, „*Nőhistóriák, a politizáló magyar nők történetéből 1945-1951"*, Seneca, 1998.46–56

[25] Hrotkó Larissza 2009.

[26] Pető Andrea, *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A politizálás alaktana*," Balassi Kiadó, 2003. 34–35.

[27] Uo. 35.

Az úgynevezett női identitás leírásánál Pető kerüli a magyarázó hangnemet. Vizsgálatának célterülete *a társadalmi cselekvés és társadalmi tevékenységi kör (agency) összekapcsolódása* az időleges, a viszonylagos, a kulturális, illetve intézményes és makrostrukturális közegben.[28] Pető nem egy feminizmust, hanem a társadalmi diskurzustól függő több feminizmusfajtát tételez fel.[29] A feminizmus diskurzusát a szerzőnő azzal a találó megjegyzéssel foglalja össze, hogy a feminizmus alapvető momentuma a tekintélyuralmi módon szervezett intézmények iránti ellenérzés és az előírt társadalmi nemek szerinti szerepek eltörlése.[30]

1. 3. A nőkutatások a pesti zsidó közösség kulturális szomszédságából

A magyarországi zsidó kultúrához történetileg közelálló német nyelvterületről származik két női kutatás, amelyből az egyik a frankfurti,[31] a másik a bécsi, illetve bécsújhelyi zsidó közösségről szól.[32] Mindkét munka szintén a levéltári forrásokra támaszkodik.

A frankfurti közösség kutatása a tipikus zsidó egzisztenciális helyzetben – a zsinagógai és egyéb hagyományos vallási szituációkban – valósult meg. Írásában a judaista kutatónő nem fordított különös figyelmet a történetiségre: a középkori zsinagóga körülményei összemosódtak a 19. századvégi, illetve a 20. század feltételei között működő zsinagóga eseményeivel. Teológiailag és vallástanilag ez valószínűleg helyes is: a vizsgálat középpontjába maga a zsinagóga és a vele kapcsolatos vallási események kerülnek. Ugyanakkor az antropológia és a kultúrakutatás szempontjából ez a felfogás helytelen. Hiszen a zsinagóga nemcsak az épület és a szertartás, hanem maguk az emberek is, akik a zsinagóga elválaszthatatlan részét alkotják. Az 1930 körüli *Ezrat ha-Nashim* zsinagógai részben ülő zsidó nők nyilván nem hasonlítottak az 1748. évi „helyen” – מקום רינה ותפלה – imádkozó nőkre. Még akkor sem, ha mindkét hely egyformán galériaszerű épületrész volt.

A szerzőnő a leírás során lépten-nyomon a halakhikus irodalomra hivatkozik, amiért vizsgálata a nők sajátos helyzetére nem tér ki. A halakha ugyanis valóban kötelezi a nőt az

---

[28] Uo. 37.
Az „identitás” szót Pető Andreától idéztem, de valójában nem tudom, mit értett e sokat használt, ám elég homályos fogalmon, vagy miért alkalmazta ezt a fogalmat az úgynevezett *nőiességre*.
A társadalmi előítéletek és korlátok alapján létrehozott női „identitásról” tárgyal Judith Butler, *Gender Trouble: Feminism and The Subversion of Identity*, New York, 2008.
Butler repr. 2007, 2008. 2–8, 22–34, de főleg „The body politics of Julia Kristeva” című fejezetében: 107–127.
[29] Pető Andrea 2003. 43–46.
[30] Uo. 49
[31] Tzvia Koren-Loeb , *The Frankfurt a. M. Memorbuch: Gender Roles in the Jewish Community Institutions* in: Women in Judaism. A Multidisciplinary Journal 2/2007.
[32] Martha Keil-Klaus Lohrmann, *Studien zur Geschichte der Juden in Österreich*, Wien-Köln-Weimar 1994, 166-191.

imádkozásra és a Tóra olvasására, de vajon állítható-e, hogy ez az imádkozás és a Tóra tanulása a frankfurti közösség női rétege számára valóban egzisztenciális jelentőséggel bírt volna?

A pesti közösségben a nők ugyan jártak a zsinagógába, amit egyrészt a zsinagógai ülésviták, másrész a közösségi jegyzőkönyv 1829. június 14-i bejegyzése igazol.[33] De a specifikus női környezet mégis az otthon és a család volt. Erre a nők sok energiát és időt fordítottak. A férfiakkal való összehasonlítás végképp nem bizonyult hasznos megoldásnak, mert ez által a frankfurti közösség nő-képe el is tűnik.

A másik dolgozat szerzőnője a történetírás nyelvét választotta. Ezért nála a demográfiai adatok kaptak nagyobb hangsúlyt. A bécsi és a bécsújhelyi zsidó nők leírásakor Martha Keil nem is törekedett a specifikus női szituációk kiválasztására, sőt éppen fordítva – a szokatlan szituáció érdekelte őt. A leírás izgalmas frissessége azonban nem pótolja a nők hiányát, hiszen a női nevek alatt a leírt helyzetekben akár a férfiak is cselekedhettek volna. Kifogásom nem az üzleti élet kiválasztása ellen szól. Hiszen az üzleti élet a középkorban a zsidó nők jellemző egzisztenciális szituációja volt. De azok az esetek, amelyeket Martha Keil kiemelt (mint például *Women in Court*) mégsem voltak tipikusak. Ugyanakkor a szóban forgó dolgozatból megtudhattuk, hogyan rögzítették az osztrák összeírásokban a zsidó női neveket. Az olyan képlet, mint *Priba, Jüdin, des Juda Keschl witib zu Marchburg* (Priba, zsidó nő, a marchburgi Juda Keschl özvegye) teljes mértékben megfelelt a pesti írnoki szokásoknak. Sőt a *witib* szó használata igazolja a kutatási forrásokra vonatkozó nyelvtani következtetéseket.[34]

A zsidó nőkutatáshoz hozzájárult a 2009 nyarán Martha Keil vezetésével folytatott nemzetközi műhely, amely a nagyvárosi zsidó nőt kétségtelenül specifikus, de jellemzően bécsi vagy berlini szalonokban vizsgálta.[35]

Louise és Dieter Hecht sajátos feminista történetírásukban írták le a késői felvilágosodás zsidó társadalmát és annak női rétegét.[36]

A késői felvilágosodás Ausztriát és Németországot a 18. század végén, a 19. század elején érintette, vagyis nagyjából 1780 és 1800 között. Ez a polgárosodott zsidó társadalom korszaka, amikor két új erkölcsi mítosz (norma) alakult ki. Mindkét mítosz a későbbiekben

---

[33] Jegyzőkönyv: 49.
Pontosan a Király utcai Orczy-házban levő zsinagóga átalakításáról van szó ebben a bejegyzésben. Az egyik javaslat tartalmazza a női zsinagóga („Frauen-Synagoge”) kialakítását az épület második emeletén az alsó (férfi) zsinagógai rész galériájaként.

[34] L. jelen dolgozat II. része 1. fejezetének *A zsidók pesti jelenlétének írásos bizonyítéka* c. alfejezetét.

[35] Salondamen und Dienstboten. *Jüdisches Bürgertum um 1800 aus weiblicher Sicht*. Wien, 2009. Ebben a kötetben jelent meg tanulmány a zsidó cselédlányokról 56–63. oldalon. Monika Richarz, *Eine weibliche Unterschicht aus der „Hefe des Pöbels?”*

[36] Salondamen und Dienstboten 2009, 28–38.

ősi tradícióként határozta meg a magyarországi nagyvárosi zsidó nő ideális magatartását. Az egyik hangoztatta, hogy a zsidóság őrzője a család, a másik azzal ámította a nőket, hogy központi szerepet játszanak az áthagyományozásban. A valóságban – állítják a tanulmány szerzői – sokkal nagyobb jelentőséggel bírtak a zsidóság fenntartásának szempontjából különböző társadalmi, gazdasági és kulturális tényezők, valamint azok a vallási struktúrák, amelyek szabályozták a zsidó közösség érintkezését a nem-zsidó külső világgal. „Erst als sich diese Strukturen im Zuge der Aufklärung aufzulösen begannen, übernahm die bürgerliche jüdische Familie einen Teil dieser Funktionen.“ A zsidó anyák a hagyomány átadásának terén ugyan valóban nagy hatást gyakoroltak gyermekeikre, de a vallási tanároknak sokkal nagyobb tere és tekintélye volt, és ezt a szerepet a hászkála a férfiaknak tartotta fenn.[37]

A pesti zsidó társadalomra a bécsi és a berlini viszonyok kétségtelenül nagy hatással voltak, noha a korabeli társadalmi igényekhez való alkalmazkodás Pesten lassúbb volt. Úgy tűnik azonban, hogy a női és férfitársadalom szétválása általában jellemezte a zsidóság polgárosodását.[38] Ebben a nyelvi szokások is nagy szerepet játszottak. Miközben a zsidó férfiak mind szélesebb körben használták a német nyelvet, amelynek elterjedésére a németországi és az osztrák új zsidó liturgiai normák is ösztönöztek, a nők inkább a jiddis vallási irodalomhoz ragaszkodtak. Így a nők körében elterjedt *Cene Rene* is csak a 20. században jelent meg német nyelvű feldolgozásban. A *Tkhines* (kérőimák) is jiddis nyelven jelentek meg, pedig éppen ez az irodalom tartalmazta a nyilvános vallásgyakorlás háttérébe szorult nők vallási vágyait.[39]

Összefoglalásban a szerzők ismét hangsúlyozták, hogy a társadalom polgárosodása a zsidó társadalmi szerepek változásához vezetett: „[…] so führte die Übernahme der bürgerlichen Werte bald zur Veränderung von Genderrollen und damit auch zur Neukonzepierung der Sozialstruktur innerhalb der jüdischen Gesellschaft.”[40]

2. A pesti zsidóság történetírása

[37] Uo. 29. Az idézet fordítása: Csak miután a felvilágosodás folyamán megkezdődött e struktúrák fellazulása, vette át a funkciók egy részét a zsidó polgári család.
[38] Hecht 2009. 35
[39] Uo.
[40] Uo. 38

A zsidók pesti letelepedését elbeszélő írások természetesen csak a férfiakról szóltak, mivel ezt a kutatást kizárólag a kognitív tartalmak érdekelték. A ritka női név a férfiak kísérőjeként jelent meg, de a történetírás szempontjából nem volt a férfiakkal egyenlő értékű.[41]

A 18. század végén, valamint a 19. század elején a zsinagóga és annak intézményei nem a pesti zsidó nő közvetlen életszituációját, hanem a férfiak életterét alkották. *Menachem Avelim* (A gyászolók vigasztalói) egyleti szabályzatából is kitűnik, miként rendezték el a férfiak a nemek alá-és fölérendeltségi viszonyait a pesti közösségen belül.

1830 körül a pesti zsidóknak sikerült világosan strukturált társadalmat kiépíteniük, amelyben több szociális intézmény kapott helyet. A *Chevra Kadisa* egyletet 1790-ben alapították meg, 1805-ben létrejött a zsidó kórház.[42] 1800-ban Wahrmann Izrael rabbi kezdeményezte a *Siur*-Egylet létesítését a tudományos munka támogatására, és írásos nyoma van a *Talmud-Tóra* egyesület működésének is. A fentieken kívül működött a karitatív *Chesed Neurim*, a betegeket látogató *Bikur Cholim*, az árvákat segítő *Tomché Jenómim*, a szegényeket befogadó *Anié Irenu* és a *Menachem Avelim* egylet, amely a gyász szellemileg és testileg egyaránt kimerítő szolgálatát vállalta magára. A *Menachem Avelim* egyletet 1821 körül iktatták be, amikor megjelent a közösségi elöljáróság által jóváhagyott egyleti Szabályzat.[43] Ez az év fontos fordulót jelentett a közösség életében. Ugyanis ekkor kérték a pesti izraeliták Ferenc királyt, hogy engedélyezze a zsidó közösség megalakulását: „sich in eine ordentliche Gemeinde mit Richter und Geschworene formiren zu können."[44] Addig is a közösség vezetői megtettek mindent, hogy a pesti zsidóság méltó partnere legyen Pest gyorsan intézményesedő társadalmának. 1821 körül már működött a Wahrmann-féle közösségi Státusz, amely szabályozta a belső társadalmi élet alapvető mozzanatait.[45]

---

[41] Így az adakozók névsorában a nők is szerepeltek. Például Groszmann „A pesti kultusztemplom" tanulmányában megemlíti Goldberger Erzsébet, illetve gróf Nádasdy Forray Julia adományát. Dr. Groszmann Zsigmond, *A pesti kultusztemplom* in: Magyar-Zsidó Szemle XX. évfolyam, 1920, 86-94. itt: 93.

[42] Engländerné Brüll Klára,*Orvosok és Kórházak Pest-Budán,* Budapest, 1930. 109 A korabeli zsidó kórházat említik az útikönyvek is. Például az 1844. évi útikönyv, mely szerint a kórház – Spital der Israeliten – a Felberg Gasse-ben volt és 32 ággyal rendelkezett. *Wohlfeilster und zuverlässigster Fremdenführer durch Pesth und Ofen und ihre Umgebung,* Pesth, 1844. 107

[43] Az eredeti irat a Zsidó Levéltárban van. 2007-ben jelent meg Izraelben az éves naptárban a „Takanot d'hevrat menachem avelim" (A gyászolók vigasztalói egyesületi rendelkezései) címmel: Luach 2007.

[44] Büchler, *A zsidók története Budapesten a legrégibb időktől 1867-ig.* Budapest, 1901. 386. A mai nyelvi szinthez képest nyelvtani hibáknak megítélhető pontatlanságok ellenére a szöveg jól érthető. A zsidók rendes közösséggé kívántak szerveződni, amelynek bírái és esküdtszéke is lenne.

[45] Dr. Groszmann Zsigmond, *A pesti gyülekezet alkotmányának története 1932. évi jelentés szerint (A Pesti Izraelita hitközség 1932. évi jelentése)*, Magyar Zsidó Szemle, 51. évfolyam, 1934–35. évi száma, 198–244. A Budapest Fővárosi Levéltárban az Int. a. m. 4647, 4957. sz. iratok II. dobozában megtaláltam egy irat részletét, amely Wahrmann-féle Szabályzat részét képezhette: „Reglement für die Pester Israeliten zur Verwaltung ihrer religiösen, und ökonomischen Gegenstände und Geschäfte. Erstes Hauptstück – Einleitung zur gegenwärtigen Regulierung. Dreizehntes Hauptstück – Von den Wirkungskreisen der Vertretung im Allgemeinen." BFL 4957/1401–1404

A külső levelezés a *Sistematica gentis Judaicae regulatió* értelmében többnyire német és latin nyelven történt. De a *Menachem Avelim* szabályzatát héberül és jiddisül írták. Talán, mert ez az irat csak belső használatra készült. A rendeletgyűjtemény címlapján, illetve az ajánlást és a hivatali jóváhagyásokat tartalmazó első két oldalán több név szerepelt, amely más közösségi iratokban is azonosítható.

A Szabályzat zárórendelkezését Függelék követi. Ennek lényegi tartalma a 18. *takanához* (rendelkezéshez) tartozik, amely kimondja, hogy ha egy közösségi tag meg akar emlékezni valamely elhunyt rokonáról és annak feleségéről, hívjon össze minjent a gyászhéten, a gyászhónapban és *jahrzeitkor*, kivéve a lélekről való megemlékezés imáját (*mázkírt*). A mazkír megtartására vonatkozó rendelkezés a latin betűs átírásban így hangzik: „Ausdrücklich beschrieben ist, dass mazkir (héberül: a lélek megemlékezése) für weiber nicht gestattet wird, hat man dennoch für gut zu errichten befunden, wenn sich der fall ereignet dem nach ableben des (héber rövidítés, amelynek jelentése az egylet tagja), dessen weib sich die skiot erkaufen will, weil man ohnehin ihm mazkir ist, dass man auch sie dabei mazkír sein kenne, nämlich (héber rövidítés: XY, héberül: a feleségével).”

Menachem Avelim egyleti szabályzata tehát más korabeli iratokhoz hasonlóan legitimálta a nők alárendelt helyzetét a közösségen belül.

2. 1. A történész-rabbik narratívái

Kohn Sámuel, Büchler Sándor, Venetianer Lajos és Groszmann Zsigmond történész-rabbik a magyarországi zsidóságot saját közösségük tükrében ábrázolták.[46] Nemcsak azért, mert a vallási foglalkozásuk befolyásolta őket, hanem, mert a rabbikar a történetírást hagyományosan a zsidósághoz való tartózás pozitív tudatának nevelésére használta. A magyarországi zsidó történetírásra az is volt jellemző, hogy a történész-rabbik a zsidók történetének helyét a magyar nemzeti keretben látták, kifejezve ezzel, hogy a zsidók számára ezen a földrészen csak egy életforma létezik, amely megegyezik a magyarság egzisztenciájával. Ezt a fő kritériumot a 20. század első felének történész-rabbijai a múltbeli eseményekre is kivetítették.

Kohn Sámuel

[46] Venetianer Lajos *A magyar zsidóság története a honfoglalástól a világháború kitöréséig* (Budapest 1922) című munkáját dolgozatomban nem részletezem, mert nem volt meghatározó hatással kutatásomra.

Kohn Sámuel a zsidók pesti letelepedéséről tulajdonképpen nem írt. Személyében azonban olyan zsidó történészre és pesti rabbira emlékezünk, akinek fő műve sokban meghatározta a magyarországi zsidó történetírók irodalmi stílusát.[47] Wahrmann Izrael (1755–1826), Schwab Löb (1794–1857) és Meisel Farkas Alajos (1815–1867) után Kohn Sámuel a negyedik hivatalos pesti rabbi volt. Kohnt 1866-ban hívták meg Pestre a rabbi székbe, de nemcsak rabbiként dolgozott, hanem tanított, kutatott és írt is. 1899–1905 között homeletikát tanított a budapesti Rabbiképzőben. *A zsidók történetén* kívül 1877-ben Berlinben megjelent *Die Hebräischen Handschriften* és 1881-ben *A héber kútforrások* című tanulmánya. Ezek a művek izgalmas részleteket közölnek Magyarországról és a korai magyarországi zsidóságról. Ezen kívül a szerző néhány eredeti korabeli szöveget is bemutatott, amelyekből megismerhetjük például a 18. századi zsidók nyelvét, öltözékét és azt, hogyan érintkeztek a nem zsidó lakósággal. Kohn Sámuel gyakorlati tevékenységével – és az imént említett tanulmányaival is – szolgálta a magyarországi zsidóság közeledését a magyarsághoz. Ugyanakkor éppen Kohn Sámuel érintette *az idegenséget* kiváltó magatartási mintákat.[48] Elképzelése szerint az 1360. évi kiűzetést megelőzően a magyarországi zsidók szinte zavartalan harmóniában éltek az ország nem-zsidó lakosságával, sőt a két társadalom magatartási mintái között nem is volt számottevő különbség. Ez nyilván azt is jelenti, hogy az 1360-as éveket megelőzően a zsidó normacsoportról nem beszélhetünk. A helyzet Kohn szerint teljesen megváltozott a zsidók 1364-es visszatérését követően: a specifikus zsidó magatartási mintákat a zsidóság kívülről hozta. Ugyanis a honi zsidók mindig is arra törekedtek, hogy a magyar minta szerint éljenek. A magyarországi zsidók – természetes érdekeivel összhangban – a magyar nemzet részét képezték Kohn Sámuel szerint.

Büchler Sándor

Ugyancsak kíváló képviselője az elbeszélő történetírásnak, aki nagy tisztelettel viszonyult elődeihez. Büchler saját munkájával hozzájárult a korábbi kutatások, de elsősorban Kohn Sámuel irányzatának folytatásához. Fő művének stílusa is emlékeztet Kohn Sámuel narratívájára.[49] Buda, Óbuda és Pest zsidó közösségeiről szóló izgalmas és tanulságos történeteiben nemcsak a pozitívan kiemelkedő személyek, de a zsidó botrányhősök is szerepelnek. Többek között Joel Berkovics nevű zsidó vállalkozó, akinek neve leírásunkban is

[47] *A zsidók története Magyarországon a legrégibb időktől a mohácsi vészig*, Budapest, 1884
[48] Kohn 1884. 41
[49] Büchler 1901

megtalálható.[50] **A** Büchler által bemutatott zsidó közösség minden vita, sőt veszekedés ellenére egy –a valóságban aligha fellelhető– egységes zsidó hagyományt mutatott fel, amelynek része a magyar kulturális integrációra irányuló törekvés volt. A közösségek megalakulását és átalakulását, esetleges hanyatlását Büchler a rabbik működésével magyarázta. Szerinte a rabbik műveltsége meghatározó volt a közösség művelődési szintjének kialakulására. Pest városa és a zsidó közösség közötti terjedelmes levelezésben (l. az *Intimata*-gyűjteményben[51]) azonban nem találtam meg a rabbik meghatározó szerepének nyomát. Wahrmann rabbi neve csupán kétszer fordult elő a letelepedéshez szükséges ajánló levelekben, amelyeket többnyire a magyar nemesek és főbérlők, a zsidó nagykereskedők és a helyi közösségek vezetői írtak alá.

A pesti közösségi jegyzőkönyvben Wahrmann nevét a rabbiválasztás miatt gyakrabban említették. Így a 132. oldalon megtalálható egy az Israel Wahrmann utódjaként választott rabbi fizetéséről és munkaköri feladatairól szóló bejegyzés. Ezek szerint a szolgálati lakás mellett a rabbinak 1600 gulden fizetést is felajánlottak. A szokásos hivatali teendőin kívül a közösség elvárta a rabbitól, hogy a zsinagógában szónokoljon, és ezen kívül a kórussal működő templomban is (*in dem Tempel mit Choral-Gesang*) 14 naponként német nyelvű, valláserkölcsi tartalmú prédikációt (*Kanzel-Rede*) tartson. 1832-ben még úgy volt, hogy az elhunyt Wahrmann rabbi fia foglalja el a pesti hivatalt, ami köztudottan mégsem következett be. Büchler szerint Wahrmann Dávid József választása a közösségen belüli „egyenetlenkedések" miatt hiúsult meg.[52] A választással kapcsolatos levelezés a jegyzőkönyv 135. oldalán folytatódott.[53]

Büchlertől megtudjuk, hogy végül is három rabbi között választhattak 1834-ben: a prosznitzi Schwab, Eger Salamon, a poseni rabbi fia és egy trebitsi jelölt között. Eger Salamont lengyel származása akadályozta a pesti székfoglalásban, a trebitsi rabbit pedig púpos volta miatt számításon kívül hagyták, így tehát csak Schwab Löw lehetett esélyes erre a tisztségre.[54]

Kósa János, akinek munkájáról még lesz szó, Büchler Sándor művét sok tekintetben hiányosnak látta. A 18. század feldolgozását még elégségesnek tartotta, de a 19. századi rész csupán a pesti hitközség történetével foglalkozott. És ezen kívül Büchler –Kósa szerint– nem

---

[50] Joel Berkovics paszományos és vendéglő-bérlő nevét a Budapest Fővárosi Levéltárban őrzött zsidó levelezés korai részében találtam meg, az 1827. évi adóösszeírásban pedig Berkovics utódaira bukkantam rá.
BFL Int. a. m. 4647/I
[51] BFL Int. a. m. 4647, 4957/I, II
[52] Dr. Büchler Sándor, *A pesti hitközség múltjából.* In: Magyar Zsidó Szemle, 1891, 109-118. itt: 113
[53] L. még Jegyzőkönyvben (*Protokoll*): 59-65.
[54] Büchler 1891. 116

ismerte a Fővárosi Levéltár anyagát, ami nem tette lehetővé a tényleges összefüggések feltárását. Büchler védelmére meg kell jegyeznem, hogy a szociológiai következtetések megfogalmazására nem is törekedett, ami Kósa János számára a 20. század negyvenes éveiben döntő fontosságú volt.[55]

Büchler kisebb tanulmányaiban is közölt részleteket a pesti zsidók történetéből. A Magyar Zsidó Szemle 1891. évi számában két rövid munkája jelent meg. Az egyik címe: *A pesti hitközség múltjából*.[56] A tanulmány bevezető sora annyira jellemző Büchler írására, hogy ezt nem lehet nem idéznünk: „[…] amint Magyarország fővárost cserélt és Budapest vált a politikai főhatóságok gócpontjává, a pesti hitközség foglalta el azon kiváló és díszes állást, melynek birtokában a mohácsi vész előtt Buda –talán Székesvár is– és ennekutána Pozsony volt."[57]

E bevezetés után a szerző nagyobbrészt a vallási hagyomány és a reform képviselői közötti ellentétekről írt, kiegészítve ezzel a pesti zsidókról alkotott képet. Az új templom gyűlöletet váltott ki a „község öregjei között" vélte Büchler, ám ezzel egyrészt túlozta, másrészt le is egyszerűsítette a belső társadalmi helyzetet, és a vitákat a vallási eszmére korlátozta.[58] Büchler megítélésével szemben az 1830. május 24-i pesti jegyzőkönyvi bejegyzés szerint kisebb ellentétek („Misshelligkeiten") merültek fel a régi zsinagóga és a Cultus-templom státuszáról szóló tervezet elfogadásakor.[59] A könnyűnek ítélt vita nem a vallási, vagy a liturgiai kérdésekről, hanem kizárólag az intézmények fenntartására fordított összegekről folyt. A régi zsinagóga nevében a jegyzőkönyvet Isaak Breisach, David Austerlitz, Ábrahám Pontzen, Rudolf Wodianer, Gabriel Ullmann és Ábrahám Deutsch írták alá. A Cultus-templom oldaláról az aláírók Sámuel Wodianer, Selig Mandel, Gábriel Ullmann, Moritz Bauer, Marcus Stern és Salamon Kern voltak. A felsorolt nevek alapján elmondható, hogy abban az időben a község öregjei nagyjából egyformán támogatták a vallási intézményeket. Hogy a viták elsősorban a vallási intézmények fenntartásának anyagi oldalát érintették, igazolja az 1830. április 13-i jegyzőkönyvi részlet is.[60]

---

[55] MZSO X. kötetének Bevezetőjében megtalálható Büchler Sándor levele, amelyben Venetianer utódaként Újpestre kéri magát.
MZSO X, 1967, 37.
[56] *A pesti hitközség múltjából.* In: Magyar Zsidó Szemle, 1891, 109-118.
[57] Uo. 109
[58] Büchler 1891. 110
[59] Jegyzőkönyv: 76
[60] Jegyzőkönyv: 71 - Miskolczy Ambrus Horn Edéről szóló tanulmányában megjegyezte, hogy 1820–1830-ban a pesti közösségben komoly feszültségek alakultak ki. A pesti közösség „a reform és az ortodoxia frontországa lett." A továbbiakban a szerző Büchler Sándorra hivatkozott, aki azt írta, hogy a pesti gyülekezeti világot „az egyenetlenkedés és pörpatvar sújtotta."

Büchler a vallási ellentétek súlyosságát tovább dramatizálta az ismert személyekről elterjedt történetekkel. Elmesélte, hogy Münz Mózes, a hatalmas tekintélyű óbudai rabbi fülébe jutott, hogy Denhof, a *Cultus-Templom* kántora a Talmudot „megvetőleg" asztal alá dobta. Dr. Bach József, az új templom szónokának fő bűne az volt, hogy kifogástalanul beszélt németül, és ezt a tudást a zsinagógában is felhasználta.[61]

Az 1838. évi nagy árvízről Büchler is azt írta, hogy a zsidókat nagy anyagi kár nem érte, mivel akkoriban még nem birtokolhattak ingatlant a városban. Ezt a megjegyzést Büchler az óbudai zsidókkal való összehasonlításban tette meg, akik háztulajdonosok voltak és „megsínylették az árvizet."[62]

Ugyanebben a folyóiratban jelent meg Büchler Sándor tanulmánya a pesti *Chevra Kadisáról*. *A pesti Chevra-Kadisa jelentése* című írásban Büchler sajnálatát fejezte ki, hogy a mai zsidók már nem olyan jámborak, mint az őseik, akik jótékonyan áldoztak a közösség szükségleteire.[63] *Chevra Kadisa* alapítását Büchler 1790-re tette, ami ugyancsak igazolja, hogy az 1790. előtti években a zsidók vagy csak ideiglenesen tartózkodtak Pesten, vagy még nem működött itt tényleges közösség.

Groszmann Zsigmond

1880-ban Pesten született, ősei az első pesti telepesek között találhatók meg. 1905-ig Groszmann a *Rabbiszeminárium* növendéke volt. 1904-ben bölcsészdoktorrá, 1906-ban rabbivá avatták. Először pesti segédrabbi, majd rabbi, végül a rabbihivatal vezetője lett. Az 1929. évi *Zsidó Lexikon* Groszmannt a 19. századi zsidó élet legkiválóbb ismerőjének nevezte. 1927-ben, a zsidó hitközség 125. évfordulójára jelent meg a Pesti Izraelita Hitközség monográfiája. Elődeihez hasonlóan Groszmann elbeszélő stílusban írta meg a pesti zsidóság életét, ezért az általa felfedezett óriási anyagot többnyire az események körül csoportosította. Írásai publikálását is gyakran bizonyos ünnepi alkalmakhoz, homiletikai szándékkal kötötte. Groszmann attól sem riadt vissza, hogy történetírásában megnyilvánítsa személyes érzelmeit is. Liberális beállítottságáról szól többek között az a megjegyzése, hogy a pesti közösség nem tűrte a jogtalanságokat: „Más országokban, a középkorban általában, de még a 18-ik század elején is találkozunk hatóságilag kinevezett elöljárókkal, kik hatalmukat nem épen a község

---

Miskolczy Ambrus, *A magyar-zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén Horn Edével* in: Egyháztörténeti Szemle 2005, 6. évf. 2. szám, 8-58. Itt: 16–17

[61] Büchler 1891. 110–111

[62] Uo. 118

[63] *A pesti Chevra-Kadisa jelentése* in: Magyar Zsidó Szemle, 1891, 626–628.

javára fordították, miért is a községek sehol sem voltak tőlük és működésüktől elragadtatva. A pesti zsidók is már kezdettől fogva iparkodtak a reájuk kényszerített 'elöljárók" önkényeskedései alól felszabadulni."[64]

Ez a megjegyzés azokra az ellentétekre vonatkozott, amelyek a pesti közösség tagjai között alakultak ki pesti életük elején. A főrabbi Abelsberg Baruch, Sachs Márkus és Liebner Mózes erkölcstelen magatartásában látta az ellentétek okát, akik nem törődtek a közösséggel, hanem csak személyes hasznuk után futottak.

A kezdeti dolgok erkölcsi megítélésében Groszmann a magyar társadalmi integrációra törekvő felvilágosult rabbiként túlságosan szigorú volt, és megfeledkezett arról, hogy a 18. század végi – 19. század eleji körülmények és erkölcsi felfogások nem egyeztek meg a 20. század 20–30-as éveinek magatartási mintájával. A pesti közösség létrejötte szorosan kapcsolódott a társadalmi-vallási változásokhoz. Nemcsak a személyek, de a régi társadalmi keretek sem feleltek meg az új pesti zsidó közösségnek, sőt ez a közösség a régi keretekbe már bele sem fért. Groszmann, noha folyamatosan a változásokról írt, mintha nem vette volna észre, hogy a pesti közösség sajátos életformája a zsidóság új magatartási mintájának megszilárdulásáról tanúskodott, amelynek kialakulása erősen összefüggött a külső társadalom változásaival (emancipációjával).

Büchler irányvonalát követve Groszmann is a vezetőkre helyezte a hangsúlyt, akik a közösség javát vagy hanyatlását segítették elő. Ullmann Gáborral például egyértelműen szimpatizált, vezetési stílusát biztosnak és céltudatosnak tartotta. Ez a jellemzés Groszmann racionalitására utal, noha a tanulmány helyenként, a kor irodalmi divatának megfelelően, színpadiasnak tűnik.[65]

Röviden megemlítem még Groszmann Zsigmond pesti zsinagógának történetéről írt tanulmányt, amely Szabolcsi Miksa által szerkesztett *Egyenlőség* XXXIV. évfolyamának 50. számában jelent meg. A pesti zsidók első temploma 1784. és 1796. között a Király utcában működött. Két évtizeden keresztül megfelelt a közösségnek, ami a letelepedés lassú kezdeti tempójáról tanúskodik. De végül a Király utcai magánzsinagóga kicsi lett „a közben hitközséggé alakult zsidók számára."[66]

---

[64] Groszmann 1934–1935. 198

[65] Groszmannak Ullmann Gábor iránt érzett szimpátiáját, valamint a közösségre vonatkozó néhány személyes információját Michel K. Silber felhasználta tanulmányaiban. „A német zsidóság történelmi tapasztalata és hatása a magyarországi zsidó felvilágosodásra és vallásreformra" 2006. évi című tanulmány 68. számú végjegyzetében Silber egy rövid utalást tesz Groszmann „A pesti zsidóság vezetői" című munkájára. Ld. Michael Silber, *A német zsidóság történelmi tapasztalata és hatása a magyarországi zsidó felvilágosodásra és vallásreformra,* Múlt és Jövő XVII, 2006/4, 14-4441.

[66] Uo. 12

Az 1800-as évek első tizedeiben a hitközség elnevezés társadalompolitikailag még korai volt ugyan, de ezzel a megnevezéssel Groszmann a szervezési formával kapcsolatos zsidó véleményt tükrözte, másrészt a külső társadalom felé is legitimálta a zsidók közösségi jelenlétét Pesten, noha a zsidó vallási közösséget a 19. század elején Pest még csak eltűrte.

Groszmann *A pesti kultusztemplom* című munkája is a pesti zsidók vallási reformtörekvéseit úgy ábrázolta, hogy különösen kiemelte a pestiek vallásosságát és áhítatát. Az első jelzővel Groszmann az ortodoxiának kedveskedett, a másodikkal inkább a kereszténység számára festett kedvező képet a zsidóságról.[67]

Groszmann Zsigmondnak, mint zsidó történésznek, nagy érdeme, hogy eredeti forrásokból dolgozott, amelyeket munkájával a következő generáció számára is megmentett. Mivel magam is forgattam a pesti zsidó közösség jegyzőkönyveit, bizton állítom, hogy ezeken az oldalakon Groszmann valóban járt. Az első zsidó közösségekről Groszmann nem kívülállóként értekezett, hanem személyes reflexióját írta le. Írásai sajátos pesti emlékiratokká váltak. Az utókor számára az ilyen írások nem pusztán kognitív, de érzelmi értéket is jelentenek. Ezzel nem a másodlagos forrásokból dolgozó történészek értékét kívánom csökkenteni, hanem rá szeretnék mutatni a téma tudományos feldolgozásának sokféleségére.[68]

2. 2. A magyar társadalomtudomány a pesti zsidóságról.

Bácskai Vera és a *Budapesti Negyed*

A 19–20. század folyamán számos tanulmány jelent meg a pesti zsidókról. Amíg a 19. vagy a 20. század eleji irodalomra inkább az érzelmi, felfedező hangnem volt jellemző, a 20. század 30-as éveitől a zsidókról szóló irodalom nyelve egyre szakosodik, a klasszikus történetírást eleinte a szociológiai és a demográfiai, majd a társadalomgazdasági, illetve a társadalom- és történelemfilozófiai jellegű művek váltják fel.

A zsidók az európai államok társadalmi palettáján való megjelenését gyakorta heves érzelmi kitörések kísérték. A társadalmi hangulatot nemcsak a tényleges történések, hanem

[67] Groszmann 1920. 87

[68] Legalább lábjegyzetben meg kell említenem további két korabeli történelmi tanulmányt, amely nem zsidó szerzőktől származott, de zsidó vonatkozásokat is tartalmazott. J. Thiel és F. Schams későbbiekben idézett munkái merőben különböznek a rabbik leírásától: az elsőnek említett szerző inkább az államigazgatási, a demográfiai és a helytörténeti adatokat, miközben a borászati szakkönyvek szerzőjeként ismert Schams elsősorban az etnológiai ismereteket közvetítette. Meglepő azonban, hogy Pest-leírásuk néhány oldala szinte betűszerűen ismétlődik! Feltételezem, hogy Kassában kiadott *Das Königreich Ungern* idézhette Schams Pesten megjelent *Vollständige Beschreibung* részeit a szerző említése nélkül.

azok befogadása és értelmezése, valamint az eseményeket leíró irodalom és annak olvasóköre idézte elő.

Kósa János

Az úgynevezett magyarosodás kutatásával foglalkozott, de munkáját nem történetírási, hanem a szociológiai keretben foglalta össze. Kósát 1934-ig még Krémernek hívták, új nevét a magyarosabb hangzás miatt választotta. 1914-ben Tornaalján született, szociológus és történész volt. 1937-ben a Budapesti Egyetemen bölcsészdoktori oklevelet szerzett. Bécsben a gróf Klebelsberg Kunó alapította Magyar Történészkutató Intézet ösztöndíjas tagjaként levéltári kutatásokat folytatott. Kósa hozzájuthatott a levéltári leletekhez, nem úgy, mint Büchler Sándor, akit Kósa azzal vádolt, hogy nem ismerte a Fővárosi Levéltár anyagát.[69]

Kósa János még a 40-es években is az egyetemen tanított, a háború után hol az egyetemen, hol gimnáziumban dolgozott. 1949-ben elhagyta az országot, de ezt követően is sokat foglalkozott a magyar társadalmi folyamatokkal. 1973-ban halt meg New Yorkban.

1937-ben jelent meg Kósa János könyve Pest és Buda „elmagyarosodásáról",[70] amelyben a szerző a korabeli pesti társadalom minden normacsoportját bemutatta, sőt kitért a társadalmi rétegekre is. Tekintélyes helyet foglalt a könyvben a pesti és a budai zsidóság részletes ábrázolása.[71] Ha nem is sokat, de néhány sor a zsidó női rétegre is jutott. A zsidó nők iskolai oktatásáról és szakképesítéséről ezt írta: „A leánynevelésről az izraelita hitközségek épp úgy nem gondoskodtak, mint a községek sem, és így ez a feladat a magániskolákra hárult".[72] A korabeli társadalom valóban elsősorban a férfiak oktatásáról és szakképesítéséről gondoskodott, de az idézett mondat túl szigorúan bírál. Arról nem is beszélve, hogy az 1830-as években a pesti zsidó közösség még nem volt „hitközség". Az alsó szintű zsidó iskolai oktatásban a helyzet nem is volt ennyire drámai. A problémát valójában a női szakképesítés és a női felsőoktatás hiánya jelentette, de ez a helyzet általánosan jellemző volt a magyarországi lakosságra.

Az első magántanítók közül, akik a leányok oktatásával foglalkoztak, Weil Fülöp neve maradt az utókorra. Eibenschütz Seligman 1831-ban kért és kapott engedélyt a leánynevelő

---

[69] Kósa János, *Pest és Budapest elmagyarosodása 1848-ig,* Budapest, 1937. 98, lábjegyzetnél

[70] Kósa 1937.

[71] Uo. 93–98:„Általános helyzet", „A zsidók Pest-Budán", 98–111, 111–131: az „Iskolázás és a zsidó értelmiség."

[72] Uo. 113 - Ezzel szemben Schams az óbudai és a pesti zsidóság leírásában hangsúlyozta, hogy az iskolában mindkétnemű gyermekek tanultak, amint ezt az 1814. november 5-i Rendelet megkövetelte. Sőt Pesten 1820-ban 84 lány és csak 70 fiú tanult a Normal-Schule-ben.

iskola megnyitására. 1840-ben már egy sor ilyen iskola működött. Többek között Kohn József leányintézete, ahol a lányok részére istentiszteletet is tartottak. Jellemző volt az iskolák törekvése a magyar nyelv intenzív oktatására. Az 1840-es évektől kezdődően a Király utcában működött Weisz Carolina lánynevelő intézete.[73]

Kósa úgy vélte, hogy a zsidóság sorsa leginkább szolgálhatott példát a 18–19. századi nagy társadalmi változásokra. Az érvényesülés volt számára a legfontosabb társadalmi tényező. Ilyen szempontból az elmagyarosodást is pozitív jelenségnek tekintette, de mintha sajnálta volna Pest-Buda tarka társadalmának lassú eltűnését.

A zsidóság belső viszonyainak ábrázolásához Kósa specifikus zsidó kifejezéseket használt. Így például „kitérésről" beszélt, holott a keresztény fogalmak szerint ez a jelenség a megtérés lenne, mint ahogy a kikeresztelkedés a keresztény vallási nyelven inkább a megkeresztelkedés.

Figyelemre méltó, hogy Kósa már az antiszemita magatartásról is tesz említést. Ezt a jelenséget főleg a városi polgárság körében vélte felfedezni.[74] Idézte például Jankovics (Jankovich) Antal, a budai-pesti orvos kedvezőtlen véleményét a zsidókról: „[…] haben sie nur selten Sinn für edle Gedanken und Gefühle."

Jankovics kritizálta a zsidók ragaszkodását az elavult szokásokhoz és hogy nem törődtek a tisztasággal.[75] Kósa szerint ez a hangulat nyilvánult meg az 1848. áprilisi zsidóellenes zavargásokban.[76] A diákság kedvenc szórakozása volt verekedés a zsidókkal és más városi kisebbségekkel. Kósa idézte Révai Miklós nyelvész zsidóellenes kijelentéseit,[77] de azt is hozzátette, hogy Révai állandó anyagi gondokkal küzdött, zsidóellenessége erre volt visszavezethető. A zsidóság és a magyarság közötti ellentéteket Kósa a földművelő és a kereskedő népek „természetes" ellentétével magyarázta, ezért áthidalhatatlan különbséget látott az eredeti zsidó és a nem-zsidó magatartási minták között.

Bácskai Vera

Nyugalmazott egyetemi történész-professzornő, kortársunk. Munkái nagy mértékben befolyásolták kutatásomat, de főleg a levéltári források kiválasztását és feldolgozását. A Fővárosi Levéltárban őrzött leletek rendszeresítésével és leírásával Bácskai nélkülözhetetlen

[73] Kósa 1937. 114
[74] Uo. 94.
[75] Uo. 97
[76] Uo. 129
[77] Uo. 94

segítséget nyújtott a kutatóknak.[78] Dolgozatom témájához kapcsolódó művei között megemlítendő: Bácskai Vera (szerk.) *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686–1873*, Budapest, 1971, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban* (Bácskai Vera – Nagy Lajos, 1984), *Társadalmi változások Pesten az 1830-1840. években* in: Faragó Tamás (szerk.) *Pest-Budai árvíz 1838* (Budapest 1988, 197–242), *Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején* (Budapest, 1988), *A vállalkozók előfutárai* (Budapest, 1989), *A pesti zsidóság a 19. század első felében* in: Budapesti Negyed 8, 1995/2, *Budapest története 1686—1873* In: Bácskai Vera — Gyáni Gábor — Kubinyi András, *Budapest története 1945-ig* (Budapest, 2000, 77–126), *A városok és polgárok Magyarországon* (I–II. kötet), Budapest, 2007.

Már az 1984. évi társszerzőként jegyzett munkában látható, hogy Bácskai tudományos objektivitásra törekszik. Nem a történeti narratíva, hanem a gazdasági elemzés, a gazdaságtani és a demográfiai kimutatások képezték a munka lényegi tartalmát. A tudományosságra való törekvés jellemezte Bácskai következő gazdasági munkáját is, amely 1988-ban jelent meg az Akadémiai Kiadónál. A könyv elején a szerzőnő részletesen rögzítette azokat a módszereket, amelyek alapján felépítette kimutatásait. A *clusteranalízis* Bácskai véleménye szerint „megfelelő eszköznek tűnt a piacközpontok típusainak objektív meghatározásához."[79]

A statisztikai adatfeldolgozás módszertana távol áll kutatásom valódi tárgyától, ezért ebből a tanulmányból főleg az érdekelt, mit tudott Bácskai az 1828. évi összeírásról. Hiszen a pesti zsidó közösségi jegyzőkönyvet éppen 1828-ban kezdték két nyelven vezetni, hogy a pesti városi tanács számára is hozzáférhetővé legyen a közösségen belüli történések dokumentálása.

Az 1828. évi összeírás forrásértékét Bácskai bizonyos hiányosságok ellenére is kiemelkedőnek tartotta.[80] Egyrészt az országos összeírásban ekkor már egységes szempontokat alkalmaztak, másrészt az adatokat szöveges értékelés is kísérte. Az összeírás nagyobb hiányossága az volt, hogy nem adhatott egyértelmű felvilágosítást az adózók teljes vagyoni helyzetéről és jövedelméről. A társadalmi rétegződés sem vizsgálható ennek alapján, mert az összeírás „egyenetlen pontosságú és részletességű volt."[81]

[78] Többek között Budapesti Főváros Levéltára 5. Testületek (BFL, 1969), Budapesti Főváros Levéltára 7. Pest város topográfiai mutatója 3 (BFL 1982. Terézváros) című munkáival.
[79] Bácskai Vera, Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején, Budapest,1988, itt: 15.
[80] Uo. 65
[81] Bácskai Vera 1988, 66–67

Az adózó háztartások jogállás szerinti megoszlásánál előkerültek a zsidók összeírási adatai.[82] A zsidó statisztikákat a szerzőnő a következő mondattal vezette be: „Külön szükséges foglalkozni a rendi társadalmon kívül álló, jogtalansága, vagy korlátozott jogai, s emellett vallása, nyelve, szokásai miatt is elkülönült, számban kicsiny, de gazdasági súlyát tekintve egyre jelentősebb csoportról: a zsidóságról."[83]

A 186. oldalon lévő 70. számú táblázatból kiderül, hogy az 1828-as adatok szerint Pesten 416 zsidó háztartást számláltak, ami az összes pesti háztartás 4,2%-át tette ki. Pozsonyban ekkor még mindig több zsidó háztartás volt: összesen 660, ami a városi mutató 9,2%-át jelentette. Nagyszámú zsidó háztartást írtak össze Komáromban, Nagyváradon, Miskolcon, Kanizsán, Balassagyarmaton, Pápán, Nyitrán, Újhelyen. Ugyanakkor 16 városban egyáltalán nem volt még zsidó háztartás, többek között Debrecenben. Zsidó háztartások 21,4%-a birtokolt házat és csupán 5%-a mezőgazdasági ingatlant.

A foglalkozás szerinti megoszlást a 187. oldalon lévő 71. számú táblázat foglalta össze, amelyből kitűnt, hogy a háztartásfők közel egyharmada kereskedő, nem egészen 10%-a kézműves volt, de a háztartásfők fele nem jelölte meg foglalkozását. Mindkét táblázat megegyezik azzal az adathalmazzal, amit az 1826–1827. évi zsidó adóösszeírásokból nyertem és feldolgoztam.

A közvetítő, illetve első és másodrendű regionális központokban (nem a szabad királyi városokban) a kereskedők több mint a fele zsidó volt. Bácskai megjegyezte, hogy,a zsidó kereskedők voltak a vállalkozóbb szelleműek. Az értelmiségiek száma az összes zsidó háztartás 3%-át tette ki: ezek közül a rabbik, a tanítók, néhány orvos és sebész, valamint a községi tisztségviselők voltak találhatók. A közvetítő központokban az értelmiségi foglalkozásúak 73%-a a zsidók közül került ki.[84] A zsidók vagyoni helyzetéről az összeírás alapján nem alkothatunk képet, mert még nem volt ingatlanuk. Többségük lakást bérelt, de volt csekély számú bérbeadó is.[85]

Az e tanulmányban külön helyen szereplő női cselédréteg Bácskai Vera figyelmét sem kerülte el. Úgy vélekedett, hogy a cselédtartás jellemző volt a pesti zsidóságra. A férficseléd kevesebb, de a női cseléd minden harmadik háztartásban fellelhető volt.[86]

Számos családi történetet Bácskai egy-egy gazdasági témához kötött: így születtek például a sikeres zsidó nagykereskedők családi életének leírásai.[87] Egyik tanulmánya bevezetőjében

[82] Uo. 185–186
[83] Uo. 185
[84] Uo. 187
[85] Uo. 188
[86] Uo.

Bácskai úgy határozta meg kutatásának célját, hogy azzal a közhelynek számított kijelentések valóságtartalmát deríti ki.[88] Ez olyan jól sikerült, hogy nehéz valamit hozzáfűzni. Ugyanakkor előfordulhat, hogy a statisztika logikájával a szerző saját igazságát alkotja meg, amely meghatározza a későbbi kutatás irányát. Vagyis a remélt objektivitás –ha nem is teljesen hamis képnek– de részigazságnak bizonyulhat.

Ami a gazdasági folyamatokat illeti, azokat nem lehet tipikusan zsidó jelenségnek nevezni: a fellendülés, a konjunktúra, illetve a gazdasági válságok és egyéb piaci mozgások beleszólnak a zsidók és a nem-zsidók életébe. Ha csak ebből indulunk ki, akkor a társadalmi kapcsolatokat elsősorban a gazdaság és kereskedelem szakágazatain belül kellene keresni. A *Vállalkozók előfutáraiban* szereplő Figdor Izsák esete már-már a kereskedői szolidaritást is sugalmazza, amely független vallásetnikai csoporthovatartozástól.[89] Ám egy szórványos esetből nem vonhatjuk le teljes felelősséggel azt a következtetést, hogy a polgárosodó pesti társadalomban a szakmai rétegek stabil, vertikálisan nem tagozódó normacsoportokat alkottak. Az 1846-as Pesti Nagykereskedelmi Testület sem jelenthette a szakmai szolidaritás egyértelmű bizonyítékát, hiszen a zsidók akkoriban még mindig nem rendelkeztek a nem-zsidókkal azonos polgári jogokkal. A *Budapest története 1945-ig* című tanulmányban Bácskai már nem is beszélt a kereskedők közötti szolidaritásról, mert a magyar kereskedelmi társadalom a zsidó kereskedőket nem fogadta be.[90] Kutatásom eredményei is inkább ezt a tényt erősítik meg, noha elszórtan előfordultak pozitív szakmai értékelések is. Így például a fentiekben említett Dr. Jankovich Antal rendkívül nagyra becsülte kollegáját Dr. Filip Jakobovichot, a zsidó kórház vezető orvosát.[91]

Bácskai Vera 2007-ben megjelent kétkötetes könyvében a zsidó kereskedők a II. kötetben kaptak helyet.[92] Ez a könyv hasonlít az 1989. évi *Vállalkozók előfutáraira*, de nagyobb társadalmi szegmenseket ölel fel. A zsidó kereskedők tevékenységét Bácskai szerint mindig is a profitorientáltság és a teljesítményközpontúság jellemezte, ami egyben a zsidók egyik

---

[87] Ezek a *Vállalkozók előfutárai* című könyvben olvashatók. Többek között Bauer család története (34), amelyet kiegészítve a pesti jegyzőkönyvből és a letelepedési levelezésből kapott adatokkal dolgozatomból sem hagyhattam ki. Családi történetek írását Bácskai Vera a 2007. évi könyvében folytatta, de a zsidó családok ott már nem szerepeltek: l. A „self-made manek" világa – 2007, 605.

[88] Bácskai Vera, *A pesti zsidóság a 19. század első felében* in: Budapesti Negyed 8 szám, 2/1995, 6

[89] Bácskai Vera 1989. A 84. oldalon ezt olvassuk: „Nem csak kereskedőtársaik, de a városi tanács is szolidaritást vállalt velük […] "

[90] Bácskai Vera, *Budapest története 1686—1873.* In: Bácskai Vera — Gyáni Gábor — Kubinyi András (ed.), *Budapest története 1945-ig*. Budapest, 2000, 77-126. itt: 96

[91] Dr. Anton Jankovich, *Pesth und Ofen mit ihren Einwohnern, besonders in medizinischer und anthropologischer Hinsicht*, Ofen, 1838, 243

[92] Bácskai Vera 2007/II. 583–593.

beilleszkedési eszköze is volt.[93] Megjegyezte továbbá, hogy a zsidók a többi kereskedőnél modernebb kereskedelmi stratégiákat alkalmaztak, aminek példája a családi irányításra alapuló üzlethálózatok létrehozása volt.[94]

Ami a zsidó kereskedők Bácskai Vera által kiemelt „honpolgári tudatát" illeti, nem biztos, hogy 1828-ban a pesti (vagy óbudai) zsidó kereskedők ugyanazt értették ezen, mint a 21. századi magyar állampolgár.[95] Olvastam a letelepedési engedélykérelmekben azokat a hangzatos sorokat, amelyekben a zsidó kérelmezők igazolni igyekezték tevékenységük közhasznát. Ezekben inkább a felvilágosult zsidóságra jellemző polgárosodási attitűdöt láttam, amely a zsidók társadalmi integrációs készségéről tesz tanúságot.

Bácskai Verának a *Budapesti Negyed*-ben megjelent munkáiból érdemes még néhány gondolatot idézni, amellyel kiegészíthetem a zsidó Pestnek kutatási adataim alapján alkotott képét.[96] A pesti zsidó történetet a szerzőnő az 1780-as évektől kezdi, hiszen a kereskedők és az üzletemberek álltak vizsgálatának középpontjában. A korai betelepülők többsége Bácskai adatai szerint a fiatalabb évjáratokhoz tartozott. A 17 és 40 év közötti zsidó férfiak aránya magasabb volt a város többi rétegenék megfelelő arányainál.[97] A fentiekben idézett *Budapest történetében* ezt úgy részletezte, hogy a 18. században még csekély nőtöbblet mutatkozott, de a 19. századi nagyobb bevándorlási hullámok után a férfiak kerültek többségbe. Az 1830-40-es évekre ismét egy csekély nőtöbbség volt jellemző, amelyet a bevándorolt cselédek és napszámosak képeztek.

Bácskai szerint sem volt Pesten soha gettó, de a zsidó lakosság szegregációja erőteljes volt: zsidók 84% Terézvárosban elkülönülve lakott.[98] A terézvárosi zsúfoltságot Bácskai nem a bevándoroltak szegénységével vagy ráutaltságával, hanem a zsidó elkülönülési szokásával magyarázta. Ezzel szemben a korabeli leírások inkább azt mutatják, hogy éppen Pesten a zsidók a nem-zsidó lakosság közvetlen szomszédságába kerültek, ami a pesti integrációt meggyorsította. Ettől függetlenül lehettek olyan időszakok is, amikor az elkülönüléshez szokott új zsidó telepesek tudatosan keresték más zsidó lakosok közelségét.

[93] Uo.
[94] Uo.
[95] Uo. 592
[96] Bácskai Vera 1995. 5–21
[97] Uo. 10
[98] Uo. 11

A foglalkozások tekintetében a zsidó kereskedők aránya messze meghaladta a városi átlagot. De az igazán sikeres kereskedőt az első telepesek között Bácskai sem találta. A zsidó értelmiségiek és az iparosok Bácskai Vera szerint is csak később jöttek Pestre.[99]

Moess Alfréd

Kíváló tudós zsidó demográfiai tanulmányát a dolgozatomban részletesen felhasználtam.[100] Ezért ezen a helyen egy másik demográfiai tanulmányt mutatok be, amely a zsidó letelepedés célvárosáról szolgáltat adatokat. *Fallenbüchl Zoltán* a zsidó letelepedés előtti pesti állapotokat demográfiai módszerrel írta le.[101] Jóllehet tanulmányában nincs zsidó demográfia, egyéb részletek joggal felkeltették érdeklődésemet. A szerző célja a pesti népesség genetikai feltárása volt.[102] Két forrásból dolgozott: a Pest belvárosi *Szűz Mária mennybemeneteléről* elnevezett katolikus plébánia anyakönyvéből és a pesti polgárrá felvett személyek névjegyzékéből, vagyis a Budapest Fővárosi Levéltárban őrzött *Bürgerrolle*-ből. Egyik forrás sem tartalmazhatott zsidó adatokat, így egyértelmű, hogy a szerző az esetleges zsidó bevándorlókat nem kívánta figyelembe venni. Valószínűleg azért, mert kutatása főleg a 18. század első felére vonatkozott, amikor a pesti jelentések szerint a városban nem volt zsidó lakó.

Az egyéb bevándorlók származási helyeinek tekintetében Fallenbüchl adatai szerint Buda állt az első helyen, de sokan jöttek Pest-Pilis-Solt vármegyéből, főleg Óbudáról.[103] Ezt a bevándorlási tendenciát a zsidók a század vége felé folytatják. A Cseh Királyság területéről 12,4% betelepülő jött, ami valószínűleg kisebb arányt képezett, mint a zsidóknál. Németország területéről főleg a déli vidékről jöttek az új telepesek: bajor kerületből – 7,3%, sváb kerületből – 5,8%, frank kerületből – 2,8%, egyéb német – 3,3%. Ezek az adatok igazolják a pesti városi tanács és a zsidók közötti német nyelvű levelezésről készített elemzéseket, amelyben az itt nevezett területek nyelvi sajátosságai csapódtak le.

A migrációs táblázatokból kitűnik, hogy Pozsony és Nyitra a nem-zsidó lakosság szempontjából is intenzív bevándorlási forrás volt.[104] Dolgozatomban látni fogjuk, hogy

[99] Uo. 51. Saját gyűjtésű adatokkal ezt a differenciálást megerősíthetem. Sőt dolgozatomból az is kitűnik, hogy a legelső pesti zsidó kereskedők koldusbotra jutottak.
[100] Moess Alfréd, *A Pest vármegyei zsidó demográfia. Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája* 1749–1846, Budapest, 1968.
[101] Fallenbüchl Zoltán, *Pest város népességének származáshelyei a statisztika és a kartográfia tükrében (1687-1770)*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.
[102] Uo. 239
[103] Uo. 243–266 (táblázat).
[104] Uo. 271

Óbuda mellett Pozsony és környéke is a pesti zsidó lakosság fő forrása volt. A bevándorlás 1720-ban történő fellendülését Fallenbüchl a pesti városfejlesztési építkezéssel magyarázta, és ezt a pesti pestisjárvány sem akadályozhatta. Az 1750-es évektől kezdődően a város szívóhatása megnövekedett, mert Pest ekkor már kereskedelmi centrummá válik.

Prepuk Anikó

Kortárs történésznő elsősorban a vallási formációk zsidóságát kutatja. A mai zsidóság jellemző vonásainak kialakulását a zsidó „reformaranykorban" véli felfedezni, amelyet ezért társadalmi jelenségként közelít meg.[105] Prepuk tudományos módszere ugyan eltér a kulturális antropológiai vagy a feminista megközelítéstől, amely az ember egzisztenciális körülményeinek leírására törekszik, de maga módján kétségtelenül hozzájárul a magyarországi zsidó kultúra gondozásához. Ezen kívül Prepuk Anikó munkája olyan kérdéseket vet fel, amelyek ma is foglalkoztatják a magyar zsidó (és nem-zsidó) társadalmat. A vallási és társadalmi reform kérdése a pesti zsidó közösség előtt már a kezdetek kezdeténél ott állt, ezért Prepuk Anikó munkáit nem is lehetett figyelmen kívül hagyni.

Debrecenben, 2000-ben megjelent *Miért éppen recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években* című tanulmányában Prepuk az egyenjogúsítást az emberi élet eseményeihez (például az anyakönyvezéshez, a házasság szabályozásához és a hivatalos elismeréséhez) is köti.[106] A szerzőnő olyan valódi zsidó helyzeteket hozott szóba, mint a vegyes házasságot és a kikeresztelkedést, amelynek „hajlamát", illetve motivációját a vegyes házasság tiltása csak erősítette.[107] A katolikus egyház kategorikusan elutasító magatartását így fogalmazta meg: „Az egyházi főrendek egyrészt a zsidó-keresztény-viszonyt illetően a cultus disparitas, mint házassági akadály fenntartása mellett érveltek, másrészt tiltakozásuk határozott állásfoglalást jelentett a polgári házasság intézménye ellen."[108]

Az egyház a zsidó erkölcsöt oly mértékben idegennek tartotta, hogy –és itt a szerzőnő Prohászka Ottokárt idézte[109] – a zsidó morált valóságos átoknak nevezte, amely rontóan hatott a keresztény műveltségre.

---

[105] Prepuk Anikó, *A neológ sajtó a zsidóság társadalmi befogadásáért a 19. század utolsó harmadában* in: Budapesti Negyed, 60/2008 nyár, 187-224. itt: 187
[106] Prepuk Anikó *Miért éppen recepció? Az izraelita vallás egyenjogúsítása az 1890-es években* Debrecen, 2000. 265
[107] Uo. 269, 266
[108] Uo. 268
[109] Uo. 275

A 2000. utáni tanulmányaiban Prepuk elsősorban azokat a társadalmi folyamatokat érinti, amelyek ábrázolására a magyarországi zsidóság mai kutatói –nem éppen szűkmarkúan– folyamatosan új fogalmakat alkotnak. A fogalmak szaporodása a történetről való gondolkodás differenciálódását is jelenti. Nem véletlen az sem, hogy a *Budapesti Negyed*ben 2008 nyarán megjelent cikke bevezetőjében Prepuk Anikó az asszimilációs paradigma érvényesülését kutató Karády Viktorra hivatkozik.[110] Karády „asszimilációs társadalmi szerződését" Prepuk Anikó úgy értelmezi, mint konszenzust, amelyet a zsidóságnak a reformkorban „felajánlottak", és amelyet a zsidók nagy része teljesített is. A hangzatos fogalmat Prepuk a „feltételezett és óhajtott befogadás-beilleszkedés" párhuzamáig redukálta.[111] Az így nyert képlet alkalmatlansága elég hamar kiderül: „A befogadás-beilleszkedés párhuzamát feltételező és alátámasztani kívánó értelmezések azonban több szempontból is egyoldalú és hiányos narratívát eredményeznek."[112]

Nemcsak azért, mert a társadalmi befogadás nem valósult meg a beilleszkedési hajlandóság arányában. A fenti párhuzam magát a tudományos diskurzust is ellehetetleníti, mert az ortodoxia társadalmi magatartásának tárgyalása, amelyről Prepuk Anikó szerint amúgy is csak töredékes ismeretünk van, ilyen szűk keretbe bele sem fér.[113] Az ortodoxia társadalmi magatartása Prepuk cikkének kontextusában nem más, mint egy fajta válasz a neológiának nevezett „liberális doktrína" teljesíthetetlen elvárásaira.[114] Ez a redukció az ortodoxia idealizálását sejteti, amely kétségbe vonhatja a neológ zsidó értékeket. A neológ beilleszkedési doktrína már-már asszimilációs programnak tűnik, főleg a mondat folytatásának kontextusában, amelyet a lábjegyzetben az ortodoxiával kapcsolatban idéztünk.[115]

Tény azonban, hogy Prepuk Anikó a recepció kérdését a valódi és nem elméleti (egyoldalúan redukált) zsidó társadalmi helyzetben kívánta tárgyalni. Ugyanis a belső zsidó társadalom 1868-ig sem volt homogén, 1892-re pedig már a hivatalos három vallási irányzatba sem fért bele. Egyébként Prepuk által bemutatott 1888. évi neológ-ortodox vitának kommentárját folytatta az *Egyenlőség* 1890. évi 3. számának vezércikke. A kedélyek állapotát jól mutatja, hogy a cikk írója (valószínűleg Szabolcsi Miksa) a korabeli ortodox zsidókat a

[110] Prepuk Anikó 2008. 187-224
[111] Uo. 187-188
[112] Uo. 188
[113] Uo. 188: „[…] a gyorsan magyarosodó és modernizálódó neológiával ellentétben a hazai zsidóság mintegy felére becsült ortodoxia máig nem kapott kellő figyelmet […]"
[114] Uo. 188
[115] Uo. 188.

hajdani karaitákhoz hasonlította.[116] Annak idején a karaiták ragaszkodtak a Tóra minden betűjéhez és igyekeztek bizonyítani vallási irányzatuk prioritását. A hasonlatot az ortodoxiának szánt figyelmeztetés zárta: „A karaiták is így kezdtek, majd őket zárták ki!”

2. 3. A *Budapesti Negyed*

A Budapest Főváros Levéltárának hivatalos lapja több ízben adott helyet a budapesti (és magyarországi) zsidóságot kutató szerzők munkáinak. Emlékezetes még a *Budapesti Negyed* 1995. évi 8., tematikus száma, amelyben Bácskai Vera fentebb idézett korszakváltó tanulmánya jelent meg.[117] Dolgozatom terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, hogy minden munkát részletesen bemutassak, de megemlítem Komárik Dénesnek a Dohány utcai zsinagóga építéséről írt munkáját[118] és Csorba László *Jákob háza, Izrael sátra* című írását, amely ugyanabban a számban látott napvilágot.[119]

2008 tavaszán és nyarán jelent meg a *Budapesti Negyed. Emancipáció I.* és *Emancipáció II.* tematikus (59-60.) száma. Prepuk Anikó 2008. évi tanulmányát az *Emancipáció II.* című számból már idéztem. Az *Emancipáció I.* címet viselő kötetből hivatkozom még Kőbányai János tanulmányára a magyar értelmiség reformkori kialakulásáról, és kissé részletesebben állok meg Kiss Endre *Civilizáció, emancipáció, liberalizáció* című munkájánál.[120]

Kőbányai János szerint a 18. században a belső zsidó társadalom rendelkezett ugyan saját értelmiségi réteggel, de az még nem volt politikus, hanem „szórakoztatni és informálni akart egy kulturális infrastruktúra részeként”. A zsidó irodalmi tevékenység nyelve ekkortájt német volt. Sőt még a második nemzedék is németül írt, de már a magyarosodás útjára lépett.[121] Ez a megállapítás visszhangra talál abban az állításomban, hogy a pesti zsidóság magyarosodását a német nyelvi kulturális integráció előzte meg.[122] Ugyanitt a szerző így fejtette ki véleményét a magyarosodás zsidó motivációjáról: „A magyarosodás igazi oka és tétje ugyanis a zsidóság emancipációért folytatott küzdelem volt”.

---

[116] Egyenlőség 1890 IX. évf. (3)
[117] III. évf. 2. szám, 1995. nyár: Zsidó Budapesten, szerk. Kovács András.
[118] Budapesti Negyed 1995. (8) 21–40
[119] Uo. 41-56. Csorba Lászlótól idéznék egy rövid, de igen találó mondatot, amely a 44. oldalon található meg: „Az Orczy-ház külön regény a magyar főváros történetében”.

[120] Budapesti Negyed 2008 (59). 5–22, 63–82
[121] Kőbányai János, *A magyar értelmiség kialakulása,* Budapesti Negyed, 59. szám „Emancipáció I.” 2008, 5-62, itt: 12
[122] Uo. 10–11

Kiss Endre társadalomfilozófusként folytatja az emancipáció diskurzusát, amelyet –amint a zsidó emancipációt is– „a társadalmi változás jelenségébe ágyazottan” vizsgált.[123] Az emancipáció egy egész társadalmat, de egyénként minden embert is érint, akik kölcsönösen emancipálják egymást. A civilizáció az emancipálódás folyamán kinövi a szembenállás struktúráját[124]és túlmegy az evilágiság-túlvilágiság struktúráján.[125]

A zsidó emancipáció egész folyamata elválaszthatatlanul összekapcsolódik „mind a modernség civilizációs magaslatával, mind pedig e civilizációs magaslat saját korában kimutatható tudatának tényével.”[126]

Az emancipáció lényegéről beszélve a szerző egyrészt visszatér a 19. századba, majd elvezet a jövőbe, miközben a horizontális dimenziót is tágítja. Ez a horizontális tágítás a kultúrakutató számára különösen jelentős: ugyanis ilyen módon nem egy ellapított egyenes irányú, hanem az ember valóságát megközelítő kép jön létre, amelyben az egyéni emancipáció belehelyezkedik az őt érintő, de nem feltétlenül átfedő társadalmi emancipációba. A magyarországi egyéni-társadalmi emancipáció ezt követően összeolvad az európai emancipációval, amelyben –a szerző reménye szerint– mégsem tűnik el. Sőt a holisztikus kép az emancipáció fennmaradásának harcát is ábrázolja. Kiss Endre érdeme, hogy szavakkal szemlélteti a civilizáció értelmét képező emancipáció fizikai folyamatát: a mindenkori jelen formálását, az elkerülhetetlen megtorpanásokat és a jövő szárnyalását, amely a magát büszkén emancipáltnak hirdető aktuális társadalmat akár barbár világgá is teheti.

A holisztikus kép létrehozása érdekében Kiss az emancipációt nem csupán történetfilozófiailag, de fenomenológiai módszerrel is vizsgálja. Két másik társadalmi fogalomhoz fordul, hogy azok segítségével szemléltesse, mit ért az emancipáció szükségességén.[127] Ez a két jelenség a *civilizáció* és a *modernizáció*. A civilizációt a szerző a „civilizatorikus tartalmakkal” szemlélteti Durkheim tükrében,[128] a modernizációt pedig a racionalitás (mítosztalanítás) diskurzusához kapcsolja Friedrich Nietzsche és Mannheim Károly gondolatainak idézésével.[129]

---

[123] Kiss Endre, *Civilizáció, emancipáció, liberalizáció* in: Budapesti Negyed, 59/2008 „Emancipáció I.” 63-82, itt: 63
[124] Kiss 2008. 66
[125] Uo. 72
[126] Uo. 63–64
[127] „Die spezifische Notwendigkeit der Emanzipaton” kifejezést Kiss Endre másik tanulmányából kölcsönöztem: Endre Kiss, *Judentum-Emanzipation-Mitteleuropa,* Magyar Zsidó Szemle Könyvek 1, Budapest, 2009. 24
[128] Kiss 2008. 63
[129] Uo. 73–74

Egyetlen tanulmányban a civilizációs csúcspont, az emancipáció és a társadalmi lét összes metszetének kapcsolatát Kiss szerint csak érinteni lehet, de ezek a metszetek rendkívül fontosak a magyarországi zsidó emancipáció, sőt Budapest történetének megértéséhez is.[130] És ebben Kissnek természetesen igaza van, hiszen Pest története egy emancipációs történet, amely pesti zsidók nélkül nem létezik.

A civilizációs haladás csúcspontját Kiss Endre két alternatívához kötötte. Az egyik értelmében ez a csúcspont a 19. század harmadik-negyedik negyedére tehető. A másik szerint a fenti korszak csak nyitánya volt a 20. század civilizációs csúcsteljesítményének.[131] Az első változat esetén a pesti zsidók legjobbkor telepedtek le Pesten, hogy bekapcsolódjanak a magyar emancipáció éllovas-szerepét felvállalt főváros társadalmi életébe. Mást nem is tehettek, hiszen a zsidóság egy egyetemes sorsú vallásetnikai csoport: „[…] a zsidóság sorsa az egész későbbi európai fejlődés során ugyan csak egészen kivételesen fonódott össze az egész emberiség sorsával. Ez az alapvető oka annak, hogy a zsidó, a zsidóság mindig túlmutat létének mindenkor adott partikuláris korlátain."[132] Az idézetből világos, miért éppen a zsidó emancipáció váltotta ki Kiss gondolkodását az emancipációról általában. Ezért az antiszemitizmus, Kiss szerint, a „társadalmi emancipáció teljes visszavétele is, mind a fogalom általános értelmében, mind pedig annak a történeti fejlődésben a 19. század második felében megvalósuló konkrét-történeti jelentésében."[133]

Ugyanott Kiss komolyan figyelmeztet az asszimiláció kifejezés helytelenségére, illetve a fogalmak kiválasztásának fontosságára: „[…] hosszan tudnánk érvelni a maga korában széles körben használt 'asszimiláció' helytelenségéről, sőt, veszélyességéről, illetve az 'emancipáció' helyességéről és más fogalmakkal való helyettesíthetetlenségéről."[134]

A pesti zsidóság vonatkozásában az asszimilációt –egyrészt, mint helytelen, másrészt, mint társadalmi megbélyegzést eredményező fogalmat– a pesti zsidók kikeresztelkedéséről írt részben is kerültem. Ezért örömmel fogadtam a fenti szellemi támogatást.

A magyar emancipáció nehézsége, hogy egyes társadalmi normacsoportok, amelyektől a magyar társadalom elvárja a mielőbbi emancipációt, kifejezik ugyan az emancipálódás vágyát, de eközben „aktuálisan (éppen) nincsen 'hová', azaz 'kihez' emancipálódnia(uk). Az

[130] Kiss 2008. 67–68
[131] Uo. 69
[132] Uo. 70
[133] Uo.
[134] Uo. 69–70 és a 8. sz. lábjegyzetnél

emancipáció világosan körül határolható elemei, céljai és célcsoportjai nélkül ugyanis gyakorlatilag lehetetlen épp a specifikusan emancipatív folyamatok beindulása."[135]

Megjegyzem, hogy a pesti zsidók egyik szembetűnő sajátossága az emancipációs, illetve integrációs hajlandóság volt, amely egykor a zsidó emancipáció részét képezte. A pesti németségben a zsidók ilyen szempontból partnerre találtak, és német nyelvű tudományos és irodalmi munkákkal jó ideig a város kultúrájának németes pólusát erősítették. Később a pesti zsidó emancipáció magyarul manifesztálódott, mert az emancipációs hajlandóság ösztönözte a pesti zsidóságot a magyar inkultúrációra. Ebben a zsidók ugyancsak élen jártak.[136]

Az emancipációs folyamat –folytatja Kiss Endre– komplex értékeket céloz meg, de partikuláris módon történik, azaz az emancipációs gondolat a gyakorlatban szociologizálódik és polarizálódik.[137] Éppen az emancipáció társadalmi polarizációja keretében tárgyalja a tanulmány a nők emancipációját, amely a „hátrányos társadalmi csoportok" között talált helyet.[138]

Az egy évvel később megjelent *Judentum-Emanzipation-Mitteleuropa* című gyűjteményben Kiss még világosabban fejezte ki magát a női emancipációval kapcsolatban, noha a nőkutatás igen terjedelmes műveiben nem sok helyet foglal el. A női emancipációt – hasonlóan a zsidók és a munkások emancipációjához– Kiss a modernitás egyik valódi emancipációs formájának tartja.[139] Egy külön diskurzusban érdemes lenne tisztázni, hogyan vélekedik a szerző a női emancipáció specifikájáról: belátja-e, hogy a női emancipáció egy specifikus folyamat, amely ugyan partikuláris tanulmányozást igényel, de ezáltal nem gyengíti meg az emancipáció egész folyamatát.

A többi partikuláris emancipációs küzdelemmel együtt a női emancipációt is Kiss csupán egy emancipációs hullámnak („Emanzipationswelle") nevezi, mert ezt szerinte nem sikerült egy átfogó mozgalommá alakítani. Ugyanakkor a szocializálódás és a folyamatok partikuláris megvalósulása az emberi társadalom sajátos jellemzője, amin nem szükséges, de nem is lehet változtatni. Tanulmánya végén Kiss hangsúlyozza, hogy az emancipáció valódi törekvése a közösség és a társadalom „együttes emancipálása," miközben a közösség „az individualizált egyének társadalmát" képezi.[140] Talán ez a természetes oka az emancipáció partikuláris alakulásának.

---

[135] Kiss 2008. 76
[136] Egyes statisztikák szerint 1851-ben a felnőtt zsidó lakosság 77, 36%-a, a zsidó gyerekek 87, 04%-a beszélt magyarul. Magyar nyelvtudásban a zsidókat csak a helvéták (reformátusok) előzték meg.
[137] Uo. 78
[138] Uo. 66
[139] Kiss 2009. 26
[140] Kiss 2008. 82

Az emancipáció folyamata nem zökkenőmentes és nem mindig győzedelmes: „Így történhet meg, hogy az emancipációt nemhogy nem képesek megvédeni a történelem igazi viharaiban, de –ami ennél sokkal súlyosabb– a társadalom pozitívan érintett, korábban már látszólag véglegesen emancipált szektorait is fel lehet használni az emancipáció elleni fordulatokban."[141]

Ez a megállapítás megerősíti a feltevésemet, hogy a zsidó nők polgárosodáskori emancipációja az engedélyezett határokon belül valósult meg, amiért ezt látszatemancipációnak is nevezhetjük.[142] A polgárosodó férfi zsidó társadalom fogalmazta meg a zsidó nő családon belüli helyét és társadalmi korlátait. Néhány évtizeddel később ezeket a normákat már ősi hagyományként tanították az új nemzedék női rétegének. Az elavult mítoszok helyet cseréltek az újakkal.

A nőkutatással és a pesti zsidó közösséggel kapcsolatos tudományos irodalom áttekintése végén még hozzá kell tenni, hogy a dolgozatom feminista szemlélete a posztanarchista egyenlőségi elméletből indul ki.[143] Ez a szemlélet elfogadja a nők és a férfiak közötti anatómiai-biológiai különbségeket, de hangoztatja, hogy nem a testi különbségek, hanem a férfitársadalom tagjai által kialakított és a tradíció részének tartott megkülönböztetések okozták a nők hátrányos helyzetét, amelyen néhány tenachi hőstörténet sem szépíthet.[144]

A dolgozat következő részei a különböző társtudományok területeit érintik: a kulturális antropológiai leírás összefonódik a nyelvészeti és a társadalomtudományi területtel. Ez olyan modellnek köszönhető, amely az interdiszciplináris módszerből indul ki.

---

[141] Kiss 2008. 71

[142] Például szolgálhat Mózes Mendelssohn a zsidó emancipáció (haszkala) vezető egyéniségének levele Frommet Gugenheim-hoz, amelyben íntette későbbi feleségét, hogy olvashat ugyan, de csak mértékben, és semmiképp se

[143] Jürgen Mümken, 2001, főleg *Gleichheit oder Differenz* alcímnél.

[144] Nem csak a férfiak, de a nők is – elsősorban a családanyák – a férfi társadalom tagjaként hagyományozzák a nődiszkrimináló magatartási normákat.

II. A kutatási források leírása és rövid nyelvi elemzése

1. A 18. század végi – 19. század eleji pesti jiddis nyelvű hivatali iratok leírása

1. 1. A nyelvi kutatás a kultúra antropológiai tudományterületen

Dolgozatom megírását hosszú kutatás előzte meg. Ennek során olyan levéltári leletekre bukkantam rá, amelyeket a zsidó kulturális értékek megőrzése céljából le is kellett írnom. Abban reménykedem, hogy lesznek még kutatók, akik nyomomat követve ismét felfedezik ezeket az iratokat, és még több ismeretet nyerhetnek belőlük. Ehhez kívánok segítséget nyújtani.

Két olyan fontos fogalom szerepel a források leírásában, amely tükrözi a társadalomról alkotott szemléletemet. Ez *a vallásetnikai csoport* és az *emberi kultúra* fogalma. *A nyelv* a konkrét népcsoport egyik meghatározó magatartási normaként kapcsolódik ezekhez a fogalmakhoz.

A vallásetnikai csoport alatt egy olyan kétnemű emberi formációt értek, amelynek a tágabb környezettől eltérő eredeti belstruktúrája van. A vallásetnikai csoport tagjai olyan sajátos magatartási mintával rendelkeznek, amely egy közös vallási (hagyományértelmező és liturgiai) tapasztalatra épül. A magatartási minta a specifikus csoportvédelmi mechanizmus elemeit is tartalmazza, amelyek lehetővé teszik az idegen minták kiszűrését. A vallásetnikai csoportok közötti különbséget a tagok érzelmileg úgy fogják fel, hogy „ezek itt mi vagyunk, a többiek pedig mások."[1] Trubetzkoy 1995 évi elmélete szerint az önmeghatározó etnikai csoportok alkotják *az emberi kultúrákat*.[2]

Wolfgang Kaschuba a nemzet fogalmához kötődő definícióban talált meg hasonló elemeket. Az etnikai önmeghatározás magába foglalja a történelmileg áthagyományozott közös kultúrát, „[…] die an dem mythologischen Ursprüngen anknüpft und deren Ideen lebendig erhält, andererseits als eine ethnische Linie der Überlieferung, als Stammraum und Erbe einer Schicksalsgemeinschaft."[3]

---

[1] Трубецкой Н. С. *История, культура, язык.* Москва, 1995. 33
[2] Uo.
[3] Wolfgang Kaschuba, *Einführung in die Europäische Ethnologie,* München 1999. 2. Auflage: 2003. 142 (Ford: …ragaszkodik a mitológiai eredethez, és elevenen tartja annak eszméjét, másrészt (olyan), mint a hagyomány etnikai vonala, mint egy sorsközösség törzsi térbelisége és öröksége).

Az etnikai csoport sorsközösségként történő felfogását Max Weber társadalmi bezárkózási stratégiának nevezte. Az a biodeterminista szemlélet, amely a világot faj szerinti népcsoportokra osztja, okot ad arra a következtetésre, hogy a rasszizmus ma még nem tartózik a kifutó modellek közé. [4]

A népcsoport legújabb kulturális antropológiai modellje tükrözi világunk „könnyelműségét". Ma ugyanis hajlamosak vagyunk a komplikációk leegyszerűsítésére, ezért a népcsoportokat a „másság" elve alapján határozzuk meg.[5] A népcsoportok különféle etnológiai leírásai azonban egy pontban nagyon hasonlítanak egymásra: az összes modell nélkülözi a nemiséget, és nem foglalkozik a női problematikával.

A vallásetnikai csoport öntudata[6] nyilvánul meg a csoport nyelvében. A nyelv – és itt konkrét nyelvi képződményről van szó – a beszédaktusok létrehozására szolgál ugyan, de az aktus feltétele, hogy egy közösség tudatában jelen legyen az élő nyelv, amelyet sajátjának ismer el.[7] A nyelv tehát az adott közösség minden tagjának tudatában létezik, és számtalan beszédaktus alapjául szolgál, mivel ez egy nyelvi képződmény létjogosultsága.[8]

Magyarországon letelepült zsidó vallásetnikai csoport közös etnikai nyelve a 19. századig a jiddis nyelv helyi változata volt, a 19. század második felére a magyar nyelvi akulturáció következtében egy olyan speciális nyelvi helyzet alakult ki, amely külön kutatást igényel.

A nyelvészek, a társadalomtudomány és a kulturális antropológia kutatói gyakran működnek együtt. A lingvisták etimológiai adatbázisai például már nem egyszer nyújtottak segítséget a különféle rokonfogalmak közötti összefüggések megértéséhez. Ugyanakkor a rendszeres kapcsolat a merőben eltérő szemléletek miatt a strukturális nyelvészet előtt szinte lehetetlen volt. Mialatt a szociológusok és az antropológusok a nagyobb életterekből vett kutatási mintákat tipizálják és osztályozzák, a nyelvészek a korlátozott nyelvi és időbeli tartományokon belül kutatnak, és ebben megközelítik a történeti elemzést.

---

[4] Kaschuba 2003. 143

[5] Uo. 145. A *másság* elve alapján közelíti meg a nőt Emmanuel Lévinas, akit erősen befolyásolt a nő talmudi értelmezése. Lévinas 1999. 124-127 és 129.
Ezt J. Derrida hangosan üdvözölte (Derrida 2000), noha az ötlet nem volt új. 1910-ben Dr. Samuel Krauss írta le a talmudi helyeket, amelyek a nőt „házként" (héb. *bajit*) definiálták, kiemelve annak „bensőségét": Samuel Krauss, *Talmudische Archäologie*, J. Kaufmann Verlag/FrankfurtKrauss, 1910. 49, 50.

[6] Ebben a vonatozásban Trubetzkoy még a „nacionalizmus" szót is pozitívan értékeli, mert ez – véleménye szerint – részben kifejezi, hogy az adott etnosz képes reflektálni önmagára. Trubetzkoy Szokratesz szavaira utalt, aki szerint mindenkinek arra kell törekednie, hogy ismerje meg önmagát és eszerint viselkedjen.
Trubetzkoy 1995. 35

[7] A beszédaktusokról és a fogalom magyar nyelvi használatáról: John R. Searle, *Elme, nyelv és társadalom,* Vince Kiadó, Budapest, 2000.147–156

[8] N. S. Trubetzkoy, *Grundzüge der Phonologie,* Göttingen, 7. Auflage, 1989.5: *Einleitung*.

A strukturális lingvisztika, amely univerzális szerkezeti elemekkel dolgozik, alapvetően megváltoztatta ezt a helyzetet. A nyelvkutatás iránya a strukturális elemzésben áttevődött a nyelvi fenoménok infrastruktúrájára.[9]

Dolgozatom II. részében a konkrét szövegek (beszédaktusok) nyelvi szerkezeti elemeire fordítok figyelmet, de szem előtt tartom a szövegek egzisztenciális környezetét is. Emiatt a nyelvi leírás elszakad a tiszta strukturalizmustól, amit a 20. század második felében legtöbb strukturalista meg is tett. Sztyepanova M. D egyik munkájában így idézte Hans Glinzet: „Gyümölcsöző csak a „nyitott" strukturalizmus lehet […] mint a nyelvtudomány, amely úgy a tartalomra, mint a funkcióra orientálódik".[10]

1. 2. A jiddis helyéről az európai nyelvrendszerben

Elemzésem két olyan nyelvet érint, amelyet a fiatal pesti zsidó közösség letelepedéskor használt. Erről tanúskodnak ugyanis a 18. század végén – 19. század elején keletkezett hivatalos és üzleti iratok.[11] A pesti zsidók levelezésében a német és a jiddis nyelv szoros kapcsolatba került egymással, holott grafikájuk erősen különbözik egymástól.

A földrajzi és az egzisztenciális kölcsönhatás következtében a magyarországi német nyelv és a helyi jiddis nyelvjárás között strukturális – elsősorban lexikai-nyelvtani – hasonlóságok alakultak ki. Az alábbiakban két magyarországi kutató munkáiból idézek, akik közül az egyik a német etnikai, a másik a zsidó vallásetnikai csoporthoz tartozott.

Hutterer Claus-Jürgen (Miklós, 1930–1997) állította, hogy a jiddis egy több nyelvjárásból álló önálló nemzeti nyelv, amely sajátos írásbeliségével rendelkezik.[12] A jiddist nem egy dialektusnak, hanem a német nyelv melléknyelvének tekintette, amely „als Ergebnis der Integrierung zahlloser Sprachhorste und Sprachklippen den Stand einer Nebensprache – mit einem anderen Ausdruck – Nahsprache erlangte."[13]

Ezt a nyelvet Hutterer a német irodalmi nyelv mintájára „Hochjiddisnak", vagyis nyelvi normának nevezte. Érdemes talán megjegyezni, hogy Hutterer szerint a jiddis nyelvjárások

[9] Трубецкой, Основы фонологии, Москва, 1960. 299-326
[10] М. Д. Степанова, *Методы синхронного анализа лексики,* Москва, 1968. 7
[11] A német nyelvű zsidó pesti iratok nyelvi elemzéséről szóló előadásom elhangzott a 2009. februári konferencián Nagyváradon: *Be000gegnungsräume von Sprachen und Literaturen.* 2009. Februar 18-20.
[12] Carl Jürgen (Miklós) Hutterer, *Aufsätze zur deutschen Dialektologie,* Budapest, 199. 60
[13] Uo. 68: „a számtalan nyelvi sziget és szirt integrációja következtében elérte egy német melléknyelv – másként kifejezve – a német nyelvhez közel álló nyelv státuszát."

között a litvániai áll fonetikailag legközelebb a német normához.[14] A magyarországi zsidók jiddis nyelvjárására nagymértékben hatottak a felsőnémet (Oberdeutsch) dialektusok. „Jiddis der ungarischen Städte hat sich Jahrhunderte lang im engen, sprach-geographisch motivierten Kontakt mit der ostdonaubairischen Mundart derselben Städte, aber auch mit der zeitgenössischen Wiener Verkehrssprache und der deutschen Schrift- und Umgangssprache entwickelt. Hinzu kam der zunehmende Einfluss der ungarischen Umgebung und der vielfach auch strukturell abweichenden ost-zentral-jiddischen Mundart.“[15]

A magyarországi nagyvárosok jiddis diglossziája (a normanyelv és a mellette működő lokális nyelvi variáció, amelyet németül „Jüdisch-Deutschnak” neveznek) önálló nyitott nyelvrendszert képez a nyugati jiddis nyelvjárások rendszerében.

Bakonyi József[16] munkája a héber hangtan jiddis nyelvre kifejtett hatásáról 1946-ban jelent meg a Magyar-Zsidó Szemlében, amikor a szerző már nem volt az élők sorában. Bakonyi szerint a zsidóság hosszú történelme folyamán többször változtatta meg nyelvét, de a népi egyéniségét sohasem adta fel. Ez elég forradalmi kijelentés, ha arra gondolunk, hogy a nyelv egy-egy népcsoport meghatározó magatartási normája. Bakonyi továbbmegy ebben az irányban, és azt állítja, hogy az idegen területeken letelepült zsidók sajátos nyelvi stratégiákat dolgoztak ki, amelyeknek egyik eredménye volt a jiddis normanyelv és annak nyelvjárásai. Bakonyi ezt azzal magyarázza, hogy a zsidók sohasem változatlanul vették át az adott terület nyelvét, hanem azt önmagukhoz alkalmazták. A jiddis tehát a diaszpórai nyelvalkotás, amelynek szuverén hordozója az askenáz zsidóság. A zsidóság „antropológiai alkata és faji tulajdonságai mozdították elő elsősorban a sajátos zsidó nyelvjárások kialakítását” – írja Bakonyi, majd néhány oldallal lejjebb összefoglalja, hogy a gálut körülményei között a jiddis „a nemzeti nyelv rangjára emelkedett.”[17]

---

[14] Uo.

[15] Uo. 60: „A magyar városok jiddis nyelve évszázadokon keresztül szoros, nyelvileg és földrajzilag motivált kontaktusban fejlődött az említett városok kelet-dunamenti és bajor nyelvjárási elemekből álló dialektusával. Hatott továbbá a korabeli bécsi köznapi és a német irodalmi és köznapi nyelv. Ehhez még hozzájárult a magyar környezet, és a strukturálisan több vonatkozásban eltérő kelet-középnémet nyelvjárás növekvő hatása.”

[16] Bakonyi József (Munkács) a héber hangtan jiddis nyelvre kifejtett hatásáról szóló értékezése a szerző disszertációjának részét képezte. Posztumusz jelent meg Immanuel Löw emlékére 1947-ben kiadott évkönyvben is: Semitic studies in memory of Immanuel Löw – Keleti dolgozatok Löw Immanuel emlékére. A kötet 105 lapja még 1944-ben készült el, de ezután a nyomtatást betiltották. Bakonyi József életét ugyanúgy, mint a kötet más szerzőit is – többek között Löw Immanuelét és Vidor Pálét – a deportálás oltotta ki.

[17] Bakonyi József, *A h0éber hangtan befolyása a jiddis nyelvre* in: Semitic studies in memory of Immanuel Löw – Keleti dolgozatok Immanuel Löw emlékére, Budapest, 1947. 4-7. 23-26. 13

A jiddis keletkezését Bakonyi a Rajna melléki közép-német dialektusok térségébe teszi, de azt is bizonyítja, hogy a nyelv „lelke” a héberből ered: „A héber a jiddis szókincsben a lelki kultúra kifejező eleme”.[18]

A konkrét eredeti nyelvtani elemek közé Bakonyi a *status constructust* sorolja, amely más, mint „az árja nyelvekben.”[19] A hangtani sajátosságok között először a *Patach furtivum*ot említi a kárpátaljai mintákból összegyűjtött példák alapján. Említi még az -r (res) sajátosan héberes gutturális hangzását. Harmadik jellemző a -b (bet) dentolabiális hanggá (-v) való átalakulása, amely Bakonyi szerint eredetileg ugyancsak a héber nyelvet jellemzi.

A következő feltűnő fenomén a szegoláció, amelynek eredetét a szerző a héber nyelvhez köti. A jelenség lényege, hogy a szóvégi kettős mássalhangzót feloldja a rövid -e: elf > elev, fünf > finev, Hemd > hemed stb. Ez a jelenség azonban nem mindig szabályként jelenik meg, mert a jiddis alkotó ereje – Bakonyi szerint – „még nem fejezte be működését”.[20]

A felsoroltaknál sokkal fontosabbnak tartja Bakonyi a hangsúlyos és hangsúlytalan, nyílt és zárt szótagok kapcsolatát a szótagok magánhangzóinak hosszúságával. Szerinte ez a jiddisben a héber hangtani szabály alapján valósul meg, vagyis a zárt szótagban csak rövid, a nyílt szótagban a hosszú magánhangzó lép fel.[21] Ennek a szabálynak köszönhetően alakulhattak ki az olyan formák, mint: ki (Kuh), hiten (hüten), ze (sehen), gáj (gehen), zugen (sagen), num (Nahme), vojnen (wohnen).[22]

A fenti állítások vizsgálata, illetve szakmai értékelése nem tartozik feladataink közé, de nem hagyhattuk említés nélkül ezt a hipotézist. Azt is észre kellett venni, hogy a zsidó jiddis kutatók szívesen foglalkoztak a nyelv sajátos, német normanyelvtől eltérő fonetikai jelenségeivel.[23]

---

[18] Uo. 40
[19] Uo. 42
[20] Bakonyi egyébként úgy vélte, hogy a jiddis szót egy –d-vel kell írni. A kettős –d a német szokás. Anélkül, hogy vitatkoznánk a cikk szerzőjével, jelen dolgozatban az általánosan elfogadott írásmódot alkalmazzuk.
[21] Uo. 25
[22] Uo. 26
[23] Feltétlenül meg kell említeni még Kovács Livia dolgozatát a jiddis nyelv másodlagos diftongizációjáról, amely ugyancsak az 1947-es Évkönyvben jelent meg.

1. 3. A zsidók pesti jelenlétének írásos emlékei

A pesti jiddis hivatali formája olyan nyelv, amelynek szubsztrátumát (itt: nyelvi alapját) jiddis diglosszia képezte ugyan, de amelyre a pesti német nyelvjárás és a budai jogi nyelv is erős hatást gyakorolt. [24]

A jiddis iratok, és a német nyelvű zsidó levelezés is bizonyítják Hutterer hipotézisét a kölcsönös nyelvi hatásokról és az egyéni fejlődésről. Főleg a szókincs mutatja a pesti hivatali jiddis kacskaringós kialakulásának útját az ősi forrásoktól az aktuális állapotig. Így például a családi állapot rovatában, az 1827-es adóösszeírásban (*conscripció*ban) lépten-nyomon találkozunk a *witib* szóval, amely mint *Witwe* (azaz: özvegy) értendő. A *witib* alak *Witwe* egyik mellékformája. Az utóbbi forma az ahd. (althochdeutsch) *wituwa*-ból (vö. mhd. *witewe,* a latin *vidua,* illetve az orosz *vdova* alakokat) fejlődött ki.[25] Német nyelvű iratokban, sőt az 1826. évi zsidó összeírásban sem találtam *witib* alakot, amelyet valamelyik írnok saját nyelvi környezetéből hozhatott be 1827-ben Pestre, gazdagítva ezáltal a pesti jiddis szókincsét.

A nyelvi sajátosságokon túl a vizsgált iratok azt is bizonyítják, hogy a zsidók akkor telepedtek le Pesten, amikor a város egy németes kistelepülésből gyors léptékkel nagyvárossá alakult át. A zsidók ennek az átalakulásnak tevékeny elemei lettek.

A több magyar településről és a világ más pontjairól is érkezett pesti zsidók sajátos népcsoportot alkottak a városon belül. A kutatási források tanúsága szerint a helyi zsidók mindig is pestieknek („hiesige”) tartották magukat, ami a zsidók integrálási készségére utal. A zsidó jelenlét már a 18. század végén érezhető volt a városban. Letelepedésük befolyásolta a pesti hatóság hivatalos levelezésének helyzetét is. A Városi Tanácsnak el kellett sajátítania bizonyos zsidó fogalmakat, és gondoskodnia a héber nyelvű fordítokról.[26] A zsidó közösség hivatalos iratforgalma szemlélteti, hogy a zsidó lakósságnak is alkalmazkodnia kellett a specifikus pesti körülményekhez, noha maga a letelepedés a zsidók számára nem jelentett új tapasztalatot, csak új stratégiát követelt.

Pesten ugyanis a zsidóknak nem a mágnások kegyeit kellett megnyerni, hanem egy szabad királyi város követelményeihez kellett alkalmazkodni. A hatóság nem közvetítőként,

---

[24] A budai hivatali (jogi) nyelv hatásáról: Bassola, Péter: *Wortstellung im Ofener Stadtrecht,* Berlin, Akademie-Verlag, 1985. 9, 12

[25] Hermann Paul *Deutsches Wörterbuch,* Halle (Saale), 1959. 748

[26] Hogy ilyen fordítók segítették a Tanács munkáját, bizonyítja például egy 1826. december 22-én kelt házassági levél, amelyen látható Johannes Nep. Albert (szent Nepomukról elnevezett Albert) aláírása, aki akkoriban Professor Ling. Hebr. et studii Bibl. Vet. Test. Revisor Libror Hebr. volt. - Házassági levél PIH-II-B-2-a (Zsidó levéltár) - Simon Feuchtmann „Notar und Übersetzer (Translator) bei Magistrat”, de a pesti zsidóság közjegyzője is volt a 809. sz. irat szerint – BFL, Vegyes ügyek. IV 1202 pp/XV.20.

hanem jogi személyként állt a zsidókkal szemben. Vagyis nem egy egyszerű, eseti alkalmazkodásról volt szó, hanem egy távlati integrációs stratégiáról. A jiddis nyelvű iratokból – éppen a helyi hivatali nyelv megközelítéséből – ez a törekvés olvasható ki.

Két budapesti levéltárból származnak azok a pesti zsidó iratok, amelyek a nyelvi elemzés mintájául szolgáltak. A Budapest Fővárosi Levéltárban főleg a német nyelvű iratokat, a Budapesti Zsidó Levéltárban az alábbi német és jiddis nyelvű szövegeket elemeztem:

- Protokoll 1828-1833 (német nyelven): 90. 63
- Pesti közösség 1828-1832 jiddis nyelvű jegyzőkönyvét,
- Az 1826. évi jiddis nyelvű adóösszeírást (Conscriptio): PIH I-7. 1/1826,
- Az 1827. évi jiddis nyelvű adóösszeírást (Conscriptio): PIH I-7. 1/1827
- PIH-II-B-2-a/1824, 1845 számú (német-jiddis nyelvű) házassági levelet
- PIH-II-B-2-a/79. 133/1846. számú, német nyelvű házassági meghívót.

Az elemzés eredményeit az alábbi grafikai-fonetikai és lexikális leírás mutatja.

1. 4. A 19. század eleji összeírások grafikai-fonetikai és lexikális tulajdonságai

A pesti jiddis nyelvű hivatalos iratokat eddig még nem írták le. A jiddis nyelvelemzések léteznek ugyan, de ezek nem a hivatali, hanem a szépirodalmi nyelvvel foglalkoznak. Ilona Tahir-Ul-Haq[27] könyve érdekes információkat tartalmaz a jiddis énekekről, de számunkra ez a leírás nem lehet releváns, mert a szerzőnő a szövegeket a latin betűs átírásban mutatja be, emiatt a grafémákat nem vizsgálhatjuk. Helmut Dinse is kizárólag a latin átírásban közli a szövegeket.[28] Elemzésem alapvetően három aspektusban mozog: a grafikai-fonetikai, a lexikális-tartalmi és az antropológiai síkon.

A pesti zsidó adófizetők adatait az 1826. évi összeírás 15, az 1827. évi conscripció 19 rubrikában foglalta össze. Az 1826. évi összeírás egy 53 x 50 cm-es, keményfedelű könyv, amely 55 oldalt és 982 bejegyzést tartalmaz. Az 1827. évi összeírás méretei: 49x37 cm. Ennek a könyvnek is kemény kötése van, amely szemel láthatóan utólag készült. A könyvben összesen 955 bejegyzés, de ennél sokkal több személy szerepel, mivel a könyv a család összes tagja és a lakásban állandóan tartozkodó más emberek neveit is tartalmazza. Az elején egy

[27] Tahir Ul-Haq, *Das Lied der Juden im osteuropäischen Raum. Seine Funktionen im Prozess der Erhaltung und Veränderung des sozialen und kulturellen Normensystems und in der Bewältigung aktueller Lebenssituationen,* Frankfurt a. M. – Bern – Las Vegas, 1978.
[28] Helmut Dinse, *Die Entwicklung des jiddischen Schrifttums im deutschen Sprachgebiet*, Stuttgart, 1974.

összefoglaló névsor található, amelyet egy másik kéz olvashatóbban írt, mint a könyv tartalmát.

A szövegek olvasási iránya megfelel a héber grafémákból alkotott szöveg irányának. A szöveg nyelve a pesti jiddis, de a hivatali kifejezéseket és a lexémákat a német normanyelvből, és a lokális nyelvjárásból kölcsönözte.[29]

(1. kép: Az 1826. évi adóösszeírás/ 1a. kép: az 1827. évi adóösszeírás)

Részletesen az 1826. évi összeírás szövegét mutatom be, de ennek során hivatkozom az egy évvel későbbi iratra is.

1. rubrika: *familie Nr.* פאמיליע

Ilona Tahir-Ul-Haq a családra „*mispoche"* lexemát használta, amely egyébként a magyarországi zsidók körében is ismert volt. De itt a németes *familie* szerepel.

A családok általában több személyből álltak. A 2. képen látható egy átlagcsalád névsora az 1827. évi összeírásból, amelyen *sohn* זאהן és *tochter* טאכטר lexémák is szerepelnek. A *sohn* második grafémája az *alef*, amely hangsúlyos pozícióban áll, és talán ezért sem igényelt pontosító jelölést. A *nunszofit* írása jellegzetes: nem egy egyenes, hanem egy jobbról balra dőlt szögben kivitelezett vonal. A *tochter* grafémái közül csak az első *tet,* az *alef* és a szóvégi *res* vehető ki egyértelműen. A *kaf* és a második *tet* nagyon szép grafikai kombinációt alakít. A jiddis írnokok grafikai kombináló készségéről lejjebb (a 3. rovatnál) még lesz szó.

(2. kép: egy családi fészek az 1827-es adóösszeírásból)

2. rubrika: *stadt oder forstadt, gasse und hojz Nr.* שטאדט אדער פאר שטאדט גאססע ונד הויס . *Stadt* lexémát gyakran két *tettel, statt*-nak írtak, ami megfelelt a 18. századi német helyesírásnak. *Gasse* számos variációban jelent meg. Gyakori az olyan változat, amelyben a –*z* és az –*s* közötti különbségét két *szamehhal* fejezték ki. De egy *szameh* is egy sziszegő (nem pedig egy zengő) hangot hivatott jelölni. Sem a német normanyelvben, sem annak nyelvjárásaiban nem létezik a fonetikai árnyalatok ilyen grafikai ábrázolása. A jiddisben ez az arámi-héber és a szláv beszüremléseknek köszönhetően jelent meg.

A szöveg grafémáit a kiegészítő jelek fonetikailag részben módosítják. A jiddis specifikus jeleket használt az egyes mássalhangzók fölött vagy alatt, amelyeket a héber grafikai ábrázolás nem ismert. A jelek segítségével egy-egy mássalhangzó fonetikai-szemantikai értéke úgy változott, hogy egy labiális fonémából például egy dentolabiális alakult ki. A

[29] Az akkori pesti nyelvjárás valószínűleg a bajor-osztrák és alemman (sváb) elemeket tartalmazta: vö. a Fővárosi Budapesti Levéltárból származó dokumentumok leírását, valamint Hrotkó Larissa: *A vecsési sváb dallamok és ritmusok mint a régi kultúra utolsó emlékei.* Bonyhádi Evangélikus Füzetek, Bonyhád, 2009, 113-140, itt: 113.

képen láthatjuk az ilyen átalakulást az *ab geschaft* (azaz: abgeschafft – itt: kitoloncolt) lexémában, amelyben a *-pé* fölött látható az átalakító jel.

(3. kép: ab geschaft)

Alef alatt gyakran látunk egy vonalat (paszek, vagy patach > a), ami megegyezik a jiddis írott nyelvi normájával. A pesti iratokban az *alef komec*-al is találkozunk, ami azt jelenti, hogy א graféma többértékű volt. Általában ez *–o* komec-al, de *–a* paszekkal. Gyakran az *alef* minden további kiegészítés nélkül áll, mint például az אדער lexémában, ahol az alef *–o*-nak felel meg. Sőt ebben a szóban többnyire az *ajint* sem használták. Más közismert szavakban is (vagy hangsúlyos pozícióban) – például *Alt Ofen* (אלטטפן = Óbuda) – a kiegészítő jeleket már nem alkalmazták.

3. rubrika: *nammen* נאממען. Az 1827-es összeírásban ezt a szót már csak egy *mem*-el írták. Lehet, hogy az 1826-os írnok a *mem* kettőzésével a vokális rövidségét jelezte, de az is előfordulhat, hogy a német melléknyelvekre jellemzően ez a forma megőrizte a középkori kettős *n*-normát.[30] Ezt a lehetőséget semmiképp sem zárhatjuk ki, ha a jiddist német melléknyelvnek tekintjük.

A harmadik rubrika címének grafikai ábrázolását nyomtatott betűkkel képtelenség visszaadni. Ugyanis az utolsó két grafémát – az *ajint* és a *nunszofitot* – az akkori szokásoknak megfelelően összeírták, és így egy újabb grafémát alkottak, amelynek valószínűleg önálló fonetikai értéke is volt. Vagyis a szó vége nem mint *-e, -n* (két teljes értékű fonéma), hanem mint *-ən* (egy másfeles fonéma) hangzott. Meglépő a nyelvnek ez a törekvése a fonetikai árnyalatok grafikai jelölésére! Talán ennek a törekvésnek, valamint a héber írnokok művészi hajlamának köszönhetjük a pesti jiddisre is jellemző számtalan sajátos grafikai zsugorítást. A 3. képen láthatjuk – *nicht* (נכט) szép kivitelezését az irat utolsó előtti oszlopában.

Szokásos zsugorításnak tűnik a *nun-jud-kaf* két grafémás ábrázolása, a már említett *ajin* + *nunszofit, fé* + *tet, nun* és *gimmel* összeírása (például a *bešeftiging* בשפטיגונג szóban, amely csak az 1827-s adóösszeírásra volt jellemző). *Ajin* + *nunszofit* is egy nagyon szép grafikai kombináció. A 2. képen már láttuk a *tochter* jellegzetesen zsugorított kivitelezését. A 4. képen még néhány összeírás látható az 1827. évi adóösszeírásból. A bejegyzés egy bizonyos Ignáz Schlesingerről szól, aki feleségével és egy *tichl hojzirrel* (kelmeházalóval) lakott egy fedél alatt a terézvárosi 3 Trommel (Dob) utcában. Az adózó anyagi helyzetét így írták le: *lebt fin unterstitzung zajner kinder* (gyermekei támogatásából él).

(4. kép: Ignaz Schlesinger)

[30] Fleischer, Wolfgang: *Frühneuhochdeutsche Geschäftssprache und neuhochdeutsche Norm* In: Th. Frings und E. Karg-Gasterstädt Beträge zur Geschichte der Deutschen Sprache und Literatur, Halle (Saale): VEB Max Niemeyer Verlag, 1966. 107-246. itt: 207

Fin lexéma a *pé/fé, vav* és *nunszofit* grafémákból tevődik össze, ám tudjuk, hogy ebben a helyzetben a *vav* egy vokalizált mássalhangzó, amely németül *u*-nak olvasandó. A jiddis askenáz kiejtésben ez a graféma –*i*-nek felel meg.

A képen láthatjuk az *ajin* és a *nunszofit*, a *nun* és a *gimmel* összeírását, valamint az összeírási kísérletet a *tichl* טיכל lexémában. Az utóbbi a német *kurrens* (folyamatos) írás hatásáról tanúskodhat. A további kiegészítő jelekről még lesz szó a 8. (foglalkozási) rubrikánál, de itt is elmondható, hogy a pesti kiegészítő jelek készlete távol sem olyan gazdag, mint amilyenre rábukkantam egy 18. századvégi temesvári üzleti jegyzékben.

(5. kép: a temesvári jegyzék)

A nevek rubrikájának leírását néhány hagyományos zsidó név grafikai ábrázolásával fejezzük be. Mózes, Dávid és Salamon ősi nevek szentírásban szereplő ábrázolása mellett az adóösszeírásokban találkozhatunk az európai kiejtést kifejező formákkal. Egy Bing Dávid (az askenáz kiejtésben: Dovid) nevű, frankfurti születésű 66 éves tanár 1794-ben telepedett le Pesten komoráns státuszban. A nevét az írnok így ábrázolta: דאוויד - *dalet-alef-vav-vav-jud-dalet*. Ez a forma a latin betűs ábrázolás tükrözése. A tanár feleségének neve nem Sara, vagy Saraj (*szin-res-jud*, illetve *szin-res-hé*) volt, hanem Szári (azaz *samech-res-jud*), ami jobban felelt meg a délies német kiejtésnek.

A család 19 éves Mózes nevű (németül Moses, askenáz Mojzes) gyermekének neve jiddisül מאזעס alakban jelent meg, ami igen szokatlan. A legkisebbik, 17 éves fiú neve Sallamon volt, vagyis סאללאמון: *samech-alef*-két *lamed* (!)-*alef-mem-vav-nunsofit*. Meg kell jegyeznem, hogy mind a négy név európai formája az 1827. évi adóösszeírásban nem volt ritkaság.

A női nevek változatosabbak voltak, mint a férfiaké. A fenti család három leányának nevét – Theresia, Henriett és Rosita – ugyancsak németesen írták be.

4. rubrika: *geburts ort* געבורטס ארט (azaz: születési hely). Az *alef* alatt a második lexémában *komec* olvasható (talán ismerték az *Art* lexémát is). A földrajzi helyek írása sok fejtörést okozhat az olvasónak. Többek között azért, mert a *dalet* és a *zajin* közötti különbség alig észrevehető. Tulajdonképpen csak az alsó vonal iránya dönti el, hogyan kell olvasni az adott grafémát. *Mater lectionis* – főleg az *alef* és a *hé* – írása is változó. Az *alef* két eleme időnként igen messze kerül el egymástól, ami a -*hé* grafémára is jellemző. Az utóbbi két eleme normál esetben egy kis szöget alkot egymáshoz viszonyítva.

A legegyszerűbb városnév Pest פעסט, amely már elég sűrűn fordul elő az összeírásban. Wien – וו'ן - sem okoz nagy gondot. A fentiekben említett *alt ofen* (Óbuda) is gyakori volt. Nyitrát például *najtreként* írták. A normatív –*eu* diftong az újkori irodalmi nyelv jelensége, a

felsőnémet nyelvjárás ezt a diftongot *–aj* formában használja, így a hivatalos német *Neutrából najtre* lett: נ"טרע.[31] Morva egyébként *meern* (két ajinnal), *bemen* (Böhmen, hol *ajinnal*, hol *aleffel*: באהמען) – Csehország neve volt. A születési helyek között szerepelt még Abony, Aszód, Bamberg, Billitz, Boskowitz, Breslau, Dabas, Frankfurt, Freistadt, Irsa, Kanizsa, Kassa, Keresztúr, Lackenbach, Maglód, Miskolc, Nikolsburg, Paks, Pápa, Pécel, Preßburg, Szemes, Saszbereg, Széchenny, Sebsény, Sziksz, Temesvár, Varsó, Veresvár, Zsambek, hogy csak néhány ismertebb helyet megemlítsek.

5. rubrika: *verhajrate, ledig oder witwer* פרה"ראטה לעדיג וויטווער – nős, nőtlen, vagy özvegy. A rubrika címében egy esetleges nyelvtani szabálytalansággal találkozunk. Az első lexémát, amely tulajdonképpen a participiumok kategóriájához tartozik, egy, nem pedig két szóvégi *-te*-vel ábrázolták (azaz: *verheiratet*). A perfekt participium ilyen alakulása azonban a nyelvjárás sajátossága, vagyis nem az írnok műveletlenségének vagy figyelmetlenségének, hanem a német nyelvjárási szokás jele volt. Az utolsó lexéma egyértelműen csak a hímnemű személyekre vonatkozik, de ez jellemző is az 1826. évi összeírásra. Ebben a könyvben csak a férfi családfők szerepelnek, a nőket akkor írták be, ha özvegyi státuszban elfoglalták a családfői helyet. Ekkor azonban *witwe* lexéma volt használatos.

6. rubrika *zahl der kinder* צהל דער קינדר – a gyerekek száma. Ebben a rubrikában külön jelölték a hím- vagy nőnemű utódokat: מנליך, בליך"וו. A szó eleji dentolabiális *–v* (német *–w*) két *vávnak* felel meg. Az ezután következő graféma a héber nyelvben a rövidítést jelöli, de itt ez egy *-aj* diftong.

A diftongizáció – hasonlóan a középkori német nyelvhez (mhd.) – az első fázisban a jiddisben is érvényesült. Ám ezután az utak elváltak: ugyanúgy, mint a nyelvjárásokban, a jiddisben is lezajlott a mhd. diftongusok összehúzása, például a *hauz*-ból *hōz* lett (hauz> hōz). Ezt követően az összehúzott magánhangzó a jiddisben mégis diftongizálodott: *hauz >hōz>hojz* (ugyanígy: *brojt, grojss, gaj, stajn, lajg*). Az új diftong egy másodlagos fonetikai jelenség, amely eredetileg csak az adott nyelvi tartományra volt jellemző.[32] A conscripció szövege azonban itt sem következetes. A *hojz* (*Haus*) diftongizáló mintáját nem követi a *gross* (például: *gross hendler*) írása.

7. rubrika: *tolerirt oder komorirt oder sohn ajnes tolerirten oder komorirten* טאלרירט אדר קאמארירט אדר זאהן א"נעס טאלרירטען – tolerált vagy komoráns, vagy egy tolerált/komoráns fia. A

[31] Kovács Livia, *Zum Problem der Sekundärdiphtonge in der Jiddischen Sprache.* In: Semitic studies in memory of Immanuel Löw – Keleti dolgozatok Immanuel Löw emlékére, Budapest, 1947. 269-271.
[32] Kovács 1947. 270 - Az összehúzott diftong sekunder diftongizációjának példáit megtalálhatjuk sváboknál is. L. Hrotkó Larissza 2009. 113–140

rubrika címében szereplő lexémák a *komecos alefot* használták fel az *–o* fonéma grafikai ábrázolására, kivéve az *ajnes*-t, amelyben az *alef* már csak a héber grafikai ábrázolás miatt is szükséges. Az *oder* lexémát itt *ajin* nélkül írták, ami gyakoribb, de nem szabályozott ábrázolás volt. Sőt láthatjuk, hogy a *tolerirt* is *ajin* nélkül íródott.

A szóvégi *ajin+nunszofit* összeírása itt is látható. Az olvasási nehézséget a *sohn* lexéma okozta a *zajin* lendületes kivitelezése miatt, amely ezt a grafémát majdnem *lamed*dal tette egyenlővé.

A német normanyelvnek megfelelő Genitivus-szerkezet is a hivatali nyelvről tanúskodik. A beszélt nyelvben gyakoribb a körülírás, a *fin* (*von*) prepozició és egyéb eszközök használata. A hivatali nyelv főnévi és melléknévi ragozása (deklinációja) tehát többnyire az irodalmi német nyelv szabályai szerint érvényesült (ám ez az egyedi német műveltségen is múlott).

Megjegyzem, hogy nemcsak a fiúk örökölhették a türelmi (*Toleranz*) jogot. Némely esetben a *Toleranz* az özvegy birtokába került, és a fiú az anyja üzletében dolgozott. Feltűnt például, hogy Wahrman Israel, a pesti közösség első hivatalos rabbija Büchler szerint nem volt tolerált. Wahrman Regina, a rabbi nyugdíjas özvegye (*pensionierte rabinersfroj*) 1825-ben kapta meg a türelmi jogot. 32 éves nőtlen fia ekkor egy háztartásban élt az anyjával.

8. rubrika: *hantirung oder erwerb zwajg* האנטירונג אדער ערוורב צוו"ג – kereskedelmi foglalkozás vagy szakmai ágazat. *Hantirung* = *hantieren* (vagy *handieren*) lexémát a népi etimológia a *Hand* (kéz) szóhoz kapcsolta és ebben az értelemben a kereskedéssel hozta összefüggésbe.[33] Az eddig vizsgált iratokban ez a szó csak az 1826-s adóösszeírás 8. rubrikájának címében található. 1827-ben ennek *gewerb oder bešeftigung* felelt meg.

Számos szakmai elnevezés közül először a *handler/hendler* lexémát vizsgáljuk. Nem azért, mert ez fordult elő leggyakrabban az összeírásban. Sokkal gyakoribb volt a *hojzirer* (illetve többnyire *hojzir,* a házaló). De a *hendler* lexémában ismét egy sajátos írásmóddal találkozunk. Úgy tűnik, hogy ebben az esetben az egyébként befogadott umlautozás nem tudott érvényesülni. Többnyire האנדלר formával találkozunk, amelyben az *alef* alatt *patach* látható (>*handler*). Ugyancsak az umlautozás nélkül írják a *trager*-t טראגר (=*Träger*). Ám ez sem volt következetes. Az 1826-os conscripcióban előfordul az umlaut jelölése is, amelyhez az *alefot szegollal* vokalizálták. Ugyanezt a kísérletet látjuk a *lederfärber* (bőrfestő), vagy *todtengräber* (sírásó) lexéma ábrázolásában is. Érdemes megjegyezni, hogy ez a grafikai

[33] Paul 1959. 275

ábrázolás nem felelt meg a jiddis irodalmi normának.[34] Található olyan oldal is, ahol az egymást követő bejegyzések sem egyformák: egy *lajnwandhandlerin*-t *aleffal*, de vokalizáció nélkül, az alatta látható *tobak handler*-t pedig egy *patach*-al *-hé* alatt írta ugyanaz a kéz! Az adatokat valószínűleg bemondásra írták be, és előfordult, hogy a bejegyzett személy mondta meg, miként írták eddig nevét és foglalkozását.

Egy kiszolgált katonát például olyan tökéletes normatív melléknévi végződéssel írtak be, amely egyáltalán nem jellemzi a német melléknyelveket: *ver abschideter soldat* פער אבשידעטער סאלדאט. Az utolsó lexémát *szamehhal* írták, a második *alefot komeccal*, az utolsó előttit *patach*-al vokalizálták. A *szamech* használata a délies (bajor vagy bécsi osztrák) kiejtésre utalhat. A délies kiejtés jellemezhette az egész közösséget, hiszen a zsinagóga szót is *szamech*-al írták. Itt egy példa: *vor bether im sinagoge* פאר בעטהער אם סינאגאגע. A *-tet* grafémát követő *-hé* valószínűleg a német nyelvű iratok mintájára került át jiddisbe.[35] A prepozició utolsó betűje *-mem*, holott a német nyelvben a *„synagoge”* egy nőnemű szó.

A délies (felsőnémet) kiejtésről tanúskodik a *-pf* affrikáta jelenléte is. Egy példa: *pfajfenmacher*; a héberbetűs ábrázolásban: פפ"פענמכר. A héber ábrázolás feltűnő jellegzetessége, hogy nem jelölték meg a *-fé* fonémát, és ahol lehetséges, a grafémákat összeírták (*ajint* a *nunnal*, a szóvégi részből csak a *-kaf* olvasható ki egyértelműen!). Ennél a lexémánál megemlítjük, hogy a *mem* grafémát általában satírozták. Néha ezt a *szamech*-al is megtették, ezért az olvasásnál óvatosság ajánlatos.

A conscripció szövegében az umlautozott *-o* (*-ö*) sem érvényesülhetett. Ehelyett a közösségi írnokok az *ajint* alkalmazták: טרעדלער (*tredler →Trödler* = használtáru kereskedő, zsibárus). A késői középkori nyelvben is volt ennek a szónak egy umlautozás nélküli formája, amely a mai nyelvben is előfordul, noha már egy másik jelentéssel.

A 8. rubrika leírását a *hendler/handler* lexémával folytatjuk. Az 1826-s conscripcióban egy rövidáru kereskedő (*schnittwaren handler*) szakmai bejegyzése így nézett ki: שניטט וו הנדלר. A második lexémából csak két *vávot* írtak, amely fölött egy egyenes vonal látható. Ez a vonal a rövidítésre utal. Az utolsó lexéma első grafémája alatt egy *patach* látható, amely ugyancsak egy rövidítése az *alef+patach* kombinációjának.

A rövidítések és a zsugorító összeírások fajtájához tartozik a *knecht* (a conscripcióban egy férficseléd) és a *köchin* (szakácsnő) ábrázolása. Ezt mutatja a 6. kép.

(6. kép: knecht, köchin)

---

[34] Vö. Spitc, Julius, *Angenehme und nützliche Lektüre zur Unterhaltung und Belehrung,* Budapest, 1878. A szegolos aleffal ez a szöveg az –ö fonémát jelölte. Az umlautos –a grafémát az alef fölötti két rövid vonalkával ábrázolták.

[35] Fleischer 1966. 134.

Szakácsnő volt az egyik leggyakoribb női foglalkozás. Szinte minden családban volt egy-egy szakácsnő. Sőt volt olyan család is, amely engedély nélkül tartózkodott Pesten, hét 21 és 2 év közötti gyerekük volt, gazdasági tevékenységet sem gyakoroltak, de szakácsnőjük volt (l. 1827-es összeírás 69. oldalán). Persze, érthető is, hogy ennyi gyerek mellett a háziasszony képtelen volt a kóser étkezés követelményeit teljesíteni.

Az 1827/79. bejegyzés alatt egy Ana Weiß nevű özvegy szerepel, aki rövidáru házaló volt főfoglalkozásban. Ezen kívül még szobát is adott ki. Három gyermeke mellett rokoni státuszban két diák lakott nála, az egyik Schlesinger filozófiahallgató volt. A *filozófia* grafikai ábrázolásában igazán elvárhattunk volna egy-egy *-hé* beszúrását a *-pé* után, de nem – ebben az esetben az írnok nem volt hajlandó a latinos írásra és úgy írta ezt a szót, mintha csak egy pipakészítőt jegyzett volna be: פילוזאפ egy kis dőlt vonással a szó végén, amely talán a szó rövidített változatát jelezte. Előfordulhat, hogy az írnok eddig még nem találkozott ezzel a lexémával a német nyelvű iratokban.

Befejezésül még néhány szó a lexikális elemek együtt- és különírásáról. Az igék hangsúlyos prefixumait és az összetett főnevek szemantikailag értelmezhető részeit – amint láttuk – általában különírták. Ebből olyan érdekes értelmezések is következhettek, mint amilyen *hebamme* (Hebamme – bába) lexéma külön írása (*heb amme*). Két értelmezési lehetőséggel találkozunk itt. Az első ismét a német népi etimológiához kapcsolódik, amely ezt a szót az *amme* (Amme – dajka) lexémára vezeti vissza. De az első elem elkülönítése mutatja, hogy a jiddis követte a szó eredeti formáját és szemantikáját az ófelnémet (ahd.) nyelvből. Az ófelnémetben ez *hevianna* volt, amely azt a nőt jelölte, aki *az újszülöttet a földről felemelte*.[36]

9. rubrika: *zit des hir zajns* ציט דעס היר ז"נס (Az itt tartózkodás ideje.) Itt is látjuk a jellegzetes értelemszerű különírást és a diftongizáció látszólagos következetlenségét. A *zit* lexémában a diftong összehúzása történhetett, amely az egy évvel későbbi összeírásban is ugyanilyen formában látható a 8. rubrikában. Megjegyzem, hogy a *zeit* lexéma jiddis formája egyáltalán nem felel meg a felsőnémet normának.

Úgy tűnik, hogy a hivatali jiddis dacolt a felsőnémet nyelvjárások diftongizációs készségével. De a pestkörnyéki sváb nyelvrégióban sem volt következetes a diftongizáció. Vecsésen például nem volt diftong az olyan lexémákban, mint *seit, zwei, seite* (*zat, zwa*).

10. rubrika: *zahlt stajer oder nicht* צאהלט שט"ער אדר נכט. (Fizeti az adót vagy sem?) Ugyanitt írták be azokat is, akik még mindig az Óbuda felé fizették a közösségi adót (a *Toleranztarif* fizetését a 14. rubrikában tartották számon). 1826-ban még közel 60 személy

[36] Paul 1959. 280

Óbudán adózott. A számok alapján megállapítható, hogy többen fizették az adót, mint a türelmi díjat. Egy példa a 7. oldalról: 5 személy fizette az adót, de csak négyen a türelmi díjat és egy személy fizette az adót az óbudai közösségnek. Némely szegény koldus is (például Saks Dávid az 1826. összeírás 18. oldaláról) fizette a közösségi adót, a nagykereskedőkről nem is beszélve. Bauer Moritz nagykereskedő, aki már Pesten végezte el a gimnáziumot és magyarul is tanult, rendesen fizette az adót és a türelmi díjat is.

Grafikailag figyelemre méltó a *-hé* használata *zahlt* lexémában, amely ugyancsak a normanyelvhez közelítő hivatali nyelv sajátossága.

11. rubrika: *fermegens umstende ob gut, oder mittelmesig, bemittelt oder arm, dirftg*. Héber grafémákkal: פערמעגענס אומשטענדע אב גוט אדר מיטטעל מעסיג בעמיטטלט אדר ארם דירפטיג? - (Vagyoni körülmények, jó vagy közepes, vagyonos vagy szegény, esetleg szűkös, azaz támogatásra szoruló).

Ebben a szövegben először is ismét az umlautozás részbeni elutasítását tapasztalhatjuk: az umlautos *-o* helyett az írnok az *ajint* használta, amely valószínűleg egy keskeny *–e-* fonémának felelt meg. Az *-ü* helyett a judot látjuk, amely az *–i*-nek felel meg (vö. *dirftig*). Ezzel a jelenséggel a fentiekben említett vecsési sváb szociolektusban is találkoztam.[37]

A grafikai ábrázolásban szembetűnő a satírozott *mem* és a *komecos alef* az *ob* és *oder* lexémákban. A 11. rubrikának vannak alcímei, amelyek pontosítják a vagyoni helyzetet: *gut, 1te klas* (קלאס), *2te klas, 3te klas, arm, dírftig*. Ebből alkothatunk véleményt a közösségi tagok anyagi helyzetéről. A jó minősítés és az első osztály a valóságban erősen keveredett, ehhez a kategóriához nem sokan tartoztak. Jellemző példa: jó minősítést ért el egy Austerlitz Dávid nevű nagykereskedő (*gross handler*), vagy Leitner Wolf, Goldberger Dávid és Goldberger Leopold nagykereskedők (Leitnerhez hasonlóan mindketten óbudaiak), de csak szegény fokozatú volt Heller Bernard *normal lehrer* (általános iskolai tanító). És még ennél is szegényebb volt Lewinger Katarina sokadik özvegyasszony, aki *dirftig* kategóriájához tartozott. Mühlhofer Alexander *Magister der Hirurgi* (sebész orvos) is csak a szegények osztályát érte el! A *hirurgi* lexémát az írnok valóban *-hé* grafémával írta, ami tulajdonképpen helytelen és inkább latinos hangzásra utal.

Az 1827-es összeírás 14. oldalán találkozunk egy elszegényedett nagykereskedőnővel. Bécsi születésű Josefa Hirsch özvegyként nem tudta eltartani magát, és hét gyermekével a szegénységbe sodródott. Selka Abeles ismert óbudai terménykereskedő veje is például a szegények közé tartozott. Az 1826-os összeírás tanúsága szerint 982 összeírt személyből 559

[37] Hrotkó Larissza 2009. 125–126

fő szegény státuszban volt. Ha ehhez még hozzáadjuk a segítségre szorulók számát, megállapíthatjuk, hogy az átlag anyagi helyzet inkább szerénynek volt mondható.

12/13. rubrika: *moralisches betragen ob gut, verdechtig oder schlecht* מאראלישעס בעטראגען אב גוט פערדעכטיג אדער שלעכט (Erkölcsi magatartás: jó, gyanús vagy rossz). Ez a cím is egyértelmű átírása a németül megfogalmazott hatósági követelménynek. *Betragen* mint magatartás *sich mit jm. betragen* (valakivel kijönni, vö. *sich vertragen*) ige szemantikájából vezethető le. Ez a szó már a modern német nyelv szókincséhez tartozik, ma azonban egy másik jelentésben használatos.[38]

Erkölcsileg általában jónak minősítették a közösségi tagokat, a bizonytalan esetekben az *unbekannt* (ismeretlen) bejegyzés szerepel. Csak ritkán írták be a *verdechtig* (umlautozás nélküli) lexémát. Talán öt-hat esetben csupán (például Kohen Kopel foglalkozás nélküli 3 gyermekes apa, aki akkoriban már 17 éve élt Pesten, gyanúsnak számított). Az ismeretlen minősítés elég furcsának tűnhet akkor, ha az illető már huzamosabb ideig (két-öt vagy 14 éve, mint Bernard Goldstein) fordult meg a közösségben, ismerték a nevét, családi körülményeit, sőt még azt is tudták, honnan jött. Itt egyfajta kezességről lehetett szó, amely nehezen volt megszerezhető, ha a kérdéses személynek nem volt rokona a közösségben. Ez az osztályozás a tagok idegenekkel szembeni óvatosságáról is tanúskodik.

Ha valóban fenntartások voltak valakivel szemben, akkor az *Anmerkung* (megjegyzés) című rovatában egy-egy kategorikus mondatot fogalmaztak meg az illetőről. Például Josef Najwirth házalóról, aki Alt Bistritz-ről jött Pestre: *ist* (איזט) *bereits ab gešaft und wek* (וועק) *gešickt worden, seit ¼ johr zu rick* (ריק) *kommen und halt sich hir ohne er lojbnis.* (Már kitoloncolták és elküldték, de negyedévvel ezelőtt visszajött, és engedély nélkül tartózkodik itt).

A *ge-* nélküli participium – *kommen* – nem a felsőnémet nyelvterületre, hanem inkább Magdeburgtól északra eső régióra jellemző. Egyébként ugyanúgy, mint a korábban említett hiányos diftongizáció is. Meglépő az *ist* zajinnal való ábrázolása, amelynek fonetikai formája ugyancsak idegen a délies nyelvi szokástól. A középnémet kiejtéshez pedig nem kellett volna a szóvégi *-tet*. Ezzel szemben egy tipikusan felsőnémet tompítást láthatunk a *wek-* (=weg) prefixum ábrázolásában.

Úgy tűnik, hogy *dativ plural* formáját az írnok nem ismerte, másutt sem a normának megfelelő *seit ...Jahren*, hanem csak *seit ...johr* áll. Ez az egyszerűsített egyes számú, deklináció nélküli alak jellemzi a nyelvjárásokat.

[38] Paul 1959. 90–91

Egy másik személyről az összeírásban megjegyezték, hogy papírok nélkül tartózkodott Pesten. Az *Ausweis* szót így írták: אויז וו"ס. Az első lexéma *ojz*, vagyis itt is a jiddis *-oj* diftongot látjuk, mint a *hojz* esetén. *Alef* – mint mater lectionis – nem rendelkezik saját fonetikai értékkel, noha ezt teljes bizonysággal mégsem állíthatjuk.

Az 1827-es conscripcióból az erkölcsi rovat hiányzik, de a közösség nem adta fel a belső rendfenntartó és felügyelő funkciót. *Megjegyzés* rovatában továbbra is olvashatók az egyes tagok életviteléről szóló értékelések. Egy ilyen esetben azt írták, hogy az illető gyanús emberekkel üzletel: *helt gešefte mit verdechtigen menšen auf*. Az *-auf* itt: אוף , vagyis talán az új német normának megfelelő *-au* diftongussal (persze lehet ez diftongizáció nélküli *-of* is). Úgy tűnik, hogy legtöbb esetben az *-au* mégis *–oj*-nak olvasható. Vagyis a *frau* a jiddis nyelvben *froj*. Az 1826-s összeírásban a *frau* grafikai ábrázolása: פרויא. A szóvégi alef talán a vokális nélküli mater lectionis.

14. rubrika: *zahlt toleranzen tax oder nicht* צאהלט טאלראנצן טאקס אדער נכט. (Fizeti a türelmi díjat vagy sem.) *Zahlt* itt is az új hivatalos nyelvi normának megfelelően *hé*-vel, *nicht* – ugyancsak szokásos módon – az észlelhető *jud* nélkül. A *judot* ugyanis a *kafba* írták be. A normától eltérő az *-en* kopula használata a *toleranzen* lexémában, de még ez is arról tanúskodik, hogy a pesti jiddis a déli szomszédokkal együtt fejlődött.

Nem minden türelmi joggal rendelkező (tolerált) tag tartozott a közösség krémjéhez. Kétségtelen, hogy voltak nagyon jómódú tolerált kereskedők is, mint például Moritz Bauer, vagy Ulman család tagjai. Az 1827-es összeírás szerint Samuel Ulman pozsonyi származású nagykereskedő, aki akkoriban már 25 éve élt Pesten, tolerált volt. Ám ugyanilyen egyértelműen a conscripció nem nyilatkozik testvéréről, 20 éve Pesten élő Gabriel Ulman terménykereskedőről, aki úgyszintén prominens tagja volt a pesti közösségnek. Róla csak azt írták, hogy a tolerált Ábrahám Ulman fia. Egyébként Mózes Ulmant sem írták be toleráltnak Csehországból származó Feuer Lázár nevű vejének bejegyzésében. Igaz, Mózes 1827-ben már két éve nem volt a zsidó közösség tagja.

Kunewald Kopel tolerált prominens is csak a 3. osztályú vagyoni kategóriához tartozott, de igen sok tolerált szegény volt, és akadt koldus is közöttük. Az elszegényedés a húszas években főleg a nem kiugróan vagyonos első telepeseket sújtotta.

Az utolsó rovatról – a megjegyzésekről – feljebb már ejtettünk néhány szót. Ide egyébként beírták azt is, ha valaki a közösség szolgálatában állt. Mint például: *im gemajnde dinsten bei der fajer spritzen*, azaz: a közösség szolgálatában a tűzoltásnál. Az eredeti szöveg: אם געמ"נדע דינסטען ב"א פ"אער שפריטצען. A grafikai ábrázolásban itt is feltűnik a *pé/fé* és a *nun* míves rajzolata, valamint az *ajin* és *nunszofit* összeírása.

1. 5. A leírás részleteinek összefoglalása

Néhány levéltári irat példája is szemlélteti, milyen sokat tudhatunk meg egy-egy személyről és az emberi közösségről az írott szövegek nyelvi vizsgálatából. Meg merem kockáztatni azt a kijelentést, hogy a kutató érzelmi viszonyulása kutatásának anyagához az irott források olvasása során alakul ki és fogalmazódik meg. A szövegek vagy az élőbeszéd nyelvi elemzése a zsidó tudományok hagyományos területéhez tartozik. Ezt a jelen fejezetben idézett újkori magyarországi tanulmányok is – gondolok itt Bakonyi József és Kovács Lívia munkáira – igazolták. Mindkét szerző arra törekedett, hogy bizonyítsa a jiddis nyelvi függetlenségét. Valószínűleg ez a gondolat foglalkoztatta akkoriban a kutatókat, beleértve a nyelvi területet is. Kovács Lívia munkája követhetőbbnek tűnik, hiszen dolgozatában egyetlen nyelvi struktúrát vizsgált. Ugyanakkor a szerzőnő módszertani hibája, hogy túl sok helyet hagyott a jiddis és a német nyelv összehasonlításának. Noha a jiddis diftongizáció specifikus mivoltát akarta bizonyítani, minduntalan a német nyelvi diftongizációval foglalkozott.[39]

Figyelemre méltó volt a szerzőnő azon megjegyzése, amellyel bizonyítani kívánta, hogy a jiddis élő nyelv, mert fonetikailag még javában fejlődik.[40] Ezzel több olyan megállapítást cáfolt, amely ennek ellenkezőjét állítja.[41] Jelen elemzés csak a pesti hivatali nyelvvel foglalkozott, amelyet hivatali jiddisnek neveztem el. A jellemzésből kitűnt, hogy a zsidó közösség a nyelvben is az integrációra törekedett, és éppen ezért ragaszkodott bizonyos etnikai határokhoz, ami a saját nyelv használatában is megmutatkozott. Az elemzés alapján kiemelhetjük továbbá, hogy:

- a hivatali pesti jiddis nyelv nyelvtanilag megközelítette az irodalmi német normát, noha az egyéni nyelvi tájékozodás ezt erősen befolyásolhatta. Nyelvtanilag korrekt bejegyzések mellett előfordultak a nyelvjárásra utaló egyszerűsített nyelvtani formák.

[39] Például a diftongizációs összehasonlításnál a 269. oldalon, ahol utalásokat tesz az egyes német dialektusokra, mint Ostmitteldeutsch. Ugyanakkor a szerző nem tesz említést jiddis nyelv különböző dialektusairól, így a jiddis a német nyelv dialektusai közé esik.

[40] Kovács Livia 1947. 271:„Jiddisch ist phonetisch noch immer nicht festgesetzt […]”

[41] Jiddis történeti fejlődésének elemzése nem feladatom, de fontosnak tartottam megjegyezni, hogy jiddisről szóló irodalomban egyformán hallható a „pro” és „kontra” vélemény. Megemlíthető például Wladimir Strumiski *Egy gazdag nyelv lassú halála* 1992. évi, Szántó Erika *Egy nyelv, ami nincs többé* 1995. évi, de Szabó Vera *A jiddis élt, él, élni fog* 1997. évi tanulmánya is.

- A szövegek grafikai ábrázolása nagyjából a magyarországi városi jiddis norma szerint alakult, de az umlautozás megjelölésében az irodalmi jiddis normától való eltéréseket, valamint a nyelvi szabályok figyelmen kívül hagyását vettem észre.
- A szövegek lexikai szintje a modern és a korai középkori német nyelv ötvözete, amely egyrészt arra utalhat, hogy a jiddis a 12. század előtt alakulhatott ki. (Ez, természetesen, csak egy hipotézis, amelynek bizonyítása nem tartozott jelen tanulmány feladatai közé.)
- Másrészt a szövegek szókincse mutatja, hogy a zsidók a városi lakosság különböző rétegeivel tartottak fenn kapcsolatokat.
- A közösség jogot formált arra, hogy a tagokkal szemben erkölcsi és gazdasági követelményeket támasszon, amelynek teljesítését következetesen ellenőrizte. Ez a kiterjedt felügyelet és a tagok nyilvántartása azt jelzi, hogy a tagok nevében a közösség vezetése lépett fel a külső világ felé.
- A külső kommunikáció az 1826-1827-es években elsősorban német nyelven történt, és ennek nyelvi következményei a jiddis szövegekben is láthatók.

A szövegben említett képek:

1. kép

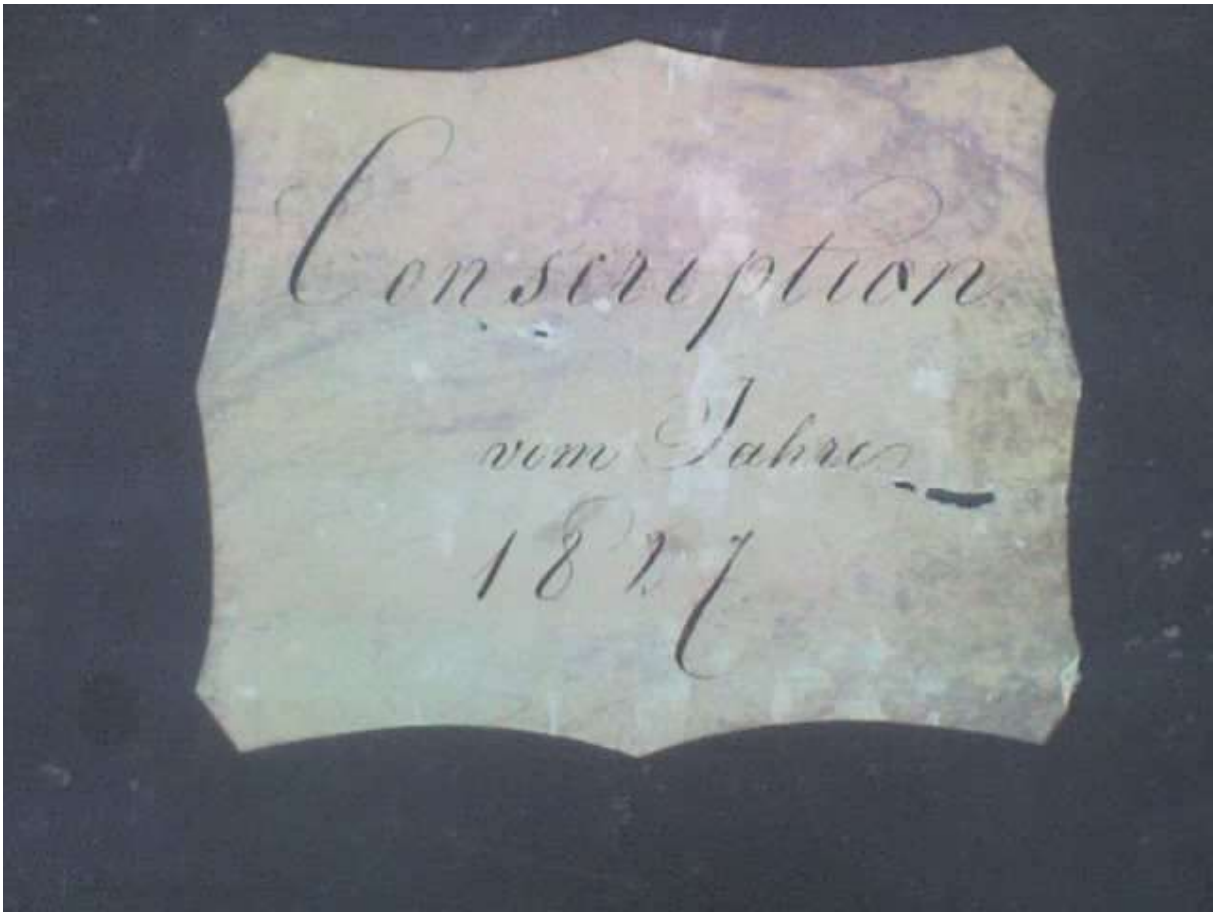

1a kép

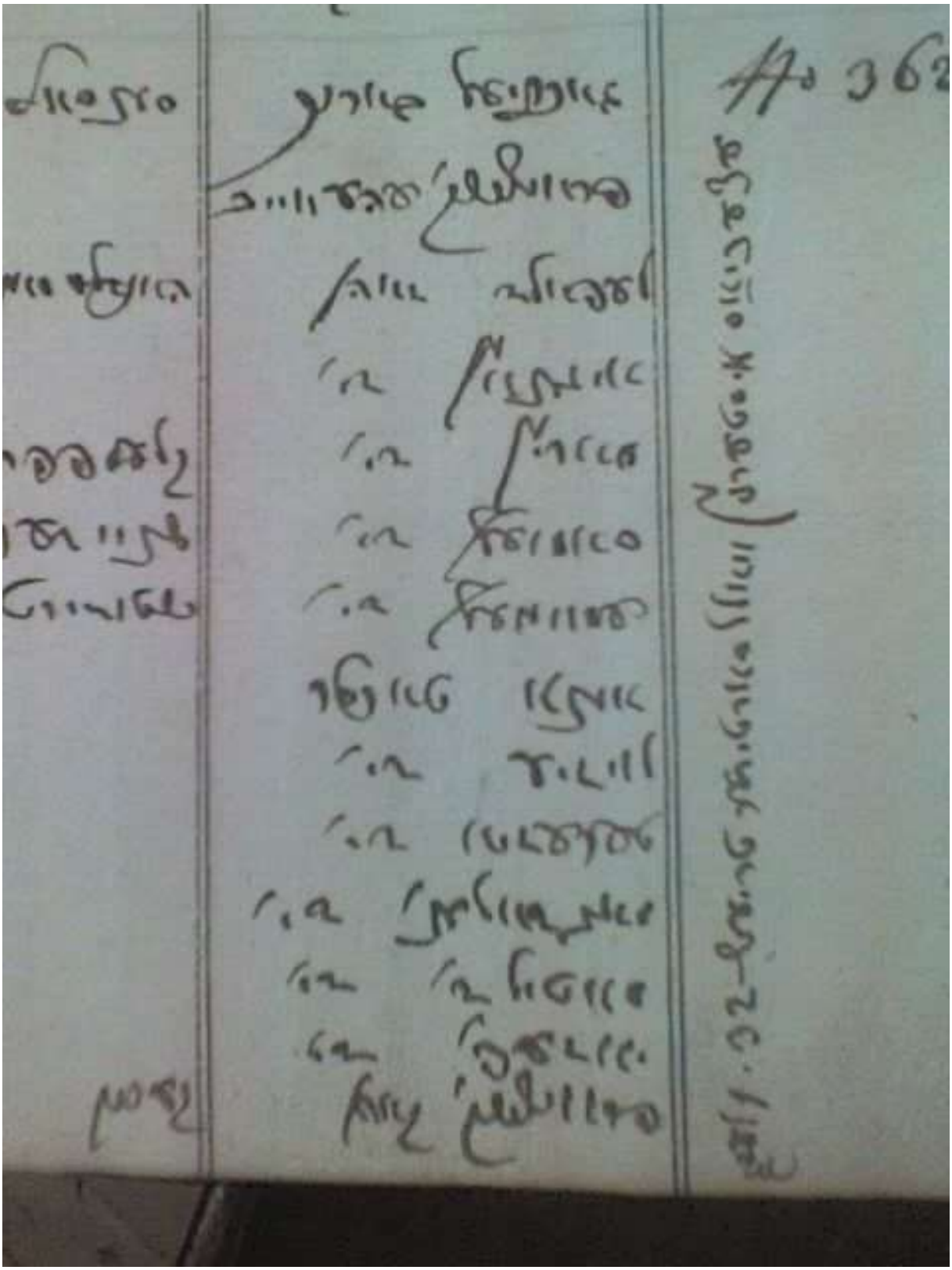

2. kép

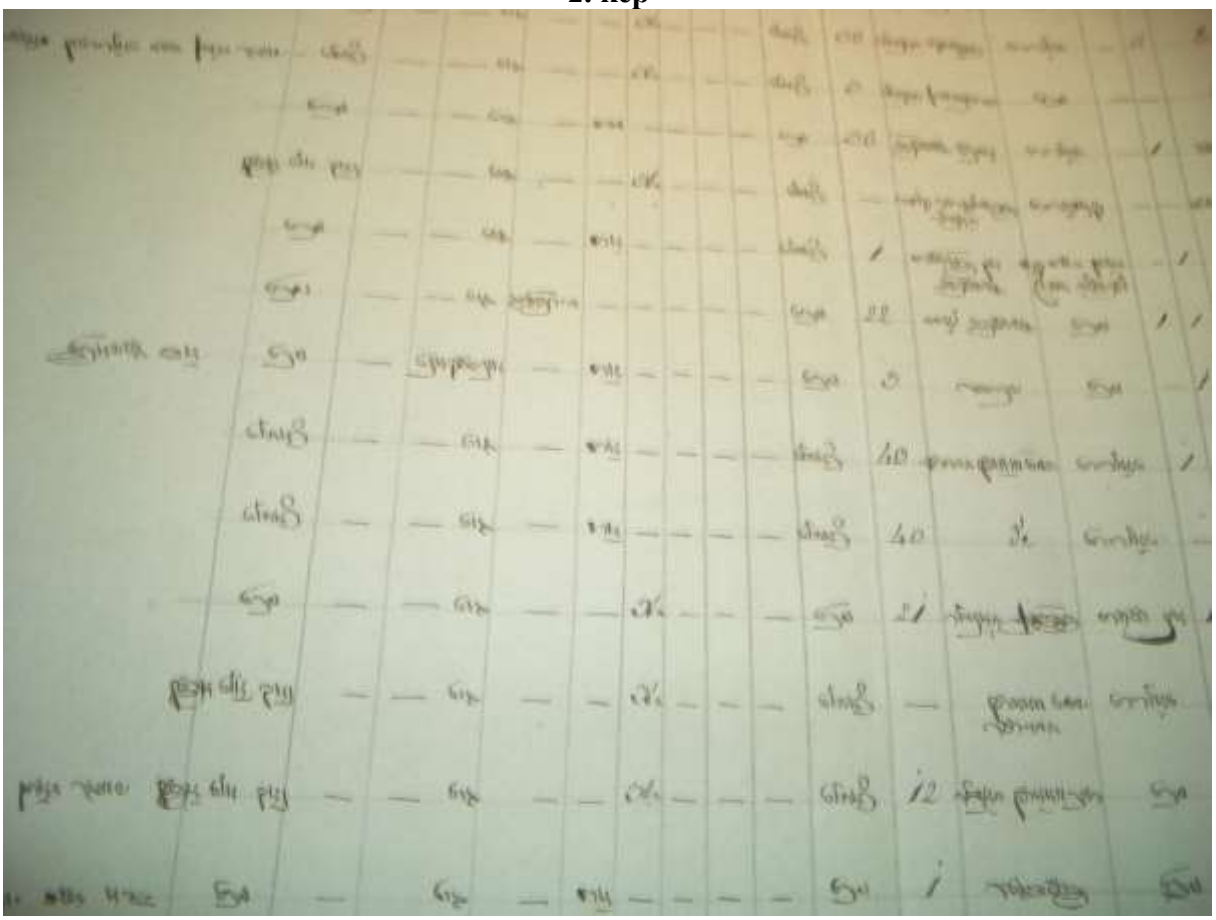

3. és 4. kép

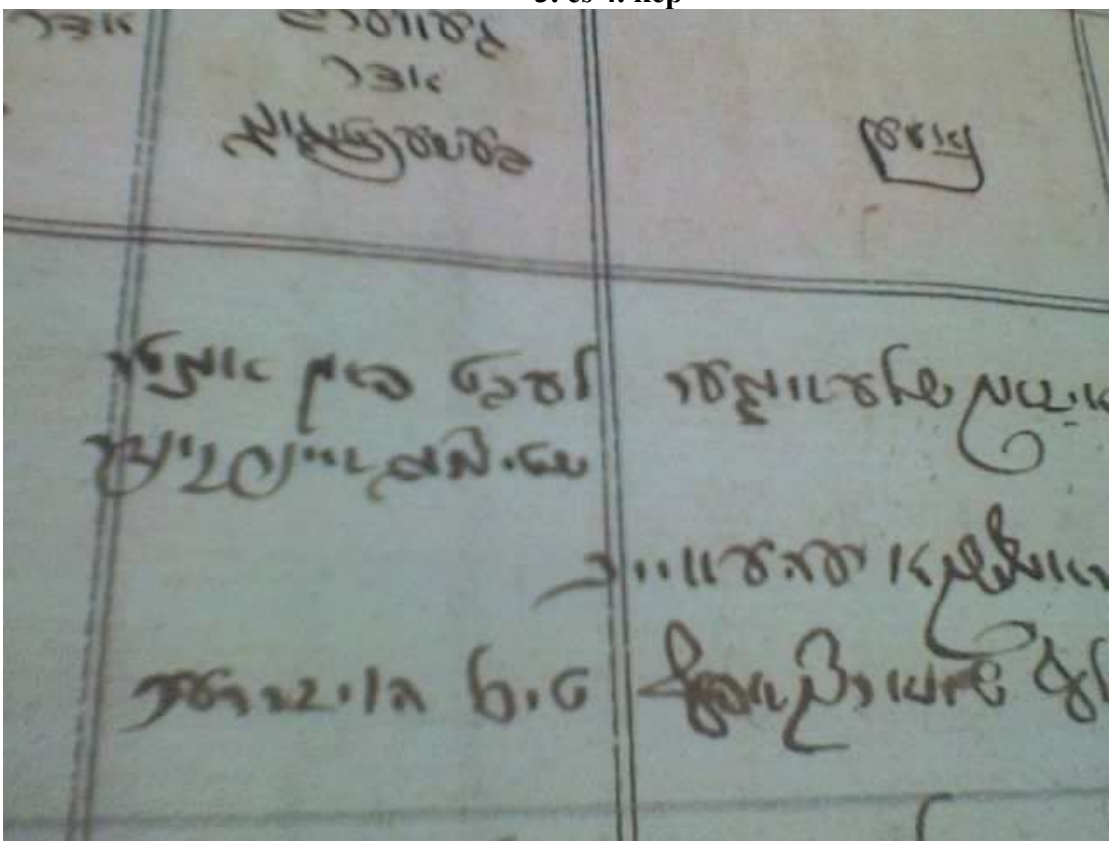

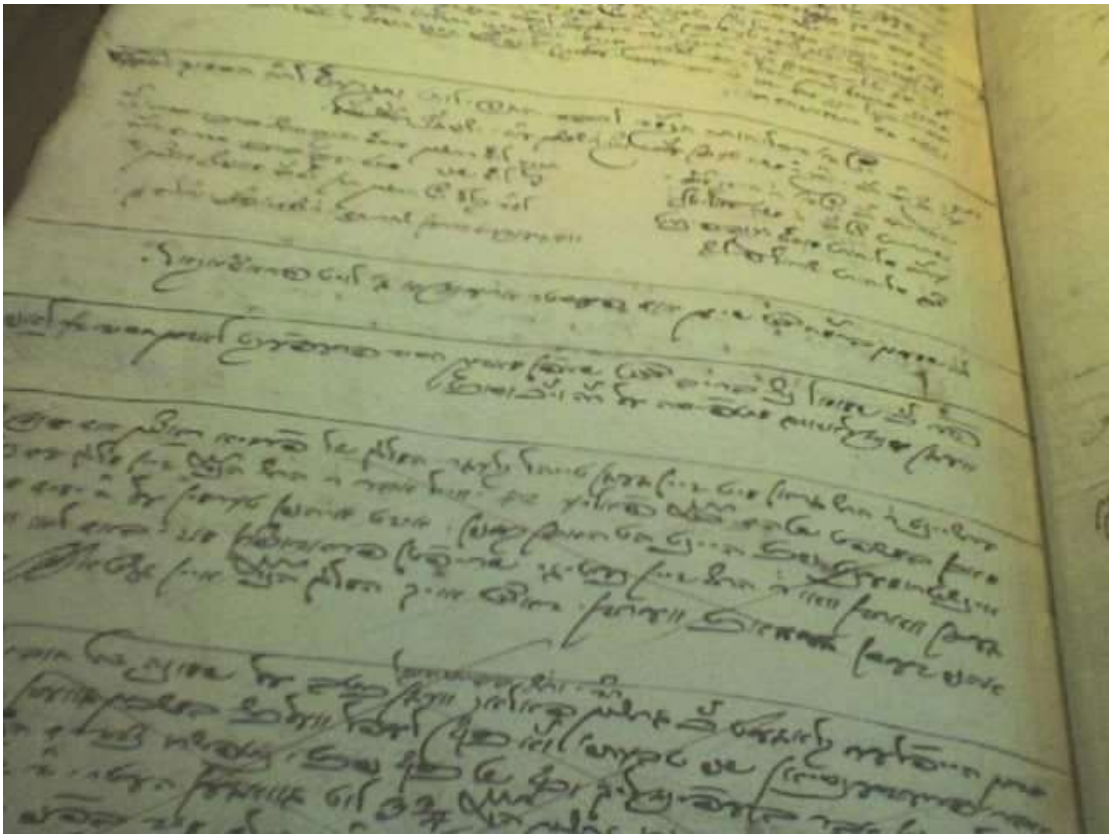

5. és 6. kép

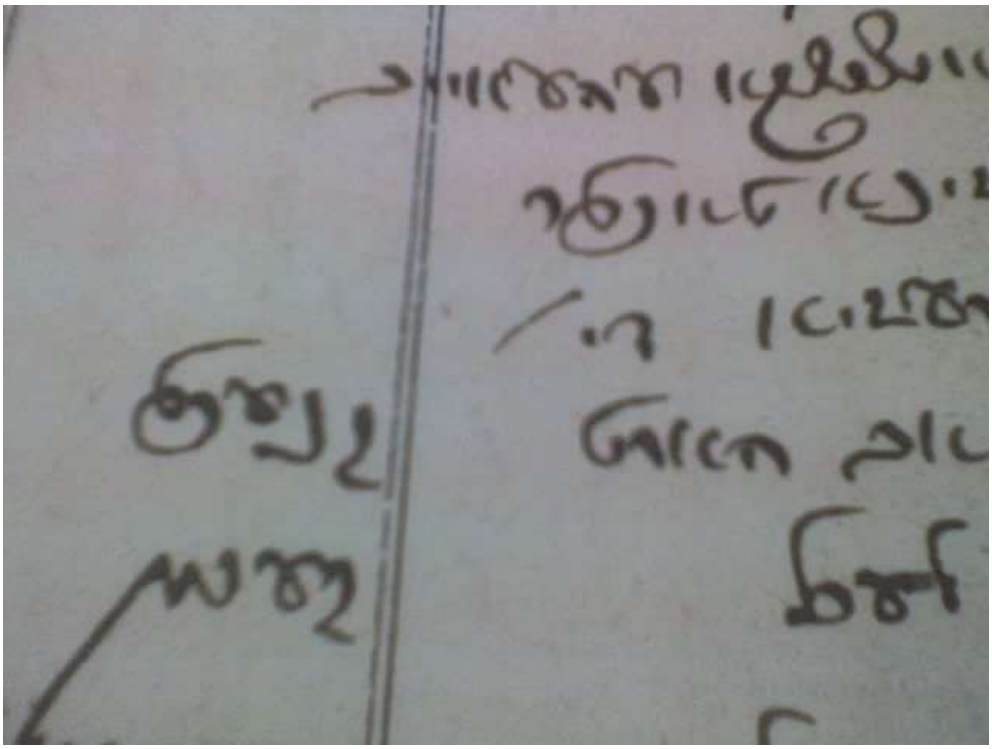

7. kép: Jiddis nyelvű pesti jegyzőkönyv

2. Deutschsprachige Geschäftskorrespondenz zwischen dem Pester Stadtrat und der jüdischen Gemeinde zu Pest
A német nyelvű üzleti levelezés a Pesti városi tanács és a zsidó közösség között

A német nyelvű szöveg összefoglalása:

1780 körül, a zsidók letelepedésének idején Pest még mindig németes település volt, noha a magyar nyelv kommunikációs tere egyre bővült. A korabeli pesti német nyelvjárásban érezhető volt az egységesítés törekvése, de a dolog fordítva sült el. A felsőnémet nyelvjárások hatottak a hivatali nyelvre, ezért az egyes iratok nyelvtanilag, lexikailag és grafikailag is különböznek egymástól. A legnagyobb különbséget a mondatok szerkezetében lehetett megállapítani.
A zsidókkal folytatott német nyelvű levelezés többnyire Johannes (János) Boráros (1755-1834) bíró és a Pesti Városi Tanács (BFL) anyagából származik, amelyet a Budapest Fővárosi Levéltára őríz. Az iratok tartalmilag a következő csoportokra oszthatók:
A – a hivatalos levelezés,
B – a szerződések, például a bérleti megállapodások,
C – a személyes jellegű üzleti levelezés, és
egy külön csoportot alkotnak a letelepedési kérvények és az ezzel kapcsolatos igazolások.

Az *Intimata*-gyűjtemény legkorábbi levele 1787. szeptember 24-én készült.

2. 1. Inhaltliche Klassifizierung der Schriftstücke
Az iratok tartalmi osztályozása

Die Pester Archive bewahren zahlreiche Dokumente auf, die nicht nur den Historikern, sondern auch den Sprachwissenschaftlern vieles zu erzählen haben. 1780 war Pest noch eine kleine deutschsprachige Ortschaft, wo Deutsch die Muttersprache vieler Stadtbewohner war. Die Pester Kanzleisprache weist Versuche einer Standardisierung der Schreibweise und des Sprachgebrauchs auf, was auch die Pester Koine hätte beeinflussen sollen. Doch können wir eher eine umgekehrte Wirkung nachweisen: Die oberdeutschen Mundarten wirkten (neben anderen Faktoren wie z. B. Latein) auf die Schreibung offizieller Briefe. Unterschiedliche Schreibweisen und diverse Abweichungen von der Neuhochdeutschnorm können im 19. Jahrhundert noch verfolgt werden.

Wolfgang Fleischer in seiner Arbeit *Frühneuhochdeutsche Geschäftssprache und neuhochdeutsche Norm* wies darauf hin, dass die Kanzleisprache seit Ende des 15.

Jahrhunderts eher zum Objekt des sprachlichen Entwicklungsprozesses wurde, während sie diesen Prozess noch vor hundert Jahren in die Wege geleitet hatte. Durch vorliegende Analyse schriftlicher Befunde aus den Budapester Archiven kann diese Aussage bestätigt werden. Die zu analysierende Korrespondenz aus dem Budapester Hauptstädtischen Archiv (BFL) konnte inhaltlich folgenderweise eingeteilt werden:

Die A-Gruppe enthält offizielle Korrespondenz, deren Sprache eindeutig als Amtssprache (die Sprache der Verwaltungsbehörde) bezeichnet werden kann. Einzelne Schriften dieser Gruppe sind umfangreicher als andere, weil sie aus mehreren Doppelblättern bestehen, auf deren Rückseite behördliche Notizen, z. B. Erklärungen zur Weiterleitung, kurze Zusammenfassungen, Beurteilungen oder Kodierungen zu entnehmen sind. Alle Schriften sind mit Sachnummern und Daten, sogar mit Siegeln versehen. Dabei wurden Oktober, November und Dezember häufig durch Zahlen angegeben, wie z. B. *9br* (November) usw., was auf die lateinische Aktenführung zurückzuführen ist.

Bei den Unterschriften gab es Unregelmäßigkeiten: Manchmal änderte die Behörde den Namen im Brief nach Belieben. Es kam vor allem bei Namen häufig vor, die auf *-tsch* (*-cs, -ts, -cz*) endeten. Die Sprache der Briefe dieser Gruppe wirkt unpersönlich, man spürt den großen gesellschaftlichen Unterschied zwischen den Verfassern (Mitgliedern des Stadtrates bzw. der Königlichen Behörde) und den Empfängern der Briefe (jüdischer Gemeinde zu Pest.)

Die Schriften der A-Gruppe haben in der Regel eine Präambel und einen Schluss, der den Leitsatz der Präambel wiederholte bzw. betonte. Der Inhalt wurde oft in Punkten zusammengefasst. Unterzeichnet wurden diese Schriften von dem *Löbl.* (Löblichen) *Stadt Magistrat* oder *Löbl. Stadt Gericht*.

In der Schriftstückgruppe „B“ sind die Verträge, z. B. der Mietvertrag (*Contract*) der jüdischen *Garküche* vom 28. August (1)789. Die Kanzlei zu Pest war anfangs nur eine Königliche Ofener (Budaer) Filiale, so dass die Amtssprache der Ofener Kanzlei das Pester Amtsdeutsch beeinflusst haben muss. Die deutsche Sprache der Ofener Kanzlei wurde von Latein geprägt, denn die Rechtssprache der Gesetzte entstand unter Einfluss lateinischer Übersetzungen.

Die dritte C-Gruppe bildet Geschäftskorrespondenz persönlichen Charakters. Von anthropologischer bzw. soziologischer Ansicht her sind diese Briefe besonders interessant,

[42] Fleischer 1966. 115.

denn sie enthalten ausführliche Beschreibungen der Gründe, welche die Autoren zum Schreiben bewegten. Die meisten Briefe dieser Gruppe entstanden in der jüdischen Gemeinde.

Eine Sondergruppe bilden die Niederlassungs-Genehmigungen bzw. diesbezügliche Anträge, welche in der vorliegenden Analyse nicht vorgeführt werden.

2. 2. Deutsch als Geschäftssprache in Pest
A német nyelv, mint a pesti hivatali nyelv

Der Sprachgebrauch in Pest änderte sich Ende des 18. Jahrhunderts schnell zu Gunsten der ungarischen Sprache. Schon 1780 bildeten sich verkehrte demographische Verhältnisse an dem Pester Piaristen – Gymnasium, wo die meisten Gymnasiasten (52 %) im Unterschied zur städtischen Statistik ungarisch waren.[43]

Die jüngere Pester Generation bereitete schon im 18. Jh. den Weg für die ungarische Sprache. 1790 erreichte der ungarische Adelstand die Einführung der ungarischen Sprache in den Ämtern des Pester Komitates. Alle Protokolle der Gemeindesitzungen und andere offizielle Dokumente mussten auf Ungarisch verfasst werden.[44]

Aber in Pest galt Deutsch nach wie vor als offizielle Sprache der Verständigung zwischen dem städtischen Magistrat und den ethnischen Gruppen der Stadt. Die von mir analysierten Briefe und Dokumente stammten größtenteils aus der Kanzlei Herrn Richter Johannes Boráros (1755-1834) bzw. des Pester Stadtrates. Aber auch der private Geschäftsverkehr zwischen den Pester Bewohnern wurde auf Deutsch abgewickelt. Das bezeugen unter anderem Vermieter-Aufzeichnungen, die unter den Schriften der „Intimata Garküche“ im Hauptstädtischen Archiv entdeckt wurden.[45] Der Vermieter Somogy (Somogyi) zeichnete die von einem Juden namens Samuel regelmäßig entrichteten Summen jedes Vierteljahr auf Deutsch auf (771-773. Blatt.) Diese Aufzeichnungen wurden – wahrscheinlich wegen des Niederlassungsantrags – mit einem Begleitbrief (770. Blatt) der Behörde zugeschickt. Der Brief wird als Beispiel geschäftlicher Korrespondenz bzw. Pester Umgangssprache im Weiteren ausführlich analysiert.

(Bild 8: Geschäftliche Notizen)

[43] Kósa 1937. 6.
[44] Das können die Befunde des BFL (Budapester Hauptstädtisches Archiv) nachweisen: Die Briefe aus verschiedenen Orten um Pest (außer Ofen und Altofen, versteht sich) wurden auf Ungarisch abgefasst, während die Pester Korrespondenz zu gleicher Zeit auf Deutsch oder Latein abgewickelt wurde.
[45] BFL Intimata IV. 1202 pp/XV.20, Int. a. m. 4647, 4957/I-II

2. 3. Jüdische Deutsch-Schreiber der Pester Gemeinde
A zsidó közösség német nyelvű írnokai

Ende des 18. Jahrhunderts um 1780/83 kamen die meisten ersten jüdischen Ansiedler in Pest über Altofen an, die laut der jüngsten königlichen Verordnung nun auch in Pest wohnen durften. Die Sprache ihrer Sozialisierung im Pester Ambiente war für die Juden nicht neu: Deutsch bewährte sich als Kommunikationsmittel bei früheren Ansiedlungen und Sozialisierungen in Böhmen, Mähren und Altofen. Sogar die spätere Ungarisierung von Juden ging – mit aller Sicherheit – über Deutsch vor sich.[46]

Es bedeutete jedoch nicht, dass alle Mitglieder der jüdischen Gemeinde Deutsch als Zweitsprache (neben Jiddisch) in Schrift beherrschten. Ende des 18. – Anfang des 19. Jahrhunderts unterzeichneten viele von ihnen die von den Gemeindeübersetzern angefertigten Briefe noch lange mit hebräischen Lettern. Dieses Verhalten führte zur Herausbildung sprachlichen Gettos, was in der Frühperiode der Ansiedlung vor allem die jüdischen Frauen teilweise isoliert haben muss.

Von den offiziellen Gemeindeschreibern sind uns Johannes Carl Kohlmann (Kollmann Károly), Joseph Fischer, Simon Feichtmann (auch Feuchtmann genannt) und Wolf Weiß bekannt. Auf einem Brief aus dem Jahr 1801 ist der Name eines Frantz Gußleth zu finden, der sich als *Actuor* des Briefes bezeichnete, über den ich aber nichts Näheres berichten kann. Den Namen von Wolf Weiß dagegen fand ich in der Conscription vom 1827. In dem Inhaltsverzeichnis der Conscription wurde Wolf Weiß als *Sachenschreiber* (Aktenschreiber) eingetragen, auf der 140. Seite (Familiennummer 611) wurde sein Beruf jedoch auf *Sofer* geändert, was auf Hebräisch auch als *Gelehrter* verstanden werden kann.

Unter Pester jüdischen Ansiedlern gab es zwei Kohlmanns und beide hinterließen Spuren im Leben der Gemeinde. Einer von ihnen ließ sich samt Ehefrau und Kinder noch 1816 in der Pester Pfarrkirche (Belvárosi Plébániatemplom) taufen. Damals war Herr Kohlmann 41 Jahre alt. Als Pate trat Herr Stadtrichter Boráros, als Patin seine Frau an.[47] Als offizieller Gemeindeschreiber und Notar beglaubigte er unter anderem einen Heiratsbrief aus dem Jahr 1807.[48]

---

[46] Teil IV, Kap. 1, bei *A pesti népességi és vallásetnikai viszonyok*: Beispiel einer deutschsprachigen Pester Zeitung, die für Verbreitung der ungarischen Sprache auf Deutsch warb.
[47] Siehe auch im Teil VI. Nachlaß vom Richter Johannes Boráros unter Kennzeichen IV. 1225 BFL.
[48] Hrotkó Larissza *Rozi férjhez megy, Remény*, 11. évfolyam, 2008/2, 17-19, hier: 17

Simon Feuchtmanns Name ist in Briefschlüssen mehrerer Niederlassungsanträge zu finden. 1812 war er *Notar bei der Judenschaft Pest und Hebräisch-Übersetzer bei dem Stadtrat*.[49] Groszmann erwähnt Simon Feuchtmann in seiner Arbeit über die erste Satzung der Pester Juden.[50] Sándor Büchler meinte, dass Feuchtmann (*Feuchtmann Simon ben Samajo*) ursprünglich aus Pressburg kam und in Alt Ofen als Lehrer tätig war.[51]

Simon Feuchtmann ist auch im *Wegweiser* 1827 zu finden[52], allerdings ist er dort als Papierhändler Simon Feichtmann (*wohnhaft in Theresienstadt 532.*) angegeben. Die Diphthongierung der gesprochenen Sprache war offensichtlich nicht stabil und unterschied sich von der Neuhochdeutschnorm. Gewiss müssen die Phoneme den Graphemen nicht unbedingt entsprechen. Die neuhochdeutsche Norm hätte sich in Schrift durchsetzen können, ohne die lokale deutsche Aussprache beeinflusst zu haben.

Es gab also eine situationsbedingte mehrsprachige Verbindung zwischen der jüdischen Gemeinde und dem Pester Magistrat. So signierte ein nach heiligem Johannes Nepomuk benannter (vielleicht getaufter) Albert den oben angeführten Heiratsbrief als Hebräisch-Übersetzer.[53]

Manche Briefe sind trotz schöner Schrift der Schreiber ziemlich schwer zu lesen, denn die Grapheme der damaligen Pester Amtssprache stimmen nicht völlig mit denen der modernen Sprache überein. Ein eklatantes Beispiel des Unterschieds zwischen dem Gesprochenen und dem Geschriebenen war der Vokal -*e*, welchen fast alle Schreiber in Pest – jüdisch wie deutsch oder ungarisch - im 19. Jahrhundert noch immer als -*n* schrieben, was die heutige Interpretierung der Texte ziemlich erschwert. Diese Erscheinung wurde auch von Fleischer beschrieben, allerdings anhand der Schriften aus dem 16. Jahrhundert.

(Bild 9: Begleitbrief.)

2. 4. Textanalysen
Szövegelemzés

Die Abweichungen von der Neuhochdeutschnorm werden zuerst am Beispiel des erwähnten Begleitbriefes analysiert.

---

[49] BFL *Vegyes ügyek* [Verschiedenes] 1202 pp: 1804–1841, 810
[50] Groszmann 1934–35. 221
[51] Büchler 1901. 279, 321
[52] Dorffinger, A. J. *Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die königliche ungarische Freystadt Pesth*, Pest, 1827. 558
[53] PIH-II-B-2-a im Jüdischen Archiv zu Budapest

Der Text lautet: „v. Schomogy [„-y“ mit zwei Punkten darüber] sein Haus in der Sühemans gasse, hat in Arenda ein Jud, welche nicht Dolerirt ist, heißt Samuel Jakob.“ Es zeigen sich folgende phonetische und graphische Abweichungen im Vergleich zu der Hochdeutschnorm bzw. den anderen Schriftbefunden:

- Ein *y* mit zwei Punkten kann als *i* interpretiert werden. Der gleiche *y* kommt übrigens auch in anderen Pester Briefen vor. Zum Beispiel im Brief vom Juni 1816[54], der von vielen Juden mit lateinischen Buchstaben unterschrieben wurde. Auch in diesem Brief entdecken wir *y* mit zwei nebeneinander gestellten Punkten: *bny, July, Juny, zwnytn, drny.* Doch wurden die Wörter *gleich, hinsig, tollerirt, ein* usw. mit *i* geschrieben, y wurde also vor allem im Auslaut verwendet.
- Auf dem 636. Blatt der Schriftsammlung *Intimata* entdeckte ich eine Liste mit den Namen von Bewohnern der Königgasse.[55] Auch hier wurde im Namen *Mayer* ein *-y* mit zwei Punkten eingesetzt.
- Die beiden Grapheme (*i* wie *y*) wurden von Fleischer als gleichartig angeführt[56] -y wurde in den offiziellen Briefen oft verwendet, was auch auf lateinische Wurzeln der ungarischen Rechtsverordnungen zurückzuführen ist. Dasselbe gilt übrigens für Grapheme *-c* (statt -k) vor allem im Wort *Contra* oder *Conskription*.
- Auffallend ist die niederdeutsche Form im Wort *Dolerite* (statt: Tolerierter), die sich schon im Mittelhochdeutschen oberdeutsch durchgesetzt hat. Diese Form war jedoch weder für die städtische Kanzleisprache noch für die jüdischen Textgestalter wirklich typisch. Es gibt nur wenige Briefe, in denen diese Form vorkommt.
- In diesem Zusammenhang ist zu erwähnen, dass die Schreiber manchmal zur Abschwächung von Konsonanten neigten. Die Garküche – ein Stichwort für die ganze Korrespondenz von *Intimata* – „jüdische Garküche“ – wurde in einigen jüdischen wie amtlichen Briefen als *Karküche* bezeichnet, was vielleicht auf die für die deutschsprachigen Randgebiete typische Assimilation zurückzuführen ist (vgl. Briefe aus den Zeiten des Richters J. Boraros, z. B. Nr. 546. vom 18. März 1790 bzw. vom Februar 1790, nicht nummeriert.)
- Interessanterweise wurde dieses Wort auch von Fleischer als Beispiel auf der 215. Seite angeführt. Im 16 Jh. wurde das Wort *Garküche* in den Briefen der Dresdner Kanzlei sogar mit *-j* geschrieben. Die *k*-Form wurde dort nur im Wort *gegen* (*gegen,*

[54] Intimata 4647–4957/ Seite 739–740
[55] Hrotkó Larissza 2008. 270
[56] Fleischer 1966. 127

Darlegen) entdeckt. In der Pester Korrespondenz gab es auch getrennte Schreibung des Wortes, wobei der erste Teil (*gar*) klein, der zweite (*Küche*) großgeschrieben wurde: *gar Küche*. Die Pächter dieser Küche wurden auch als *Garküchler* benannt, da das Berufssuffix *-ler* in Pester deutscher Mundart intensiv gebraucht wurde.

- Bemerkenswert ist auch der Umlaut in *Sähmans* (Seemanns) *Gasse*. Die Umlautbezeichnung wurde übrigens bei allen Schreibern – sowohl bei denen vom Stadtrat als auch von den Schreibern der jüdischen Gemeinde – konsequent durchgeführt. Verschiedene Zeichen über dem *u* dienten der Verdeutlichung des Unterschiedes zwischen *ü* und *u*. Die Phonologisierung und Grammatikalisierung des Umlauts (z. B. für Bezeichnung der Plural-Form) vollzog sich im Oberdeutschen schneller als im Norden, so dass mit Sicherheit festgestellt werden kann, dass die oberdeutschen Spracherscheinungen sowohl die Geschäfts- als auch Umgangssprache von Pest geprägt haben.
- *Ein Jud* (ohne *e* im Auslaut). In diesem Fall haben wir es mit einer Art Synkope zu tun, die überwiegend im Oberdeutschen vorkommt.
- Die Diphthongierung wurde in Schrift konsequent durchgeführt – sein, ein, heißt (mit *i* geschrieben).

Einige auffallenden grammatischen Merkmale des Textes:

- *v. Somogy sein Haus"* (statt Genitivs). Eine Erscheinung, die für Mundarten charakteristisch ist. In den meisten Briefen hat sich aber die Genitiv-Norm schon durchgesetzt.
- – *Welche* – statt *welcher* ist entweder dem Dialekt oder mangelhafter Ausbildung zuzuschreiben. Diese Erscheinung kommt vereinzelt vor.
- Die satzbildende Funktion des verbalen Prädikatgliedes entspricht der Neuhochdeutschnorm.

Der früheste Brief der Intimata-Sammlung wurde mit dem 24. September 1787 datiert. (Bild 10: Der Brief vom 24. September 1787)

Mit diesem Brief zeigte ein gewisser Salamon Amman Vierz einen polnischen Juden an, den er im Brief als *ein gewisser Kerl Nahmen Joel Schmuckler* bezeichnete. Die Kopie des Briefes muss von der Pester Behörde angefertigt worden sein, denn die Form des Schreibens und die Linien einzelner Buchstaben stimmen mit denen der Protokolle bzw. Begleitbriefe überein, welche zweifellos vom Magistrat herausgegeben wurden. Ein anderes Beispiel der deutschsprachigen Korrespondenz der jüdischen Gemeinde ist der schon erwähnte Brief vom

Juni 1816 (Intimata-Blatt: 739-740). Dieser Brief wurde von mehreren jüdischen Prominenten mit lateinischen Buchstaben unterzeichnet. Graphische und phonetische Eigenheiten des Briefes sind wie folgt:

- Der Schreiber verwendete *-n* für *-e* in manchen Wörtern, dabei war er nicht konsequent. Vgl: *hinsig, din, Gnrücht* usw. Aber: *tollerirt, exmitirt, resigniret, Resignation*. In den Wörtern lateinischer Herkunft und in den Namen wurde Graphem *-e* geschrieben. Für mich ist es ein Beweis der Lateinkenntnisse dieses jüdischen Schreibers. Es kann auch festgestellt werden, dass er mit Kanzleideutsch vertraut war.
- Über die Anwendung von *–y* wurde schon berichtet.
- Statt *-1* wurde in den Daten und Zahlen immer -i eingesetzt: i859i. Dabei wurden Jahreszahlen manchmal ohne Tausende geschrieben: July 8i5, Juny 8i6. Auch im Hebräischen gibt es übrigens eine ähnliche Art der Schreibung von Daten (die sog. kleine Datenschreibung).
- Innerhalb des Satzes wurden Kommas für Trennung einzelner Wörter, vor den Bindewörtern aber (z. B. dass oder weil) immer Semikolon eingesetzt.
- Als Trennungszeichen innerhalb des Wortes wurden zwei nebeneinander stehende kleine Striche verwendet, die einem Anführungszeichen ähneln. In anderen Briefen wurde die Trennung durch klares Gleichheitszeichen gelöst.
- Über den Buchstaben verwendete der Schreiber auch eher Striche als Punkte für Bezeichnung des Umlauts (oder als Bindestrich zwischen den zusammengehörenden Wörtern.) Im Wort *Gründen* besteht das Umlaut-Zeichen aus zwei Elementen: zwei Strichen über dem Buchstaben und einer zusätzlichen gebogenen Linie darunter.
- Grapheme *S* und *St* (klein wie großgeschrieben) sind nicht einfach zu lesen, jedoch entsprechen beide Zeichen der Kurrentschrift des 19. Jh. Auch die Groß- und Kleinschreibung entspricht im Großen und Ganzen der Neuhochdeutschnorm. Lexikalisch kann folgendes hervorgehoben werden:
- In der 5. Zeile steht *Statthalterey* für Staathalterei. Stadt und Statt galten schon im 12. Jh. als gleichartige Formen für die Polis. Auch in der Conscription steht *Statt* für Stadt in den Adressen-Bezeichnungen (z. B. *Theresien-Statt*.) Diese Form bedeutete jedoch nicht den Staat, der vom Schreiber gemeint wurde. Das Wort Staat (spätmhd.) war dem Schreiber offensichtlich nicht bekannt. Getrennte bzw. zusammengesetzte Schreibung der Wörter war in diesem Brief nach wie vor unsicher: z. B. *Statthalterey verordnung.*

- Die Pester Juden werden in erster Zeile des Briefes als *Judenschaft* (für Judentum) bezeichnet. Damit drückte der Schreiber die Spezifik einer bestimmten Gruppe von Individuen aus, nicht aber ihre Zugehörigkeit zu dieser Gruppe, die als Gemeinde bezeichnet wurde.
- Vermutlich war der Schreiber einer der Unterzeichneten, deshalb wirkt der Brief emotioneller als sonstige amtliche Schriften. Schon die einführenden Worte klingen nahezu dramatisch: *das Gerücht verbreitet sich...* . In der 9. Zeile steht *gänzlich resigniret*" und dieser Ausdruck der freiwilligen Niederlegung des Amtes – dramatisch bekräftigt durch *gänzlich* – wiederholt sich noch in dieser Zeile als substantivierte Variante. In der 15. Zeile wird das Wort *Resignation* noch mal wiederholt, was dem ganzen Brief das Gefühl eines Untergangs, einer katastrophalen Lage oder mindestens das der Unsicherheit verlieh. Viermal wiederholt sich das Wort *Restauration* auf erster Seite, welches normalerweise eine neue Wahl bedeutete. Die häufige Wiederholung des Wortes erweckte gewiss ein reges Interesse des Lesers, was der Schreiber durch seine Schreibstrategie auch zu erzielen versuchte.
- Ziemlich viele Probleme hatte der Verfasser bei Schreibung der Wörter mit *-e* und *-i*, die er manchmal wegließ. *Jüdsche* könnte aber zum individuellen mundartgefärbten Wortschatz des Schreibers gehört haben.

Zum Satzgefüge ist folgendes zu bemerken:

- Der Schreiber hatte eine große Vorliebe für zusammengesetzte Sätze, die jedoch keine klare Rahmenkonstruktion aufweisen. Bei seiner dichterischen Art der Mitteilung verwendete er fast nur Partizipien.
- In der Verbalendung verwendete der Verfasser meistens -et: *resigniret, begehnmiget.* Die neuhochdeutsche Regelung der Verbalendungen wurde bei keinem der Pester Schreiber wirklich konsequent angenommen.
- Auch in diesem Brief könnte eine Unsicherheit im Genitiv, bzw. Gebrauch vom Possessivartikel entdeckt werden: *bei seiner Versammlung der Ausschussmänner*.

Im Weiteren wird ein Fragment aus dem Brief angeführt, in dem die Unterzeichneten versuchten, die Untauglichkeit der neugewählten Mitglieder des Gemeindeausschusses zu beweisen.[57] Anhand dieses Fragments kann die Vorstellung über den Stil des Briefverfassers gebildet werden: „Bei der hiesig tollerirten Judenschaft verbreitet sich das allgemeine Gerücht; daß die Herren exmitierten Benedikt v. Fellner, Stadt-Hauptmann, und Johann

[57] Um den Text deutlicher zu machen, meide ich den Gebrauch von Graphemen -n und -y für „e" bzw. „i".

Boráros Magistratsrath in folge der untere 4 Juli 8i5 № i859i ergangenen hohen Statthalterei verordnung, anstatt H. Marcus Sachsel, und H. Isai Schlesinger, deren der erstere sich von hier ganz weg begeben, der zweite aber gänzlich resigniret, und seine Resignation gnädigst begenhmiget worden, nächster Tagen eine Zusammentret(e)ung (hier ein „e“ zu viel – L.H.) der hiesig jüdschen Gemeinde worden sollen, allein das (? – L.H.) nicht nur die Stelle des Herrn Sachsel und H. Schlesinger sondern auch die durch magistratualiter bestätigte Resignation erledigte Stelle H. Joachim Kadisch eben so auch H. Adam Mautner, welcher gleich bei seiner Erwählung ausdrücklich die ihm getroffene Wahl verbethen (wahrscheinlich: „verbieten“ – L.H.), und seit der letzt abgehaltener Restauration gar einmal bei seiner Versammlung der Ausschussmänner erschienen; [...]“

Es ist durchaus vorstellbar, dass der Verfasser des Briefes über gute Deutschkenntnisse verfügte und mit deutscher Literatur vertraut war; seine Schreibung wurde jedoch emotionell beeinträchtigt. Spuren der Pester Koine – bis auf erwähnte Genitiv-Konstruktion und Ausfall von *-e* in wenigen Wörtern – sind nicht besonders auffallend.

2. 5. Zusammenfassung sprachlicher Charakteristiken
A nyelvi jellemzők összefoglalása

Obwohl es deutliche Übereinstimmungen zwischen den Schriftstücken gibt, zeigt die Schreibweise keine weitgehende Einheitlichkeit im Vokalismus bzw. in den Grundelementen des Konsonantismus, jedoch in der Satzfunktion des Verbs. Der vorher analysierte Brief ist eher eine Ausnahme. Differenzen zwischen einzelnen Schreibern ergaben sich durch ihre individuellen Eigenschaften, unterschiedliche Herkunft bzw. ihr Amt. Diese Unterschiede waren also sozialbedingt. Chronologische, soziologische und geografische Schichtungen und Staffelungen überlagerten sich teilweise, jedoch beweist die oben angeführte inhaltliche Gruppierung der Schriften, dass die Verhältnisse der gesellschaftlichen Unterordnung den Gebrauch der Sprachmittel beeinträchtigten. Allerdings ging es hier um die grammatischen Strukturen, darunter vor allem um die Satzbildung.

Die sprachlichen Eigenheiten des Oberdeutschen setzten sich vor allem in der Phonetik durch, darüber hinaus wurde der Wortschatz der Schriften von den lateinischen Texten der Kanzlei beeinflusst. Die Variationen in der Lexik sind begrenzt und gesetzmäßig erfassbar.

Trotz aller Vorliebe für oberdeutsche Mundarten weist die Vielfalt der Differenzierungen das Streben der Pester Schreibtradition, sich nicht lokal eng zu beschränken. Dazu trug wahrscheinlich auch die zunehmende Rolle der ungarischen Sprache bei.

Auch die meisten Schriftstücke der Altofener Juden wurden in deutscher Sprache verfasst, welche einerseits den Einfluss des Oberdeutschen, andererseits sprachliche Gewohnheiten aufweist, welche die jüdischen Deutsch-Schreiber aus verschiedenen Orten der Monarchie nach Altofen mitgebracht haben.[58]

In der Altofener Korrespondenz könnte der Einfluss des Wirtschaftsdeutschen hervorgehoben werden. Dies kann vor allem auf Altofener Protokollseiten wahrgenommen werden, die von Aufteilung des Vermögens vom verstorbenen Richter Simon Boschkowitz handeln. Das amtliche Wiener – Deutsch könnte auf die deutsche Sprache der Altofener Juden auch gewirkt haben. Als Beispiel wird Protokoll-Notiz vom 10. Juni 1809 erwähnt. Die Altofener Juden wurden durch diese Notiz zur Erfüllung ihrer vaterländischen Pflicht aufgefordert: „[...] unserer Pflicht gegen den Allgütigen Landesvater [...].“ Und so weiter im Text des Briefes: „Wir sind der Liebe gegen unseren Allgütigen Landesfürsten verbunden, aus Möglichkeit unserer Kräfte uns anzustrengen um neue ansehenliche Beisteuern zu leisten.“ Dieser Notiz folgte eine weitere patriotische Ansprache, die die Altofener Juden dazu bewegen sollte, sich freiwillig zu *Cavallerie* zu melden.

Die meisten Altofener Schriftstücke, wie auch die Seiten des Protokolls, welches im Budapester Hauptstädtischen Archiv (BFL) und im Ungarischen Jüdischen Archiv aufbewahrt wird, sind schwer zu lesen.

[58] Óbudai Zsidó Hitközség iratai. Zsidó Múzeum. BFL-V/6 2434.3726. Tanácsülési jegyzőkönyvek 1823-1834

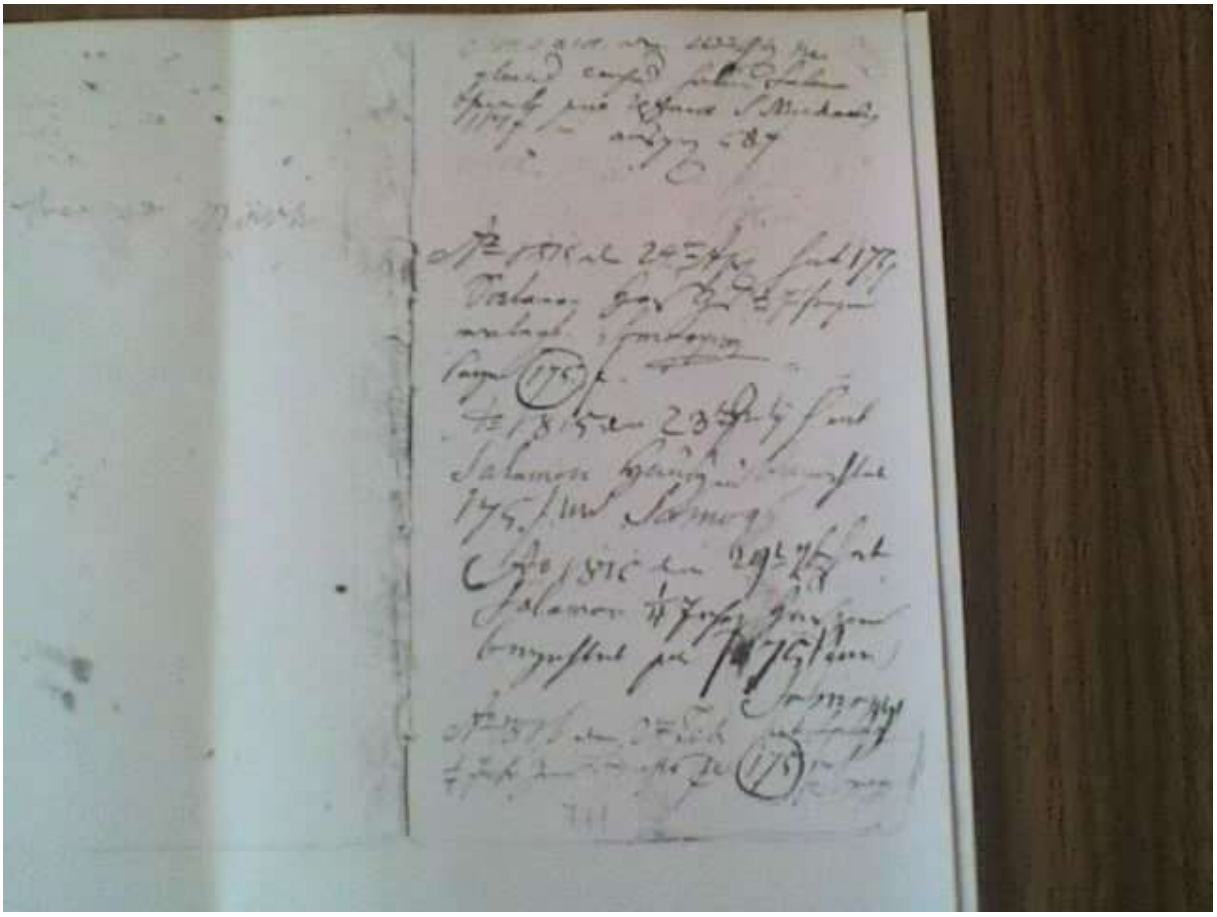

Bild 8: Geschäftliche Notizen

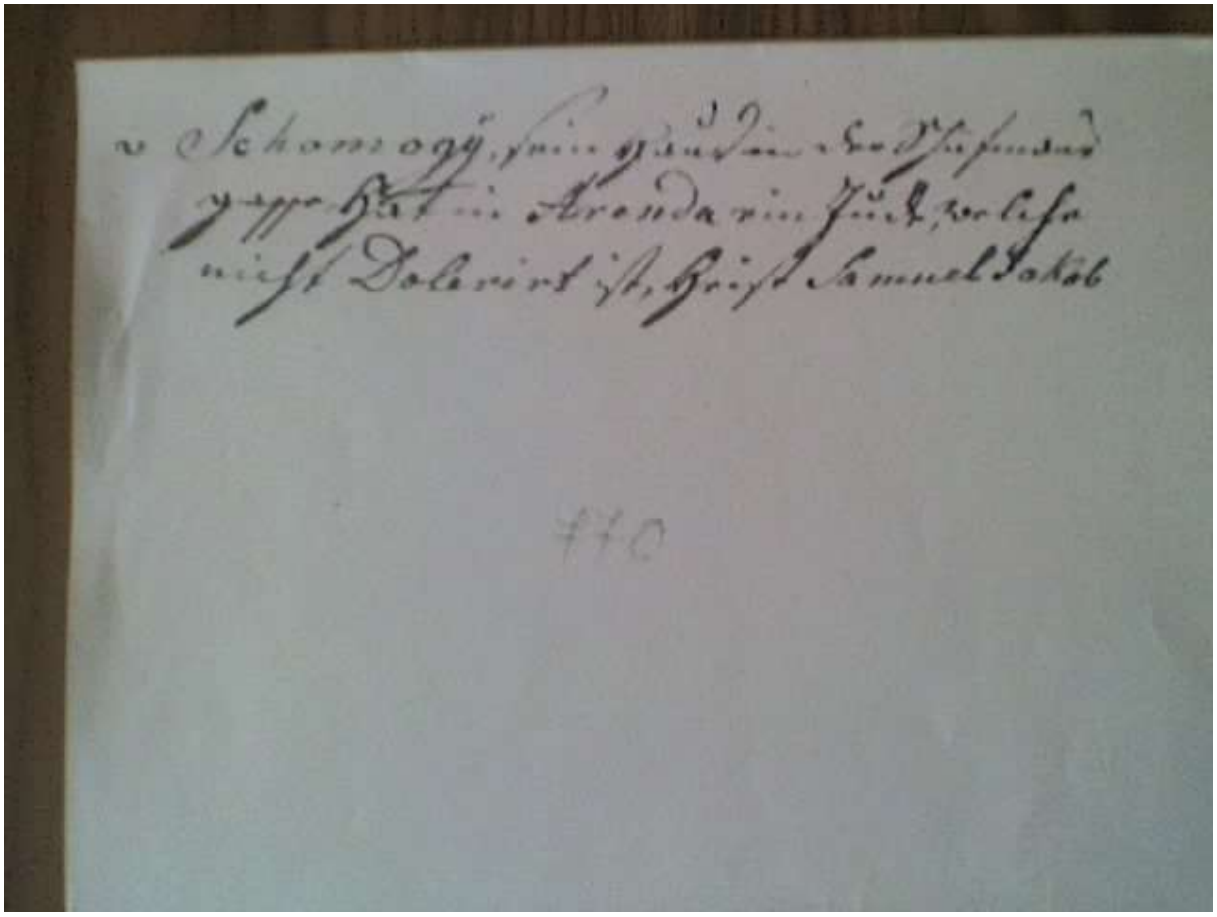

Bild 9: Begleitbrief

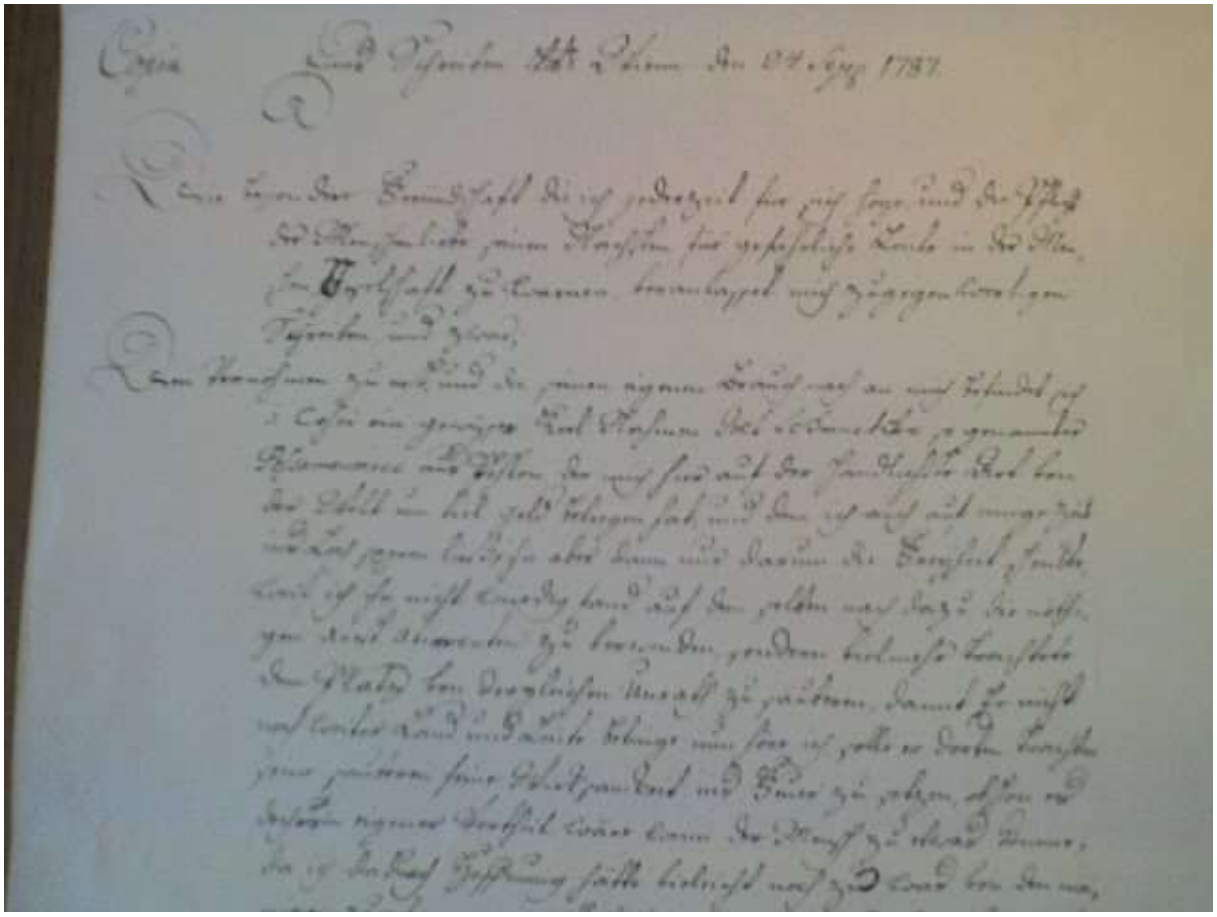

Bild 10: Der Brief vom 24. September 1787

III. A PESTI ZSIDÓ LETELEPEDÉS ÓBUDAI GYÖKEREIRŐL

1. A 18. századvégi – 19. század eleji óbudai zsidóság, mint a pesti zsidó letelepedés egyik főeleme

1. 1. Adalékok „a türelmi adó korszakának" zsidó demográfiájához

zen a helyen az óbudai zsidók úgy mutatkoznak be, mint az új terézvárosi lakosság fő alkotó eleme. Az óbudaiak saját kultúrát hoztak magukkal, amely a pesti környézet hatására ugyan átalakult, de kétségtelenül hozzájárult az új zsidó közösség létrejöttéhez.

A népességi adatok feltüntetésével a történetírók általában azt sugallják, hogy írásuk szigorúan objektív. Vajon az információn kívül a demográfiai mutatóknak nincs-e egyéb – például ideológiai – háttere?[1] Úgy tűnik, hogy van. A demográfiák ugyanis elsősorban a különböző politikai célokat szolgálják. A 18. századi zsidó letelepedés demográfiai egyrészt az adó (az úgynevezett *Toleranz-Tax*, azaz *tolerancia-taksa*) beszedését, másrészt az elnéptelenedett területek benépesítésének ellenőrzését vették célba.[2]

Ezért az akkori összeírásokban a tömegszámok voltak főlényben, a társadalmi csoportok és viszonyok, többek között a lakossági foglalkoztatás ábrázolása ezekből szinte teljesen hiányzott. Az 1804–1841/42. évi népességi összeírások nem tartalmazták a női lakosság adatait sem, amiért a conscripciókat helyesbíteni kellett.[3] A zsidóság korabeli életkörülményeire sem lehetett következtetni, ám a mennyiségi mutatók segítségével megrajzolhatjuk az akkori zsidó jelenlét országos és helyi térképét. Még akkor is, ha az adatok részben pontatlanak, részben pedig ellenőrizhetetlenek. Az adatok pontatlanságát Moess Alfréd is szoba hozta, de úgy vélte, hogy a letelepedési trendvonalak ábrázolását ez nem befolyásolja.[4]

Moess zsidó demográfiai tanulmánya az 1746 és 1846 közötti időszakot, vagyis az úgynevezett „türelmi adó korszakát" dolgozza fel. Az összeírások módszereit, eredményeit és

---

[1] Őri Péter, *Hatalom és demográfia* in: Történeti demográfia évkönyve, Budapest, KSH, 2002. 39–72
[2] Uo. 48–49.
[3] Moess 1968. 10
[4] Uo. 10–11 Példaként Moess megemlíti a pilisi járás összeírását, amelyben az 1837. évben hirtelen 1000 fős növekedés mutatkozik, de a rákövetkező évben ez a szám ugyanennyivel csökkent is.

utólagos értelmezését a szerző is kritizálja. A 18. századi zsidó összeírások nagyrésze ugyanis csak a fentiekben említett hatalmi-kormányzati feladatokat szolgálta.[5]

Büchlerhez hasonlóan Moess is felhasználta a Magyar-Zsidó Oklevéltár adatait, de a régi adatokat helyesbítette az újonnan megtalált 1728. és 1736. évi összeírás alapján.[6] Az 1728. évi általános népességi összeírás tartalmazta a zsidó családfőket és a megélhetés módjának megjelölését. Az 1736. évi zsidó pilisi és váci összeírás ugyan hasonlított a Magyar Zsidó oklevéltárban szereplő, 1737. január 22-i összeíráshoz, de ezen kívül tartalmazta a gyerekek számát és a származási helyet is. Két összeírás összehasonlításából megállapíthatjuk a zsidó bevándorlási, azaz mobilitási számokat.

Az 1784–85. évi josefinus lélekösszeírás tartalmazta a zsidó női népesség adatait, de a pilisi járás zsidó népességét Moess először az 1736–37. évi összeírás alapján tárgyalja. Ebből a női statisztika hiányzik. Moess szerint a korabeli zsidók elsősorban Morvaországból és Magyarország északnyugati vármegyeiből érkeztek a járásba. Csak két helyi zsidó lakos található meg köztük 1737 táján: egy óbudai (talán Moyses Simon, akit Büchler Sándor is megemlít) és egy isaszegi lakos.[7]

A pesti letelepedési engedélyért folyamodók kérvényeiből kiderült, hogy Grünhut Jakob (1938–1943. számú, magyar nyelvű kérvény)[8] is már Óbudán született. Jakob (Jákob) talán Henriette Grünhut (1826. évi conscripció 337. sz. bejegyzése[9]) fia volt, aki 1796 óta élt Pesten. Henriette férjével költözött fel Pestre, de 1826-ban már özvegy volt. A kérvények alapján Marcus (Márk) Licht, a morvaországi Jakob Licht fia is Óbudán született (a 832–834. sz. 1811. évi beadvány).

Óbuda (Alt-Ofen) és Pilisvörösvár (Wereschwar) voltak a legkorábbi zsidó települések Bécsből Budára vezető úton, ahol 1725-ben összesen 15 zsidó család lakott. 1728-ban már 49 család volt a területen, beleszámítva Zsámbékon megjelent zsidó telepeseket is.[10]

A terület zsidó lakosságának növekedését mutatja az 1746. évi népességi adatainak összehasonlítása a josefinus lélekösszeírással. Az 1746. évi Óbudán és annak környékén összesen 307 zsidó élt az alábbi megoszlásban: Zsámbékon 50, Tökön 3, Perbálban 4, Tinnyén 3, Vörösvárott 13, Óbudán 200, Budaőrsön 3, Tétényben 31 lélek.[11] Ezek a számok

[5] Őri 2002. 39
[6] Moess 1968. 8–9
[7] Moess 1968. 15
[8] BFL: Lakhatási ügyek IV 1202pp
[9] Zsidó Levéltár: PIH I–7. 1/1826
[10] Moess 1968. 16
[11] Uo. 15–16

is csak a férfi zsidó lakosságra vonatkoznak. A valódi szám ennél sokkal nagyobb, ha hozzáadjuk a családfők feleségeinek és kiskorú gyermekeinek számát.

Az 1784–85. évi összeírás alapján 1157 zsidó férfi és 1146 zsidó nő, összesen 2303 zsidó élt a pilisi járásban. Összehasonlításul: a pesti járásban 1746-ban 53 (férfi), de az 1784-85. években már 529 zsidó (284 férfi és 245 nő) élt.[12]

Figyelemre méltó, hogy a Pilisi járás zsidó lakosságának száma (így Óbudán is) 1825 körül tetőzött, utána stagnált, sőt csökkent az 1784–85. évi szintre. Az összlakossághoz viszonyítva a zsidók az 1784/85. években a Pilisi járás lakosságának 4,4%-ot tették ki. Ez a szám dinamikusan növekedett 1825-ig (7,5%), majd visszaesett az 1784-es szintre (4,9%). A pilisi csökkenés legszembetűnőbb volt, ami különösen Tinnyét és Zsámbékot érintette. A csökkenéshez nyilván hozzájárult az 1831. évi járvány is, amely rabbi Münz Mózest, Óbuda, sőt egy időben Pest híres vallási vezetőjét is elvitte.[13] De elsősorban a pesti (és részben budai) zsidó lakosság számának növekedésével magyarázható meg a pilisi járás demográfiai változása.[14] Ugyanis Pesten 1842-ben már 7643 zsidó lakott szemben az 1784–85. években összeírt 40 (család) fővel. A Pest megyei zsidó lakosság 1824 és 1827 között 10000 lelket számlált, de ez a szám 1842-re kissé csökkent.

A zsidó női népesség adataihoz visszatérve megemlítendő, hogy az európai nőtöbblettel szemben Pest megyében az egyes járásokban 1784/85-ben a zsidóságnál a férfitöbblet mutatkozott: férfiak a Pest megyei zsidó lakosság közel 51,1%-át tették ki. Ez a többlet a későbbi években is észlelhető volt. Így az 1848. évi gyömrői statisztika szerint 57,4%-os volt a férfiak aránya a 0–17 éves korosztályban. Moess megjegyzi azonban, hogy egy ilyen kép Pest megyében némely német településen is kialakult.[15] A férfitöbblet – így következtetett Moess – a korabeli expanzív, szapora közösségekről tanúskodik. Ez a megállapítás mintegy kizárja a nőket a közösségek építéséből, sőt rögzíti a nők alárendelt biológiai státuszát, ami a demográdiai statisztikák szerzőjének férficentrikus biodeterminista gondolkodására utal.

1. 2. Büchler Sándor óbudai népességi adatai

Büchler Sándor is foglalkozott különböző korok zsidó összeírásainak adataival, noha munkájának jellege miatt Büchler a népességi adatokra inkább támaszkodott, de nem

[12] Uo. 16-28
[13] Uo. 53–5.- Parczel József, *Az óbudai izraelita templom restaurálásának története*, Budapest, III. Kiskorona-utcza, 1901. 4
[14] Moess 1968. 59
[15] Uo. 10

elemezte őket. A népszerű történeti narratíva második részéből[16] kiderül, hogy a 18. század első óbudai zsidó telepese egy bizonyos *Jakab* (Jákob) Löb volt, aki 1712-ben telepedett le itt.[17] Hogy egyedül vagy esetleg feleségével együtt telepedett volna le, arra még utalást sem találunk. Pedig Jakab Löb felesége is az első óbudai zsidó telepes lehetett, ami azt jelenti, hogy legalább két első zsidó telepesről kellene beszélni. Az 1727. augusztusi – Büchler szerint is – „hézagos"[18] összeírásban már 24 zsidó férfinév szerepelt, akik ritka kivétellel családfők voltak. Vagyis ott voltak a zsidó nők is valahol, de őket az összeírás nem is említi.

A telepesek többnyire Vörösvárról, Cseh- és Lengyelországból jöttek. Erre Büchler valószínűleg a telepesek neveiből következtetett. Az 1788–1790. években keletkezett óbudai névsorokban valóban megtalálható több *Wereschwari, Pollak,* sőt *Prager* név is, de az első telepesek valódi származása a pontatlan és hiányos bejegyzések miatt csak ritka esetben követhető nyomon. Azt is tapasztaltuk az okmányok elemzése során, hogy a helységek neveit az írnokok saját tudásuk, vagy a helyi szokások szerint írták be, amit a későbbi nemzedék újraértelmezett.

Büchler Sándor által 1904-ben a Magyar-Zsidó Szemlében megjelenített, 1727. augusztusi összeírásban[19] szereplő telepesek közül öten vagy gyermektelenek voltak még, vagy csak leánygyermekük volt. Csak Joseph Pragernak volt 5 fia (Filip, Lasarus, Abraham, Bernard és Jonas), a többiek átlagban két fiúgyermeknek örülhettek. Jacobus (Jákab) Flesch Juda nevű fia Budán élt akkortájt, valószínűleg már külön az apai háztól.[20] Zömében még aránylag fiatal családokról lehetett szó.

Az óbudai helytörténeti adatok szerint az első népességi összeírás 1725-ben volt. Ekkor 10 zsidó család lakott Óbudán. 1727-ben Zichy Ferenc leromboltatta az első zsidó imaházat, aminek nyomán 1732-ben a zsidók szerződést kötöttek a helyi hatósággal az új templom építéséről. Ekkor már 168 zsidó élt Óbudán 1208 katolikus – többségben német – és 186 többnyire magyar ajkú református mellett.[21]

Az 1736–1737. évi országos zsidó összeírás óbudai listája csak 42 nevet sorolt fel,[22] de ez mégis hosszabb volt a budainál.[23] 8 magyar származású telepes van a listán, ezek közé *Moyses* (Mózes) Simon is tartozott, aki Óbudán született. 6 fő szerepelt az 1727-es

[16] Büchler 1901. 270–328
[17] Uo. 270
[18] Uo.
[19] Dr. Büchler Sándor, *Az 1727. augusztusi összeírás*, Magyar-Zsidó Szemle XXI. évf. 1904, 413-415.
[20] Uo.
[21] Óbuda-Altofen, Békásmegyer-Krottendorf történeti kronológiája in: *Helytörténeti füzetek*, I. évf. 1. szám, Budapest, 2002. 32
[22] MZSO III. 1937. 756
[23] Büchler 1901. 270–271

összeírásban is, ezek: Isak Abraham, Lebel Isak, Eliza Aron, Marcus Lazarus, Isak Hirschl, Isak Juda. Abraham, Mandel, Wolf, Hirschel és Hirschl családi nevekkel a későbbi óbudai iratokban, majd a pesti letelepedésre vonatkozó kérelmekben is találkozunk, de egyenes kapcsolatot az első (1727-37-ben letelepült) óbudai telepesek és a Pestre költözött óbudai zsidók között rendelkezésünkre álló adatok alapján csak egy-két esetben lehet bizonyítani.

1752-ben 59 zsidó családot írtak össze Óbudán. Ekkor jelenik meg a jegyzékben Abeles, Hollitscher, Koppel, Mandl, Tauss, Trebitsch, Nikolsburger neve.[24] Az 1767-1768. évi összeírási táblázat szerint[25] az óbudai közösséghez tartozott: David Abeles, Wolff Abeles, Sekel Holiser, David Boskovith, Abraham Israel, Kopl Jeremias, Isak Markpreiter, Lebel Joseph, Baroch Abeles, Samson Salamon, Mohses Lebl, Kopl Lazar, David Kunits, Simon Spitzer, David Giles, Mandel Markus, Aron Salamon, Corinth Salamon, Hirschl Joseph, Joseph Hersch, Herschl Markus, Israel Markus, Lebl Goldschmidt, Salamon Véer (Béer) és még néhányan. A női nevek a felsorolásból teljesen hiányoztak.

1767-ben 109 zsidó család lakott Óbudán.[26] Arról, hogy a zsidók 1768. február 20. előtt laktak Óbudán, tanúskodik a Magyar - Zsidó Oklevéltár XVI. kötetének 74-es bejegyzése is. Ez a dokumentum ugyanis az óbudai és az aszódi zsidók panaszát tartalmazza. Az óbudai aláírók sorában ismétlődnek a nevek, amelyek majd a pesti telepesek között is megtalálhatók a Fővárosi Levéltár iratai szerint: David Boskovics (Boskovitz), Volff (Wolff) Abeles, Baruch Abeles, Jeremias Kopl (Koppel).

1. 3. A pesti zsidó letelepedés óbudai származását részben igazoló, részben cáfoló adatok

Az óbudai zsidóság újkori demográfiai és élettörténeti vonatkozásait a pesti letelepedéssel kapcsolatban említem. A pesti zsidók magatartási szokásait az óbudai életformák nagymértékben befolyásolhatták. Ezek közé tartozott a német nyelv és kultúra ismerete, a német nyelvjárásnak a helyi jiddisre kifejtett hatása, a közösségen belüli szakképző formák, az irodalmi és a tudományos ismeretek (tudáspotenciálok). Mégis éppen a pesti zsidók voltak azok, akik aktívan részt vettek a magyarországi zsidóság úgynevezett magyarításában (magyar nyelvi akulturációban), ami nemcsak a 18. századra kialakult magyar kultúra tartalmainak elsajátításában, de az új kulturális normák megformálásában is megnyilvánult. Az utóbbi elsősorban az irodalomban és a képzőművészetben jelent meg.

[24] Uo. 283–286
[25] MZSO XVI. 1974. 157–160
[26] Büchler 1901. 293

Óbuda németes hagyománya részben valóban közrejátszódott a pesti zsidó kultúra létrejöttében,[27] de mégsem ez a kultúra lett a domináló. Többek között azért sem, mert a pesti zsidóság óbudai gyökerei ugyan vitathatatlanak, de sok pesti zsidó család nem Óbudáról származott. Az óbudaiakkal egyidőben több lengyelországi és galíciai tanító és tanár is települt le Pesten.

Moess Alfréd zsidó demográfiai tanulmánya a 18. századi magyar zsidó településeket nagyjából három típusra bontotta: az agglomerációs, az 50–150 lélekszámú és a legfeljebb 50 lélekszámú településre. Az óbudai zsidó település az 1700-as évek végére az első típushoz tartozott. Az 1800-as évek elején nagyságrendileg, de tekintély szempontjából is itt jött létre a pozsonyi közösség után az ország második legerősebb zsidó közössége. A Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyei települések – és ezen belül különösen a pilisi járáshoz tartozó Óbuda – zsidó lakossága képezte a 18. századvégi pesti letelepedés fő humán forrását. Büchler Sándor könyve[28] nyomán Moess Alfréd is úgy vélte, hogy az első pesti telepesek Óbudáról származtak.[29] Büchler szerint az óbudaiak minden tiltás ellenére még 1759-ben „hátsó ajtón" jutottak be Pestre.[30]

De amint már említettük, több korai pesti zsidó telepes, akiről a Budapesti Fővárosi Levéltár (BFL) és a Zsidó Levéltár iratai is tanúskodnak, nem Óbudán született. Az is igaz, hogy sokan közülük a türelmi adót az óbudai közösségnek fizették, vagy tartoztak megfizetni. Így fordulhatott elő, hogy némely nem óbudai zsidót is óbudainak neveztek Pesten. A türelmi adó Óbuda felé történő fizetését említi Büchler Sándor, de a korabeli óbudai és pesti zsidó adóösszeírásokból is ez egyértelműen kitűnik.[31]

A pesti közösség 1826. évi összeírásából (conscripcióból) kiderül, hogy 169 legrégebbi pesti zsidó lakós közül[32] csak harmincan vallották magukat óbudainak. Ez a szám mégis kiugróan magas volt a többi migrációs csoporthoz képest. Főleg, hogy Óbudáról nemcsak egyes személyek, de gazdaságilag tekintélyes családok (Abelesék, Goldbergerék, Granstették, Koppelék, Kunewalderék, Trebitsék) települtek át. Az 1826. évi összeírás sajnálatos módon csak a családfők nevét rögzítette, így az elsőként áttelepültek tényleges számát, amely 169-nél biztosan jóval nagyobb volt, sohasem fogjuk megtudni. Az óbudaiakhoz hasonlóan családias

[27] Dr. Groszmann Zsigmond, *A pesti kultusztemplom* in: Magyar-Zsidó Szemle XX. évfolyam, 1920, 86-94. Itt: 86-87. A dolgozat témája a pesti kultusztemplom, amely a bécsi zsidó templom mintájára készült, és ezt a mintát akarták véglegesen rögzíteni a templom hívei.
[28] Büchler 1901.
[29] Moess 1968. 60
[30] Büchler 1904. 337
[31] BFL: V6/XV.20. 36–1, 2434–2435
[32] Akik az 1826–1827. években már legalább 25 éve laktak Pesten.

volt a pozsonyiak (például Ulmanék) letelepedése, akik szinte ugyanakkor lakták be Pestet, mint a legtöbb óbudai zsidó, vagyis az 1790-es évek végén – 1800-as évek elején.

Az óbudai illetékességű első pesti telepesek száma további 18 fővel növekedne, ha hozzáadjuk azoknak a neveit, akik születési helyként ugyan nem az Óbudát adták meg, de a türelmi adót az óbudai közösségnek fizették. Ezek közé tartozott elsősorban négy nikolsburgi (az 1826. adóösszeírás 725, 833, 834, 863. számú bejegyzése), két eisenstadti (724. illetve 905. számú bejegyzés) és három preßburgi (pozsonyi) (668, 886, 896. számú bejegyzés) személy. Figyelemre méltó, hogy a 886. szám alatt a conscripcióban Joachim Ofenheim (Offenheim) neve szerepel. Offenheim (Oppenheim, vagy Oppenheimer) név nem volt ritka. Elég, ha csak Samuel Oppenheimerre, a híres bécsi *faktorra* gondolunk, akinek volt üzleti kapcsolata pesti és pestkörnyéki zsidó kereskedőkkel.[33]

Abraham Israel Offenheim az óbudai zsidók közül elsőként kapta meg a pesti toleranciát 1786-ban.[34] Ugyanakkor a neve az óbudai toleráltakról készült későbbi (1788–1792. évi) névsorban is szerepel.[35] Offenheim pesti toleranciája ugyancsak a zsidó konyhai bérleményhez fűződött, aláírása megtalálható az *Intimata a. m.* 4647–4957/I. jelölésű iratgyűjtemény 80–81. oldalán Hirschl Boskowitz (Boskovitz) és Leitersdorf szignója mellett. Joachim Offenheim valószínűleg rokonai révén került be az óbudai bérleti üzletbe.

Szerepel az óbudai névsorokban Duks családi név is, így a 896. számú bejegyzésnél olvasható pozsonyi származású Duks óbudai adóztatása is valószínűleg a családi kapcsolatokkal magyarázható.

Érthetetlen lenne, miért éppen Óbudának fizetette meg türelmi adóját egy prágai (1826/846. számú), vagy egy bécsi (1826/888. szám alatt szereplő Joachim Kádis ismert nagykereskedő), sőt egy lengyelországi születésű zsidó (560. szám alatti Hirschl Dins), ha figyelmen kívül hagyták volna a zsidók egyéni megélhetését biztosító üzleti tevékenységet.

Joachim Kádis (eredeti iratokban: *Kadisch*) 1800-ig ugyan Bécsben élt, de Gerson Koppel (1826/748) óbudai nagykereskedő veje és üzlettársa volt, és így megkaphatta az óbudai

---

[33] MZSO XVI. 1974. 87, 405–411. Ezek a bejegyzések arról tanúskodnak, hogy Oppenheimer kereskedett Pest környékén. MZSO XVIII. kötete (Budapest 1980) Oppenheimert elsősorban hadiszállítónak mutatja, aki részt vett Magyarország és Németország közötti árumozgatásban.
L. MZSO XVIII. 1980. 92–93

[34] Büchler 1904. 346
De talán még sem Offenheim volt az első óbudai zsidó Pesten. Schams szerint 1780-ban két (óbudai) zsidó kapta meg a Pest Városától a hatósági engedélyt a vásáron való megjelenésre és üzletkötésre. Nevük Abelsberger és Liebner. Franz Schams, *Vollständige Beschreibung der königlichen Stadt Pesth in Ungern*. Pesth, Hartlebens Verlag, 1821. 133

[35] BFL V6/XV.20. 36–1, 2434–2435

tartózkodási és iparűzési engedélyt. Koppel és Kadisch család történetét Bácskai Vera elég részletesen írta le,[36] jelen tanulmányban csak egy női részlettel járulunk hozzá ehhez.

Joachim Kádis (*Kadisch*) Theresia nevű leánya David Herzfelder nagykereskedő felesége volt, és valószínűleg jó körülmények között élt. Lakásuk ugyanis a lipótvárosi Neu Markt tér 269-ben volt. A lipótvárosi cím a tehetősebb pesti zsidó családokra volt jellemző, többek között a pozsonyi Gabriel Ulman terménykereskedő is ott lakott. Joachim Kadisch úgyszintén Lipótvárosban (Leopoldstadt-ban) lakott, amint az óbudai illetékességű Joachim Kanitzer (Kunitzer) és Simon Ponzen nagykereskedő is. Theresia Herzfelder 32 évesen a tüdőbetegségben hunyt el, amiről az 1838. évi halotti jegyzőkönyv XXXV/137. számú bejegyzéséből értesültünk.

Úgy Koppelék, mint Joachim Kadisch vagy a fent említett Joachim Kanitzer a zsidó konyha (Garküche) bérletébe „kapaszkodva" jutottak be a pesti piacra és a letelepedésig, amiről a zsidó konyhával kapcsolatos levelezés több irata tanúskodik.[37]

A 833. számú összeírási bejegyzés szerinti Abraham Panzen (Ponzen, vagy Bonzen) ugyancsak az óbudai *Garküche* társbérlője volt.[38] Prágai születésű Simon Frankl (1826/846. bejegyzés) egyrészt rokonságban állhatott az óbudai Frankl-családdal, másrészt könyvelője volt a komaromi Katarina Kopel üzletasszonynak, akinek neve felfedi, hogy köze lehetett az óbudai Koppel (Kopel) családhoz. Katarina Kopel révén kerülhetett Simon Frankl a Garküche-üzletbe és kaphatta meg az óbudai toleranciát. Simon Frankl aláírását megtaláljuk az *Intimata a. m.* gyűjtemény 648. oldalán.

A budai zsidók az óbudai közösségnek fizették türelmi adójukat, így az 1826/808. illetve 809. számú bejegyzés nem okoz meglepetést. Mandel Schreiner balassagyarmati (1826/769) és Leopold Hertz miskolci (1826/891) tűrt zsidó biztosan részt vettek az óbudai üzletben, ezért is kérhették az óbudai *Schutz- und Handelsjude* (védett és kereskedő zsidó) státuszát. Ezt a státuszt egyébként az óbudai zsidók elköltözésük után is megtarthatták, de az óbudai toleráltak közé történő felvétel nélkül Óbudán kereskedelmi tevékenységet nem folytathattak.[39]

Az 1826/863. szám alatti, nikolsburgi születésű, de Óbuda felé fizető *Aron* (Áron) Abeles pesti telepesről Bácskai Vera azt írta, hogy valójában nem is nagykereskedő, hanem az 1804. évi összeírás szerint *dorsarius* (*tregler, trödler*) volt.[40] Az 1826-os conscripcióba azonban 3.

---

[36] Bácskai Vera, *A vállalkozók előfutárai,* Budapest, 1989. 98-99
[37] Int. a. m. 1202.c. 412–413
[38] Például: Int. a. m. 1202.c. 412/646
[39] Büchler 1901. 287–289
[40] Bácskai Vera 1989. 29

osztályú nagykereskedőnek íratta be magát, miközben Bácskai szerint akkoriban már tönkrement, és az üzletét egy nikolsburgi rokona vezette. Dorffinger kalauza is Aron Abelest az 1826-27. években a nagykereskedők között szerepeltette.[41] Nagykereskedőhöz illően Abeles Aron az útmutató szerint Lipótvárosban lakott.

Az 1837-es halotti könyvi bejegyzése (*Sterberegister*)[42] szerint Rosalia Aron Abeles felesége vízkórban hunyt el. A család akkoriban a 2 Szerecsen utca (2 Mohrengasse) 1289. szám alatt lakott, de az asszony a 3 Dob utca (3 Trommelgasse) 278. szám alatti kórházban halt meg. A halotti könyvek tanúsága szerint a legszegényebbek és elhagyottak többnyire a 3 Dob utca 388. szám alatti átmeneti kórházban haltak meg, amelyet valószínűleg úgyszintén a pesti Chevra Kadisa tartott fenn. Tehát a halotti könyvi bejegyzés adatai sem bizonyítják Aron Abeles nagyfokú elszegényedését.[43]

Az 1826-ban regisztrált két legrégebbi pesti zsidó telepes egyike egyébként nem egy óbudai, hanem az 1771 óta Pesten lakó Elias Bajer (Bauer) aszódi kommoráns zsidó (1826/939) volt. Elias Bajer vendéglősként kereste kenyerét, 2 leánya és 2 fia volt, adóját megfizette, noha szegénynek tartotta magát. Ugyancsak 1771 óta élt Pesten nikolsburgi Löbl Deutsch koldus, 1776 óta pedig Babet Mandel nevű, foglalkozás nélküli özvegy Poprádból.[44] Mindketten a zsidóság gazdaságilag leggyengébb rétegéhez tartoztak. Érdekessége a dolognak, hogy Löbl Deutsch tűrt (tolerált) zsidó volt, akinek aláírását megtalálhatjuk a tűrt pesti zsidók 1811. májusi levélén. Ebben a levélben a pesti zsidó toleráltak konkurenciától és elszegényedéstől való félelmükben kérték a városi hatóságot, hogy szigorítsák meg az újonnan érkező zsidók iparűzési engedélyének kiadását.[45]

Az 1826. évi pesti conscripcio 738. számú bejegyzésében megtalálhattam egy Óbudáról elszármazott ősi pesti lakos nevét. Löbl Ablirtzer is egy szegény tolerált zsidó volt, de adóját és türelmi taksáját az Óbudai közösségnek megfizette. Ablirtzer az élelmiszerkereskedéssel foglalkozott (*Kreissler*, vagy *Greissler* volt) és 1826-ban ugyancsak 50 éve, vagyis 1776 óta élt Pesten. Családi neve azonban kissé szokatlan, és egyik óbudai jegyzékben sem található. Előfordulhat, hogy *Abeles* vagy *Bilitzer* név rontott írásáról van szó.

A pesti letelepedések ősiségének megállapításakor figyelembe kellett venni az új pesti generációt is, vagyis azokat, akik a letelepedés éveiben Pesten születtek. Ezek közé tartozott némely óbudai szülő gyermeke: például Anna Reich, született Kunewalder –az óbudai Regina

[41] Uo.
[42] BFL. A 36 izr: XIX/79
[43] Hrotkó Larissza 2008. 273
[44] 1826/ 559. és 777
[45] BFL: Int. a. m. 4647–4957/I. IV. 1202. c. /412, 645. oldal

és Kopel Kunewalder leánya. De a fiatal pesti zsidó nemzedék nem csak óbudai felmenőkkel rendelkezett. Egyik legelső pesti zsidó telepes lengyelországi származású Joel Berkowits (Berkovits), a zsidó konyha egyik hírhedt bérlője volt.[46] Berkowits eredeti szakmája *Possamentierer* (paszományos) volt. Az 1827. évi összeírás 497. számú bejegyzésénél láthatjuk Isak (Izsák) Berkowits nevét, aki pesti születésű paszományos volt. Izsák Berkowits 1827-ben 53 éves volt, vagyis 1774-ben született. Joggal tételezhetjük fel, hogy Izsák Joel Berkowits (Berkovitch) fia volt.

Megállapíthatjuk tehát, hogy egyes óbudai vállalkozók még 1780 előtt telepedtek le Pesten, ám ezek többnyire szegények voltak. Nekik Óbudán sem volt egzisztenciális lehetőségük. Hasonló következtetésre az óbudai zsidó vállalkozók pesti érdekeltségeiről jutott Bácskai Vera is, aki elsősorban a zsidó vállalkozók adatait tanulmányozta.[47] Ehhez még azt lehetne hozzáfűzni, hogy néhány új telepes –függetlenül attól, hogy óbudai, nikolsburgi, vagy pozsonyi származású– a pesti környezetben hamar elszegényedett, sőt koldussorsra jutott.

2. Az óbudai iratok, mint a kutatás forrása

2. 1. Családfői névsorok

Budapesti Fővárosi Levéltárban az *Óbudai zsidó hitközségi iratait* az V6/XV. 20 (36-1.2434-2435) számú mikrofilm őrzi. Az *Óbudai zsidó hitközség* dokumentumai tanúsítják, hogy a zsidók jelen voltak a környék gazdasági életében, és megfizették a türelmi adót. Az 1788-92-es anyagok több nyelven készültek: vannak német, latin, de jiddis és héber nyelvű feljegyzések is. Ez megfelelt annak a műveltségi szintnek, ami zömében Morva- és Csehországból (Bohémiából) 1736. körül bevándorolt zsidóktól elvárható volt. A bevándorlók többsége nőtlen fiatal volt, akik nősülés és új egzisztencia megteremtésére érkeztek Magyarországra.

Az óbudai zsidók cseh- és morva felmenőit Bató J. Lipót a héber feliratokon fedezte fel.[48] Morvából Óbudára áttelepült Neuhaus-ról azt mondta, hogy ő volt Kopelieknek, Kunewaldereknek és Wodianereknek őse. Rezel, Neuhaus felesége, Boskovitz leány volt.

A zsidók 1740-es ideiglenes kiűzetése Prágából, majd az 1746. évi ideiglenes kiűzetése Budáról hozzájárult az óbudai zsidó lakosság gyors növekedéséhez. A hatóságok is úgy intézkedtek, hogy a gazdasági életben hasznot hozó zsidók ne hagyják el az országot, és a

[46] Büchler 1901. 349. L. még a 66. sz. jegyzetnél.
[47] Bácskai Vera 1989. 20
[48] Bató 1907–1908. 34

kiűzetés után lehetőleg Buda környékén maradjanak. A Magyar - Zsidó oklevéltár XVII. kötete rögzítette az egyik budai zsidó költözése körüli zűrzavart. A névtelen *angestellte jud* (alkalmazott zsidó) a hadseregnek dolgozott, ezért 1769. szeptember 1-én olyan döntés született, hogy noha Budán nem lakhatott, de a városba bemehetett, ha a katonai érdek ezt kívánta. Úgy látszik, hogy a zsidó tovább is Budán lakott, ezért a levelezés még folytatódott. A 399-es bejegyzés is sürgette a hadsereg zsidó alkalmazottjának távozását Óbudára, *wo die übrige(n) juden wohnen* (ahol a többi zsidó lakik).

Az *Óbudai zsidó hitközség* legkorábbi adókimutatásai az 1780-as évekből származnak. Kézzel írt német nyelvű lapokon a nevek és a megfizetett adó mértéke olvasható:

Juda Boskoviz, 1781–92: f810

1792. október végétől hátralékban van (f143 ill. 318).

Nathan David, 1790–1792: f557

Jüval (családi neve olvashatatlan), 1791–1792: f319

A pénznem megjelölésére nemcsak *f* vagy *fl* (forintot), de *Gulden* vagy *m.m.*- jelölést is alkalmaztak, amit néha betűkkel is kiírtak: *in königlichen Münzen* (koronában).

A 320–327. számú felvételek nyomtatott formában 9 lapot tesznek ki. A lapokon egy latin betűs német nyelvű adófizetői névsor olvasható, amelyben az összeírtakat nem a családi, hanem a személyi nevek szerint csoportosították alfabetikus sorrendben. A felsorolás első neve Abraham Israel, az utolsó kettő a Z betűnél található: Zachrias Billitz és Zachrias Bamberger a közösségi összeírás 268. illetve 278. oldaláról.

(11. kép: Részlet az óbudai névsorból)

A felsorolásban nincsenek női nevek. Az A betűnél többnyire Abraham (Ábrahám) és Arron (Áron) szerepel, de találkozhatunk Aberl és Aeschel névvel is. Abraham Frankl nevét kiemeljük, mert a *Zsidó konyhával* kapcsolatos iratok 634 és 648–649. oldalán megtalálható egy bizonyos Simon Frankl (Frankel). Mivel a *Frankl* név akkoriban nem olyan gyakran fordult elő, mint például Weiss, vagy Mandel, feltételezhető, hogy az aláírók között szereplő Frankel úgyszintén óbudai zsidó volt. Az A betűnél 44 név látható, amelyből a következők voltak olvashatóak: Abraham Israel, Abraham Frankl, Abraham Schoßburg, Arron Kyne, Abraham Esek, Abraham Kirschner, Abraham Hirschl Lowaschbren, Aberl Graner, Abraham Kohn, Abraham Spitzer, Abraham Asod Abraham Leipnek, Arron Krumau, Abraham Schambek, Abraham Bogdan, Arron Löb Eybesitz, Abraham Freistatler, Aberl Buchstitzer (Buchstützer), Abraham Markel, Aeschl Schare, Abraham Neuhausen, Arron Sallamon Kohn, Abraham Jakob Graner, Abraham Brode, Arron Jeditz, Arron Freysatl, Abraham Weiß Kopel, Arron Schöneher, Abraham Freysatl der alte, Aron Moyßes Nasch, Arron Brikaß, Aberl Blo

(Blau), Aberl Kohn, Abraham Mihall, Aeschel Tukls, Abraham Löwy Baß, Abraham Lemeltroger, Abraham Atsch, Arron Feldsband, Arron Baß Pagger, Abraham Brüger, Arron Schmeckr Lowaschbren, Abraham Baß Nasch, Abraham Tottis, Abraham Bengl.

A B betűnél (tízenhárom név) több Baruch, ezen kívül Berl és Bella is fordul elő: Baruch Simon Ables, Baruch Markus Ables, Baruch Brankis, Baruch Goytein, B. Pollitz, Bella Tures, Berl, Tottis, Berl Samuel Proßnitz, Bentzion Reichnitz, Baruch Boskowitz és mások. Ugyanitt olvasható: Brandwein Arrenda (pálinkafőzési bérlemény).

A C betűnél (hét név) bejegyzett személyek „Cheyem" nevet viseltek: Cheyem Kestman, Cheyem Kirschner, Cheyem Schuster, Cheyem Wereschwar, Cheyem Dein, Cheyem Kuntz, Cheyem Josef Kitzen.

A D betűvel kezdődő névcsoportot 18 David (Dávid) alkotta. Az első tizennégyet az írnók dupla „v" betűvel írta: Dawid Boskowitz, Dawid Kohn Stampfen (Stompfai), Dawid Schaichter („Schachter" askenáz kiejtéssel), Dawid Schabe (azaz: Schwabe), Dawid Josef, Dawid Drucker, Dawid Baß Nasch, Dawid Mauer, Dawid Löb Kalher, Dawid Moyses Schuster, Dawid Libnau, Dawid Hirschl der junge (junior), Dawid Hirschl der alte (senior), David Markus, David Berr Bybesitz, David Petzel, David Berr Petzel.

Az E betűs névcsoportban tízenhárom név szerepel: Eberl Ables, Elkan Muntz, Elkan Goiten, Elkan Tuchls, Eisek Wihall, Elias Hirsch Embeke, Elkan Schuster, Elias Kuntz, Elias Lasar Siltz, Eiseck Löb Schambek és mások.

Az F betűnél tízenkét bejegyzés látható, amelyből az egyik *Fleischbank Arrenda* vagyis a mészárszék, a másik *Fleischkretzer Pacht* (talán *Grätzer*, vagyis a huscsontozó bérlemény). Az első személyi név valószínűleg *Feischl*, a családi nevek (fentről lefelé): Moyses, Schachter, Pollayer, Wazen, Löwy Baß, Weißkirch, Feischl Nikolsburg, Feierl Pentele.

A 19. és a 213. összeírási oldalról származó bejegyzés szinte olvashatatlan, valószínű, hogy ez is valamilyen közösségi szokást (intézményt) rögzített.

A G betűs nevek közül a *Gerstl* a leggyakoribb. Itt is tízenkét név szerepel: Gerstl Boskowitz, Gerstl Pollack, Gerstl Helhut, Gerstl Markus Kohn, Gabriel Hill, Gakl Neubrau, Gerstl Abraham, Gerstl Hollitsch, Götzl Lowaschbren, Gerstl Lettiviz, Götzl Schoßburg, Gerstl Metrisch.

A H betűs neveknél (összesen 40 bejegyzés) *Hirschl* a leggyakoribb. Az olvasható nevek: Hirschl Branicks, Hirschl Nasch (vagy Nach), Hirschl Graner, Hesel Siltz Kan, Hirschl Stitzer (Stützer), Hirschl Löb, Hirsch Berr, Hirschl Betschke, Hirschl Haberer, Hirschl Eigenan, Hirschl Setschi A., Hirschl Wischigrad, Hirschl Wolf Kan, Hirschl Siltz, Hirschl Simon Abeles, Hirschl Triest, Hirschl Samuel, H. Humkl Schachter Arrenda, Humkel Tures, Hirschl

Boskowitz, Henrich Abeles, Hirschl Schreiber, Hirschl Sallamon Kohn, Hirschl Markus Abeles, Hirsch Löb Ligman, Hechal Mahler, Herschl Löb Stillman, Herschl Schambek, Herschl Schonock, Hertzl Elkan Mentz, Herschl Löb Kan.

Változatosabb a „J" és „I" betűs névcsoport (80 név): Jonas, Juda, Jackob, Jonl, Israel (Israil), Josef, Jonatan, Jacob, Jaccob, Jüdl, Juval, Jsaj, Ichak, Josef Abels, Jonas Bogdan, Josef B., Juda Beichl, Josef Kohn, Josef Kan, Josef Pollack, Josef Löb Kohn, Jackob Trebitsch Schachter, Josef Schachter, Josef Hirsch, Jsrael Anstitz, Israel Abraham, Israel Pilisch, Jackob Goitein, Jonl Blo, Josef Löb Tures, Israel Löbisch, Jackob Glogauner, Josef Wereschwar, Jackob Kutterer, Josef Gran, Isak Kat, Juda Schabe, Josef Österreicher, Josef Setschin, Juval Goitein Schenker, Jackob Hirsch, Juda Kother, Isak Teltsch, Isak Stillman, Josel Kuttneschrauber, Isak Schlesinger, Isak Herschl, Kutterer, Isak Kohn Schachter, Isak Siltzer, Jakob Kestelz, Isak Bybesitzer, Isak Tetten, Isak Tottis, Isak Sitzer, Juda Foll, Isak Goldschmid, Juda Bachrach, Jakob Pilisch, Josef Boskowitz, Jakob Nutzer der Garküche, Josef Aberl Granner, Isak Sallamon Kohn, Jakob Kohn Pachter, Isak Jewil Pollitzer, Jaccob Marresh, Jakob Samson Freistatler, Ichak Drucker, Ichak Pesach Nach, Juda Boskowitz, Josef Juder, Judl Koytein, Jasay Lob Brekits, Jasaj Hollitsch.

K betűnél tízennégy bejegyzés olvasható: Kille Poheim Schuster (talán a közösségi cipész), Keyem Mark Isak, Kille Schuster (közösségi cipész), Kille Mauer (közösségi kőműves), kassa bruttó (vagyis a pénztár), Kasiel Schambek, Koggel Paß, Kille Pachter (a közösségi haszonbérlő), Hersch Boskowitz, Koppel Kunewalder, Kalman Lob Branicks.

Az L betűs csoportban (33 név) *Löb* ill. Löbl fordul elő leggyakrabban. Van még két *Lenar* és *Löbsch* (Lebsch): Löb Hollitsch, Löb Abeles, Löb Kunewalder, Löb Goldschmidt, Löb David Rother, Löb Betler Schneider, Löb Schambek, Löbl Tottis, Löb Naph, Lebsch Kinderlehrer (Lebsch, a tanító), Lasar Schuster, Löb Joseph Trebitsch, Lasar Tottis, Lichman Temeschwar, Lemel Kohn, Löb Bogdan, Lasar Bachrach, Löbl Licht, Löbl Lustig, Löbl Abraham Offenheimer és mások.

Az M betűnél (88 név) többnyire *Moyses* (Mózes) fordul elő, de van néhány *Marcus* (Márk), *Mayer* is, és még *Mayerlöb*. *Michal* Jattel Michael helyi változata. Ezek a nevek: Moyses Rother, Markus Hirschl Nasch, Moyses Di(a)man(t), Moyses Trebitsch, Moyses Austerlitz, Moyses Schambek, Moyses Bogdan, Moyses Polak, Menke Prag, Markus Hollischau, Markus Buchstitz, Markus Sach, Markus Leitersdorf, Moyses Arad, M. David Abeles stb.

Az N betűnél hét Nathan található meg: egyikük *Nathan Gabor*. Ezzel a ritka zsidó családi névvel találkozunk a pesti zsidók körében is, és pedig a cselédlányok között (1827/183). 25

éves Anna Gabor ugyan Lovasberényből jött fel Pestre 1825-ben, de Bobele terménykereskedő házában élt, aki egy régi óbudai családból származott. Valamilyen kapcsolat Anna Gabor és Nátán Gabor között biztosan fennállott.

A P betűs csoport kiolvasható neve (öt bejegyzés): *Perec Goldberger* és talán *Pinkas Jonas Pollack*. Feltételezem, hogy Perec Goldberger hamarosan csak *Franznak* írta magát.

Az S-betűs nevek (50) közül az első *Sellig*, majd igen sok *Samuel* és *Simon* következik. Ebben a csoportban találkozunk két olyan névvel, amely a pesti zsidó iratokban is gyakran fordult elő: *Simon Boskowitz*-el (Boskovitz) és *Selka Abelesszel*. Az R betűnél található *Rafael Kirschner*; a T betűnél *Tewel Pollitzer, Tewel Trebitsch* és egy *Trestl*, vagy *Tretl* (esetleg *Trötl*?) A W betűnél 21 név szerepel, a leggyakoribb név *Wolf*: *Wolf David Abeles, Wolf Simon Abeles, Wolf Boschkowitz, Wolf David Kohn* stb.

A 328–341. számú mikrofilm-felvételek, amelyek nyomtatott formátumban 14 A4-es lapot tesznek ki, egy héberbetűs névsort tartalmaznak. A főcímet úgy értelmeztem, mint egy jelentést a k. k. Toleranz-Tax (császári és királyi türelmi adó) befizetéséről, amelyet (5)541-ben (1781) *pészách* előtt Óbudán אובינישן írtak le. A fejlécet héber betűkkel jiddisül, sőt részben latinul írták. 206 főtől összesen 3203 Ft-ot szedtek be türelmi adóként.

Óbudán kívül a lapokon találhatók más közeli helység „Toleranz-Tax" befizetési igazolása is: az aszódi, a kiskatai, a zsámbéki, az almási, a budai, a péceli, az irsai, a vörösvári, a tetingi (tetényi), az izsáki kimutatások. Ezek igazolják, hogy a zsidók először ott települtek le, ahol védelmi státuszt kaptak. Az óbudai, zsámbéki, tétényi, vörösvári területeken ezt a státuszt részben az óbudai uradalomtól, részben más nagybirtokosoktól kapták meg.

(12. kép: Jelentés a türelmi adó fizetéséről)

Az óbudai közösség női tagjai a férfi családtagok hátterében éltek, ezért nevük csak akkor merült fel a közösség levelezésében, ha egy hagyatéki eljárásról, vagy valamilyen vitáról, esetleg panaszról volt szó. Az óbudai közösségben a nők nemcsak a vezetőségben nem voltak jelen, de egyetlen tisztviselői helyet sem foglaltak. A férjezett, vagy megözvegyült, jó anyagi körülményekben élő nők (mint Rachel Boskovitz) egyáltalán nem rendelkeztek beleszólási joggal, amennyiben családban férfitagok is voltak. Az értelmiségi, kisebb vagyonú és közeli férfirokonok nélküli családok özvegyei (mint Marja Becher) rendelkezhettek saját és gyermekei vagyona felett, sőt a gyerekek nevelése terén a férfiakkal azonos kötelességeik voltak.

A meglehetősen rendezetlen iratgyűjteményben található még az 1811. előtti és az 1823-1834. évi anyag (az 1834. évi restaurációig, azaz a tisztújításig).

2. 2. Az óbudai vonzási körzethez tartozó települések zsidó népessége

Az óbudai adózói névsorokból megállapíthatjuk, hogy 263 tolerált zsidót számláló Óbuda vonzási körzetéhez Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alábbi településeinek (ישובים) zsidó lakossága tartozott:

Wersik – 4 tolerált, Tochar – 2 tolerált (egyikük Tochar, vagy Tuchar), Kiskata – 2 tolerált, Zsámbék (Zsámbok, Schambek) – 1 fő (Meir Kohn). Kahal Zsámbék (a zsámbeki közösség) – 46 fő (pl. Abraham bar Mosche, Wolf Roth, Meir és Löb Schape, Meir bar Josl, Schmuel bar Josl, Mosche bar Josl, Mosche Löb, Abraham Trebitsch, Josef Trebitsch, Lasar Teting, Israel Big, Juda Ber és más nehezen olvasható nevek).[49]

Ha folytatjuk Büchler Sándor gyakorlatát, mely szerint a zsidó családi nevekből következtethetünk az összeírt személy születési helyére, Teting (Tétényi) Lasar név alapján megállapíthatjuk a zsidók mobilitását, amely kezdetben egy vonzási körzetre korlátozódott.

S. Lazal (valószínűleg Szent-László) – 2 fő tolerált. Walka – 1 fő tolerált zsidó, Setschi (Szécseny?) – 1 fő, Almás – 1 fő, Hewim – 1 fő. 37 tolerált személy Kahal Oven, azaz a budai közösségből (pl. David Löb Asot, vagy Asod, Mosche, Meir, Schmuel Bril, Mosche bar Mendel Polack, Josef Sochar.) Kahal Damon (Damony, vagy Domony közössége) – 41 tolerált fő. Itt is van egy Jakov Löb, aki vagyonosabb személy lehetett, hiszen 35 koronát fizetett adóként. Mosche Big ezzel szemben csak 15-öt. Schmuel Big taksája 35, Jehuschua Bigé 25 korona volt. Schalom bar Chaim-nak csak 2. 30 koronát kellett fizetnie. Itsch (Ics) – 4 tolerált fő 15 és 8 korona között fizettek – jó módúak lehettek. Tat Jurga – 3 fő Michael, Lasar, Ajsek, Icchak (a családi név feltüntetése nélkül!) Kahal Pecil (péceli közösség) – 34 tolerált fő (Chaim bar Zwi, Josef Mosche, Schmuel Sontag, Mosche bar Nachum, Karl S., Schlomo Cheit, Mosche Bitschke, Josef Bitschke, Bitschke (Bicske) – 5 tolerált fő (családi nevek nélkül). Kahal Sáp (Sáp közössége) – 9 fő, Schuhl (Sul) – 3 fő, Mende – 1 fő (Abracham bar Schmuel), Schak (Zsák, talán Izsák) – 2 fő, Maglód – 16 fő, Sele (Szele) – 23 fő, Sződ, Szada, Juhdie (Zsidó) – 3 fő, S. Marton – 2 fő, Martkata (Martonkata) – 6 fő, Farmos – 1 fő, Kahal Irsa (irsai közösség) – 30 fő, Kahal Jan – 22 fő, Kahal Apostok – 25 fő, Harta – 2 fő, Vadkert – 1 fő, Kecel 1 fő (Löb), Tat – 3 fő, Dab – 1 fő, Pereg – 1 fő, Mischga – 1 fő, Katie (Kata) – 1 fő, Ruschnak (Rusnyák) – 1 fő, Kehila Izsák (izsáki közösség) – 14 fő, Kehila Teting (Tétény) – 16 fő, Weriswar (Vörösvár) – 17 fő, Dine (valószínűleg Tinnye) – 11 fő.

[49] A héber betűkkel írt nevek német betűkkel való átírása követi a korabeli okiratok nyelvi formáját.

A pesti összeírásokban a fenti helységnevek gyakran fordultak elő. Ezért ha nem is mindig Óbuda, de legalább is annak vonzási körzete valóban képezte az első pesti letelepedések főbb humán forrását.

3. Az óbudai körülmények a pesti letelepedés idején

3. 1. Az óbudai zsidó vállalkozók pesti üzlete

Az 1740-es években Óbuda a történeti leírások szerint dinamikusan fejlődött. Felépül az újbudai (Neu-Altofen) zsellér negyed, illetve olyan ipari létesítmények, mint Valero István óbudai selyemgyára. A budai kiűzetéstől eltekintve az 1730-as és 1740-es évek közötti 10 év csendes, nyugodt terjeszkedési időszak lehetett az óbudai zsidók számára, de az 1746. évi óbudai összeírás mégis három zsidó családdal kevesebbet mutatott.[50]

Büchler Sándor szerint az újkori óbudai zsidó közösség 1742-ben kezdett újraalakulni egy tisztázatlan esemény után, amely rövid időre megszakította a közösség folyamatosságát.[51] Közvetlen bizonyítékokkal, amelyek ezeket az adatot igazolták volna, nem rendelkezünk. Az 1788–1792-ben készült óbudai iratok megerősítik Moess Alfréd demográfiai adatait, melyek szerint a felsorolt adózó zsidó családok már jó pár éve éltek Óbudán, vagy a vonzási körzetébe tartozó településeken.[52]

Büchler Sándor népszerű történelmi tanulmánya[53] az óbudai viszonyokról egy idilli képet festett. Schams Ferenc[54] szerint is az óbudai zsidó népesség kedvező körülmények között, gyorsan szaporodott: 1794-ben 382, 1803-ban 527, 1822-ben már 3210 zsidó lakott a festői Óbudán „békés együttélésben." Eleinte Óbudán csak földművelők éltek, de a zsidók érkezésével a kereskedelem is fejlődött. Leginkább batyus kereskedőkről, házalókról beszélhetünk. Más lehetőség Óbudán nemigen adódott. Bácskai Vera[55] Óbudát még piacközpontnak sem nevezi, csak vásártartó helyként említi. Ezzel szemben Óbudán volt ipar, és a zsidók űzhették is az ipari szakmákat, ám ennek ellenére a fejlődő Pest elszívta az óbudai zsidó lakosságot. Lehet, hogy Óbuda volt az utolsó tradicionális (vagyis átmeneti) zsidó település, ahol a zsidók addig laktak, amíg jobb üzleti környezetet nem találtak.

---

[50] Büchler 1901. 275
[51] Uo. 273
[52] BFL: V6/XV. 20.
[53] Büchler 1901. 413–415.
[54] Schams 1822. 638: „im friedlichen Gemische". Összesen 7356 lelket számlált az akkori Óbudán. Schams in: Bácskai Vera (szerk.) *Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686-1873*, Budapest, 1971. 49–53, 90.
[55] Bácskai Vera - Nagy Lajos, *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*, Budapest, 1984. 72

A Pesten letelepült óbudai zsidók zöme mégsem az iparosi, hanem a kereskedelmi szakmát választotta. Ezen belül a legnépszerűbb foglalkozás a házaló (*Hausierer*, avagy a korabeli helyesírás szerint: *hausirer*), illetve zsibárus volt (*tredler, vagy trödler, sőt tregler*). Egy fokkal feljebb álltak a kereskedelmi ügynökök (*sensal*) és a különböző kereskedők (*händler*). Meglehetősen sok volt a rövidárukereskedő, illetve házaló (*schnittwarenhändler, schnittwarenhausirer*), kevesebben és valószínűleg tehetősebbek voltak a borkereskedők. Persze a rövidáru házalók és kereskedők vagyoni helyzete nagyon különböző volt: voltak nagyon szegények és valamivel kevésbé szegényebbek. Ignatz (Ignác) Ber, például, aki ugyan pestinek vallotta magát, de Óbudának fizette a türelmi taksáját, rövidárus volt és mégis a 3. vagyoni osztályhoz tartozott (1826/282. összeírási bejegyzés). Ezzel szemben Franz Prager rövidárus (1826/286) szegény volt. Az utóbbi egyébként Nikolsburgot adta meg születési helyül, de adóját úgyszintén Óbudának fizette.

Az első telepesek közül is volt néhány nagykereskedő és határidős ügyleteket kötő nagykereskedő (*promter grosshändler*). Egy ilyen azonnal szállító kereskedő volt például Joachim Kuntzer, aki 1786. óta élt Pesten. Kuntzer azonban szegénynek számított. Ezzel szemben a pozsonyi Joachim Ofenheim, ugyancsak határidős nagykereskedő a 3. osztályhoz tartozott. Vagyis nem minden Pestre költözött óbudai kereskedő volt jómódú, noha többen valóban erős vállalkozói réteget képeztek: az óbudai származású Josef Granstetter nagykereskedő az 1. osztályhoz, az óbudai Gerson Kopel terménykereskedő a 3. osztályhoz tartozott.

Elsők közül települt át Wolf Kohen vendéglős, Theresia Freund (vagy Freind) és Theresia Beer kóser pék, Adam Rotter ékszerész, de voltak koldusok is az óbudai-pesti telepesek közül. Például a 60 éves David Sachs (vagy Sax), aki 1795-ben költözött át Pestre. Kérdés azonban, hogy David Saks már Óbudán is koldult-e, vagy Pesten szegényedett el annyira. Hiszen Saks (Sachsel, Sax, Saxel) nevű pesti telepesek között tehetősebbek is voltak. Például Marcus Sachsel, akinek nevével elsősorban a zsidó konyha (*Garküche*) körüli levelezésben találkozunk. Marcus egy *Ausschussmann* (vezetőségi tag) és *Schutzjude* (egy földesúr védelme alatt álló zsidó) volt, vagyis a pesti közösség vezető rétegéhez tartozott. Az óbudai jegyzékben az M betűnél is megtalálható egy Marcus Saks a toleráltak között. Előfordulhat, hogy a pesti Marcus Sachsel azonos az óbudai névsorban szereplő Sakssal.

Az óbudai adófizetői névsorban a B betű alatt két olyan Baruch szerepel (Baruch Simon Ables és Baruch Markus Ables), aki kapcsolatba hozható Baruch (Boruch) Abeles-szel. Ugyanakkor az 1789–1790-es években Baruch Abeles már a pesti zsidók névsorában a zsidó konyha (*Garküche*) levelezésében is megtalálható (például a 61-es jelölésű, 1789. évi, vagy

499. ikt. számú 1790. február 8-i levélben).[56] Ugyanebből az óbudai névsorból kitűnik, hogy az óbudaiak az 1700-as évek végén valóban tartottak fenn üzleteket Pesten, ugyanis a „**P**" betűnél található meg a *Pester Kascher Kocharrenda* bejegyzés.[57] De Boschkovitsch (Boschkowitz, Boskovitz) család legtöbb tagja, a Kunewaldék (Kunewalderék), a Goldbergerék és az Abeleszék ekkor még mindig az óbudai zsidósághoz tartoztak. Selka Abeles 1805-ben, Gerson Goldberger és fiai csak 1811-ben költöztek fel Pestre.[58]

A vagyonosabbnak ítélt óbudai zsidók közül elsőknek Ábrahám Kopel gyapjukereskedő 1785-ben,[59] Icchák Wolf Kohen ezüstműves 1789-ben telepedett le Pesten.[60] A fentiekben említett Josef Granstetter 1. osztályú nagykereskedő 1790-ban, Gerson Kopel 3. osztályú terménykereskedő 1791-ben, Simon Posen terménykereskedő 1793-ban, vagyis már javában az új letelepedés főszakaszában költöztek fel,[61] amikor a pozsonyi Ulmanék is felkerekedtek Pestre. Az olyan szegény óbudai, mint Jakob Herschl házaló 1781, vagy Markus Herschl koldus pedig 1784. óta élt Pesten.[62]

Külön csoportot alkottak azok az óbudai vállalkozók, akik bérelték a pesti zsidó konyhát (*Garküchler*). Büchler Sándor szerint éppen a kóser vendéglő bérleménye volt a hátsó ajtó, amelyen át az óbudai zsidók bejutottak Pestre, holott az 1766. június 20-i közlés szerint a zsidók Pesten még a vásárokat sem látogathatták meg.[63] Mégis az óbudai Lázár Simon 1762. évi bérleti szerződését követően[64] újabb és újabb óbudai kérvények kerültek a Pesti Tanács elé. 1782-ben Dávid Mózes, augusztusban Sámuel Jakab és Mózes Löb kérvényei jelennek meg,[65] amíg végül 1783. május 27-én megszületett a helyi hatósági határozat arról, hogy a város a vásáron kívül is bérbe adhatja a zsidóknak a vendéglőt, mert „nem okoznak kárt." [66]

A kutatás forrásai alapján csak Samuel Jakab pesti letelepedését követhetjük nyomon, igaz ezt is csak feltételesen. Az óbudai névsorban, az I betű alatt szerepel egy *Jakab Nutzer der Garküche* (Jákab, a vendéglő haszonbérlője), aki esetleg azonos Büchler által megnevezett bérlővel. Az 1826. évi pesti adóösszeírás 68. számú bejegyzése szerint Katarine Jakab óbudai özvegyasszony (*Katarina Jakab aus Alt Ofen*) már 30 éve élt Pesten. Az asszony

[56] BFL: IV. Int. a. m. 1202.c.
[57] BFL: V6/XV. 20
[58] Zsidó Levéltár: PIH I–7. 1/1827
[59] Bácskai Vera 1989. 86
[60] 1826/ 585
[61] 1826/ 807, 748, 1827/ 1
[62] Az 1826. évi összeírás szerinti 397. és 488. számú bejegyzés. Valószínűleg egy családhoz tartoztak, Markus erkölcsi magaviselete rossznak (*schlecht*) volt minősítve, de bővebb magyarázatot adtak meg.
[63] Büchler 1901. 336
[64] Uo. 337
[65] Uo. 337
[66] Uo. 343

ruhakereskedésből próbálta magát és leányát fenntartani, de mint a legtöbb pesti özvegy a közösség segítségére szorult. Feltételezhetjük, hogy Katarine az óbudai Samuel Jakab bérlő özvegye volt.

Mózes Löb talán azonos volt azzal a Moyses Liebnerrel, aki partnere volt Joel Berkovits nevű lengyelországi paszományosnak az 1789-es bérleményben.[67]

A zsidó konyhával kapcsolatos iratok közé tartozik a 329-es irat is, amelyet aláírtak az óbudai névsorban is megtalálható David Tilz (Silz) és Jakab (vagy Josef) Goitein. Az 1798. évi 348. számú iratban, majd az 1799. évi 434. és 444. számú iratban Hirschl Boschkowitz (Boskovitz) neve jelenik meg, aki ugyancsak megtalálható a korabeli óbudai névsorban.

Bácskai Vera Boscovitz Hirschlről azt írja, hogy alapítója volt a 18. század végén Óbudán létesített kékfestőműhelynek. Az üzem 42 munkást és napszámosokat is foglalkoztatott. A műhely forgalma évi 20 000 vég vászon volt, amelynek értéke egy és egynegyedmillió forintot tett ki.[68] Hirschl Boskovitz talán a zsidó konyha bérletében is érdekelt volt, ugyanis az 1798. évi 348. számú iraton megjelenik aláírása, mint a hazai tűrt zsidóé: *Judae Gestim domiciliati tollerati*. A 434–444. számú (1799. évi) iraton Boskovitz aláírása az olyan bérlők között szerepel, mint Salamon Mandl, Jakob Schönstein és Salamon Bauer.

Az óbudai körzethez tartozó Pécelről való Bauer családról még külön is lesz szó, Salamon Mandelt, vagy Jakob Schönsteint az óbudai névsorban nem találtam meg.

4. Az óbudai zsidó férfisorsok

4. 1. Boskovitz családról

Boskovitz Simon (német nyelvű iratokban *Boschkowitz*, de talán *Boschkovith* is) családja ahhoz a modellhez tartozott, amelyet Bácskai Vera találóan *Bécsből – Pestre, Pestről – Bécsbe* modelként ábrázolt. Ez a modell elsősorban a morva bevándorlású nagykereskedői családokra volt jellemző. Morvaországból a gyapjú,- textil-, ill. dohánykereskedők érkeztek, akik a magyar zsidó nagykereskedők (a levéltári levelezésben először a századfordulón megjelenő *Großhändler*) zömét képezték. Egy részük később banki üzleteket nyitott Bécsben. Hirschl Boskovitz a 18. század végén egy kékfestő üzemet alapított Óbudán. Üzletei Pesten, Debrecenben, Aradon, Szegeden és Nagyváradon voltak. Simon Boskovitz, Hirschl

[67] BFL Int. a. m. 1202. c. 4647–4957/I. 1. irat: 1789. február 1-től 1792. február 1-ig érvényes bérleti szerződés „von jüdischen Gasstätte.“ - Berkovits és Liebner vitájáról ld. még: Hrotkó Larissza, *Pesti zsidók* (2), Remény 10. évfolyam, 2/2007. 38-43. Itt: 40-43

[68] Bácskai Vera 1989. 91

legidősebb fia, rőfösáru-nagykereskedőként önállósította magát. A legnagyobb adófizető volt a kereskedők között a maga korában. Simon és családja még Óbudán maradtak, noha Löbl József –Simon legidősebb fia– Pesten is tolerált volt, több lakása, sőt saját pesti háza is volt. A század közepén Bécsbe helyezte át üzleteit, majd 1848 után be is szüntette pesti érdekeltségét.

A Boskovitz család óbudai történetét az 1809–1834-es óbudai jegyzőkönyvekből ismerhetjük meg. Boskovitz Simon hosszú éveken át szinte minden egyes közösségi ülésen és tanácskozáson jelen volt; a jegyzőkönyveket személyesen írta alá latin betűkkel. Némely aláíró ugyanis csak héber betűkkel írt alá, ami arra utalhat, hogy nem mindenki ismerte a latin betűs írást. Ezt a feltételezést néhány igen kezdetleges latin betűs próbálkozás is igazolja. Simon Boskovitz neve mindig az első helyen szerepelt az aláírók között, hiszen a közösség bírája (*Richter*) volt. Második aláíróként Abraham Bobelles (vagy Bobeles, Bobelle) szerepelt, aki túlélte Boskovitz Simont, neve 1833-ig ott van minden dokumentum alatt. 1833-tól kezdődően Wilhelm Bobelles váltotta fel Ábrahámot.

Figyelemreméltók az 1809. évi jegyzőkönyvek, amelyeket ugyancsak Simon Boskovitz írt alá bíróként. Ekkor találkozunk először az óbudai kóser húsmérés haszonbérletének nyomával. Március 26-án tervezték megrendezni a licitálást, amelyet minden zsinagógában ki kellett hirdetni. A licitálás tehát nyilvános volt, a hatóság részéről Urbanovits udvarmester úr vigyázott arra, hogy a zsidók a közigazgatási területre érvényes rendnek megfelelően járjanak el ebben az ügyben.

E korszak másik érdekessége, hogy jegyzőkönyvei a háborús körülmények között készültek. Az eddig kizárólag üzleti, szűkszavú, nem irodalmi stílusú és a szépírással sem dicsekedhető szövegek tartalma és külleme hirtelen megváltozott. Például szolgáljon az 1809. április 19-i jegyzőkönyv. A szöveg mindenekelőtt rögzítette a közösség bírájának (Simon Boskovitznak) és tagjainak (köztük Franz Goldbergernek) a megjelenését. Majd kihangsúlyozta, hogy a jelenlegi háborús állapotok („die gegenwärtigen Kriegszustände”) minden hűséges alattvalót („alle treuen Untertanen”) a legnagyobb hazaszeretetre („Patriotism”) buzdítanak arra késztetve, hogy hazájának védelméhez („zur Verteidigung des Vaterlandes”) önkéntesen járuljon hozzá („freiwillige Beiträge zu leisten”). A zsidók nem akarták elhanyagolni az *Ország Jóságos Atyjával* szembeni kötelesség teljesítését: „Wir sind der Liebe gegen unseren Allgütigen Landesfürsten verbunden, nach unserer Möglichkeit und unseren Kräften uns anzustrengen, um neue ansehenliche Beisteuern zu leisten“ folytatta a szöveg elég jó németséggel, erősen fellengzős, agitációs stílusban. A jobb olvashatóság érdekében a fontosabb szavakat (*Verteidigung des Vaterlandes, Patriotism, Allgütiger*

Landesvater, Allgütiger Landesfürst, Rekruten, freywillig, freywillige Rekrutenstellung zur Cavallerie, vagyis az önkéntes jelentkezés a lovasságnál) érthetően, latinosan írták ki.

Az adózók névsora igen hosszú. „Von den kontribuerenden Individien" megjelent: Aron Hirschel Weissfeld, Abraham Ats, Isak Totis, Isak Jonas és a többiek. Az egész listát nem közöljük, de néhány nevet még érdemes megemlíteni. A névsorban szerepelt például az ifjú Hirschl Boskovitz, Isak Wolf Hanover és Joachim Vörösvár. Mindhárom név a földrajzi pontokhoz kapcsolódó névcsaládhoz tartozik, mint például Pollák, Pohl, Ungár vagy Schlesinger, Oppenheim, illetve Oppenheimer. Joachim Vörösvár (Joachimból a névmagyarosítás miatt János lett) név arra utal, hogy ez a család Vörösvár érintésével érkezett Óbudára.

1826-tól kezdődően Simon Boskovitz –talán betegsége miatt– gyakrabban hiányzott az ülésekről. 1828. december 8-án először jelenik meg Joseph Löbl Boskovitz neve, aki ugyancsak bíróként foglalja el apja helyét a közösségben. Simon Boskovitz haláláról az 1829. decemberi jegyzőkönyvekből értesülünk, amelyek a hagyatéki eljárásról, illetve Regina Boskovitz (zsidó néven Rachel) asszony és gyermekei közötti vagyonmegosztásról szólnak.

Az özvegy színrelépésével az elhunyt Simon Boskovitz alakja hirtelen személyes vonásokkal gazdagodik. Elképzelhetjük, hogy ez az ember sikeres üzletember, férj és családapa volt. Ezzel szemben Rachel asszonyról nem sokat tudunk, talán csak annyit, hogy önálló élete nem volt. Férjének gyámságából a fiai gyámsága alá került, noha anyagi helyzete biztosított volt. A hagyatéki eljárásról szóló levelezés után Rachel ismét háttérbe szorult. Valószínűleg élete végéig gyerekeinél lakott.

A hagyatéki eljárásról készült, december 6, 7. és 9-i jegyzőkönyveket már Joseph Löbl Boskovitz bíró írta alá. A vagyont Regina (Rachel) asszony, Joseph Löbl és Emmanuel Boskovitz fiútestvérek, valamint nővérük – Schendel-Charlotta – között osztották fel. A végrendelet a közadakozást is tartalmazta, például a Talmud-Tóra iskolára Simon Boskovitz évi 80 fl-t (avagy guldent) hagyott. A hagyatéki rendezésről készült jegyzőkönyv néhány további részlete jó példát szolgáltat a vagyonos zsidók anyagi helyzetéről. Simon Boskovitz által hátrahagyott 60. 760 gulden és 26. 000 konvertibilis pénzérmet kitevő összegre Joseph Löbl és testvére, Emannuel Boskovicz váltót állított ki Rachel asszony rendelvényére. A hátrahagyott pénzből a fiútestvérek 65. 000 gulden összegre szóló váltót állítottak ki Schendel (Charlotta) nevű hajadon nővérükre. Charlotta sem kapott szerepet a vagyon megosztásban, hanem az apa akaratát a fiúgyermekek hajtották végre. Anyjuk részére a Boskovitz-testvérek egy összeget helyeztek letétbe, amelyből évente átalányként 6000 guldent folyósítottak. Rachel asszony és fiai között szerződés jött létre az özvegy ellátásáról. Az 5. pont alatt

megegyezés szerepel Rachel asszony és Emmanuel nevű fia között az asszony lakásának ügyében.

Apjától eltérően Joseph Löbl nem minden közösségi tanácskozáson jelent meg. Így 1830. márciusi ülésen sem volt ott, de áprilisban ismét visszatért, a májusi és júliusi ülésről viszont hiányzott. Bizonyára bécsi és pesti üzletei akadályozták az óbudai közösségi tevékenységét, amelyet mégsem adott fel, hiszen a december 26-i restaurációra (újraválasztásra) is benevezett. Ez Boskovitz üzleti érdekeltségével magyarázható, ugyanis vagyonát még nem helyezte ki teljesen Bécsbe. Az 1833. évi restaurációs listán Joseph Löbl már nem szerepelt, helyét Hirschl Boskovitz vette át.

Joseph Löbl Boskovitz további óbudai tevékenységéről nincs adatunk.[69] Viszont a pesti zsidó anyakönyvi bejegyzések között találunk olyan beírást, amelyből megállapíthatjuk, hogy Joseph Boskovitz 1840-ben Pesten József tér 148. szám alatt lakott családjával. A *Sterberegister* (halotti anyakönyv: Izr 423/41) XXXVI. fólióján szerepel David, *Joseph Boskowitz* fia Óbudáról, aki 19 évesen halt meg. Az anyja nevét nem írták be, ami a korai anyakönyvekben elég gyakori volt.

Amint más forrásokból (elsősorban Bácskai Verától) tudjuk, Joseph Löbl Boskovitz (Boskovicz) idővel Bécsbe helyezte át üzleti és magán székhelyét. Boskovitz nem támogatta a magyar függetlenségi harcot, és ezért 1850-ben hűségi kitüntetésért folyamodott. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy 32. 000 koronával hozzájárult a szabadságharc után kirótt hadisarc kifizetéséhez. 1857-ben Boskovitz bécsi üzlete csődbe ment.[70]

Joseph Löbl-ön kívül az újraválasztottak névsorában Abraham Bobelle és Bernhard Hirsch szerepeltek *Deputirte*-ként, akik a néhai Simon Boskovitz idején is ezt a tisztséget töltötték be. Évek óta nem (vagy csak kis mértékben) változott az *Assessoren* (helyettes testületi tagok) listája. A közösség gyámja (*Vormund*) Nathan Abeles[71] volt, aki 24 vagyon felett őrködött a közösség megbízásából. A tisztségviselők között voltak még a zsinagógai elöljárók (*Synagog-Vorsteher*), és ebből is láthatjuk, hogy 1848 előtt a zsidó közösség nem a szoros értelemben vett hitközség, hanem elsősorban egy vallásetnikai adminisztratív egység volt, amely autonómnak még a jegyzőkönyvi bejegyzések alapján sem volt nevezhető. Hiszen minden elnökségi és közösségi ülésen, valamint a tisztújításkor megfigyelőként és a központi hatalom végrehajtójaként jelen voltak a nem-zsidó hatóság képviselői.

---

[69] 1831-ben, a nagy kolerajárvány idején Boskovits Löbl József az óbudai zsidó közösségnek 300 forintot, a beteg katonáknak 100, a keresztény kórháznak 200 forint adományozott azonnal a járvány kitörése után.
[70] Bácskai Vera 1989. 95
[71] Abeles családról: Bácskai Vera 1989. 28.

1830-ban Jesája Rosenthal, David Bergel és Abraham Goldstein voltak a zsinagóga elöljárói. Egy belső ellenőr neve (*Controllor*) is szerepelt a listákon (1830-ban, például, Joseph Gran).

4. 2. Selka Abeles és mások

Selka Abeles az a másik óbudai nagykereskedő, akinek sorsa a korai pesti közösséghez is szorosan kapcsolódott. 1813-ban a neve már a pesti restauráció névsorában megtalálható más óbudaiak – például Joseph Granistädter (vagy Granistetter), Abraham Koppel, Joachim Kadisch – mellett. Az 1827-es pesti adóösszeírás[72] szerint Selka Abeles 1805-ben költözött át Pestre, 1827-ben 64 éves volt.

Selka haláláról nem tudtunk volna semmit, ha az egyik pesti jegyzőkönyvi bejegyzésben nem merült volna fel felesége neve. Eddig a letelepedési, illetve lakhatási engedélyekből, valamint a *Garküche*-levelezésből csak azt tudtuk, hogy Selka Abeles eredetileg óbudai terménykereskedő, és 1811-ben már biztosan pesti tolerált volt.[73] Pesten – legalábbis 1827-ben – Selka Abeles Terézváros *Landstraße* (Országút) 525. (ide nagykereskedőként volt bejegyezve), illetve Terézváros 267. szám alatt (mint pálinkakereskedő) lakott, Dorffinger címjegyzéke szerint.[74] 1816-ban a 943. (és 946.) számú letelepedési mikrofilm-felvétel tanúsága szerint Selka Abeles vejének, Moyses Hellernek, budai lakosnak, kért lakhatási engedélyt: „Moyses Heller zu Ofen wohnhaft und ein Weib und 2 Kinder habe […]" (Moyses Heller, budai lakos, akinek elmondás szerint felesége és két gyereke van). 1830-ban Selka egy másik lakhatási engedélyért folyamodott fia Moyses Abeles részére. Az 1827 évi összeírás 176. sorszámú (1827/176) bejegyzése szerint egyébként két fia –28, illetve 23 éves– még a családi fészekben élt. Az idősebbik diák volt, a kisebbik a családi üzletben dolgozott.

A pesti jegyzőkönyv 1830. december 28-i bejegyzése betekintést enged Abelesék családi életébe. A jegyzőkönyv 100. oldalán olvashatjuk, hogy Selka Abeles meghalt, „[…] die Witwe bittet um Beistand zur Erlangung ihrer Allatur-Gebühr und übrigen Zugebrachten."[75]

Vajon miért kellett az özvegynek a közösség elöljáróitól segítséget kérnie? Talán, mert éppen a veje meg akarta rövidíteni az asszony jogait, holott az özvegynek járó összeget, illetve járadékot általában már a házassági szerződésben rögzítették.[76] Többet a jegyzőkönyv

[72] Zsidó Levéltár: PIHI–7.1./1827
[73] BFL: Int. a. m. 1202. c. 648–649.
[74] Dorffinger 1827. 554, 556
[75] Azaz: „az özvegy segítséget kér, hogy hozományának és egyéb járadékok ráeső részét megkaphassa."
[76] Hrotkó Larissza 2008. 17

az esetről nem ír, amiből következtetünk, hogy az ügy pozitívan rendeződött. Selka Abeles özvegyének nem kellett a közösségtől megélhetési támogatást kérnie.

Szerencsénkre nemcsak a vagyonos óbudai zsidó lakosokról maradtak feljegyzések. Az 1809. 07. 27-i bejegyzésnél találkozunk először David és Marja Becher nevével, akik saját rövid történetükkel ugyancsak hozzáírtak néhány oldalt az óbudai zsidók és a zsidó nők krónikájához. Bechert a közösség hívta meg, mivel szükségük volt saját sebészre (*Chirurge*), aki a szülész (*Acuscher*) teendőit is elláthatta. A jegyzőkönyv szerint az elöljáró urak „besagten David Becher für den hiesigen Ort höchst nöthig und ganz unentbehrlich sehen."[77]

Becher óbudai élete azonban nem volt hosszú. Már 1823. január 6-án a bíró és az elöljárók Becher hagyatékának rendezésével foglalkoztak. Marja Bechert, a sebész-szülész özvegyét arra kötelezték, hogy a kiskorú leányát kiházasításáig rendesen ellássa, felnevelje és a reá hagyott *Capital*-t (200 forintos tőket) megőrizze. David Becher összesen 2000 guldent hagyott hátra, ebből 800 konvertibilis pénzérmét. Özvegységére tehát –mivel fiúgyermek a családban nem volt– Marja Becher a férfiakkal azonos családjogi helyzetbe került.

Wolff Abelest Büchler Sándor is megemlíti. Lehet, hogy valamilyen rokonságban állt Selka és Baruch Abeles-szel. Baruch Abelest biztosan ismerte, mert mindketten aláírták azt a bizonyos, 1768. február 20-i panaszlevelet, amely bizonyította, hogy a zsidók 1768 előtt telepedtek le Óbudán. Selka Abeles is akkor még óbudai lakósok közé tartozott. Wolff Abeles óbudai *Schutzjude* volt eredetileg. A fentiekben említett óbudai adófizetői listán a „W" betűnél (327. oldalon) összesen 21 név áll, ebből csak kettő nem Wolff. Wolff Simon Abeles és Wolff Dawid Abeles képviselik a listán az Abeleszek népes óbudai családját. Sőt az óbudai községi tisztviselők között is volt egy Nathan Abeles, aki a gyámsági ügyekért felelt.

Wolff Abeles neve gyakran bukkant fel a pesti hivatalos levelezésben. A pesti hitközségi jegyzőkönyv szerint Abeles hosszú éveken át egy *Ausschussmann*, vagyis a közösség második vezető testületének és számos bizottságának tagja volt.

Az *Intimata a. m.* IV. 1202/c levelezés I. dobozában található, 1802. február 21-i (453-es számmal megjelölt) latin nyelvű iraton találkozunk először Pesten Wolff (Volf) Abeles nevével. Az irat belső (454-es jelű) lapján több tolerált aláírása olvasható, akik közül Wolff Abeles is szerepel: Baruch és Lazar Abelsberger (ugyancsak bizonyítottan óbudai eredetű), Jakob és Baruch Schlesinger, Salamon Bauer, Jakob Hertz, Salamon Mandl, Moyses Liebner (valószínűleg óbudai), Josef Musicant és Volf Abeles. Az Intimata II. dobozában található 691-es, 1813. június 17-i (német nyelvű) jelentésben is látható Wolf Abeles neve, aki a

[77] „Az említett David Bechert az itteni (közösség) számára rendkívül szükségesnek és teljesen nélkülözhetetlennek látják."

restaurációk állandó jelöltje volt. Az u.n. 12 *Genannte* (felügyelő-választmány)[78] választásának előkészítésében vett részt Moses Ulmannal, Marcus Dubbal, Jacob Leutnerrel, David Austerlitzel, Abracham Groszmannal, Meyer Ganssal, Hermann Breisach-al. Az 1816-17-es restauráció listáján (722-749-es jelű iratok) már a felügyelő választmány tagjaként szerepel.

Pesten is kialakult egy kiterjedt Abeles-család. Az 1840. évi halotti anyakönyvek közül (Izr 423/41) találkoztunk olyan beírással (XLV. fólió, 112. sorszám), amely az Abeles-családdal, de a magyar orvostudománnyal is kapcsolatos: „Regina geb. Abeles, Altofen, Gattin des Markus Deutsch, 42 Jahre, 2 Mohrengasse 1318 – Brustkrebs." (Regina, Markus Deutsch felesége, született Abeles Óbudáról, 2 Mohren Gasse (2 Szerecsen utca, a mai Paulay Ede utca) 1318 alatti lakos mellrákban halt meg.) A mellrák diagnosztizálása tehát igen korán történt, miközben a betegség más fajtáit még nem határozták meg ennyire egyértelműen. Regina Abeles Óbudáról jött, korát tekintve akár Baruch, Wolff vagy Selka Abeles lánya lehetett.

4. 3. Az óbudai zsidó nők családjogi esetei

Josif Granichstädter szintén óbudai üzletember volt, de 1813-tól neve a pesti *Garküche* körüli levelezésben és a pesti jegyzőkönyvben fordult elő. Aktív tagja volt a közösségnek, szinte minden közgyűlésen jelen volt. Óbudán – feltéve, ha valóban róla volt szó – Granichstädter hosszadalmas örökösödési vitába keveredett bele. 1824. augusztus 15-én az óbudai közösség elöljárósága írásban rögzítette, hogy Ester (Eszter) Teltsch ismételten kérte az 1821. évi beadványának mielőbbi kivizsgálását. Az ügy az örökös zsinagógai ülés (női karzat 163. számú széke) körül forgott, amelyet az asszony Löbl Graner-tól, édesapjától, kapott nászajándékba. Az ülés már 39 éve (egy másik levélben 50 éve) a család, illetve Eszter birtokában volt. Joseph Gran és Jacob Gran, Josif Granichstetter – Ester bátyjának – fiai vitatták Eszter Telsch jogát. Minden érintett fél előadta az indokolását (Óbuda V/5, 44. mikrofilmkocka), és egy közjegyző az ügyet rögzítette.

A következő (47. számú) filmkockán Eszter Teltsch kiegészítette vallomását azzal, hogy az ülést 1779-ben, házassági ajándékként kapta meg apjától. Apja különben is tekintélyes örökséget hagyott gyermekeire. Amikor Eszter fiútestvéreinek (Simon, Aberl, Hirsch és Jacob) fiai – apjuk halála után– egymás között osztották el az örökséget, Eszter zsinagógai

[78] Groszmann 1934–1935. 200

helyét is bele akarták számítani az osztozkodásba. Sajnálatos módon az ülést ugyanis egyetlen végrendelet sem említette.

Végül Eszternek sikerült megtalálnia apja egyik levelét, amelyet nem is 1779-ben, hanem még 1773-ban írt. A levél nemcsak az ajándékozás tényét rögzítette, de azt is, hogy a testvéreknek 2400 forintot kellett volna Eszter részére kifizetni, amit addig még nem tettek meg. A testvérek fiaitól pedig olyan válasz jött, hogy a 163. női zsinagógai ülés után járó összeget a családfő halála után azért nem osztották szét Simon, Aberl, Hirsch és Jacob között, mert ezt családi tartalékként akarták kezelni arra az esetre, ha valamelyik családtag szorult helyzetbe kerül. Egyébként a férfi-részben volt még egy (266. számú) ülés, amelynek ellenértékét a család ugyanilyen okból nem osztotta szét. Eszternek az ülést csak könyörületből engedték át, de nem azért, mert valóban az övé volt.

A bíróság mégis Eszternek ítélte oda az ülést, amiről egy megfelelő okmány is készült. Előfordulhat, hogy a fentiekben említett Josif Granichstetter azonos az 1813 évi pesti restaurációt aláíró Granichstädterrel. Róla azt is tudjuk, hogy 71 éves korában hunyt el 1837-ben az *Obere Donau Zeil 3*-ban. A halál oka a halotti anyakönyvi bejegyzés szerint a *Brustwassersucht* volt.

Óbudán 1824-ben még egy hasonló történetet jegyeztek fel a zsinagógai ülések kapcsán. Október 24-én Rebeka, Jesaja Simon-Fleischer (hentes) leánya Seckel Saintek nagyapja és Jochewed nagyanyja örököseként jelentkezett a bíróságon. Nagyapja 1788-ban, nagyanyja 1814-ben halt meg. Nászajándékül (*Morgengabe*) nagyanyja egy zsinagógai ülést kapott a nagy zsinagógában, amelyet Rebeka most magának követelt.[79]

Az óbudai zsinagógai ülések körüli viták több dologra engednek következtetni. Ezek mindenekelőtt élő emlékei a Nepauer Máté által 1767-69-ben épített és hamarosan lebontott zsinagógának. Ugyanakkor azt is jelzik, hogy abban az időben már állt az új zsinagóga (1821), amelynek építése a közösségnek rengeteg pénzébe került.[80] Így a zsinagógai ülések még nagyobb értéket jelentettek ebben az új épületben, mint általában máshol. Ezt Franz Schams is megemlítette, aki könyvében vagy 10 oldalon keresztül dicsőítette a pompás Óbudai zsinagógát és dicsérte az óbudai zsidók üzleti ügyességét.[81] A zsinagóga fenntartását, illetve a zsinagóga melletti kórház működtetését a zsinagógai ülések eladásából fedezték. A

[79] A „Morgengabe" jelentéséről ld. Hrotkó Larissza 2008. 17.
[80] Az összeg: 130012.36 bécsi értékű forint. Parczel 1901. 4-5. A Magyar-Zsidó Oklevéltár III. kötetében megtalálható az óbudai zsinagóga építési telkének 1737. szeptember 29-i adás-vételi megállapodása: MZSO III. 753/462. sz. bejegyzés.
[81] Schams 1822. 641–646, Bácskai Vera 1971. 90

licitálás során több ezer guldent is kínáltak egy-egy székért, ami szép összeget hozott a közösségnek.

A zsinagógai ülésekkel kapcsolatos viták kivizsgálásáért a megtalált iratok tanúsága szerint a nők folyamodtak, mert a férfi családtagok néha visszaéltek a nők gyengébb helyzetével. Igaz, a közösség elöljárósága szinte minden ilyen esetben a nők javára döntött. Talán azért is, hogy a közösségnek ne kelljen még egy szegény özvegy (vagy árvaleány) eltartásáról gondoskodni, hiszen a zsinagógai ülést a nő bármikor pénzzé tehette.

Hasonló esetek fordultak elő Pesten is, noha ott 1830 körül – több kisebb zsinagógában – ez nem volt annyira szembetűnő. Majdnem ugyanakkor, amikor Eszter és Rebeka Óbudán harcoltak jussukért, egy bizonyos Sara Saxl özvegy 1831-ben panaszkodott a pesti elöljáróknak a lengyel (*polnische*) zsinagógában elveszített ülések miatt. A vezetőség kérte „die Gabaim der polnischen Schul die Synagog-Bücher zu zeigen." Ez a bejegyzés is mutatja, hogy az ülések miatti viták a családi viták egyik gyakori esetét alkották, amelyekben a nők voltak a sértett felek.

A fenti óbudai leírást egy újsághírrel fejezem be, ami az óbudai zsidó iskolai ünnepségről tudosított. Az 1833. évi német nyelvű *Vereinigte Ofner-Pester*[82] beszámolt arról, hogy március 8-án az Óbudai Izraelita közösség németül *Trivial*-nak nevezett általános iskolája megtartotta a szokásos nyilvános vizsgát, amelynek során a tanulók az általános iskolai ismereteken kívül a német és a magyar nyelvű olvasástudásukat is bemutatták. A 140 fiú és lány ebből is remekül vizsgázott. Főleg 4 lány tűntette ki magát a magyar beszéd magas fokú tudásával, és egy 11 éves leány az alkalomhoz illő beszédet is mondott magyar nyelven. Az óbudai zsidó hölgyek társalgási képessége tehát megfelelt az újkori emancipációs elvárásoknak. Mégis több kérdés vetődik fel az újsághírral kapcsolatban. Mindenekelőtt, vajon milyen arányokban képviselték magukat a nemek a 140 fős tanulócsoportban, és az, hogy ez az elitcsoport mekkora hányadot képezett az egész zsidó óbudai gyermekseregen belül. Kérdés továbbá, hogy az általános iskolát végzett óbudai zsidó lányok közül volt-e tovább tanuló, vagy szerzett-e valaki szakmai képesítést. Mindenesetre láthatjuk, hogy néhány Óbudáról Pestre áttelepült zsidó nő már rendelkezett a hászkála követelményeit kielégítő műveltséggel.[83]

---

[82] Vereinigte 1833 (24) 373

[83] Többet a hászkála terjesztői sem követeltek egy nőtől, sőt kifejezetten korlátozták a nők továbbképzési törekvéseit.
Erről: Hecht 2009. 29, Hrotkó Larissza 2009. 54–58 - Az óbudai zsidó iskoláról beszámol egyébként Schams Ferenc is: „5 Klassen - 300 Zöglinge, beyderley Geschlechts."
Franz Schams, *Vollständige Beschreibung der königlichen Stadt Ofen in Ungern,* Ofen, 1822. 645

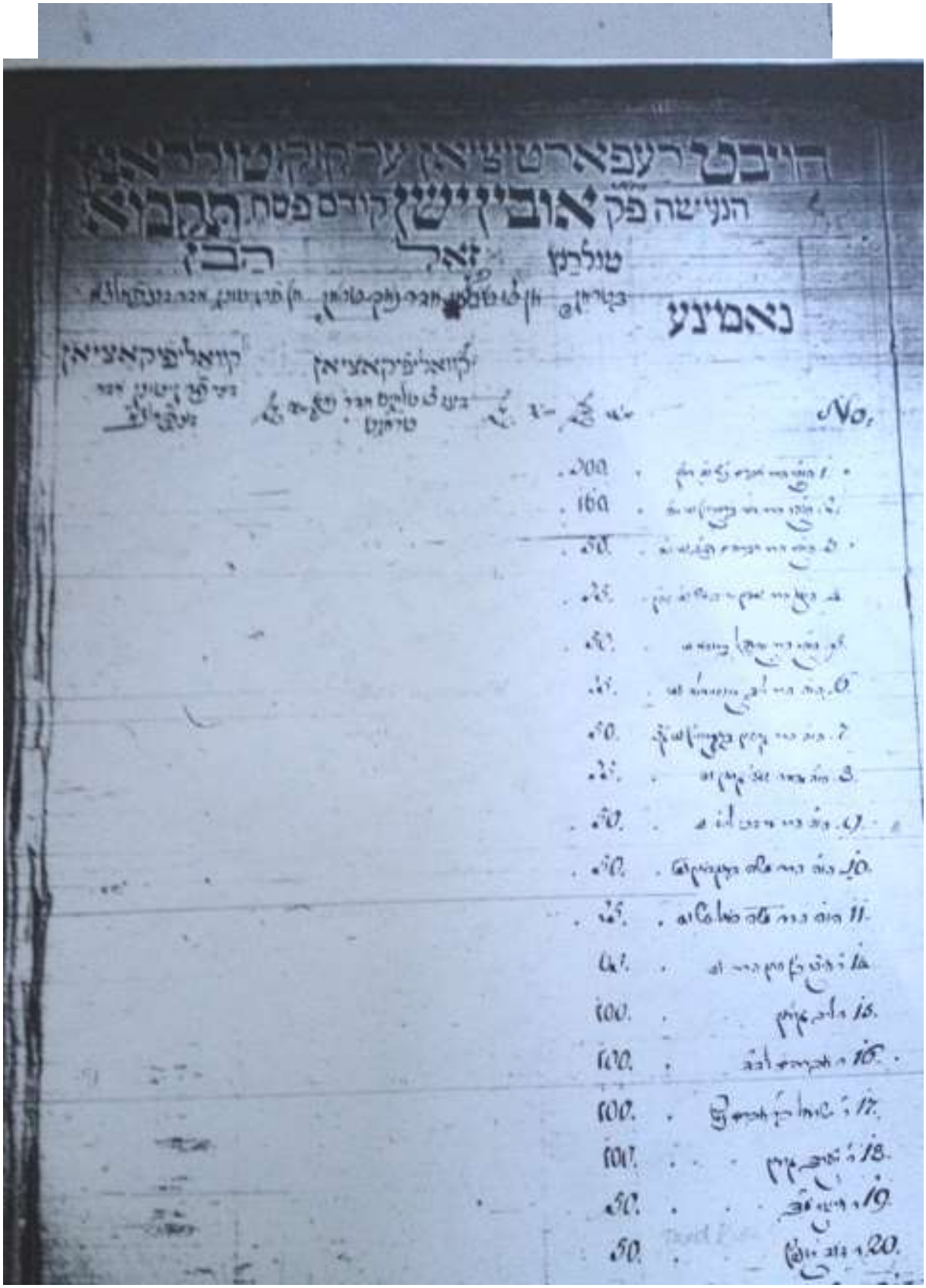

11. és 12. kép: Részlet az óbudai névsorból és Jelentés a türelmi adó fizetéséről

13. kép: Rabbi Boskovitz bonyhádi sírja

Boskovitz Farkas 1793-ban települt át Óbudáról Pestre. Boskovitz nagy tudós hírében állt, de heves és összeférhetetlen természetű volt. A vallási vitákban R. Münz Mózes nem tűrte őt sokáig maga mellett. Boskovitznek nem volt „állomása”, ezért rabbi címet sem kapott. 23 tűrt pesti zsidó azonban éppen őt akarta az első közösség rabbijának. Az óbudai közösség Münz vezetésével nem ismerte el a pestiek autonómiáját, és Boskovitz rabbi-jelöltet vallásellenesnek kiáltották. Végül Boskovitz, aki tehát elsőként látta el a pesti közösség rabbinikus teendőit, nem kapott hivatalt. Ezt persze nem kizárólag Münz rabbi ellenségeskedésének, hanem saját természetének is köszönhette. Később Bonyhádra ment, ahol *cádikként* tisztelték.

IV. ÓBUDA UTÁN. A PESTI KEZDET

1. A pesti környezet

1. 1. A pesti népességi és vallásetnikai viszonyok

A pesti életviszonyok már a 19. század első felében érdekelték a kutatókat és a szépírókat. Dr. Anton (Antal) Jankovics úgy írta le az 1830-s évek városát, mint olyan többnemzetiségű települést, amelyre akkor mégis a németség volt jellemző.[1] Az antropológiai tipológia értelmében a magyarokat a szerző a *Naturmensch* kategóriájába sorolta.[2] Akkortájt ugyan még kisebbségben voltak Pesten, de állítólag mégis ők voltak ott „otthon."

(14. kép: Pest. Terézváros korabeli térképe)

Ezzel szemben a zsidók gyenge, idegen hajtásnak tűntek, akik nem illetek sem a városhoz, sem annak politikai céljaihoz.[3] Ugyanis a zsidók makacsul ragaszkodtak régi szokásaikhoz, nem szerettek dolgozni, nem vitték túlzásba a tisztálkodást, nem ügyeltek az egészséges táplálkozásra, de még arra sem voltak hajlandók, hogy a közösségi tagok életeseményeit rendesen anyakönyvezzék.[4] Külsőleg a zsidók hasonlítottak egymáshoz, és semmiben sem tértek el más országok zsidó lakosságától, vagyis a rokoni szálak egymáshoz fűzték őket, nem pedig a magyarokhoz. Nem csoda tehát, hogy nem élvezték ugyanazokat a jogokat, mint a város többi lakói.[5] Az igazsághoz hozzátartozik ugyanakkor, hogy még Jankovich számára is

---

[1] Jankovich 1838. 120 - Jankovich József a nádor orvosa volt: Bácskai Vera 1971. 53. -0 Schams Ferenc leírásából a pesti lakosság összetételéről: „[…] keine Familie ihre einheimische Abstammung mehr bis in die dritte Generation hinaufführen kann, mit einiger Ausnahme der Griechen und Raitzen, besonders der Juden, Ungern, Slowaken, Siebenbürger, Österreicher, Böhmen, Mährer, Steyermärker, Tyroler, Italiener, Franzosen, Baiern, Schwaben, Sachsen, Rheinländer, Schweizer, Lothrninger u. a. m. wandern unaufhörlich nach Pest […]". (Egy család sem vezetheti vissza az itteni származását a harmadik generációig, kivéve néhány görögöt, rácot, különösen zsidót, magyarok, szlovákok, erdélyiek, osztrákok, csehek, morvaiak, stájerországiak, tiroliak, olaszok, franciák, bajorok, svábok, szászok, frankok, svájciak, lotaringiaiak és még sokan mások sietve vándorolnak Pest felé...) Ld. Schams 1821. 109

[2] Uo. 113 és 113–120.

[3] Uo. 121–122

[4] Uo. 97 - Schams Ferenc leírásából úgy tűnik, mintha a zsidók nomádszerűen rajzottak volna különböző világrégiókban. Eme nép polgári jobbítása nem sikerült úgy, ahogy kívánatos lett volna. Schams 1821, 130-131. „[...] sie säen nicht, sie ernten nicht und sammeln nicht in Scheunen, sie verfolgen bloß den Weg ihres partiellen Handelns" „Sie scheinen die schönen Werke der emanzipierten Juden – Mendelsohn, Ben-sew, Ginzburg etc. – nicht lesen zu wollen." (nem vetnek, nem aratnak és nem gyűjtenek a magtárakba, csak kiskereskedelműk útját követik... Úgy tűnik, hogy nem akarják olvasni az emancipált zsidók – Mendelsohn, Ben-sew (?), Ginzburg etc. szép műveit.) - Schams 1821. 132

léteztek kivételes becsületes zsidók, akiket nagyra tartott. Ilyen volt például a szerző kollégája, „humaner und einsichtsvoller Direktor Dr. Jakobovich."[6]

Idegen, vagy sem – némely tiltakozás ellenére az első zsidó lakósok már 1771-ben letelepedtek Pesten, és szemmel láthatóan beilleszkedtek, sőt sajátos pesti kultúra valódi alkotó elemévé váltak.

Büchler Sándor szerint Pest utoljára 1773-ban büszkélkedhetett zsidómentességgel.[7] Az 1787. évi első hivatalos összeírás pedig már 14 tolerált zsidót 114 lélekszámmal (családtagokkal és szolgákkal) mutatott ki.[8] Moess Alfréd demográfiája ettől kissé eltér, hiszen Moess a Magyar-Zsidó Oklevéltár adatait[9] veszi figyelembe, amelyek szerint 1784-1785-ben Pesten csak 40 első zsidó telepes volt. A pesti zsidó település alapkövének lerakása idejét Moess 1783-ra teszi, az első pesti telepesek szerinte is Óbudáról származtak.[10] Mindkét szerző megegyezik abban, hogy 1799 végén már 310 tolerált és 765 commoráns zsidó élt Pesten.[11] Pest egész lakossága, és ezen belül a zsidó népesség is egyaránt dinamikusan szaporodott. De amíg 1809-1842/43-ig a pesti lakosság „nagyjából megkétszereződött, a zsidóság száma az 1809. évinek mintegy négyszeresére emelkedett és százalékaránya közel megduplázódott."[12]

Az 1827-ben megjelent Pesti Kalauz szerint a városban 3991 zsidó lakos élt.[13] Ez a szám (7,4% Moess Alfréd adatai alapján)[14] magasabb volt az országos mutatónál, amely 2,28%-ot tett ki. Akkoriban a latin és a görög szertartású katolikus lakosság a magyarországi összlakosság 60, illetve 37%-át érte el. A katolikus többség meghatározta más vallásúak

---

[5] Jankovich 1838. 121
Ezzel szemben Schams úgy vélte, hogy a pesti zsidók külsőleg nem különböztek a nem zsidóktól. Schams 1821. 135

[6] „humánus és empatikus Dr. Jakobovich igazgató": Jankovich 1838. 243

[7] Büchler 1901. 399. Meg kell jegyeznem, hogy Büchler eme állítását az 1826–1827. évi zsidó adóösszeírások is igazolják. Így, például Isak (Izsák) Berkovits (1827/497 ill. 1826/498) pesti születésű zsidó 1827-ben 53 éves volt, vagyis 1774-ben született Pesten. Nikolsburgi születésű Löbl Deutsch (1826/559), és aszódi származású Elias Bajer (Bauer, 1826/939) 1771. óta élt Pesten saját bevallása szerint.
Magyar-Zsidó Oklevéltár XVI. kötete közli az 1767/8. évi országos zsidó összeírás adatait. „Buda város területén (1767-ben) nincs zsidó lakás". Ugyanezt írták a pesti viszonyokról is.
L. MZSO XVI 1974. 167 (26/5. és 6. sz. bejegyzésnél)
Demian J. A. katonatiszt-szerző történeti leírásában szerepel egy mondat, amely mutatja, mennyire megbízhatatlannak és ellentmondóak voltak a jelentések. Az 1792. évi állapotokat összefoglalva állította, hogy Pesten nem volt zsidó lakós: „So hat z. B. die Stadt Pesth schon vor alten Zeiten her das Vorrecht genossen, dass sich auf dem Umfange ihres Gebiets kein Jude festhaft." Demian Johann, *Darstellung des Koenigreichs Ungern.* Jüdische Religion Bd. 3. Abt. 1, Wien 1805. 352

[8] Büchler 1901. 347

[9] Moess 1968. 93

[10] Uo. 60. Moess itt is Büchler Sándorra hivatkozik.

[11] Büchler 1901. 344, Moess 1968. 60

[12] Moess 1968. 64

[13] Dorffinger 1827. 186 - Schams Ferenc szerint 1820 körül Pesten 224 zsidó család lakott: Schams 1821. 132

[14] Moess 1968. 64. Kósa János adatai csak 6, 4%-os mutatót eredményeznek, de ez akkor is jóval az országos átlag felett volt. Kósa 1937. 5–6.

magatartását és erkölcsi felfogását. Eklatáns példája a katolikus vallásetnikum dominanciájának, hogy noha a református és az evangélikus vallású magyar lakosok az ország lakosságának 25, 69%-át tették ki,[15] csak 1813-ban írták elő törvényben, hogy az evangélikusok többé nem nevezhetők eretneknek.[16] Pesten 763 református és 1660 evangélikus élt, 1835-ben a lakosság számának növekedésével emelkedtek ezek a mutatók is. Az evangélikus lett a domináns protestáns vallás Pesten.[17] A pesti Deák téri nagy evangélikus templomot 1811-ben szentelték fel, 1830-ban volt a pesti Széna (mai Kálvin) tér első református istentisztelet.[18] Ám a város továbbra is túlnyomóan római-katolikus maradt. A katolikus vallás valósággal városvallássá fejlődött.[19] Zsidó telepeseknek elsősorban a magyarországi római-katolikusok rétegében kialakult magatartási normákhoz kellett igazodniuk. A Helytartótanács 1800. március 18-i, 6320. számú rendelete is egyenesen *uralkodónak* nevezte a római-katolikus vallást, amikor előírta, hogy „az elhagyott és kitett ún. „státus-gyermekeket" az uralkodó vallásban kell nevelni, tekintet nélkül a befogadó vagy az örökbefogadó vallására."[20]

A templomokat és a templomtereket a pesti római-katolikus szónokok vagy prédikátorok határozták meg, akik jellemzően képviselték a pesti kultúra két domináns profilját: a németet és a magyart.[21] A magyar még 1804-ben is csak egyike volt a városban használt nyelveknek. Az 1804. január 1-i *Vereinigte Ofner-Pester* újság elméleti-gyakorlati tanfolyamot hirdetett az „itteni főiskolán," amelyet az orvosok és a sebészek képzési kurzusa mellett a patkolással is foglalkozó állatorvosoknak is szerveztek. A nyilvános előadásokat latin nyelven, az írni és olvasni tudó kovácsok részére magyar, német és szlovák nyelven is tervezték megtartani:[22] „[…] die öffentlichen Vorlesungen werden in lateinischer, für die schreib-und lesekundigen Schmiede aber in ungrischer, deutscher und slowakischer Sprache abgehalten."

Ugyanez a németnyelvű újság 1804. május 27-én olyan hirdetést tett közzé, amely jól példázza a magyar nyelv tudatos, programszerű népszerűsítését. Egy ismeretlenségbe burkolózó személy versenyt hirdetett, amelynek során a résztvevőknek az alábbi kérdésekre kellett válaszolni: „Wie weit kam bisher die Ungrische Sprache in ihrer Ausbildung? und wodurch könnte diese noch mehr befördert werden?"[23]

---

[15] Balogh Margit – Gergely Jenő, *Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992*, Budapest, 1993. 42
[16] Uo. 35
[17] Kósa 1937. 146
[18] Uo. 43
[19] Uo. 80
[20] Balogh Margit-Gergely 1993. 25
[21] Kósa 1937. 81, 82-83, 89
[22] Vereinigte 1804 (1) 2.
[23] Vereinigte 1804 (43) 547: Meddig jutott el a magyar nyelvtanulásban? Mit tehet még érte?

A nyertes 12, a második helyezett 6 dukát díjra számíthatott. Úgy látszik, a pályáztatás nem volt nagyon sikeres, mert a jelentkezés és a válaszok beadásának idejét meghosszabbították.

Egy 1841-ben megjelent osztrák úti leírás, amelynek érdekessége nemcsak az igazán jó nyelvi kivitelezése, a pesti társadalom színes, csípős, helyenként szatirikus ábrázolása, de a szerző titokzatos három betűs (G. S. B.) megjelölése is a címlapon, igen pozitívan ábrázolta a magyar ifjúságot a német fiatalokhoz képest. A szerző a magyarokban a dinamizmust és a hazaszeretet emelte ki.[24]

Az, hogy a pestiek nem kedvelték az idegeneket és hogy a zsidókat még évekig idegeneknek tartották, kiolvasható a korabeli hivatalos levelezésből. De a hatóságok a 18. század közepétől a polgári társadalom fenntartása érdekében inkább adminisztratív eszközökkel próbálták szabályozni az együttélést és az áthaladó forgalmat. A rendeletek között érdemes megemlíteni az 1799. október 18-i helytartótanácsi határozatot, amely előírta, hogy amennyiben „a városi pénztárak valamely felekezeti iskolát segélyeznek, ezen túl kötelesek mindegyik helybeli felekezeti tanintézetet a lakosság felekezeti arányszáma szerint segélyezni."[25]

Ez a szabályozás csak a keresztény felekezetekre vonatkozott, amit egy 1804. július 8-i rövid újságcikk meg is erősít. A cikk ugyan konkrétan nem a pesti viszonyokat, hanem a Váci Süketek-Intézet (*Taub-Stummen-Institut*) felvételi szabályait tárgyalja, de egyértelműen mutatja, hogy a társadalom előnyben részesítette a keresztény felekezeteket és a férfi nemet:[26]„Die Anzahl der Zöglinge, welche in dies Institut unentgeltlich und ohne Unterschied der (christlichen) Religion aufgenommen werden, begreift 20 Knaben und 10 Mädchen. Sie dürfen bei ihrer Aufnahme nicht unter 7 und nicht über 14 Jahr alt sein […]"

A levéltári zsidó levelezés egyik leggyakrabban említett nem-zsidó alakja Johann (János) Boráros volt. Az *Intimata* (Int. a. m.) zsidó iratanyagban többször találkozunk Boráros nevével,[27] első alkalommal a 418-423. számmal jelölt iratcsomó lapjain, ahol ez áll: *Joannes Boráros Ordinarius Iudex et Comitatus Pest Assesor* (táblabíró és Pest vármegyei ülnök).

---

[24] R. J. Rügen in: *Oesterreichische Daguerreotype*, Leipzig 1841 - A könyv egyes leírásainak szerzője Anton Reclam jun. volt, aki a könyvet szerkesztette és kiadta az 1828-ban alapított, ma is világszerte ismert Reclam-Kiadóban.

[25] Balogh Margit-Gergely 1993. 25

[26] Vereinigte (55) 715- Magyar fordítás: A növendékek száma, akiket ebbe az intézetbe térítésmentesen és vallási (keresztény – saját megj.) felekezeti hovatartózásra való tekintet nélkül vesznek fel, 20 fiú és 10 lány. Felvételnél ezek ne legyenek 7 évnél fiatalabbak, se 14 évnél idősebbek."

[27] BFL: 1202. c. Int. a. m. 4647-4957/I. (1789-1807)

Boráros bíró úr feladataihoz tartozott a Pesten áthaladó és az itt letelepedett külföldiek felügyelése is. Ilyen módon Boráros szoros kapcsolatba került a pesti zsidókkal. A leveleiket szorgalmasan német nyelvre fordító zsidók időnként Johann von Boráros úrnak szólították a bírót (lásd például az *Intimata* iratok 426. sz. oldalán) egyrészt a hivatali széke iránti tiszteletből, másrészt a *von* divatos toldalék volt a nevek előtt. Boráros János ellenőrizte, hogy a zsidók megtartják-e a városra érvényes szabályokat és a kötelező formalitásokat. A bíró iratai között[28] – eltérően a zsidó külső levelezéstől – több volt a latin, mint a német nyelvű levél, és vannak nyomtatott iratok is (ezek főleg körözvények voltak, de egyikük sem vonatkozott a zsidókra).[29] Néhány magyar nyelvű irat is előfordult már a kötegben, holott 1848 előtt a magyar nyelv hivatali használata Pestre nem volt jellemző. Boráros János működési ideje alatt Pesten és környékén nemcsak a zsidók, de sok olasz átutazó is megfordult, főleg a napóleoni háborúk miatt. Voltak rendes olasz tranzit kereskedők, mint például Georgini, aki gyümölcsöt vásárolt Pesten és a Fekete-tengeren keresztül vitte ki áruját az országból. De bőven akadt kis- és nagy szélhámos is.

1797-ben tartózkodott Pesten, de majd el is utazott a macedón születésű *Solimann Bassa*, török alattvaló. Kísérte őt az ugyancsak macedón származású *Mortohai* (valószínűleg Mordehaj) *David* (*Bedienenter*, azaz a szolgáló), aki Dubnicából érkezett, valamint szerbiai születésű, Belgrádból való szolgája. Mindketten nőtlen zsidók voltak.[30] Mordehaj Dávid 18 éves, középtermetű, rövidre nyírt hajú és fekete szakállú, Izrael Izsák 40 éves, ugyancsak középtermetű, fekete hajú és barna szakállú férfi volt. Mordehaj Dávid szeme szürke, arca hosszúkás volt, miközben Izsák szemét feketének, arcát pedig teltnek mondták. Jóllehet Mordehaj és Izrael zsidó vallásúnak vallották magukat, az azonos etnikumhoz való tartozás külsejükről nehezen volt megállapítható. Ebből a feljegyzésből láthatjuk, hogy az úgynevezett török zsidók Macedóniából is jöhettek a pesti közösségbe.[31]

---

[28] BFL: IV. 1225

[29] A zsidók körözvényeit lásd Schram Ferencnél: *„1790–1819. közti körözőlevelek, nyelvi és néprajzi adatai”,* Budapest, 1964. Itt az 1791. évi 16. 430. számú köröző levélben találunk egy korabeli zsidó leírást Weis Móyses 22 éves óbudai zsidóról, aki „nagy fekete kerék kalapba, sárgás fejér stráffal pötsögetett pruszlikba, fekete bugyogóba, német saruba” járt. Schram 1964, 34.- A 35. oldalon még egy leírás, amely másként írt le egy körözött zsidót: „Mikólás Jósef Zsidó Pécs és Makó közt lopott s elszökött. Járt setét kék frakba, Kávé szinű hoszszú Kapútba Sárga és kék tsikos Pantaleonba Német Tsizmába és most modi Kalapba.” 1813. 4915. sz. (A körözést Makón bocsátották ki). 39. oldalon van még egy leírás, amelynek alanya egy bizonyos Herschl Bergl Ungról.

[30] 101–102. jelölésű lapok: 1797. április 6-i lista azokról, akik „aus der hiesigen Contemacz herausgetreten sind”.

[31] Vö. például az 1827. évi pesti összeírás 9. számú bejegyzését (1827/9), amely egy török zsidó kereskedőről szól.

A szapora pesti zsidó közösség körüli város is egyre növekedett. Az 1848. évi statisztikák 80 ezer pesti lakósról számolnak be. Egy jól strukturált városigazgatásra valóban már nagy szükség volt.[32] *Der Pester Bote* németnyelvű pesti újság közölte, hogy az 1850. évi népszámlálás szerint a pesti lakosság már 106. 379 lelket számlált. Az idegenek számának levonása és a távollevő városlakók hozzáadása után ez a szám 100. 619 körül alakult: „Nach der im Jahre 1850 vorgenommenen Volkszählung in Pesth betrug die anwesende Bevölkerung von Pesth 106. 379 Seelen, nach Abschlag der Fremden (22. 993) und Hinzurechnung der abwesenden 442 Einheimischen ergab sich eine einheimische Bevölkerung von 83. 828 Seelen. Die zum Schlusse des Militärjahres 1846-47 vorgenommene Konskription hatte 100.619 Einwohner nachgewiesen."[33]

1. 2. A terézvárosi zsidó demográfia és a terézvárosi utcák

(15. kép: Pest. Terézvárosi térkép)

A 18. század végi *Külső-Terézváros* adminisztratív területe a mai VI. és VII. budapesti kerületet foglalta magában. 1768-ban itt 366 ház állt, ami 1790-re majdnem megduplázódott.[34] 1824-ben már 1121 házat számláltak, amelynek 7112 ablaka volt.[35] Az utóbbi részlet ma feleslegesnek tűnik, de a 19. század elején ez nem így volt.

Patachich József tanácsos úr 1833. évi leírása a fenti részleteket is magába foglalta, de visszanyúlt néhány történeti előzményhez is. Valószínűleg a 30-as évek Terézvárosáról azt írta, hogy a városrész néhány rendes utcának és szép épületnek örülhetett. Mivel 1796-ban a

---

A török és lengyel zsidók jelenléte Pesten azonban nem volt kívánatos. A „Hazai s külföldi Tudósítások" 1812. évi számában jelent meg a Királyi Helytartó Tanácsnak rendelete, amely elrendelte, „[…] hogy ezen Városból minden Lengyel és Török zsidók eltakarodjanak Augusztus hónap alatt, kik az itt maradásra már régibb szabadsággal nem bírnak." - Nemzeti Újság vagyis Hazai s külföldi Tudósítások 1812 (8) 57.

[32] L. például *Städtische Behörde* In: *Wohlfeilster und zuverlässiger Fremdenführer...*, 1844, 69–75. A városban működött „Magistrat oder der innere Rath (1 Bürgermeister, 1 Stadtrichter, 1 Stadt-Hauptmann, 12 Magistratsräte)." A városi tanács mellett működött a közjegyzői és az adóhivatal, a levéltár, az iroda stb. A külső tanács, vagy a választott polgárság 12 fővel (*genannte Bürger*) képviseltette magát. Működött a rendőri és a birósági hivatal is: például *Kriminalkommission, Marktgericht*.

[33] Der Pester Bote 1857, 126 (Erinnerungskalender). Ugyancsak az (Erinnerungskalender) rovatában olvasható egy megjegyzés arról, hogy 1851. március 9-én jelent meg az újonnan alapított magyar nyelvű *Pesti napló* első száma (124).

[34] Bácskai Vera, *Pest város topográfiai mutatója. 2. Terézváros.* Budapest, 1982. (Budapest Főváros Levéltára kiadványai. Levéltári dokumentáció, 7. Topográfiai mutatók, 3.) 4.

[35] Patachich 1833. 17. Vö. Lipótvárosban ugyanakkor csak 297 ház. - Patachich József pesti tanácsos „*Beschreibung der königlichen Freistadt Pesth*" című, 1833-ban Pesten megjelent könyvből idézem ezeket és következő adatokat. A könyvét németre fordította és kiegészítette a kolerajárványról szóló adatokkal Carl Patisz, megesketett „Landes- und Gerichts-Advokat Expeditor". Patachich munkájára hivatkozik Dr. Groszmann Zsigmond (Groszmann: 204) és Moess Alfréd is (Moess: 66–67). Egyébként uo. Moess Dorffinger 1827. évi pesti kalauzát is megemlíti, amelynek adataival több helyen igazolom a zsidó levéltári iratokat. Ez fordítva is igaz: a zsidó levéltárban megtalált iratok igazolják (esetleg cáfolják) Dorffinger adatainak helyességét.

pesti utcákat már kezdték világítani (kezdetben csak 600 lámpa volt a városban, ami a 30-s években 1533-ra növekedett[36]), Terézvárosnak is volt már valamivel több, mint 15 kivilágított utcája.[37]

1829-ben Terézvárosban 44 utca és 1306 ház volt, amíg a Belváros 49 utcájában csak 696 ház állt. A kerület zsúfoltságát csak a Józsefváros, a legrégibb pesti lakónegyed közelítette meg, amelynek 50 utcáján 1254 ház állt. A Lipótváros ezzel szemben tágasabb volt: 21 utcájában csak 425 ház állt. 1839-ben Józsefvárosban 8.65.500, míg Terézvárosban 7.11.300 klasztert számláltak.[38] Ekkor Terézvárosban 1411, Józsefvárosban 1406 ház volt.

A régi Terézvárosban élt a legtöbb pesti zsidó. 1827-ben ennek a városrésznek 3259 zsidó lakosa volt, ebből 970 lány és 717 felnőtt nő. A fiúk és a felnőtt férfiak száma valamivel kisebb volt: összesen 1572 fő.[39]

A pesti zsidó statisztikában a fiútöbblet – legalábbis az 1826-27. években – nem egyenletesen mutatkozott. Dorffinger adataiból megállapíthatjuk, hogy Belvárosban és Lipótvárosban volt egy kis fiútöbblet (Belvárosban 31 leány szemben 44 fiúval, Lipótvárosban 141 leány szemben 185 fiúval), de a legsűrűbben lakott Terézvárosban a lányok voltak többségben: 970 fő szemben 916 fiúval. A születési statisztika a fiúknál valamivel kedvezőbb volt ugyan (92 fő, a lányoknál csak 84 fő.) Szúrópróbaként megvizsgáltam az 1827. évi adóösszeírás szerinti 100 zsidó családot, és kiderült, hogy 287 utód többsége – 160 fő – hímnemű volt. De a fiúknál valamivel magasabb volt a halálozás: 29 fő szemben 25 lánnyal. A felnőtt férfiak halálozási száma is nagyobb volt Pesten: 19 fő, amíg a nőknél ez csak 10 fő volt. A közölt számoknál azonban figyelembe kell venni, hogy az anyakönyvi adatok akkoriban nem voltak teljesen megbízhatóak.

Tekintettel a nagy különbségekre a felnőttek és a gyerekek száma között – például 970 lány, de csak 717 felnőtt nő a Terézvárosban, vagy 31 lány és 18 nő a Belvárosban – feltételezhető, hogy nem csak a születési ráta, de a gyermekhalandóság mutatója is magas volt. És valóban: 1826-ban 92 zsidó fiú és 84 zsidó lány született,[40] de 25 lány és 29 fiú meg is halt. A zsidó gyermekhalandóság volt a legnagyobb a pesti vallásetnikai csoportok között.[41] Pedig a rendkívül nagy gyermekhalandóság egész Pestre is jellemző volt. Döbbenetes adatot

[36] Patachich 1833. 5
[37] Uo. 4–5.
[38] J. Sadler in: I. Schlesinger, Dr. der Medicin, Magister der Geburtshilfe und Mitglied der med. Facultät zu Pesth, *Medicinische Topographie der königl. Freistädte Pesth und Ofen,* Pesth (Eine von der löblichen medicinischen Facultät zu Pesth gekrönte Preisschrift.) 1840.5
[39] Dorffinger 1827. 186
[40] Dorffinger 1827. 53
[41] Uo. 54

olvashattunk az 1783. évi *Wiener Zeitung*-ban, amely szerint 1782-ben Pesten 799 gyerek született, de 963 meghalt.[42]

Főleg az első életév volt kritikus, az 1839. évi halálozások harmada például ezt a korosztályt érintette. Ezen belül a házasságon kívül született gyermekek között volt nagyobb a halandóság: 100 gyermekből 21 halt meg még az első életévben, amíg a házasságban született gyerekeknél 10–12 fő. Az ok a szülők (elsősorban a dolgozó nők) testi gyengesége, valamint a gyerekek hiányos ellátása, vagy hanyag felügyelet lehetett.[43]

A nagy halandóság oka a város hiányos egészségügyi állapota is lehetett, amelyet Bakács Tibor a *Budapest egészségügyének száz éve* című munkájában röviden így ábrázolt: csatornázás gyakorlatilag nem létezett, vízvezeték csak egyes magánházakban volt. A szemételtakarítás ismeretlen volt. „A fertőző betegségek mibenlétét illetően éppen a kórokozók ismeretének hiányában a legellentmondóbb nézetek uralkodtak."[44]

1830-ra Terézváros a legnagyobb külvárossá nőtt. Több kutató, köztük Alfréd Moess is állítja, hogy a zsidóság 92-98%-a a Teréz- és Lipótvárosban lakott, a József- és a Ferencvárosban alig volt néhány zsidó. Patachich, aki kortársként ezt még Moessnél is jobban tudta, ugyancsak azt írta, hogy Terézvárosban lakott a pesti zsidó lakosság zöme.[45]

Az egykori pesti kerületek közötti nagyságrendi és gazdasági különbségekre utalhatnak az 1841. évi *adólajstrom* (ingatlanadó) októberi számmutatói.[46]

Kerület:	*Adózók száma:*	*Befolyt összeg:*
Belváros (Innere Stadt)	679	11.099, 28 Ft.
Lipót Város (Leopold Stadt)	464	9.246, 35 Ft.
Terézia Város (Theresien Stadt)	1465	8.238, 57 Ft.
József Város (Josef Stadt)	1536	2.541, 39 Ft.
Ferenc Város (Franz Stadt)	719	1.640, 30 Ft.

[42] Wiener Ztg. 1783 (5) 4. Az újságot (amint néhány más kiadványt sem) nem sikerült beszereznem, ezért forrásként csak a Bibliográfia IV. kötetét adhatom meg: IV. 1965. 8.
[43] Schlesinger 1840. 92–93 - Bakács Tibor az 1840-es évek Pest-város egészségügyi állapotának leírásában megemlít egy balesetet, amely a „Kétszerecsén-uccában" történt. Egy gyerek le akart ereszkedni a lépcső korlátján, de lezuhánt, és az orvosi segítség ellenére meghalt. A városi tanács ennek nyomán arra kötelezte a háztulajdonosokat, hogy a korlátra csavarokat szereljenek annak megakadályozására, hogy a gyerekek csuszkáljanak! Ld. Bakács 1948. 14
[44] Uo. 5
[45] Moess 1968. 65, Patachich 1833. 3
[46] Az 141/2. évi pesti adólajstrom

A Belvárosi 24. sorszám alatti görög templom például 100 forintot fizetett októberi adóként, míg a 823. sorszám alatti Teréz Városi *Izraelit. Gemeinde* csak 11 forintot, a 1028. sorszámú Plébánia a Nagy Mező utcában (ugyancsak a Teréz Városban) még annál is kevesebbet – csak 4 forintot – fizetett. Természetesen, ez az összehasonlítás nem egy gazdasági háttér-elemzés alapja, célja csupán a nagyságrendek közötti különbségek szemléltetése.

A korabeli pesti térképeken[47] látszik, hogy *Waitzner Landstraße* a Duna felől Nyugaton elválasztotta a Terézvárost a Lipótvárostól, *Landstraße* Délen a Belvárostól, *Tabakgasse, Felbergasse* és a *Kerepescher Gasse* (mai Rákóczi út) a Józsefvárostól. Észak felé terültek el a magánkertek, többek között ott volt Dr. Rombach *Eisenbad* (vasfürdő) ingatlana. A Valero gyár (*Walero-Fabrik*) és az Orczy ház közötti lakótér sűrűn lakott utcahálózatot alkotott. Kiemelkedett a kerület képén a *König Gasse* (Király utca) és a vele párhuzamos *Drei Trommel Gasse* (Dob utca). A keresztutcák: *Nußbaum, Akazien, Kreuzgasse, Schiffmannsgasse, 2 Herzengasse, Ellenbogengasse.*

Bácskai szerint 1824-ben, 1835-ben és 1847-ben tartották meg a terézvárosi telekösszeírásokat.[48] Összevetve a Bácskai által közölt topográfiai mutatókat, kideríthettem, hogy 3 *Trommel Gasse* 381 a mai Dob u. 7 (a ház tulajdonosa 1827-ben Setzer József volt), 3 *Trommel* 388 a mai Dob utca 21 (tulajdonos: Wurm József) volt.[49] A Dob utca ezen részében laktak a különösen szegény zsidók, és itt volt az 1830-as évek egyik átmeneti zsidó kórháza is, amelyben többnyire a szegények és az átutazók haltak meg (lásd az V. rész 3. fejezete *A hajadon anyák* című alfejezetében).

Patachich József megírta azt is, hogy a pesti zsidóknak 1833-ban báró Orczy házában az Ország úton (*Landstraße*) két szép új zsinagógájuk volt, de másutt is létesültek zsidó imaházak, ahol rendszeresen tartották az istentiszteletet. A 19. oldalon Patachich pontosította, hogy az Orczy ház a Király utcában állt, a házban egy fürdő, illetve két 284 férőhelyes zsinagóga volt. Vagyis ez az a ház volt, amely a Király utca sarkán, a mai evangélikus

[47] BFL: TBTK 2006. Még egy forrás: Fabó Beáta, Holló Szilvia Andrea, Budapest térképeinek katalógusa, I/1. kötete, 1660–1873.
[48] Bácskai Vera 1982. 3
[49] Dorffinger 1827: 100–132. - Wurm háztulajdonos nevét az 1841. évi „adólajstromban” is megtaláltam, de az új divat szerint már nem „W”-vel, hanem „V”-val íratta nevét.

templommal szemben állt, és amelyet *Judenhofnak* hívtak. 1833. körül itt artézi kutat ástak éppen.[50]

Erről írt a furcsa című, magát a legmegbízhatóbbnak nevező *Pesti Idegenvezető* is, amely 1844-ben Pesten jelent meg. A *Wohlfeilster* (talán *wohlpfeilster*?) *und zuverlässigster Fremdenführer durch Pesth und Ofen und ihre Umgebung* eleinte egy szót sem szól a városban lakó zsidókról. Csak a *Merkwürdige Gebäude, Plätze, Straßen und Gassen* (Különleges épületek, terek, utcák és mellékutcák) című részben tesz említést erről a különleges etnikai csoportról. A zsidók zsinagógái –írja a könyv– az Országúti Orczy-ház bérelt magánhelységében helyezkednek el. Egyikük igen kellemes belső berendezéssel rendelkezik.[51]

Ugyanez a könyv tesz egy figyelemre méltó említést a zsidó iskoláról és egy kevésbé hízelgő megjegyzést a zsidó könyvkereskedésről. A zsidó iskolát az 1814. évi királyi rendeletre létesítették az Orczy-házban. Az iskola a *Normal-Schule* mintájára működött, de a héber nyelvi oktatással kiegészítve. Egy tanár és két segédtanár 200 főt tanított itt. Ugyanebben az épületben volt egy másik iskola is, amelyben 160 fő tanult.[52]

A zsidó könyvkereskedés jelentős gyűjteménnyel rendelkezett, de a kereskedelmi forma szerint az idézett könyv szerzőjének inkább zsibárusnak tarthatta, mert részben régi könyveket tartott, és a ház előtt is kereskedett.[53]

Patachich József tanácsos leírása ezzel szemben Pest-város minden vallásetnikai rétege iránt barátságos. A zsidó imádkozási szokások ugyan kissé egzotikusak lehettek számára, ám ellenszenvet nem érezhetünk, amikor például azt olvassuk, hogy a zsidók minden helyet templommá tesznek, és imádkoznak ott, ha összegyűlt 10 nagykorú férfi (beleértve a 13. életévét betöltött fiúgyermeket is).[54] Patachich részletes információt közöl a két zsinagóga közötti különbségről, amelyet nagyjából úgy magyaráz meg, hogy az egyik zsinagógában a *Minhog Pohlen*, a másikban a bécsi szokások szerint, a német–héber nyelvű imakönyvekből imádkoznak.

Mintegy 25 évvel Patachich kora előtt *Judenhofban* egy Katrin nevű fiatal zsidó nő élt, akinek apja David Helfer az éppen alakuló zsidó közösség egyik előjárója volt. Később Katrin egy Glaser nevű özvegy kocsmároshoz ment feleségül, és a *Judenhofból* az Ország út

[50] Patachich 1833. 11 - Schams Ferenc leírásából kitűnik, hogy 1820 körül 2 nagy zsinagóga a Király utcában és 5 kisebb magán zsinagóga is volt a városban. A német zsidók ilyen módon elkülönültek a török, illetve „fränkisch" (frank!) zsidóktól, „obwohl alle insgesamt den Gott Israels nur in der hebräischen Sprache anbethen." Schams 1821. 131–136
[51] Wohlfeilster 1844. 50
[52] Uo. 88.
[53] Wohlfeilster 1844. 98
[54] Patachich 1833. 28

(*Landstraße*) 536-ba költözött (1827/245. Lásd az V. rész 1. fejezetének *A vendéglátó- és élelmiszeripar* című alfejezetében), ahol még sokáig folytatta felnőtt életét.

Ágai Adolf pesti emlékeiben az Orczy-ház fényes történetének végét írta le, amelynek szemtanúja lehetett. A Valero-udvarral együtt az Orczy-házat a 20. század csákány-halálra ítélte a templomok, színházak, vendéglők, kávéházak és boltok maradványaival együtt, mert Pest mindig újult, és semmilyen ősi nyomot nem bírt elviselni.[55]

A 18. század végén – 19. század elején a pesti polgárok az *electa communitas*-t (*erwählte Bürgerschaft*, azaz: a választott polgárságot) alkották, amíg a polgársággal nem rendelkezők a *Duldung* (avagy *Tolerancia*, azaz a tolerancia), vagy az *einstweiliges Verweilen* (*Commoratio*, azaz az ideiglenes itt-tartózkodás) címén lakhattak a városban.[56]

A pestiek útleveleket is kaptak *(Passierscheine)*, amelyekből látni lehetett a tulajdonosok születési helyének, vallásának, életkorának adatát, valamint alakjának, arcának, hajának, szemöldökének, orrának és szemének leírását. Az útlevél a tulajdonos által Pesten űzött üzleti tevékenységhez volt szükséges, vagyis többnyire a férfi polgárok rendelkeztek vele.

A pesti hatóság szabályozta a lakók magatartását is. A polgári viselkedési norma az erkölcsi előírásokat is tartalmazta, például a felebaráti szeretetet, amelyet egy humanista felhívás formájában fejeztek ki: „Sei er noch so gering, noch so arm – sein Name ist Mensch!"[57]

A szabályzat a tisztasági előírásokról sem feledkezett meg, a táplálkozásnak pedig egyszerűnek és elégségesnek kellett lennie. Ennek az elképzelésnek ellentmondani látszott számos pesti járvány, melyek többek között az 1838. és az 1848. évi zsidó halotti anyakönyvekben is követhetőek.

Ellentmond Patachich József ideális, emancipált városképének az is, hogy Pesten egymást követtek a gyilkosságok és a rablások. *Pester Zeitung* 1846. évben 937, 1021, 1027, 1521, 1779, 1847, 2349, 2359, 2381 oldalakon tudósított súlyos bűncselekményekről.[58] A prostitúció és a nemi betegségek terén pedig Pest előkelő helyet foglalt Európa városai között.[59]

---

[55] Ágai Adolf, *Utazás Pestről Budapestre, 1843-1907,* Fekete Sas Kiadó, 1998. 292–294
[56] Patachich 1833. 89
[57] Patachich 1833. 123
[58] Dr. Zoltán József/ Dr. Berza László, *Budapest Történetének Bibliográfiája* Budapest 1965, IV. kötet, 344-345/8170, 8189
[59] Uo. és 330-331/7826

1. 3. A terézvárosi lakók és polgárok: a lakóházak és a háztulajdonosok

A demográfiák szerint a pesti zsidóság erőteljes szaporodása az 1815/16–16/17, 1831/32–1834/35. évekre tehető. Az 1842–43. években a zsidó népesség a városi lakosság 10,8%-át tette ki (ez 7. 643 fő volt).[60]

Pedig a pesti élet nem volt könnyű: a járványok megszokott ütemben tizedelték a lakosságot. 1831-ben egy újabb kolerajárvány sújtotta a várost, ami állítólag nem jelentette a zsidó lakosság lélekszámának megrázó változását, holott Bakács Tibor szerint a halálozási arany Pesten 1831-ben igen kedvezőtlen volt: 100 megbetegedésből 31 halállal végződött. Az 1848. évi kolerajárvány sem volt enyhe lefolyású. Ennek nyomát a zsidó halálozási anyakönyvekben is megtaláljuk (426 bejegyzés). A járvány csak 1850-ben kezdett csillapodni.[61]

Az 1838. évi árvíz után a zsidó lakosság száma állítólag több, mint 450 fővel esett vissza. Ezt az állítást a levéltári zsidó halotti anyakönyvek nem támasztják alá. 1838-ban összesen 139 halálozást regisztráltak. Ekkor hunyt el például 60 éves Moritz Löwentritt Lovasberényből, aki rabbi volt, és valószínűleg ideiglenesen tartózkodott Pesten. Löwentritt rabbi *Landstraße* 564-ben halt meg hidegrázásban (*Zitterfieber*, XX. fólió/ 89). Ugyancsak 1838-ban halt meg 55 éves Anna Walther, egy zsibárus felesége (XX. fólió/87). Halálának oka *Unterleibsentzündung* (altesti gyulladás) volt. Persze, nem minden halálesetet jegyeztek meg pontosan, hiszen az árvízi károkról szóló jelentések 404 megrongálódott és 811 összeomlott terézvárosi házról számoltak be. Összehasonlításul: Józsefvárosban 891 ház omlott be, 115 rongálódott meg, Lipótvárosban 394 ház közül 256 sértetlen maradt, nagyon megrongálódott 67, bedőlt 71, miközben Terézvárosban csak 166 ház úszta meg épen a nagy árvizet.[62]

Többek között azért történt így, mert itt sok volt a szegény vályogház. A zsidók között is több áldozat lehetett, ennek nyomát a halotti anyakönyvekben azért nem láthatjuk, mert a

---

[60] Moess 1968. 93

[61] Bakács 1948. 8, 10.
Az anyakönyvek szerint 1848. októberében megjelentek a tifusz-járvány szorványos esetei (például a Zriny Gasse 186-ban), majd minden környékbeli kórházban szaporodtak a tifusz okozta halálesetek, amelyeket a kolerajárvány követett. L. az A 37-es anyakönyv 66-68. lapját: a 350. sz. bejegyzés alatt szerepel például Samuel Spitzer, aki Balassagyarmaton született, és a Nemzeti Gárda 39 éves altisztje (*Korporal*) volt. Spitzer ugyancsak a járvány áldozata lett, és a katonai kórházban halt meg. - BFL XV 20 Egyházi anyakönyvek.

[62] Némethy Károly (szerk.), *A pest-budai árvíz 1838-ban*, Budapest Székesfőváros, 1938. 125 - Uo. 127. oldalon van egy összehasonlítás a városi kerületeket ért anyagi kárról. Terézváros kára 3. 686. 334 Ft volt, miközben Belváros gazdagabb lakosságát 1.071.040 forintos kár érte. Lipótváros kára 545. 706 Ft. volt.

megtalált holttesteket nem a zsidó temetőben temették el. Egyetlen bejegyzés, amely valamilyen kapcsolatba hozható az 1838 évi árvízzel, a Felber-utca 307. sz. alatti kórházból származott és így szólt: „Fischl Huthändler, Alter: 48 Jahre, todt eingebracht."[63] (Fischl Huthändler, 48 éves, holtan hozták be.) 1839-ben is volt bejegyzés egy ismeretlen holttestről, amelyet a Duna vízéből emeltek ki (XVII/95). Egyéb jelét annak, hogy 1838-ban egy természeti katasztrófa sújtotta volna a zsidó lakosságot, a halotti anyakönyvekben nem találtam.

A szervezettebb közigazgatás érdekében a Terézvárost nyolc belső kerültre osztották. A Terézváros és környékének zsidó lakossága –legalábbis 1841-ig– bérházakban, vagy kisebb fogadókban lakott. 1841 előtt zsidóknak Pesten ugyanis nem lehetett saját házuk.[64] Betelepüléskor a zsidók megkaphatták ugyan a keresztény kereskedőt is megillető jogokat,[65] de a polgári státusz megadásában még sokáig nem reménykedhettek.

A zsidók polgárosításának kérdése csak 1839-1840-ben került a pestmegyei közgyűlések elé. A későbbi szerzők ezt a folyamatot zsidó emancipációnak nevezték, holott itt elsősorban arról volt szó, hogy a zsidók polgárosítása a magyarországi és a pesti társadalom fejlődésének és emancipációjának egyik feltételét biztosította.[66]

A zsidó születési és halotti anyakövekben találkoztunk sok terézvárosi bérház és fogadó nevével. Sajnos, ezek helyenként teljesen olvashatatlanak, de néhányat felsorolhatunk: *3 Trommel in 3 Trommel* (3 Dob a 3 Dobban) és *beim Regenbogen* (a Szivárványnál) a Dob utcában, *beim grüne Kranz* (A zöld koszorúnál) az Ellenbogen (azaz Könyök) utcában, a *zur goldene Schaf* (Az arany juhhoz) és a *zum Rettig* fogadó a Rettig (Retek) utcában volt található. Schwarzadler (a Fekete Sas) utcában állt a *zum Schwarzen (H)Uhu* (A fekete bagolyhoz) nevű fogadó. A Király utcában volt a *schwarze Katz*, és a Könyök utcában a *goldene Maus*. Persze, a *weisse Gans* (Fehér liba) sem hiányozhatott a névválasztékból. A bérházak nevei is találóak voltak: *Schmied Ungars Haus* (a magyar kovács háza), *Simon Haus, Schulmeisterhaus, Bachfried-Haus (Bachfriedsche), Brandnerische Haus, Wagnersche Haus.* A Síp utcában állt az *englische Haus*, ami az Angol Király utcának közelsége miatt érthető is volt. De hogy mit akart mondani a *Schwindungs-Haus* elnevezés, nem könnyű kitalálni. A Grosse Nussbaum (Nagy diófa) utcában természetesen *beim Birkenbaum* (A nyírfánál) ház állt. *Zum guten Hirten* (A Jó pásztorhoz) is valószínűleg egy kisebb fogadó

---

[63] Sterberegister (Todten-Protokoll) XXXIII. Fólió/122.
[64] *Hölgyfutár* 1849-ben közölte, hogy most már a zsidók is vásárolhatnak belvárosi házat.. Ld. *Hölgyfutár* 1849. 83 In: Bibliográfia III. 1964. 324
[65] Például: BFL 1202pp 1786-1817 (Letelepedési ügyek), 1835. sz. budai átirat.
[66] Bródy in: Magyar Zsidó Szemle 1933/1-4. 205

lehetett. Az Orczy házat *Orzische Haus-nak* nevezték. Néhányszor találkoztunk egy édes hangzású lakáscímmel is – a *Marcipáni* házzal, amelyről később kiderült, hogy valójában Marczibányi név sajátos írása volt![67] 1850-től kezdődően mind kevesebb háznév és mind több házszám szerepelt a jegyzőkönyvekben, ami a város központi területrendezésére és a nyilvántartás rendszeresítésére utalt.

Az első zsidó háztulajdonos az óbudai Simon Boskovics (Boscovitz) és az ugyancsak óbudai Kaunitz volt. Több tehetős óbudai bevándorló a Terézváros külső utcáin rendezte be háztartását: Boskovitz a Bálvány utcában, Sámuel Goldberger a Fekete Sas (*Schwarzadler*) utcában lakott. Egyikük sem lakott a Terézváros belsejében, a Király vagy a 3 Dob utcában.

A bevándorló pozsonyiak közül többen eleve a Lipótvárosban, főleg a *3-Kronen* (Három Korona) utcában kerestek szállást. Az 1840. évi halotti anyakönyvből tudjuk, hogy Simon Löwy és Sámuel Bräuer nagykereskedő –mindketten *aus Preßburg* (Pozsonyból)– a Három Korona utcában halt meg.[68] Később a tehetősebb óbudaiak is elhagyták a Terézvárost. József Löbl Boskovitz nagykereskedő David nevű 19 éves fia a lipótvárosi József téren álló házban halt meg.[69] Samuel Ullmann Váczi *(Waitzner)* uton élt. Carl Ullmann Charlotte nevű feleségével viszont József tér 161-ben lakott 1844-ben. 1849-ben a házszám megváltozott, de az is lehet, hogy valamelyik évben rosszul írták be.[70]

A Dob utca a Terézváros egyik belső főútvonalát alkotta. Az utca eredeti neve *3 Trommel Gasse*, azaz Három Dob utca volt, a lakott területe körülbelül a mai Klauzál tér magasságáig – vagyis a Pacsirta-mezőig, illetve a városi lövöldéig– tartott. Feljebb a kertek, a szőlősek és a *Viehmark* (barompiac) helyezkedett el. Az elnevezését az utca valószínűleg a *Drei Trommel* fogadóról kapta meg. Az 1836 évi születési anyakönyvben a fogadó nevével többször találkozunk (háromszor csak az első fólión). A *fogadó* szó a jegyzékben ugyan nem olvasható, de az elnevezés jellegzetes formájából (Drei *Trommel in Drei Trommel*, vagy fonetikailag kissé változtatva: *3 Dromel in 3 Dromel*) hamar rájövünk, hogy a név valójában egy fogadót takar.[71]

---

[67] BFL: 1837. évi születési anyakönyvek (Geburtsregister XV. 20)
Patachich a háztulajdonosok közül meg is nevezte Marcibányi úrat, akié a *Götter* (jiddisül: *Getter*) utcában álló, Hild-ház volt. Ld. Patachich 1833. 19

[68] BFL: Egyházi anyakönyvek XV. 20. (*Sterberegister* 1840)

[69] *Sterberegister*: 1840/XXXVI. 7.Ugyancsak 1840-ban halt meg májgyulladásban (*Leberbrand*) 40 éves, óbudai származású Eduard Dennhof kántor: XXXIX/57.

[70] BFL: Egyházi anyakönyvek XV. 20.
Carl Ullmann és Charlotte nevű (geb. Ullmann!) felesége az 1844. évi (A24) anyakönyv szerint Joseph Platz 161. szám alatt laktak. Ez az un. „Wagnerische Haus" volt.

[71] A szállodáról félig romantikus, félig tréfás leírás olvasható Ágai Adolfnál: *Utazás Pestről – Budapestre*, 295-296 – amelynek főszereplője Ballagi Mór, alias Bloch Móric.

Király utca (*König Gasse*) képét több irodalmi mű rögzítette számunkra. Nagy Ignác (1810–1854), a zsidó témák nem feltétlenül jóindulatú feldolgozója a „Nagyravágyó” című novellájában ezt a képet nyomorúságosnak, sőt visszataszítónak festette meg:[72] „Pesten a Király utcából jobbra-balra több, részint tágasabb, részint szűkebb sikátor nyílik, melyek annyiban meglehetősen hasonlítanak egymáshoz, hogy rozzant házaikat jobbadán zsidók lakják, lényegesen pedig csak abban különböznek egymástól, hogy egyik tisztátlanabb a másiknál.”

A leírás ugyanilyen hangulatban folytatódik, kihangsúlyozva a környék kétségbeejtő külsejét. Ezzel szemben Lakner Sándor (1822–1847) Király utcát forgalmas, életteljes városi útvonalnak ábrázolta, amelynek zsidó lakói –kissé kívülállóan ugyan– de egyáltalán nem deprimáló légkörben éltek: „A nagyszerű házak ablakaiból vagyonos ábrahámisták tekintenek le az alattok hangyáskodó keresztényekre […]”[73]

Két leírás között olyan nagy a különbség, hogy a szépirodalmi művekre jellemző érzelmi befolyásoltságon kívül mások okot is kell keresnünk. És az ok a fentiekben említett zsidó társadalmi polarizáció lehetett. A szerzők valószínűleg Király utca két egymástól erősen különböző felét írták le.

Egy németajkú átutazó, aki egy szép nyári napon a Városligetbe indult sétálni, és a keskeny járda meg a száguldozó lovas kocsik miatt életveszélybe sodorta saját és kisérője életét, az akkori Király utcát jóllakott kígyóként ábrázolta, amely hol szélesedve, hol keskenyedve vezetett a város legsűrűbben lakott részén keresztül: „Die Gasse wie eine sattgefütterte Schlange bald weiter, bald enger sich durch den belebtesten Stadttheil hindurchzieht.”[74]

(16. kép: Részlet a terézvárosi zsidó bérlők névsorából)

A zsidó c. novellájában[75] Lakner egy Váci (*Waitzner Landstraße*) úti házat írt le, és ez a leírás megegyezik a levéltári iratok alapján kialakult képnek. Lakner novellájának főhőse egy ötvenéves *öreg*, aki Óbudáról megy át Pestre, hogy az ottani munkával pénzt szerezzen nagy szegénységben tengődő családjának. Pesten az *öreg* zsidó azonnal beállt a házalók népes seregébe, de egy Váci úti ház kapujában a házalás tilalmát hirdető német nyelvű feliratba

[72] Szalai Anna, *Házalók, arendások, kocsmárosok, uzsorások. Zsidóábrázolás a reformkori prózában*, Osiris, Budapest, 2002. 148-186. Az idézet a 148. oldalon található.
[73] Lakner: Szalai 2002. 15.
[74] Richter, *Oesterreichische Daguerreotypen*, 1841. 16.
[75] Lakner: Szalai 2002. 223

ütközött, így volt ideje, hogy körülnézzen. A ház, „amelynek külsejéről az ember azt hinné, hogy lakosai fülig úsznak a tej- és vajban," nagy hatással volt szegény Mózesra.[76]

1800 óta megjelenő *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* hirdetéseiből is alkothatunk véleményt a Terézvárosi lakótér részleteiről. Az 1804. augusztus 26-i 69. számában az újság hirdette a *Königgasse* (vagy *König Gasse*, azaz Király utca) 509. szám alatti ház árverését, amelyet a kortársak Josef Blessisch-háznak hívtak. A házhoz a *2 Mohren* (Kétszerecsen) utcára nyíló kert is tartozott. A telek ezek szerint a *Königgasse* azon részét érintette, amelyet *Krailen Gasse*-nak neveztek az első – talán szláv származású - lakosai. A ház és a kert kikiáltási ára 17, 200 Ft volt. Az eredeti hirdetés így szól: „Lizitation eines Hauses samt Garten in Pest. Versteigerung in der Theresien-Vorstadt, Königsgasse Nro. 509 – Joseph Blessisches Haus – Garten gehört dazu und stößt bis auf die Fläche in der 2 Mohren (Krailen-Gasse)".[77]

1804. augusztus 30-án hirdették az un. *Hepplerische Häuser* licitálását. A 213. és 236. szám alatti házak a 3 Dob utcában álltak, és mindkét ház egy hölgy tulajdonában volt, akit *Frau Eigentümerin*-ként nevezett az újság: „die sog. Hepplerischen Häuser in der 3 Trommel-Gasse Nro. 236 – Zu den 4 Linden, samt Garten – 704 Klaster, unweit von dem goldenen Siebe, neben dem Wohnhause der Frau Eigentümerin – Nro. 213 samt Grund bis auf Pfeiffer-Gasse – 1479 Klaster."[78] A következő – novemberi számból – egy Dob utcai ház belső beosztását is kivehetjük: „3 Trommelgasse Haus Nro. 244 samt Garten. Der Grund 650 Q. Klaster. Im 1. Stock 3 Zimmer, 1 Küche, 1 Speis, Erdgeschoß 6 Zimmer, 3 Küchen, Weinkeller, Stalung auf 6 Pferde, eine Wagenschup [...][79]

A hirdetésekből következik, hogy nem minden terézvárosi ház volt földszintes. Az utóbbi hirdetés legalább egy felső emeletet sejttetett. Ezen kívül a házhoz tartozott egy szekérszín és egy borpince is. Az első emeleten 3 szoba, 1 konyha és egy élelmiszerkamra helyezkedett el. Ennek nagy szerepe lehetett abban az időben, amikor a hűtőszekrények vagy a hűtőládák még ismeretlenek, a családok pedig népesek voltak. A földszinten 6 szoba és 3 konyha volt. Úgy tűnik, hogy akkoriban a konyhának a mainál nagyobb jelentősége volt: átlagban minden második-harmadik szobára egy-egy konyha jutott.

A közlekedési eszközet akkoriban elsősorban lovak vontatták, ezért az eladásra kínált házak fel voltak szerelve istállóval. Esetünkben 6 ló elhelyezésére alkalmas istálló képezte a ház részét. Összehasonlításul az új lipótvárosi házeladás hirdetésének adatai: 13 szoba, 6

[76] Uo. 225
[77] Vereinigte 1804 (69) 901
[78] Vereinigte 1804 (70) 913
[79] Vereinigte 1804 (92) 1178.

konyha, 2 élelmiszerkamra, 6 ló elhelyezésére alkalmas istálló, 2 borpince – 15. 000 Ft-ért, amiből 4000 utólag fizethető.[80]

A lipótvárosi ház épülete valamivel nagyobb lehetett, mint a terézvárosié, de a szobák számához viszonyított konyhák aránya ugyanaz volt, mint az előző hirdetésnél. Feltételezhetjük, hogy a lipótvárosi ingatlanak drágábbak voltak.

Fentebb említett Dr. Schlesingernek köszönhetjük a pesti házak építőanyagának, valamint a lakáskörülmények kortársi leírását.[81] Németnyelvű leírása szerint a jobb házak többnyire a helyi mészkőből és égetett téglából épültek, de a Terézvárosban ez csak a Váci Országúti építményekre vonatkozott. A többi épület agyagból készült, és a tető még mindig szalma vagy nádfedésű volt, noha ezt egy rendeletben már régen megtiltották.

A Belvárosban az épületek többsége az 1840-es évek elején már kétemeletes volt, a bejárati ajtótól az épületek belsejébe márványból, vagy mészkőből készült széles lépcső vezetett fel. A lipótvárosi házak már-már luxuskivitelűek, a szobák nagyméretűek és az ablakok magasak voltak.

Ezzel szemben a terézvárosi szobák olyan alacsonyak és szűkek voltak, hogy a lakók se kiegyenesedni, se mozogni nem tudtak a szobában. A házak túlzsúfoltak voltak, a Retek és Könyök utca környékén egy-egy szobában 6-7 ember lakott együtt. Ennek következménye számtalan járvány és lázas megbetegedés volt. A házak kályhai fatüzelésűek voltak, de a fa árának emelkedése miatt mind többen áttértek a széntüzelésre. A konyhák irgalmatlanul füstöltek az ég felé.[82]

De ezekre a lakásokra is nagy volt a kereslet. Patachich József pesti leírásában felsorolt néhány háztulajdonost,[83] ám Dorffinger kalauza még részletesebb, mert nemcsak a telek-, de a háztulajdonosok névsorát is tartalmazza.[84] Többek között itt található Pfeifer József, illetve Pfeifer Gáspár neve is, akikről elnevezhették a Síp utcát. Unger Anton a 3 Dob utcában rendelkezett ingatlannal, de néhány telek a piaristáké, illetve a szervitáké volt. Az ismert nevek között megtalálható *Podmanitzky* báró, *Rotepiller* (Rotenbiller), *Walero* (akinek a Stadtwäldchen-ban, azaz a Városligetben is volt ingatlana). *Von Rombach* tulajdona volt az Eisenbad (a vasfürdő). *Ungeheuer* Nikolaus a Rettig utcában rendelkezett ingatlannal.[85]

---

[80] Vereinigte (86) 1105
[81] Schlesinger 1840. 6–7
[82] Uo. 8
[83] Patachich 1833. 19–24. A háztulajdonos között nála szerepel az akkoriban már kikeresztelkedett Moritz (Mór) Ullmann Leopoldstadt 201. szám alatt.
[84] Dorffinger 1827. 100–132
[85] Uo. 126. „Ungeheuer” jelentése „szörnyeteg”! Bizonyára egy félreértett, vagy hibásan írt név.

Maradtak még íratok –főleg nyugták– amelyek igazolják a zsidók bérleti viszonyát. Például a 119. számú, 1802. áprilisi iratban Margaretha Schreinen igazolta, hogy Jacob Loth és felesége 1789 óta 12 éven keresztül nála lakott, és ez idő alatt mindig becsületes volt. A 723. számú lapon Almássy gróf igazolta, hogy Jacob Loth zsidó 1801. augusztus 30-án azonnal kifizette az esedékes 1198 forintot. A 724. számú lapon a 2305 forintos lakbér kifizetését igazolta Keglevich gróf.[86]

Terézváros több telke Harasty (Haraszty) család tulajdonában volt. Haraszty Anton, majd Schmidt Andreas, mint Haraszty örököse szerepel a háztulajdonosi névjegyzékben, ahol Haraszty Theresia és más női háztulajdonos neve is olvasható volt.[87]

Theresia Harasztyról a zsidó letelepedési kérvényeknek köszönhetően több adat maradt az utókor számára. A 977. számú lapon Theresia 1816-ban Fleischer nevű izraelita személyét igazolja és ebben az iratban megadja leánykori nevét: Grosinger. Theresia Harasty nemcsak házait adta bérbe a zsidóknak, de alkalmazta is a zsidó munkaerőt, az említett Fleischer ugyanis 1790. és 1796. között, állítólag, nála szolgált.[88]

Ugyancsak a telek- és háztulajdonosok között szerepel Dorffinger névsorában a pesti jótékonysági Nőegylet *(Frauenverein)*, amelynek tulajdona volt az *Allianzgasse* (Szövetség utca) 87. számú ingatlan.[89]

1. 4. A pesti női társadalom néhány sajátosságának leírása

A századfordulón Pesten letelepült zsidó nők nemcsak a zsidó valllásetnikai csoport, de Pest város női rétegének részét is képezték. Annál is inkább, mert pesti életüket a keresztények közvetlen szomszédságában élték, nem pedig egy elkülönített zsidó gettóban. Hiszen –más társadalmi érintkezési formán kívül– közel 50 éven keresztül a keresztények házaiban béreltek lakást, üzlethelységeket, közösségi és imatermeket. A pesti női társadalom olyan sajátosságait írom le ebben a fejezetben, amelyek a pesti zsidó női kultúra kialakulására hatással voltak.

---

[86] Vegyes ügyek 1804–1841/724–725

[87] Dorffinger 1827. 131. (1263. sz. bejegyzés a Königgasse ingatlanáról. A névsorban még: Hegedűs Anna – 3Trommel Gasse, Liszo Julianna – Pfeifergasse ingatlan tulajdonosnői. Dorffinger: 109.)

[88] BFL: IV. 1202pp, 977. sz. oldal: Theresia Harasty, geb. Grosinger. - Ugyanebben a csomagban megtalálható Israel Wahrmann Rabbiner 1811. július 19-i igazolása, amit Elisabetha Löwin ügyében adott ki. Elisabeth Löwy a 4735. sz. ügyirat szerint „tolerierte Jüdin" (tűrt státuszú zsidó nő) volt Pesten, aki fia letelepedési ügyében fordult R. Wahrmannhoz.

[89] Dorfinger 1827. 102

Pest város női lakosságának vagyoni és társadalmi szempontból kiemelkedő rétege a 19. század elején közös társadalmi céljait egyesületi formában is megfogalmazta. Bár ez csak a vagyonos és rangosabb férfiak feleségeit és leányait érintette, mégis érdemes szót ejteni a pesti hölgyek egyesülési hagyományáról. Ugyanis 1866-ban meg fog alakulni az első pesti zsidó Nőegylet, amely már nemcsak egy zsidó közösség partikuláris érdekeit képviseli majd, hanem a közjó céljait is kitűzi maga elé, és elsősorban a pesti szegények és más rászorultak megsegítésével foglalkozik.[90]

Patachich József tanácsos úr Pest szabad királyi város leírásában beismerte, hogy a város férfi vezetői a 19. században már képtelenek voltak egyedül megbirkózni a növekvő szegénységgel és bűnözéssel.[91] Szükség volt olyan társadalmi kezdeményezésekre, mint amilyen a pesti hölgyek 1817-ben megalakult jótékonysági egylete volt.[92] Elmondható tehát, hogy nemcsak a pesti férfilakosság öntudatának növekedése, de a női emancipáció és a nők társadalmi integrációja is jellemezte a századfordulón rohamosan fejlődő Pestet.[93]

Vereinigte Ofner-Pester újság szívesen számolt be a császári és királyi család tagjainak különböző közszerepléseiről. Az egyik ilyen közszereplésről, pontosabban látogatásról, amelyet „ihre k. k. Hoheiten Erzherzog und Seine Gemahlin" a Pesti jótékony Nőegylet különböző intézményeinél tettek, bőbeszédűen beszámolt az újság 1832. június 17-i száma.[94]

Az újságból értesülünk, hogy Terézvárosban a Nőegyletnek (*Waldzeile,* azaz Erdősor utcában) egy „önkéntes" dologháza (Dolgozók, vagy Kereset háza) nyílt meg, ahol olyan férfiak és nők dolgoztak, akik vagy testi fogyatékkal éltek, vagy valamilyen más okok miatt nem kaphattak munkát. Többen gyapjúválogatással, illetve gyapjúfeldolgozással foglalkoztak itt. A Terézvárosban az újság szerint ez már a második ilyen ház volt. Vajon a zsidó szegények is kaphattak ott munkát? Az újságok erről külön nem írtak, de az 1827. évi zsidó adófizetői összeírásban volt bejegyzés (1827/29), ahol albérlőként a 32 éves nőtlen Ezekias Austerlitz *wollsortirer* (gyapjúválogató) szerepel. Talán ő is egy Egyleti dologházban dolgozhatott?

A *Felbergasse*-ban az 1830-s években a Szegények egyleti iskolája volt, amelyben 141 fiú és lány tanult, többek között az 1831. kolera járvány áldozatainak gyermekei. A lányok fonni, varni, kötni tanultak, a fiúk az asztalosi szakmát sajátíthatták el. A Terézvároson kívül is

[90] Hrotkó Larissza 2009. 154–156

[91] Patachich 1833. 52. - A pesti női és ezen belül zsidó női bűnözéssel, így például a prostitúció adataival, ebben a dolgozatban nem foglalkozom, ugyanis az első szabályok és rendeletek a „kéjelgésről, bordélyházakról és kéjhölgyekről" csak 1867-1885-ben láttak napvilágot.

[92] Patachich 1833. 52–61 (Der Frauen-Verein). Az egyesület magyar elnevezése 1818-ban a „Jóltevő Asszonyságok Egyesülete" volt a *Nemz. Gazd.* 1818 (1) p. 124–137 szerint.

[93] A pesti lakosság öntudatának kialakulásáról: Moess 1968. 66.

[94] Vereinigte 1832 (49) 819

voltak az *Egylet* ellátó egységei, amelyek azt a célt szolgálták, hogy senki se jusson koldusbotra.[95]

Terézvárosban az egyesület egy olyan gyógyintézetet is tartott fenn, amelyben szembetegeket gyógyították, és sikeres műtéteket is végeztek. Egyáltalán nem meglepő tehát, hogy az egyik terézvárosi zsidó család tagjai között szemészekre is bukkantam.[96]

A magánszférában a pesti nők helytálltak ugyan, de többnyire férfipótlásként. A pesti özvegynők nemcsak háztulajdonosként –mint az említett Theresia Haraszty, vagy Liszo Julianna, Gottlieb Theresia és Lukovits Elisabeth a Dorffinger névsorából– de más gazdasági területeken is folytatták a vállalkozói tevékenységet. Így például egy bizonyos Barbara Protafchevitz, *bürgerl. Totaher Weinhändlerin* (tatai polgári borkereskedőnő) a már idézett *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 1804. január 8-i számában hirdette borait. Dolgozatom V. részében a szakma zsidó női tükrét is láthatjuk.

A már említett németajkú átutazó 1841. évi jegyzete foglalkozott a pesti nők sajátos megjelenésével is. A szerző szerint a pesti nők sokkal magabiztosabbak és jóval emancipáltabbak voltak a férfiak társaságában, mint más városok leánykái, akik sohasem távolodtak el rájuk vigyázó anyjuktól: „Die erwachsenen Töchter in Pesth behaupten einen gewissen Grad Selbständigkeit und haben sich, z. B. den Männern gegenüber mehr emanzipiert, wie dies in anderen Städten der Fall ist, wo das Töchterchen vom Mütterchen sich nie entfernen darf, um mit diesem oder jenem jungen Herrn allein zu sprechen.“[97]

A leírásban említett női emancipáció a század elején bizonyára csak a tehetősebb zsidó női réteget érte el. Pesten a 19. század elején ugyan nem voltak olyan szalonok, mint Berlinben, vagy Bécsben, de a pesti zsidó nők egyrészt rokoni kapcsolataiknak, másrészt a németnyelvű divatsajtónak köszönhetően tájékozottak voltak.[98] Elég hamar kezdődhetett a magyar nyelvoktatás is, noha nem olyan gyors ütemben, ahogy ezt a magyarosodás hívei kívánták. Ezt abból látjuk például, hogy 1841-ben Ballagi (Bloch) Móric felhívást intézett a *magyar-zsidó tanítók* központi képesítéséről.[99] Az előző rész utolsó soraiból is arra következtethetünk, hogy a magyar nyelvtanulásra a zsidó művelt körökben volt kereslet.[100] De az 1830-s években

---

[95] Uo. 820: „hogy koldusként ne legyenek a város terhére.”

[96] L. az 1827. évi adóösszeírásban: Ábrahám Kopel (1827/849) családjának egyik tagja.

[97] G. S. B. *„Eine Pesther Gesellschaft bei Bürgerlichen”* In: Österreichische Daguerreotypen. Bilder aus dem Leben und Treiben der österreichischen Hauptstädte, 1. Heft, Verlag Philipp Reclam jun., Leipzig, 1841. 4–5.

[98] Szoros rokoni kapcsolatok fűzték Bécshez Bauer és Ullmann családokat. Bauer Móric felesége Bécsből származott. Kadisch nagykereskedő (és más közösségi tag – l. 1827. évi adóösszeírásban) is Bécsből érkezett. Több zsidó nő Pozsonyból származott, ahol az európai divat és új szokások (mint például a szabadtéri séta) ugyancsak már elterjedtek a zsidó nők körébe. Vö. a 110. sz. lábjegyzetnél is.

[99] Balogh–Gergely 1993. 53

[100] Vö. az óbudai izraelita iskoláról szóló fenti jelentést dolgozatom III. része végén.

a magyar nyelv még távol sem honosodott meg a pesti női körökben. Patachich József is megjegyezte, hogy a magyar nyelvnek a nép szélesebb rétegekben való elterjedését akadályozza, hogy a kereskedők és az iparosok nagyobbrészt németekből tevődnek össze, de az egyre szaporodó pesti zsidók is ezt a nyelvet beszélik. A hölgyek sem járulnak hozzá a magyar nyelv elsajátításához, hiszen a németek azok, akik a divatárut Magyarországra hozzák.[101]

1. 5. A pesti nők külseje, öltözködése, életformája

Jankovich Anton (Antal) pesti leírásából a pesti nők külső megjelenéséről is értesülhetünk. A nőkről Jankovich ugyanolyan leereszkedően és kioktatóan nyilatkozott, mint a pesti zsidókról. Elképzelhető, hogy ebben nem is személyes nőgyűlölete, hanem a 19. századra rögzült társadalmi szokás mutatkozott meg.

Jankovichnak úgy tűnt, hogy Pesten több lány született, mint a fiú. Véleményét arra alapozta, hogy sok családnál volt házasságra érett lány. „Die reichen Mädchen heirateten nicht nur leichter, sondern auch früher, doch tritt der grösste Theil der hiesigen Schönen sehr selten vor dem zwanzigsten Jahre in den Ehestand.[102]

„Asszonyaink," – folytatta Jankovich „általában szeretik a tisztaságot és a rendes otthont." A felső rétegek hölgyeihez képest az alsó osztályok női képviselői erősek, és a testük jó felépítésű.[103] A felsőbb társadalmi osztályú hölgyek sajnos átvették a sminkelés divatját, ami a szolid hölgyeknek egyrészt nem szükséges, másrészt károsítja egészségüket.[104] Ami az öltözködést illeti, az akkori pesti nők nem különböztek a párizsi, vagy a bécsi hölgyektől, és ez a ruhaanyag spórolásában is megmutatkozott.[105] Jankovich úgy vélte, hogy a nők túl sokat mutattak magukból. Szerinte a férfiak hamar megunják a meztelen testrészek látványát, már nem izgatja őket „was man unverhüllt zu sehen gewöhnt ist, wie uns der treffliche Wieland (*Beiträge zur geheimen Geschichte des menschlichen Herzens*) so schön erwiesen hat. Halbverhüllte Schönheiten reizen die Neugierde ungleich mehr."[106]

A nadrág viselését Jankovich egészségi okokból lelkesen üdvözölte, de kritizálta a felső társadalmi osztálybeli hölgyek ülő életmódját. Jankovich több mozgást javasolt, bár belátta,

---

[101] Patachich 1833. 2: „[…] die Deutschen, die die Modewaren in unser Land einführen."
[102] Jankovich 1838. 101
[103] Uo. 123–124
[104] Uo. 124: „Solide und ein ordentliches Leben führende Frauen und Mädchen haben die Schminke nicht nötig."
[105] Uo. 155
[106] Uo. 156

hogy a lányoknak kevesebb sportolási lehetőségük van, mint a fiúknak, akik már úszhattak is az újonnan felépült úszócsarnokokban.[107]A társadalmi szokások között Jankovich említette még a társas táncot, ugyanis a városban éppen a keringő tarolt. Az egyre terjedő kártyajátékot valamint a dohányzást káros szenvedélynek tartotta.[108]

A korábban már idézett *Wohlfeilster und Zuverlässigster Fremdenführer durch Pesth und Ofen und ihre Umgebung*, amely nagymértékben felhasználta Dorffinger és Patachich bőséges információját, úgyszintén említette a hölgyek öltözékét, amely a külföld eleganciájához igazodik: „Die Toilette der Damen richtet sich ganz nach den elegantesten neuen Moden des Auslandes […]”[109]

(17. kép: Johanna Bischitz)

A Magyar-Zsidó Oklevéltár X. kötetének pozsonyi anyagában az 1766. évi iratok között megtalálható egy 675. számú feljegyzés. Ez a feljegyzés a pozsonyi zsidó nőkről szól, akik minden látszat szerint követték a pazarló és káros divatot. A körlevél figyelmeztette a zsidó nőket, hogy ne járjanak gazdag, arany és ezüsthímzéssel, lengyel szőrmével díszített, hosszú ujjú ruhákban. Az ellenkezőket a nyilvánosság előtt meg kell inteni, és ki kell vezetni a zsinagógából: „(Sorglose Weiber!) Was euren grossen pracht betreft, sol kinftig abgestelt sein… hauben mit krepn oder puschen, neue mode polische pelzen mit lange erbel, dergleichen andre neie mode in spezi’ granirtre’ (Kleider) auch keine reiche, die in Gold und Silber eingefasst oder vortere samuti pelzin (sogar Sabbath oder Feiertag überhaupt) nit zu tragen.” „Wiedrigen fals sol diese (wiederspenstige Frau in der Synagoge öffentlich) vor allen aus gerufnt werden und (durch Tempeldiener) ab zu schafn.”[110]

Ez a feljegyzés ugyan a pozsonyi zsidó nőkre vonatkozott, de éppen a pozsonyiak közül telepedtek át sokan Pestre, és a ruházkodási szokásokat biztosan magukkal hozták.

A zsidó nők külsejét és viselkedését némely keresztény szerző is leírta, noha ez nem mindig felelt meg a valóságnak. *Lea* című rövid elbeszélését Beöthy Zsigmond biztosan nem a zsidó olvasói számára írta meg (1839), hanem mert a zsidó nő számos korabeli irodalmi alkotás egzotikus szereplőjeként izgalmasabbá tette az olyan esemény leírását is, mint amilyen az 1838-as pesti árvíz volt.[111] Beöthy *Leája* inkább egy keresztény hágiográfiára emlékeztetett, mintsem valódi zsidó nőre, de mivel a szerző a zsidó telepesek második nemzedékének kortársa, a kor irodalmi ízlését hűségesen adja vissza. Az utcákra zúduló víz

[107] Uo. 160
[108] Uo. 167
[109] Wohlfeilster 1844. 39
[110] MZSO X. 1967. 571–572
[111] Szalai 2002. 135–142

könyörtelen erején kívül Beöthy a zsidó nő portréján keresztül megrajzolhatta a korabeli férfiak nőideálját: egy érző, erotikus hatású, de ugyanakkor áldozatképes és nemes szívű tragikus szépséget.

Az alábbiakban idézett két újsághirdetés ugyan nem közvetlenül a zsidó terézvárosi rétegekből származott. De ezeken keresztül is alkothatunk véleményt arról, mik voltak a nemekkel szembeni pesti társadalmi elvárások a századfordulón, amelyek a polgárosodásra vágyó zsidóságot nem hagyták érintetlenül. Az első hirdetést egy fiatal leány tette közzé, amelyben szobalányi vagy nevelőnői állást keresett valamely úri családnál. Hirdetésének első soraiban az állást kereső leány a korát és a testi épségét, sőt kellemes külsejét, majd közvetlenül utána az erkölcsi és magatartási makulátlanságát bizonygatta.[112]

Ugyanabban az újságban egy férfi a gazdálkodással vagy közgazdasággal összefüggő tanácsadói állást keresett. A férfi csak a képesítését ecsetelte, aminek során kiderült, hogy szakmai ismereteken kívül több nyelven is (például magyarul, csehül és illirül) beszélt. A férfi egyébként a 3 Korona utcában – *im Bruggerischen Hause* – lakott és referenciaszemélynek a háztulajdonosát nevezte meg. Feltűnik, hogy a nőktől társadalmilag is elsősorban a kellemes külsőt várták el, de erkölcsileg nagyobb fokú romlási hajlamot is a nőnél tételeztek fel.

2. Pest zsidó női és férfi telepesei

2. 1. A zsidó telepesek önmeghatározásának pesti sajátosságai

Boskovitzék családi történetében[113] láthattuk, hogy az óbudai zsidók komolyan vették a közösségben *(Gemeinde)* viselt tisztségeket. Külső érintkezésekben, amelyek nyomát a helyi hatósággal folytatott egyéni levelezésben követtem, úgy azonosították magukat, mint a helyi *Schutz- und Handelsjude, (Handels-und Schutzjud).* Így írta alá Jakab Abraham óbudai zsidó az 1786. január 25-i letelepedési kérvényét *(Gesuch-t)*:[114] *Schutz- und Handelsjud von Altofen*. Az aláírás háttérében olyan helyi közösség sejthető, amely több hasonló védett kereskedő zsidóból állt. Ezzel szemben Sámuel (Samuel) Gözel bécsi zsidó nagykereskedő egyik ajánlólevélben úgy nevezi magát, mint a *Großhändler* és *Faktor der Wiener Juden,* ami részben képviseleti, ám mégis individuális fellépésre utal.[115]

[112] Vereinigte 1811 (68) 737
[113] Jelen dolgozat II. része: 4. fejezet „Boskovitz" alatt
[114] BFL: Vegyes ügyek, 532-550. sz. lap
[115] Uo. 591

Meg kell jegyeznem, hogy a berlini zsidók a 18. század végére ugyancsak közösségnek nevezték magukat. *Gemeinde* szót olvashatjuk az 1793/94-ben kiadott *Norm fir di zemtliche mitglidr des administratziohns-korps der jidisen gemeinde in Berlin,*[116] és *Gemeinde* (közösség) szó dominál a Budapesti Fővárosi Levéltárban őrzött zsidó levelezés 655. számú lapján is, amely az óbudai zsidók ajánlólevelét tartalmazza.[117] Ugyanott látható az olyan elnevezés is, amely mintegy kiemeli, sőt szembeállítja az egyént a nem-zsidó hatósággal, mintegy kiengedve az eddigi közös védettségből: „ein incorporierter Schutzjud der hiesigen Herrschaft und contribuirendes Individuum" (az itteni uraság védelme alá felvett zsidó és adófizető személy). Ez a megnevezés Pesten már nem fordulhatott elő. Pesten ugyanis a zsidók csak saját (majdani) közösségük védelmére számíthattak, mivel ott nem volt uraság, amely egy személyes külső partnerként lépett volna fel a zsidókkal való kommunikációban. Pesten a zsidók a várossal álltak partneri kapcsolatban még akkor is, ha a partnereket személy szerint nevezhették meg, mint például Agent J. Schickmayer az 1786. február 10-i beadvány hivatali feldolgozóját, vagy Josephus Domokos Senator-t az 1804. évi levelezés hatósági főszereplőjét.[118]

Az óbudai zsidók *Juden von Alt-Ofen,* azaz óbudai zsidóknak nevezték magukat, és ez a forma jellemezte a magyarországi zsidók belső érintkezéseit. Még 1841-ben is hasonlóan írták alá az igazolásukat a pápai zsidók (BFL 1899–1900. sz. lapon). Móric Bauer, az első pesti zsidó közösség egyik legkiemelkedőbb vezető személyét igazoló levelet a debreceni zsidók *debreceni zsidóságként* írták alá (BFL 906. számú lap).[119] Minden esetben a zsidóság fogalma volt a közös jellemző, amelyet a zsidók az aktuális lakóhely szerint részleteztek.

Baruch Abelsberger egykor óbudai, majd pesti zsidó az 1801. évi kérvényében így mutatkozott be: „[…] bisher von Altofener Judengemeinde, […] Arendator der Garküche" (eddig az óbudai zsidó közösségtől [...] a főzőkonyha bérlője).[120] Ez a bemutatkozás egy átmenetet jelentett az óbudai zsidó közösségből az egyéni pesti boldogulásba.

A pesti érdekeltségekkel rendelkező óbudaiak (de más származású zsidó telepesek is) az ottani tartózkodásukat eleinte kizárólag gazdasági tevékenységnek tartották. Ezért nem minden pesti zsidó tekintette szíve ügyének a közösségi tisztséget. Joachim Kádis (Kadisch) például hét évi tisztségviselés után határozottan elutasította az új jelölést.[121] Az első levelek

---

[116] Jiddische Drucke: Berlin 5554. („*A berlini zsidó közösség adminisztratív testületének minden tagjára vonatkozó szabályzat*" című irat).
[117] BFL: IV. 1202 pp. Vegyes ügyek 1786–1817/ 655. sz. oldal
[118] BFL: IV. 1202 pp. Vegyes ügyek 1786–1817
[119] Uo. Latin nyelvű irat az 1817-ből.
[120] BFL: IV. 1202.pp Vegyes ügyek/631. számú oldalon
[121] BFL: IV. 1202. c. Int. a. m. 4647–4957/I. 693. sz. oldalon

aláírói *jüdische Garen/Garnküchler,* vagy *Garenküchler Arendator* (a zsidó főzőkonyhások, vagy: bérlők) voltak saját bevallásuk szerint.[122] BFL 327-330. sz. oldalakon jelenik meg a tolerált zsidók elnevezése: „Camera Regia Hungarica ad Inflantiam gremiatum Tolleratorum Judeorum […],” illetve „Judae Gestim domiciliati tollerati*”* (1798. évi 348. sz. iratban).[123]

1805-ben egy újabb, Pesten eddig még nem tapasztalt elnevezés bukkant fel: Judaica Communitas, az 564-66. és 593. sz. lapon. Ám közben az 570. sz. lapon: *das comunierende jüdische Publikum* (azaz: a közösségbe tömörült zsidó közönség).[124] Ez a szófordulat ugyancsak a zsidók közösségét jelölte, de elsősorban a közös populációra utalt.

A *tolerált zsidók grémiuma* továbbra is létezett. Annak ellenére, hogy az új telepesek sokasága és a tolerált zsidók együtt alkották a pesti zsidóságot *(Judenschaft)*, a grémiumnak volt saját arculata, amelyet a pontosan felsorolt nevek formáltak. 1811-ben a tolerált zsidók alkották a vezető választmányt *(Ausschußmänner)*, akik között aláíróként név szerint szerepelt Marcus Sachsel (Saxel, Saxl, Sax), Abraham Kopel, Adam Mautner, Isac Schlesinger, J. Schwarzenberg és mások.

Az 1840-s években még találkozunk a *tolerierte Juden* aláírással, de a kívülállók már előrevetítik a társadalmi változásokat, és ezt a pesti zsidók újabb elnevezésében fejezik ki. Az 1305. számú lapon[125] Rottenbiller Leopold alpolgármester úr a pesti zsidókat *izraelita községnek* nevezte, ami abban az időben még nem felelt meg a valóságnak, és minden bizonnyal a keresztény vallási formációk elnevezését utánozta.

Ha a külső levelezésben a zsidók egymásra hivatkoztak, akkor *Jude*, vagy *hiesige (hisige) Jude* kifejezést használtak, mint például a 693. sz. lapon. A 739–740. sz. lapon az aláírók még *hiesig (hisig) tolerirte* zsidóknak, de a 1401–1404-es jelű lapokon – a *Reglament* részleteiben – pesti izraelitáknak *(Pester Israeliten)* nevezik magukat.[126] 1816 és 1840-es évek közötti út hosszú volt, a pesti zsidók önmeghatározásában is nagy változás történt.

Groszmann azzal a kijelentéssel, hogy a türelmi adó 1843. évi eltörlésével a pesti zsidóságból a zsidó község lett,[127] kissé megelőzte az eseményeket. Az 1840-s években, különösen pedig az 1847. évi iratokban mind gyakrabban alkalmazzák az *izraelita* kifejezést az egykori *zsidó* helyett. Ez a változás szemlátomást összefüggött a magyar nyelv előretörésével. A zsidó szó elég gyorsan elveszítette a magyar társadalmi legitimációt, helyette a hivatalos iratokban németül *Israelit,* magyarul pedig *izraelita* szót írtak.

---

[122] Uo. például: 6, 7, 292, 309. sz. oldalon
[123] Uo. Int. a. m. (I. doboz)
[124] Uo.
[125] BFL: Intimata a. m. /II. 1808–1850
[126] Uo.

Bizonyítékul szolgálhat az 1841. évi pesti adólajstrom nyelvezete.[128] Az adókönyv végén egy külön felsorolás a zsidók adózását tartja nyilván németül *(Israeliten)* és magyarul *(izraeliták)*.[129] A zsidó közösséget is *Israelit. Gemeinde*-ként vették fel a nyilvántartásba.

A német nyelv nem tesz különbséget a *község* és a *közösség* között, németül a zsidók a korábbi években is *Gemeinde* szót használtak a külső kommunikációban. A pesti belső zsidó társadalom azonban a letelepedés kezdetétől világosan polarizálódott a telepesek származási helye és az ott kialakult vallási szokások, valamint a vagyoni helyzettel összefüggő pesti lakhely szerint. Hiszen külön mikroközösségeket alkottak a *polische Schul* (másként: *polnische Synagoge*), az *alte Synagog*, a *Kultus-Tempel* körül csoportosult zsidók vagy a *türkische Juden*.[130] Az egyes csoportok közötti idegenkedést, sőt ellenségeskedést jól mutatja Joel Berkovits paszományos, a zsidó konyha egyik első bérlőjének története, akit a többi pesti telepes különböző okokból nem akart befogadni.[131] Az ügy még jobban elmérgesedett, amikor Berkovits megkövetelte, hogy az imaház vallási tárgyait részére, mint a zsidó konyha főbérlőjének, haladéktalanul szolgálják ki. Ez ellen Baruch Abeles, Moyses Liebner és Marcus Saxel hevesen tiltakozott. Az orvoslást a városi hatóságnál az 499. ikt. számú, 1790. február 8-i levél[132] útján keresték, amelyben kifejtették, hogy a zsidó konyha pesti bérlése már szinte ősidők óta fennáll, amíg az imaház csak 1787 óta működik. Az imaházat az alulírottak hozták létre, de nem konyhabérlőként, hanem mint olyan emberek, akik a bérlemény miatt állandóan Pesten laknak, és eddig kénytelen voltak családokkal együtt Óbudára utazni, hogy részt vegyenek az előírt istentiszteleteken.

(18. kép: Berkovits részére kiadott igazolás Dr. Rumbach aláírásával)

A viták később sem voltak ritkábbak a közösségen belül. Egy ilyen esetről szól az 1832. február 7-i jegyzőkönyvi feljegyzés 6. pontja, amelyben Jacob Neumann kért elégtételt M. L. Büchlertől, aki őt a zsinagógában nyilvánosan megsértette. Az elöljáróság úgy döntött, hogy

---

[127] Groszmann 1934–1935. 201

[128] Fővárosi Szabó Könyvtár 1841/2. pesti adólajstrom

[129] 1841/2 évi pesti adólajstrom, Isr. Gemeinde: Teresia város 1484. számú telke, 824. és 857. sorszám alatt

[130] L. a pesti közösségi jegyzőkönyvben (pl. jegyzőkönyv: 49, 55, 71, 76) és Fried Jakob letelepedési ügyében: 1855. számú lapon (1847. márciusában) Fried előadja, hogy 70 éves, de ellátja magát, mert előimádkozó a török izraelita imaházban. Az igazsághoz tartozik azonban, hogy az *alte Synagog* és a *Kultus-Tempel* híveinek névsora több azonos nevet tartalmaz, hiszen néhány zsidó (például Gabriel Ullmann) egy ideig még mindkét imaházat támogatta (jegyzőkönyv: 76). Későbbiekben ez a helyzet megváltozott, erről számolt be Dr. Groszmann Zsigmond „*A pesti kultusztemplom*" tanulmányában.
L. Groszmann 1920. 90–91.

[131] Hrotkó Larissza 2007. 40–43. Az 1789. február 4-i beadványban (6. sz. Intimata/I-lap) még a pofonokat is említették („ein baar Ohrfeigen"), amit Joel Berkovits Moyses Liebnerrel a leopold-i piacon (*Leopold Markt*) váltott.

[132] BFL: Intimata a. m. /I.

mindkét félnek Breisach Izsák előtt kell megjelenni, aki belátása szerint megkísérli a békeltetést (jegyzőkönyv: 118).

A pesti zsidóság társadalmi magatartása ugyanakkor már megfelelt a felvilágosult közösségekkel szembeni humanista követelményeknek, amelyek közé a kölcsönös segítségnyújtás is tartozott. 1830-ban a lackenbach-i zsidó közösség *(Israelit-Gemeinde)* kérte a pesti zsidók segítségét, mivel az ottani közösséget először a tűzvész, majd az árvíz súlyosan megkárosította. A pesti zsidók válaszoltak, hogy noha a pesti közösségben sok a rászoruló, akik között többen nem is helyi, hanem idegen zsidók, és a közösségi kasszát ez a helyzet jelentősen megterheli, mégis –tekintettel a szomorú helyzetre– a kérvényezőnek 30 forintot utalnak át az adományokból (jegyzőkönyv: 51).

A pesti zsidó nők közül ki-ki a maga családjához tartozott, és ez határozta meg a közösségi hovatartozásukat is. Ugyanis a házasságokat – amint a pesti jegyzőkönyvből is látjuk – a családfők intézték el, így a nők önmeghatározására a társadalom nem volt tekintettel.

2. 2. A pesti telepes zsidó nők kora és származási helye

Azok a zsidó nők, akik 1780 és 1803 között telepedtek le Pesten, általában nagyon fiatalok – 13-20 évesek – voltak. A társadalmi magatartási szokásaik már Pesten alakultak ki, noha a családból hozott minta és a közösségi elvárások nyilván befolyásolták az egyéni szokásokat.

A 30 év feletti nők ritkábban jöttek az első telepesekkel, és egészen ritkán fordultak elő a 40 év felettiek. Regina Wahrmann (1827/236), az első hivatalos pesti rabbi özvegye 33 évesen jött fel Keresztúrról Pestre 1799-ben. Ugyanabban az évben költözött fel Lackenbachról 36 éves Franciska Lackenbach, aki 1827-ben a *Schwarz Adler* utcai pékségéből tartotta fenn magát és 8 éves Barbara unokáját. Franciska akkor már elözvegyült, a toleranciát az elhunyt férje még 1806-ban szerezte (1827/131).

Magdaléna Weiss Hollitsból 43 évesen telepedett le Pesten (1827/114). Magdaléna lányával és annak családjával élt együtt. 1827-ben 70 éves volt, veje zsibárusként dolgozott, de az anyósát eltartotta, holott a családban 5 gyermek volt: a legidősebb 20, a legfiatalabb 7 éves.

Szári (סארי) Bing viszont 16 évesen jött fel Dabasról Pestre. Ugyanabban az évben Frankfurtból letelepedési szándékkal érkezett 33 éves Dávid Bing. Bing tanár volt, mégis

kommoránsi státuszt kapott a helytartóságtól 1824-ben. A fiatalok Pesten ismerkedtek meg, vagy még valószínűbb, hogy *sadchenolás* (a zsidó csoporton belüli házasságközvetítés) útján kötötték a házasságot. A legidősebb gyermekük 1827-ben 23 éves, a legkisebbik – hatodik – gyermek 8 éves volt (1827/69).

Szaraj Elias 19 évesen Vácról jött fel Pestre 1802-ben. Pipakereskedéssel foglalkozó férje Benjamin egyidős volt vele. Benjamin pesti születésű volt, ugyanis Gabriel Elias belgrádi származású apja 1827-ben már 53 éve, vagyis 1774 óta élt Pesten. Ez a család is eltartotta az idős családtagot függetlenül attól, hogy 4 gyermek volt a háznál (1827/111).

A későbbi telepesek között voltak olyan idős nők, akik egyedül jöhettek Pestre, feltehetően a megélhetés miatt. Például Éva (*Ewa*) a koldusnő, aki 55 évesen 1827-ben már fél éve élt a városban (1827/563*). Teresie* Berliner esete is szokatlan volt, mert idős kora ellenére egyedül élt Pesten (1827/458). Teresie 60 éves volt 1827-ben, az összeírási bejegyzés szerint 52 évesen jött fel Vázsonyról.

43 évesen települt le Pesten fogyatékkal élő férjével együtt Rosalie Dressler (1827/460), de Lemberger Anna (1827/492) is már 43 éves volt letelepedéskor. Valamivel idősebb (45 éves, 1827/470) volt Rachel Feit, Mari Herschl (47 éves, 1827/573) és Magdalene Glaser (47 éves, 1827/504). Sőt Elisabeth Zwillinger már 48 évesen telepedett le férjével Pesten (1827/479). Persze, Elisabeth talán korábban is járt már Pesten, csak a férjét kitoloncolták.

A nők származási helye különböző volt: Bécs ugyanúgy előfordult, mint Prága vagy Malacka. Az utóbbi komoly zsidó település volt egyébként a Pozsony megyében. J. C. Thiel „Das Königreich Ungern" könyve első kötetében írta, hogy Malackán és Stomfán (Stampfen, vagy Staumpen) több száz zsidó lakós élt. Stomfán 643 zsidó volt, és egy zsinagóga is állt.[133]

Több zsidó nő jött Óbudáról vagy Cseh- és Morvaországból. Nagyobb csoportot alkottak a balassagyarmati, a hollitsi és a nikolsburgi születésű zsidó nők is. De elég sokan már pesti születésűnek jegyeztették be magukat az 1827 évi adóösszeírásban. Ezekből a bejegyzésekből kiderült, hogy legtöbben 1786 (például Anna Weiss: 1827/79) és 1804 között születettek, vagyis az első települési hullámmal sok fiatal, szülőképes zsidó nő települt le Pesten.

[133] J. C. Thiel, *Das Königreich Ungarn* Bd. 1, Kaschau, 1833 (I). 18, 26. - Érdekességként megemlítendő, hogy Vácott ezzel szemben akkoriban csak 9 zsidó élt, Zsidó nevű pilisi településen pedig 1830 körül zsidók már nem laktak. Vö. 246–275.

2. 3. A házasságkötés feltételei, a háztartás felszerelési tárgyai a hozomány leírása alapján

A pesti zsidó közösségi jegyzőkönyv minden oldalán olvashatók a házassági bizonyítványok (*Copulations-Attest, Copulations-Erlaubnis*) kiadására vonatkozó kérések. A házasulási kedv tehát az átlag zsidó lakosság szegénysége ellenére nagy volt. De a nőknek nem volt sok beleszólásuk. A házassági kérvényeket általában a vőlegények nyújtották be az előljáróságnak. Így a jegyzőkönyv 23. oldalán: *Nathan Knöpfler bittet um Copulations-Erlaubnis mit Leny Morgenstern.* (Nátán Knöpfler kér engedélyt Leny Morgenstern-el való házasságkötésre). A válasz: *Bewilligt* (jóváhagyva). Ugyanezen az oldalon Aron Löwy kért engedélyt arra, hogy feleségül vegye Rosalie Goldbergert, Herman Lesner házasságot akart kötni Johanne Blau-val, Selig Pibeschitz Matilde Falk-al, Hermann Brukner Rosalie Landauerrel, Leopold Beer Theres Auerbach-al. Minden egyes esetben a házassághoz az elöljáróság hozzájárult.

A szokásos rövid kérés mellett olykor hosszabb, ünnepélyes szöveg is olvasható, mint amilyen például az 1829. július 15-i bejegyzés: „Josef Stein aus Maar bittet um Copulations-Erlaubnis mit Demoisell Regine Tochter des hiesig comorationsbefugten Salomon Bernstein."[134]

A Budapesti Zsidó Levéltárban őrzött néhány házassági szerződés *(Ehepact, Ehekontrakt)*[135] alapján fogalmat alkothatunk a pesti zsidó nők életének egyik legfontosabb eseményéről – a házasságkötésről.

Az egyik szerződés főszereplője egyrészt Magdalena Waitzen (Váci Magdolna), Ábrahám Waitzen leánya, és másrészt Josef Hirsch, Hila Schacherl fia volt. Az eredeti okmány valószínűleg még 1824 májusában készült, majd 1835. október 28-án az okmányt az eredeti héber nyelvről német nyelvre fordították le. A fordítás hitelesítésének tanúi jó ismerőseink voltak, akikről dolgozatom következő részében találunk említést (*A vendéglátó és az élelmiszeripar*, vagy *Az alkalmazottak és értelmiségiek feleségei* alcímek alatt). Jacob Singer és Michael Pariser tanúk a közösség alkalmazásában álltak: az egyik kántor, a másik sámesz és sachter volt. Nátán Braun, a pesti zsidó közösség közjegyzője az eredeti szöveget „deutlich und treu" (egyértelműen és hűségesen) fordította le, amit aláírásával igazolt.

A vőlegény egy aranygyűrűvel a hupa alatt jegyezte el mennyasszonyát, Mózes és Izrael törvényét megtartva. Az eljegyzés azonos (hagyományos) képletével, amely a gyűrűt és a

[134] (Ford.: Móri születésű Josef Stein engedélyt kér Salamon Bernstein helyi kommoráns Regina nevű leányával kötendő házasságra.)
[135] Zsidó Levéltár: PIH II-B-2-a

hupát, mint a házasságkötés nélkülözhetetlen kellékeit nevezi, találkozunk *Rabbi Isak (Izsák)* 1826. évi házassági szerződésben is.[136]

Josef Hirsch hozománya 3000 korona és 3 ezer bécsi aranypénz volt. Ezen kívül a hozományához tartozott a sábáti, az ünnepnapi és a hétköznapi ruha. Egy 2250 korona összegű betétlevél *(Vermehrungsbrief)* egészítette ki a vagyon vőlegényi részét.

Ábrahám Waitzen menyasszonyi hozományként 1500 koronát és megfelelő ruházatot adott, valamint egy garancia-levelet adott ki, hogy az örökségből a lányának még feleannyit fizet, mint az elsőszülött fiának.

A váló záradék kimondta, hogy Josef Hirsch –amennyiben a feleség elviselhetetlen magatartása miatt hagyná el– tartozik az asszonytartás megfizetésével, amelynek mértékét a partnerek által közösen kiválasztott bíróság állapítja meg. A feleség minden ruháját és ékszerét ebben az esetben visszakapja. Az ítéletet 14 napon belül kell meghozni.

A halálozási záradék szerint a feleségnek csak az általa bevitt hozománya járna abban az esetben, ha a férj házasságuk első évében halna meg. Ha a férj házasságuk második évében halna meg, akkor nemcsak saját hozomány, de a férj hozományának fele is jár a feleségnek.

Az 1845. évi szerződés partnerei Rosa Kraus és Wolf (Farkas) Synaberger voltak. Rosa Kraus Heinrich Kraus testvére volt. Ezt talán azért írták be a szerződésbe, mert Rosa édesapja már nem élt. Ez a szerződés is mutatja, hogy noha a zsidó szokások szerint a mennyasszony beleegyezése szükséges a házasság megkötéséhez, valójában a férfiak adták ki a házasság kötelékébe lépő mennyasszonyt. Az 1845. évi szerződés ellenjegyzője Marcus (Márk) Kunstädter közjegyző volt (l. az V. rész 1. fejezetének *Az alkalmazottak és az értelmiségiek feleségei* alcíme alatt. Megjegyzem, hogy Márk Kunstädter az óbudai Rosalie Maschitz férje volt).

Rosa Kraus hozománya 5000 koronából, a ruhából és az ágyneműből állt, ezen belül:1 tucat ing, 1 tucat harisnya (párosan), 12 különböző női ruha, 4 éjjeli „korzett”, 3 nagy törlőruha, 4 kicsi törlőruha, 1 (tucat) len ruha, ½ tucat szalvetta, 1 tucat asztalterítő, 2 teljes ágynemű-garnitúra tollpaplannal és huzattal, 1aranylánc, 12 ezüstgyűrű, 60 ezüstedény.

4 éjjeli korzett *(Nachtkorsett)* említése egy kis fejtörést okozott. Ugyanis a „Korsett” (másként: Mieder) fűzőt jelent, amelyet – legalább is ma - nem szoktunk éjszakára felvenni. Persze, a korzett arra is jó, hogy a sérült, de leginkább a törött testrészek tartását biztosítsuk. Megnyugtató magyarázatot erre a négy fűzőre valójában jelenleg nem lehet adni.

[136] Uo. - Ezen kívül: Hrotkó Larissza 2008, 17-19

A szerződés 1846. évi toldalékában feljegyezték, hogy a jegyajándék – *Morgengabe*[137] – is járt hozzá. Válás esetén a férjnek havi 20 guldent kellett fizetnie.

Rabi Izsák fiatal felesége hozományában[138] ugyancsak a sábáti, az ünnepi és a köznapi ruha szerepel, de ezen kívül – noha esküvőről volt szó – a halotti ruháról is gondoskodtak már. Tetszetős ágykabátot és takarítóeszközöket is vitt magával a házasságba a fiatalasszony. A fenti specifikáción túl Rosa hozományához még egy nagytükör és 12 keretezett kép tartozott. A háztartási felszerelés igényes lehetett, mert egy 4 mázsa mérőképességű mérleg is tartozott hozzá. 4 rendes imakönyv (ezen belül: egy *Machzor* és egy *Korbán-Mincha*) és a nőknek ajánlott *Lev tov* című olvasókönyv is szerepel a felsorolásban. Ezek a részletek a rabbi leendő felesége műveltségéről és polgári ízléséről tanúskodtak.

A rebecen ketubáját is a váló, illetve halálozási záradék egészítette ki. A házasságot 1807-ben Milititsben kötötték, de Rosa asszony pesti származású volt (Ary, Kollmann rabbi fiának lánya), ezért az irat Pestre került vissza, ahol 1826-ban német nyelvre fordították le és hitelesítették.

Minden részletes egyeztetés ellenére a zsidó közösségben is voltak hosszú, vitás válások. A Berger-házaspár válóügye a pesti közösségi jegyzőkönyv több oldalát töltötte meg. 1830. május 9-én 7. pontként az elöljáróság *(Vorstand)* tárgyalta Jákob Berger beadványát. A tétényi *(tetting-i)* származású Berger egy felsorolást nyújtott be azon bútorokról, amelyek a különélő feleségénél – született Breisach Bettinél – voltak. Ugyancsak a feleségénél volt a férjét megillető 801 korona készpénz. Ezeket a férj vissza kívánta kapni. A vita elmérgesedett, a házaspár az óbudai zsidó bírósághoz akart fordulni, de a pesti elöljáróság október 8-án a helyi *Besdin* illetékességét mondta ki. A pesti grémium úgy vélte, hogy amennyiben a házaspár az óbudai bírósághoz ragaszkodik, úgy saját költségére kell Óbudára utaznia.[139] A közösség olyan komolyan vette az ügyet, hogy a válófélben lévő férj és feleség közötti közvetítést Móric Bauerra, az elöljáróság prominens tagjára bízta, aki általában a külföldi pénzügyi kapcsolatokkal foglalkozott. Talán azért történt a rendezés ilyen magas szinten, mert Betti Berger a befolyásos Breisach családból származott. Isak (Izsák) D. Breisach, például, évekig a közösség elöljárója volt. Végül is biztosan sikerült kompromisszumot találni, mert a jegyzőkönyv többet nem írt az ügyről.

---

[137] l. az előző lábjegyzetet
[138] Hrotkó 2008. 19
[139] Jegyzőkönyv: 95. Itt azonban Jákobot már Josefnek nevezik, de ugyanarról a személyről van szó.

2. 4. A szülésekről, a gyerekekről és a gyakran előforduló betegségekről

A Pesten letelepült zsidó nők életének nagyobb részét a terhesség, a szülés és a gyerekellátás töltötte ki. Az általam vizsgált adatok alapján a legfiatalabb anya 13 éves volt (például Teresia Weiss cselédlány, hajadon anya - 1827/44). Ám volt olyan nő is, aki jóval 30 éves kora után szülte első gyermekét, és 43 éves nők is még javából szültek. Jól ábrázolja az erőltetett szülési dinamikát az 1827. évi összeírás 104. sorszáma alatti család névsora. Rosalie F., aki 1827-ben 43 éves volt, első gyermekét 24 évesen szülte. Ezt követően minden második évben szült egy-egy gyermeket, bár a negyedik szülés után 9 évig nem volt bejegyzett szülése. Ezt követően még három gyermeket hozott világra 3-4 évenként (előfordulhat, hogy időközben voltak sikertelen terhességek, sőt gyakori volt az újszülöttek korai halála is). Az adóösszeírás tanúsága szerint az utolsó gyermekét Rosalie 41 évesen szülte.

Hasonló szülési ütemet láttam Tobias Grün családjánál is (1827/188), akinek első felesége 1827-ben már nem élt. Talán éppen egy szülésbe halt bele, hiszen erre is voltak példák. Grün fiai 17, 15, 12, 11 és 5 évesek, lánya 13 éves volt. Rosalia, 21 éves második felesége már egy másféléves gyermek anyja volt.

25 éves bajai születésű Elisabeth Polák (született Stetter, vagy Stettner) 1827-ben már négy fiú – 9, 7, 6 és féléves – és egy 2 éves lány anyja volt. Ez különösen gyors szülési ütemre utalt, a legkisebbik fia születése egybeesett a család Pestre való felköltözésével, amely nem zavarhatta meg Elisabeth szülési statisztikáját. A fiatal nő, egyébként, egy pozsonyi származású terménykereskedő felesége és egy név szerint megnevezett (valószínűleg már Pesten élő) tolerált leánya volt. Elisabeth Stetter-Polák jó körülmények között élhetett, hiszen egy szobalány is állt szolgálatára az összeírás szerint (1827/250).

21 évesen kezdett szülni Susan Leits (1827/146), aki 20 éves korában Óbudáról jött fel Pestre. Férje rövidáru-házaló volt. A rossz anyagi körülmények ellenére 1827-re már 8 gyerekük született: 16, 14, 13, 12, 10, 8, 7 és 6 éves. Susan sem tervezte a szüléseket, amelyek szinte évente következtek. Az utolsó gyerek után azonban már 5 év telt el újabb gyermek nélkül. Susan 37 éves volt, elképzelhető, hogy később még szült.

Hasonlóan alakult a bécsi származású Josefina Hirsch élete (1827/253), aki egy nagykereskedő felesége volt. Josefina 19 évesen szülte első gyermekét, majd kétévente még ötször szült. Az utolsó gyermek 5 évvel korábban jött világra, azóta több gyerek nem született, pedig Josefina férje is csak 35 éves volt 1827-ben.

Függetlenül attól, hogy jómódú könyvelő (mint Regina Ablis – 1827/20), vagy egy rövidáru-házaló felesége (mint Regina Pißka – 1827/286) volt a szülőanya, a szülési ütem 1 és 2 év között váltakozott. Regina Pißka 1827-ben 18, 16, 15, 12, 10, 9, 7 és 3 éves gyermek anyja volt. Ha figyelembe vesszük, hogy 1827-ben Regina 31 éves volt, könnyen kiszámíthatjuk, hogy az első gyermekét 13 évesen szülte.

39 éves Regina Ablis 20, 18, 17, 16, 13, 12, 10, 5, 4 éves gyermekek anyja volt 1827-ben. Első gyermekét Regina 19 éves korában szülte. A szülések átlagdinamikája jól kivehető Katrine Beier adataiból is (1827/252). A 23 éves pesti születésű Katrina első gyermeke 1 évvel és 9 hónappal ezelőtt született, de 1827-ben már újabb 4 hetes gyermeke volt. Megjegyzem, hogy Katrina férje 1827-ben 30 éves volt.

A zsidó halotti anyakönyvekben két olyan esetet találtam, amikor a nő halálát egyértelműen a nehéz szülés okozta: Elisabeth Denhof-Wotzassek (V. rész, *Az alkalmazottak és az értelmiségiek feleségei* c. alfejezet) és Katarina Auerbach (*A fuvarozók, a szállítók és az iparosok feleségei* c. alfejezetben).

A pesti zsidóságot sújtó gyakori betegségekről a halál okából lehetett következtetni. Az 1838. évi halotti anyakönyvben találkoztam a 42 éves óbudai születésű Regina Deutsch, született Abeles haláláról szóló bejegyzéssel, amelyben mellrákot *(Brustkrebs)* jegyeztek be Regina halálának okául.[140]

A 18–19. századi Pestet gyakran látogatták a járványok. Kisebb-nagyobb számban, de rendszeresen fordult elő az akkoriban még súlyos betegségként jelentkező szamárköhögés és a váltóláz. Az 1831. évi ázsiai kolerát már több ízben említettem, de a pesti jegyzőkönyv néhány bejegyzésének ismertetésével ismételten felidézem a hivatalosan 1831. június 13-tól szeptember végéig pusztító ragályt.

1831. július 14-én a zsidó közösség elöljárósága, a bérlők társaságának képviselői és a prominens adózók összeültek egy kibővített vezetőségi ülésre „wegen der jetzt leider eingetretenen traurigen Epoche und Krankheitsumstände […].” (a most sajnos megkezdődött tragikus korszak és a kolerajárvány körülményei miatt). Még aznap délután a tagok újra összejöttek, és megkezdték az önkéntes gyűjtést, mert „ha – Isten ments! – a súlyosbodó katasztrófa miatt a közös pénz elfogyna, és nem is lenne várható annak pótlása, a kijelölt tagoknak jogosítványuk lenne a közösség depozitivumához nyúlni.”

[140] BFL: 1838/XLV/112. sz. bejegyzés. - Ugyanakkor az orvostudomány 1847-től tartja számon a magyarországi rákmegbetegedéseket: L. Melly József, A rákbetegség jelentkezése a székesfővárosban 1847-1926-ig: *Gyógyászat* 1928. 804–807, 842–843, 864.

Második intézkedésként válságbizottságot hoztak létre, amelynek minden délelőtt 10 és 12, délután 4 és 6 óra között a közösségi teremben vagy más megfelelő helyiségben kell üléseznie tanácsadás és intézkedés céljából. A bizottság tagjai: Sámuel Wodianer, Marc Stern, Selig Mandl, Jákob Schwarz, Dávid Goldberger, Bernát Schlesinger a közösség, Salamon Ullmann, Hermann Löwy és mások a bérlők *(Garküche)* részéről. A kórház részéről Dr. Jakobovits volt jelen. 2 főelöljáró és olyan prominens tagok, mint József Granichstädter, Joseph Rosenthal, M. A. Kohen, Jonas Deutsch és Leopold Schönwald is a testülethez tartoztak.

Ugyancsak júliusban a városi tanács által kijelölt felügyelőkkel együtt a bizottsági tagok végigjárták a város összes olyan negyedét, ahol zsidók laktak, és ellenőrizték a lakások higiéniai állapotát (jegyzőkönyv: 120).

1831. szeptember 5-én a közösség több tagja levelet írt az elöljáróknak, amelyben megrázó részleteket közöltek a kolera emberáldozatairól. A ház, amelyben szinte csak zsidók laktak, két izraelita imaháznak és a közösségi termeknek adott helyet – Meyer úrhoz, báró Orczy fiskálisához korábban intézett tiszteletteljes kérések ellenére – a járvány után még mindig használhatatlan állapotban van. A házban ugyanis hirtelen 36 személy betegedett meg, és 25 személy nagyon gyorsan meghalt, most közel 30 holttest még mindig a házban volt, ami rendkívüli veszélyt jelentett az élőkre nézve. A levél aláírói között volt Gabriell Ullman, Hermann Cohn, Simon Saxl, David Goldberger és mások. Dr. Jacobovits és Moritz Chorin is aláírta ezt a beadványt.

Az 1831 évi kolera járvány miatt Pesten 3700 ember betegedett meg és 1911 ember halt meg.[141] 1832-ben Pesten skarlát tombolt, 1833-ban az első bejegyzett influenza, 1834-ben a kanyaró, majd 1835-ben az idegláz fordul elő járványszerűen.[142] A járványok szüneteiben, vagy éppen párhuzamosan velük reumatikus és légúti betegségek, valamint az alhasi megbetegedések voltak azok, amelyek főleg a nőket sújtották Dr. Jankovich szerint. Az orvos női betegségnek tartotta a tüdőbajt, a vérszegénységet *(Bleichsucht)* és a fehér folyást.[143] A hipochondriát a doktor némely agglegényre, de a hisztériát egyértelműen az *öreglányokra* ragasztotta klisészerűen.[144]

---

[141] Jankovich 1838. 175. A szerző a betegség lefolyását is részletesen leírja a 175–178. oldalon.
[142] A járványokról: Jankovich 1838. 171–207
[143] Uo. 195, 197. - „Der weisse Fluss sehr häufig angetreten, doch verheimlicht ist […] eine der langwierigsten und am schwersten zu heilenden Krankheiten, besonders wenn es Wirkung einer nicht zu ändernden Lebensart oder Symptom jeder Menstruation ist." (Fehér folyás nagyon gyakori, de eltitkolt […] egyik leghosszadalmasabb és nehezebben gyógyítható betegség, főleg ha ez meg nem változtatható életmód hatása, vagy a mindenkori menstruáció tünete.)
[144] Uo. 198

Ugyancsak Jankovich megállapította, hogy a zsidó lakosság leggyakoribb tömeges megbetegedése a rüh, amelytől az érintettek nem is akartak megszabadulni: „Die Krätze ist hier unter den Juden sehr häufig. Es gibt Familien, wo alle Individuen zusammen krätzig sind, es fällt ihnen nicht ein, sich davon zu befreien, weil sie sich dabei sonst gut befinden."

De ez a betegség is ragályos volt, és a zsidók elsősorban a városi lakosság alsó osztályát fertőzték, amellyel sűrűbben érintkeztek: a szabókat, a mestereket és a katonákat.[145]

Az általam vizsgált levéltári iratokból kiderült, hogy a nem járványos időszakban a halált okozó betegségek között a lázas megbetegedések, a tüdőbetegségek, illetve a mellhártyagyulladás fordult elő gyakrabban. A tüdőbetegségek között találkozhatunk a *Lungensucht*, a *Lungenlähmung,* a *Zehrung* és az *Abzehrung* elnevezésekkel. *Lungenlähmung* volt 32 éves Theresia Herzfelder, született Kádis (Kadisch) halálának oka.[146] *Brustwasser* (vizes mell) okozta 52 éves Anna Schlesinger, született Steinhart halálát.[147] Anna férje – Hermann Schlesinger – egyébként ház-felügyelő volt *(Haus-Inspektor),* amely szakma csak egyszer fordult elő az általam vizsgált iratokban.

Nervenfieber, Zitterfieber (hideglelés) elnevezésű betegségek fordulnak elő szinte minden anyakönyvi lapon, de előfordult, hogy bélbetegség *(Gedärmbrand)* volt a halál oka. Egy 60 éves nő halálát már öregkori elgyengüléssel *(Altersschwäche)* magyarázhatták meg,[148] noha ennél idősebb nők is voltak a közösségben. Például 85 éves Catharina Auerbach, aki az Országút (Landstraße) 362-ben öregkori elgyengülés miatt halt meg. Idősebb volt Fanny Goldstein is, aki Poroszországból származott és 98 évig élt.[149]

Poroszországból származott Rosalia Fellner is, aki 88 éves korában halt meg.[150] Babett Breslauer, született Boskovitz 78 évig élt.[151] Férje – Áron Breslauer – 1844-ben halt meg 80 évesen.

Néhány szót érdemes még ejteni az akkori zsidó kórházról, amely Felbergasse-ban, egy földszintes házban volt. 6 kicsi, de száraz és tiszta szoba 30 ággyal mindkét nem részére – az állapotok tulajdonképpen egész jók voltak, ami Dr. Jakobovich-nak, egy kivételesen tiszta és rendes embernek volt köszönhető. A problémát csak a zsúfoltság és a szellőztetés lehetőségének hiánya okozta: az ablak alatt ugyanis egy bűzős árok húzódott.[152]

---

145 Uo.
146 BFL 1839/XXXV/137
147 1839/XXXII/97
148 Rosalia Kenzer: 1840/XXXVII/19
149 1840/XLVI/122
150 1841/LVII/a
151 1841/81. fólio/97
152 Jankovich 1838. 243

Dr. Engländerné Brüll Klára adatai szerint is a zsidó kórház 1805-ben alakulhatott meg, az eredeti elhelyezésének nyomát talán az Orczy házban kell keresni. 1809-ben már teljes házat béreltek a kórház számára. 1815-ben a kórház a Kreutz-Gasse-ban, 1827-ben a Diófa utcában, 1830-ban a Dohány utcában volt. 1840-ben a közösség vett egy alkalmas telket, amely részben a Gyár-utcára nézett.[153]

2. 5. A közösségen belüli női kommunikáció

A női kommunikáció formája röviden egy szóval jellemezhető: a panasz. Valószínűleg ez volt az egyetlen tartalom, amit egy nő a közösség elé tárhatott. A panaszokat a nők szóban adták elő, majd az írnok, vagy egy jegyzőkönyvező (például Marcus Kunstädter, akit a jegyzőkönyv 93. oldalán kórházi írnokként említett) a nők szavait írásban foglalta össze a férfiak szókincséből merítve.

A zsidó közösségi jegyzőkönyv *(Protokoll)* lapjain a legtöbb női név segélykiáltásokhoz kapcsolódik, amelyet az írnokok igen józan, sőt szinte közömbös tényfeltárásként fogalmaztak meg. Bernat Schlesinger özvegye kért segítséget a közösségtől „in ihrer dermaligen bedrängten Lage."[154] Rebeka, a helyi kóser hentes özvegye kérte a közösség támogatását, hogy a kitoloncolt Marcus Boskovitz vejét védjék meg: „bittet ihren von hier abgeschaften Schwiegersohn Marcus Boschkovitz in Gemeinde Schutz nehmen zu wollen" (jegyzőkönyv: 11).

Hasonlóan higgadtan fordult férje érdekében a közösséghez Theresia Blechner, mintha csak éppen egy kötelességet tenne. Elkeseredésnek nyomát sem láthatjuk panaszának szövegében.

A legtöbb ügy, amelyben a nők a közösség segítségét kérték, anyagi jellegű volt. Jacob Spitzer özvegye az elmaradt kamatai miatt fordult az elöljárósághoz (jegyzőkönyv: 11), Fany Saxel özvegynő kért hozzájárulást a pészáchi liszt árusításához, amit Lazar Schambekkal egyetemben kívánt lebonyolítani (jegyzőkönyv: 41), Theresia Tettinger kért támogatást Daniel Hamburger veje elleni keresetben (jegyzőkönyv: 42).

De voltak olyan hivatali ügyek is, amelyekben az egyedülálló nőknek személyesen kellett eljárni. Ezt tette például Hany, született Preiß, aki a pesti Simon Cohn elvált felesége volt.

---

[153] Engländerné Brüll Klára 1930. 108–111

[154] Jegyzőkönyvben: Protokoll, 15. May 1828. (További jegyzőkönyvi hivatkozásokat a szövegben megfelelő oldalszám feltűntetésével szerepeltetem).

Hany távozni kívánt a pesti közösségtől, ezért szüksége volt a családi állapota rendezését igazoló okmányra (jegyzőkönyv: 44), elsősorban az esetleges férjhez menés miatt.

Szokatlannak tűnik viszont az 1830. október 12-i bejegyzés az aktuális napirend 9. pontjához. Jütel Cohn ugyanis miskolci Löbl Cohn felesége volt, mégis személyesen fordult a közösséghez, hogy pénzét letétbe helyezhesse (jegyzőkönyv: 94).

Ennél súlyosabb volt Adelheit, a bécsi Mayer Hirschl tolerált kereskedő lányának ügye. Mayer Hirschl veje apósa halála után azonnal magához vette annak tolerancia-okmányát, amiért Adelheit panaszt nyújtott be ellene. Az elöljáróság kimondta, hogy az okmányt jogtalanul tulajdonították el és elrendelte annak haladéktalan visszaszolgáltatását az elhunyt leányának (jegyzőkönyv: 136).

Egy családi anyagi probléma rendezéséért fordult a közösséghez Theresia Bachrach, Coiten Bachrach özvegye. Jacob Hirsch nevű mostohaapja meg akarta volna rövidíteni az asszonyt, aki az egykori specifikáció szerinti anyagiak, értékpapírok és az őt megillető készpénz kiszolgáltatását, illetve kifizetését kérte.

Minden egyes esetben az elöljáróság a női panaszokat és kéréseket ugyanolyan gondosan vizsgálta meg, mint a férfiakét. Tény azonban, hogy a jegyzőkönyvben rögzített események aktív szereplői a férfiak voltak, akik a női panaszokat vizsgálták, értékelték és orvosolták. Ez a családi mintára alakult társadalmi magatartás egyértelműen patriárchális volt, és visszahatott a családi viszonyokra is.

3. Az első zsidó telepes férfiak történeteiből

3. 1. Néhány letelepedési ügyről

Az 1780-as évek végétől kezdődött az óbudai zsidók erőteljes áttelepülése Pestre, aminek következtében az 1820-s évek második felére az óbudai zsidó közösség növekedése megállt. Mind többen folyamodtak pesti letelepedési engedélyért.

Jacob (Jákob) Abraham, aki eddig Óbudán volt *Schutz- und Handelsjud* (védett zsidó kereskedő), még 1786. január 25-én – vagyis az elsők közül – fordult Pest városának Tanácsához, hogy neki és családjának az állandó pesti tartózkodást (toleranciát), illetve egy pesti lakás bérlését engedélyezzék.[155]

A letelepedési engedély kérelmek levéltári gyűjteményének 553. sz. lapján kezdődik a Jacob Abraham (Jákob Ábrahám) ügyével kapcsolatos levelezés. Az 554. sz. lapon a

[155] BFL: IV. 1202/553 k.k.

kérelmező emlékezteti a pesti hivatalt, hogy már 3 hónappal ezelőtt is kérte a lakhatási engedélyt. Az 557-580. sz. lapokon a hivatal rögzíti Jákob Ábrahám kérvényét, és egyidejűleg véleményezi ezt. Az alábbiakban egy részlet olvasható Ábrahám írásos kéréséből. Tekintettel az állandó pesti munkájára (a levelezésből kiderült, hogy Jákob Ábrahám a királyi és császári *Tabak Abaldo* pesti ügynöke), az állandó pesti lakásra is volt szüksége (558. sz. lap):

„Bittschrift.
Höchlöbl. Königl. Hungar. Staathalterei
Unterzeichneter Schutz und HandelsJude

Zum 1. kann Supplicant mit seinem Haushalten keine zertrennte Wirtschaft führen zu Altofen und Pest dasselbe Hauswesen betreiben.

Zum 2. Gehöret nun die Gharküche für reisende und Marktleute, deren Aufenthalt nur einige Zeit andauert, er hingegen hat die meiste Zeit mit seinem Gewerk in Pest zu verbringen.
Ist sein Aufenthalt niemand nachteilig geworden nicht der Handelschaft nicht dem gemeinen Wesen. Wenn nicht vielmehr nützend.

Erlaubte ja die allerhöchste Toleranz Patente jedem Juden frey hinzuziehen ohne Nachtheil des Niederlassungs Orts […].”[156]

Az ügy beható kivizsgálása és teljes körű informálódás nyomán született az 567. sz. lapon rögzített írás, amely szerint Jákob Ábrahám „bey kayserl. Königl. Toback Abaldo, dass er da gar nicht beschäftiget, noch angestellet, sodann sein vorgeben falsch und ungegründet syen. Worüber gegenwärtige bezeuget. Pest, den 9. März 1786. Lorenz Beyseuer.”[157]

Az 566. sz. lap, amely a pesti kereskedők véleményét rögzíti, elárulja, hogy Jákob Ábrahám adatai nem felelnek meg a valóságnak, és hogy valójában ez a személy lopott holmik kereskedésével foglalkozik. A levél feladói: *Bürgerliche privilegirte Kauf- und HandelsMänner von hier* (az itteni polgári kedvezményezett kereskedők). A levél készítői

[156] (Kérvény. Nagytiszteletű magyarországi helytartóság! Alulírott védett kereskedő zsidó elpanaszolja, hogy (1) két külön háztartást – Óbudán és Pesten – nem tarthat. (2) A zsidó vendéglői elhelyezés azoknak a zsidóknak jó, akik ideiglenesen tartózkodnak Pesten, neki pedig munkája miatt állandóan kell Pesten tartózkodnia. (3) A kereskedői tevékenysége nem csak nem károsít senkit, de hasznos is. (4) Hiszen a Legmagasabb Instancióból való Türelmi Rendelet is megengedi a zsidóknak a szabad letelepedést […].)

[157] (A császári és királyi Tobak Abaldonál sohasem volt foglalkoztatásban, sem alkalmazásban. Ezek szerint a megadott információk hamisak és indokolatlanak, amit mai dátummal igazol Lorenz Beyseur, 1786. március 9.)

kérik, hogy Jákob Ábrahám indokolatlan kérését utasítsák el, mert az, hogy k. k. Tabak Abaldonál foglalkoztatják, nem felel meg a valóságnak. Így hát gazdaságilag a pesti tartózkodása indokolatlan, sőt káros. Ugyanis az ilyen fajta zsidó tilos kereskedést folytat az adófizető polgárok kárára, kereskedik mindenféle lopott holmikkal, ezért városra nézve Jákob Ábrahám pesti tartózkodása megengedhetetlen.

Az ügy folytatódott, amiről tanúskodnak az ügyirat későbbi keltezésű lapjai. Az 568. sz. írat ismételt összefoglalást tartalmaz arról, hogy a helyi polgárok és kereskedők J. Ábrahám kérését hamisnak és indokolatlannak találták. Következett az elutasítás, egy újabb válasz és egy újabb összefoglalás (577–582. sz. lapokon), ami jellemző volt a zsidó letelepedési ügyek hosszadalmas lebonyolítására.

Végül is Pesten maradt-e ez az Ábrahám? Valószínűleg igen, mert az Intimata a. m. gyűjtemény 1. dobozának 329. sz. lapján az 1799. október 21-i iraton látható Jacob Abraham saját kezű aláírása.

A beadványhoz a kérelmezőnek több igazolást *(Attestat)* kellett csatolnia, amely meggyőzhette a városatyákat az illető szándékának komolyságáról és polgári megbízhatóságáról. A jelentkezőnek megfelelő anyagi és erkölcsi feltételekkel, valamint bizonyítottan lakhellyel kellett rendelkeznie. Némelykor jó névű zsidók vállaltak kezességet letelepedni vágyókért. Így tett például Israel Offenheimer, aki egy Spitzer nevű zsidóért kezeskedett. Almássy gróf pedig igazolta, hogy egy bizonyos Jacob Loth 1801. augusztus 30-án egyik bérházában lakott, és a bért (1198 forintot) azonnal rendesen megfizette.

A kérelmekhez az adó rendszeres fizetéséről szóló okmányokat is mellékelték. *Lasar* (Lázár) Abelsperger (vagy Abelsberger) 1789. óta lakott Pesten, de még nem rendelkezett toleranciával. Apja – Baruch Abelsperger tűrt zsidó, aki Óbudáról telepedett át Pestre – igazolta Lázár személyi adatait. Az adófizetési okmányokból kiderült, hogy Lázár 1797. óta fizetett adót Pesten: 1799/800-ig 13, 20 forintot, 1800/18001-ben csak 8 forintot, 1802-1804-ben ismét 20 forintot.

3. 2. Bauer, a modern pesti zsidó vállalkozó

Salamon *Böhm-Pöhm-Penok-Bauer* életének pesti szakaszát bemutató levéltári mikrofilm kockái rendezetlenek.[158] A felvételek nem egy emberről, hanem egy-egy iratcsomóról készültek, és rögzítettek minden előzményt is. Az 588-s kockán az 1795. 04. 18-i

[158] BFL: 1786-1817. 551-897. IV. 1202. pp/544a–1147.

német nyelvű lakhatási engedélykérést láthatjuk, de előzményeiből könnyen kideríthetjük, hogy ez a letelepedési ügy akkortájt már jó ideje folyamatban volt. A lakhatási engedélykérés előzményeként mellékelt 1787. április 25-i tanúsítvány Salamon *Pöhmről* állították ki. A levél írója tanúsítja Salamon Pöhm rendes magatartását, hogy „három esztendőn át volt a Zsidó Zehság tagja. Helységünkben jámborul, becsületesen, minden botránkozás nélkül viselten mint Porcióját, mind Zéhságot és a rendeltetett Toleranz-Taxot mind ez mai napig minden hátramaradás nélkül megfizette."

A tanúsítvány kiadásának oka, hogy Salamon Pöhm a *Nemes szabad királyi Pest városába* költözne, ami bizonyos feltételekhez kötött. Többek között a pályázónak igazolnia kellett az átláthatóságát, nehogy egy sötét múltú személy a város lakóit szélhámos praktikákkal háborgassa. Akkoriban a városatyák nagy súlyt fektettek a lakosok ellenőrzésre. Ha valakiről kiderült, hogy büntetett előéletű, vagy nem rendelkezik a megélhetőséghez szükséges eszközökkel (vagyonnal, vagy szakmával), rövid úton kívülre került a városból.

Salamon Pöhmnek is sokáig kellett bizonygatnia, hogy alkalmas a pesti lakosság soraiba való felvételre. Az 590-s filmkockán szintén egy magyar nyelvű irat olvasható. A levél ugyan helyenként nehezen érthető, de végül is kiderül, hogy Salamon *Penok* nevű zsidó jeles magatartását, becsületes adófizetségét igazolja. A levél Péczelben 1787 áprilisában készült, egyik aláírója Chikts János bíró volt. A lap alján a péczeli zsidó közösség aláírásai is láthatók, amelyeket héberül így foglaltak össze: „haanasim pecel." Hogy a levélben említett Salamon *Penok* és a fentiekben szereplő Salamon *Pöhm* (a későbbiekben már *Böhm*) egyazon személy, bizonyítja az 1787. március 7-i kérvény, amelynek aláírója nem más, mint „Salamo Pöhm ein Jud in Petzel wohnhaft" (Salamon *Pöhm*, a péczeli zsidó lakos).

Az 596-as filmkocka Salamon Bauer történetének egyik legfontosabb pillanatát rögzítette. Amíg 1787 májusában az eddigi Salamo Pöhm már Salamon Böhmnek íratta magát, ugyanannak az évnek júliusában Salamon Pöhm-Böhm-Penok hivatalosan és véglegesen *(für immer*) a Bauer nevet vette fel. Ezzel kezdődött Salamon Bauer legitim pesti polgári élete, a hatóságok ugyanis ragaszkodtak a hasznosnak vélt zsidó kereskedő egyértelmű *(eindeutig)* azonosításához.

Salamon Bauernak komoly osztrák érdekeltsége is volt. 1795. május 30-i tanúsítványt egy bizonyos *Freyherr* (báró) von Schilfer írta alá, akinek Bauer bizonyára nagy szolgálatot tett. Bauer állítólag felvásárolta von Schilfer birtokait, és így nagy összeghez juttatta a bárót, akinek erre sürgős szüksége volt. A tanúsítvány mellékletét egy magánlevél képezi, amelyből kiderül, hogy von Schilfer szívesen tanúskodott Salamon Bauer mellett:

„Lieber Bauer!

Nebst Zurücksendung des von mir unterschriebenen Attestats so ganz in der Wahrheit gegründet und ich kein Bedenken tragen konnte seinem Verlangen zu willfahren, beharre

Sein dienstwilliger

Johann Freyherr von Schilfer.“

Komoly üzleti kapcsolatok kötötték Salamon Bauert bécsi Samuel Götzl nagykerekedőhöz. Götzl (vagy Götzel) több ajánlólevelet is írt a pesti tanácsnak címezve bizonyítékul, hogy Salamon Bauer méltó a pesti lakhatási engedélyre.

1790. december 16-i levélben Samuel Götzl Großhändler (nagykereskedő) kezeskedik Salamon Bauerért, aki „gottliebend, wohnhaft in Pest” (istenszerető pesti lakos). A következő filmkockán Samuel Götzel nagyobb levele olvasható, amelyben a szerző kijelenti, „hogy Salamon Bauer úr, pesti lakos, már 12 éve megszakítás nélkül gondoskodik az olyan magyar termékek felvásárlásáról, mint birkagyapjú, hamuzsír, méz és rozs. Évi számlái 200 000 forintra rúgnak. Üzleteit pontosan és becsületesen vezeti.”[159]

Samuel Götzel aláírását hitelesítette Joseph Georg Hörl bécsi polgármester, Laurenz Ludwig Schwarzhüber bécsi tanácsos és Ant. Jos Lieb titkár.[160]

Salamon Bauer letelepedési ügye 1796-ban még folytatódott, noha már régóta a városban élt. Ekkor készült az a ceglédi levél is (613. sz. filmkocka), amelyből világos fogalmat alkothatunk Salamon Bauer magyarországi tevékenységéről:

„Salamon Bauer kereskedő úr úgy városunkban, valamint ez környékén az gyapjúval való kereskedése által, a Tulajdonosokk tökéletes megelégedésére említett kereskedését Dicséretesen folytatta, e közben az gyapjú tartásra, s finomításra az lakosokat ösztönözvén előre való pénz adással segítette, az tett alkuit becsülettel megtartván az vett Jószágott akár minden vita és fogyatkozás nélkül ki fizette, s ez által az hazában találandó produktumok el adását tartósan előmozdítván az Hazának is haszon hajtott.

Czegléd, 28. január 1796

---

[159] Fordítás az eredeti német nyelvű szövegről.

[160] A levél olvasható szövege: „ k. k. Wien – Magistrat, daß Samuel Götzel k. k. P. Großhändler persönlich erschienen und uns zu vernehmen gegeben. Wir gerüchten vorstehendes Dokument unter unserer Glaubwürdigung zu bestätigen da nun der Supplikant dieses Dokument eigenhändig unterschrieben und seine Petschaft beigedrücket zu haben vor Gericht bestätigte, also wollen wir gedachtes Dokument wie es die gerichtl. Gewohnheit mit sich bringt, mit Beidrückung unseres mittleren Sekretärsiegels wie nicht minder mit unserer hierunterstehend eigenhändigen Namensunterschrift hiemit bestätigen.
Joseph Georg Hörl wirklicher k.k. Rath-und Bürgermeister
Laurenz Ludwig Schwarzhüber wirkl. Magistratrath“

Siket János, Czegléd város bírája, s a Tanács”

A 617-es kockát követő iratokból kiderül, hogy Salamon Bauer a 19. században már pesti zsidó kereskedőnek számított *(Handelsjud in Pest)*. Az Intimata a. m. - iratok között van egy latin nyelvű, 453. jelölésű lap, amely megemlíti, hogy Salamon Bauerért és Elcan Pinkaßért a zsinagógában állandóan imát mondanak.

Az 1802. február 21-i pesti zsidó községi választásokon Salamon Bauer már tolerált (tűrt) zsidóként jelöltette magát. Úgy látszik, a községi vezetésbe mégsem választották be, mert az 1811-es *restauración* (tisztújítási választásokon) még nem szerepelt a *Deputirte* (választmányi tagok) között.

1811. július 20-án Budán készült egy magyar nyelvű, Antonino Mogyorossy aláírású levél, amely már azért is felkeltette érdeklődésünket, mert az eddig nem tapasztalt, hangzatos megszólítással kezdődik: „Áldás, Békesség minden Rendű és Rangú Olvasónak!” A továbbiakban a levél összefoglalja Salamon Bauer személyi, illetve személyiségi adatait:

- Fehér vármegyei Tettesben született, de Pest szabad királyi városba költözött el,
- kiskorában másutt nevelkedett, majd visszajött és 13 évig élt itt.
- Még 6 évig Andrássy János házában is lakott, akinek nagy bizalmát élvezte.
- Becsületesen kereskedett.
- Hívő izraelita, templomba járt.
- Alapvetően pozitív tulajdonságokkal rendelkezett: nyájas, barátságos, kedves, istenfélő.

A fentiekben megemlített nagykereskedői névjegyzékből megtudjuk, hogy Pesten Salamon Bauer Teréz-Városban, az 589. sz. alatt lakott. Később már ő is kezeskedett más zsidó kereskedőkért, akik Pesten akartak lakni és dolgozni. Így például egy bizonyos Bernard Lackenbacher terménykereskedő 1817-ben kért letelepedést és nagykereskedői iparengedélyt, amihez Salamon Bauer ajánlólevelet írt.[161] Lackenbacher már 1787. óta – valószínűleg Kanizsán – volt tűrt (tolerált) lakos. Bauerrel biztosan üzleti kapcsolatban állt, akinek érdeke fűződött üzlettársának pesti letelepedéséhez.

Más forrásból[162] tudjuk, hogy Salamon Bauer két lánya Bécsbe ment férjhez. A levéltári iratokból Móric (Moritz) Bauerről, Salamon fiáról szerezhettem további releváns információt,

[161] Lackenbacher 1824-ben kikeresztelkedik és nemességet kap: Bácskai 1989. 35

amely lehetővé tette a pesti zsidó közösség eddig nem túl gyakran említett alakjának megismerését.[163]

Móric az első zsidó fiatalok közé tartozott, akik Pesten születtek és a pesti (piarista) gimnáziumba jártak. Amint az iskolai bizonyítvány is tanúsít, Móric már magyarul is tanult.[164] Az iskolai bizonyítványt Bauer Mauritius 16 éves tanuló nevére állították ki. Apja neve: „Bauer Salamon, pesti illetőségű kereskedő. Vallás: judaicae." A kiállítás dátuma: 1805. szeptember 14.

Móric magyar nyelvi tanulmányainak osztályozása: Classis Primae. Felnőtt korban Móric a gazdaság kevésbé befutott üzletágát választotta: bizományosi és szállítmányozói üzletre kért iparűzési engedélyt.

Móric személyét, erkölcsét, erényét igazolta apja, Salamon Bauer, illetve Ickovics, akinek aláírását a dosszié 903. sz. lapján láthatjuk. A 904. sz. lapon Móric debreceni üzletei és aradi kapcsolatai nyertek igazolást. A 906. sz., latin nyelvű lapot a debreceni zsidóság írta alá. A 907. sz. lapon az áll, hogy Móric képesített kereskedő *(gebildeter Kaufmann)*, a 908. számú lapon azt a megállapítást olvashatjuk, hogy mint Salamon Bauer fia, Móric különösen alkalmas a tolerancia elnyerésére. A 910–925. számú lapok Móric Bauer külföldi kapcsolatait igazoló leveleket tartalmazzák, amelyek aláírói: *Gebrüder Stolles Söhne (Großhändler und Fabrikanten), Baphielt és Saxel (Talkfabrikanten von Bielitz), May és Holfelde, Georgswalde, Gebrüder Meisl, Johan Bruhman* és mások. A 930. sz. lapon egy bizonyos Hoffmann gratulált a tolerált nagykereskedői címhez, és a 931. sz. lapon első ízben az aláírás: *Großhändler Moritz Bauer*. Néhány következő iratból, nyugtából, illetve számlából fény derül Bauer és Ulmann család közötti szoros üzleti kapcsolatokra.

Móric Bauer bizományosi raktárai és szállítmányozói szolgáltatásai bizonyára igen keresettek voltak. A kereskedelmi forgalom nem volt csekély, hiszen a megtalált számlák 2000, 1500, 8000, 3000, 1000 guldenról szóltak.

Meg kell jegyezni, hogy az üzleti levelezés formája 1828-ra erősen megváltozott, Móric Bauer levelei megközelítették a mai normákat. A dátum felkerült a szöveg elejére, a cég nevét is – latinosan érthetően, vagy előre nyomtatva – most már a levél tetejére írták fel. Az üzleti levelezésben szó esett a váltóról, pontosabban annak intézvényezett formájáról (*Tratte*-ról),

---

[162] Bácskai 1989. 35

[163] Bácskai Vera ugyan megemlíti Móricot Bauer Salamonról szóló oldalakon, de jelen beszámoló egyrészt részletesebb, másrészt a Zsidó Levéltári anyagokra is támaszkodik.

[164] BFL: 1817/898–899. számú lap. - A piarista gimnáziumról írt a *Wohlfeilster und zuverlässigster Fremdenführer...*, hogy ott minden nemzetiségű és felekezetű diákok tanultak. - Wohlfeilster 1844. 86

amely nem más, mint a fizetési felszólítás. A váltó említése azt jelzi, hogy Móric Bauer üzleti életben modern utakon járt, és valószínűleg neves bankok is álltak üzletei mögött.

Az 1827. évi adóösszeírási bejegyzés szerint Bauer Móric 35 éves volt. Franciska nevű felesége 20 évesen – valószínűleg házasságkötés céljából – jött el Bécsről 1819-ben. Az eltelt idő alatt három gyermekük született, a legidősebb 6 éves volt. Házukban egy raktáros és három alkalmazott is lakott. Sem cselédlány, sem szakácsnő a listán valamiért nem szerepelt, pedig a család – figyelembe véve az előzményeket – több, mint jómódú lehetett (1827/859). Bauerék a *Getter* (Götter) Gasse 273-ban laktak az adóösszeírás szerint. De Dorffinger is azt írta kalauzában, hogy Móric Bauer Leopoldstadt 273-ban lakott több zsidó nagykereskedő társaságában. Lipótvárosban Móric Baueren kívül lakott még Áron Abeles, Atsch Ábrahám, Breisach Izsák Dávid, Cohn Áron, Goldberger Adolf, Granichstädten József, Kádis Joachim, Kanitzer Joachim, Kanitz M. Löbl, Koppel Kuniwald, Mautner Ádám, Rosenfeld Jákob és Rosenfeld Simon, Schlesinger József és Schönwald Joachim.[165]

Móric Bauer az 1828-1833. évi pesti Jegyzőkönyv állandó szereplője, egészen a haláláig. A nevével kezdődik, és vele fejeződik be ez a könyv. Móric elöljárója és pénztárosa volt a közösségnek 1828. óta. A tevékenysége az egyszerű közösségi ügyektől a bonyolult pénzügyi diplomáciáig terjedt (például Ábrahám Epstein peres ügye Eperjesben, jegyzőkönyv: 77–78).

Egyszerűbb ügy volt például egy kérés, amelyet özvegy Kröndl Auerbach nyújtott be 1828. szeptember 14-én. Az özvegy a közösség segítségét az *őrült fia (sein wahnsiniger Sohn)* eltartásához (jegyzőkönyv: 25). De 1830. május 16-án Moritz Bauer úr ismét Bécsbe utazott, ahol a Rothschild-házzal rendezte egy összeg átutalását (jegyzőkönyv: 75).

A jegyzőkönyv 80. oldalán is van egy bejegyzés, amely arra utal, hogy Bauer a közösségi ügyekben sokat utazott Bécsbe, és ilyenkor a közösségi képviseletét más tagokra ruházta át: „Da H. Moritz Bauer diese Tage nach Wien abreist, so überträgt die Verwaltung […].”

1831-ben (jegyzőkönyv: 103) ismét referált, beszámolt a hagyatékok rendezéséről, ám az elöljárósági ülésekről ekkor sokat hiányzott. 1831. július 31-én a hivatalát megosztva átvették G. Ullmann és S. Wodjaner. 1833. március 20-án Moritz (Móric) Bauer alig 41 évesen meghalt. A valóban rendkívül emelkedett, ünnepélyes stílusú bejegyzés közölte halálának és végrendeletének, utolsó akarata közzétételének hírét: „Am 20. März ist Vorsteher Moritz Bauer seelig verblühen, wo sogleich abends desselben Tages sowohl dessen Endwill, als Testament von 17. August 1830 ausgefertiget eröffnet, und publicirt wurde laut Original im Archiv.” (jegyzőkönyv: 156).

[165] Dorffinger 1827. 566

Majdnem ugyanakkor – 1833. április 20-án – halt meg 75 éves korban Elias Naphtali Rosenthal, akinek nekrológját a Vereinigte Ofner-Pester Zeitung tett közzé 1833. május 8-án: „Pesth, 8. Mai. Am 20. v. M. starb hier der israelitische Großhändler H. Elias Naphtali Rosenthal, im 75. Jahr seines Alters. Er war einer jener seltenen Menschen, deren Leben aus einer Reihefolge frommer, wohltätiger, uneigennütziger Handlungen bestehend, mehr das allgemeine Beste, als das eigene Interesse im Auge hatte. Seine seltene hohe Gelehrsamkeit in der hebräischen Theologie machte ihn weit und breit berühmt, und die praktische Ausführung derselben wurde durch seine sonstigen wissenschaftlichen Kenntnisse erleichtert und veredelt. Mit Aufopferung seines Vermögens und seiner Gesundheit suchte er allen Menschen, ohne Unterschied des Glaubens, die seiner Hilfe bedurften, wirksam beizustehen. Er stand daher in hoher Achtung, eben sowohl bei seinen christlichen Nebenmenschen, als bei seinen Glaubensgenossen, eifrig bemüht, unter denselben wahre Aufklärung und ächte religiöse Moralität zu verbreiten. Gar manche wohltätige Einrichtung, gar manche preiswürdige Anordnung verdanken seine Glaubensbrüder dem Eifer, dem unermüdeten Streben des verklärten Lichtfreundes, und ihr Dank dafür wird sich nie verläugnen können. Am 21. wurde die entseelte Hülle desselben zur Erde bestattet, und da zeigte sich recht augenscheinlich, wie sehr und allgemein der treffliche Mann geliebt wurde. Tausende von Menschen folgten dem Zuge und sie alle äußerten die tiefste Rührung. Vor seinem Sarge aber ließen sich fünf Kanzelredner, der Reihe nach, vernehmen, und viele Thränen der Wehmut floßen bei ihren herzdurchdringenden Schilderungen der Tugenden des Unvergeßlichen demselben nach. Ruhe und Friede sei mit seiner Seele.“[166]

Ezt a pompás szöveget Elias Naphatali Rosenthal valószínűleg nagyfokú jótékonyságának köszönhette, amit a nekrológ *vagyon és egészség feláldozásaként* említett. Rosenthal állítólag nem nézett a felekezeti hovatartozásra és mindenkinek segített, akinek erre szüksége volt. Ezért keresztény kortársai ugyanúgy tisztelték, mint a hittestvérei. A nekrológ azt is szóba hozta, hogy Rosenthal igen jártas volt a *héber teológiában*, a zsidó vallás gyakorlását pedig egyéb tudományos ismeretei megkönnyítették, és nemesebbé tették. Hogy a zsidó közösség megemlékezése ugyanolyan mélyérzelmű volt-e, nem tudhatjuk, mert a jegyzőkönyv utolsó bejegyzése 1833. április 14-én készült.

[166] Vereinigte: 1838 (38) 631–632

XIII XIV XV XVI XVII XVIII XIX XX XXI XXII XXIII XXIV XXV XXVI XXVII XXVIII XXIX
PLAN
von
der Königlichen ungarisch:
FREYSTADT PESTH.
Erklærung der Straffirung.
Innere Stadt. Leopoldstadt. Theresienstadt. Josephstadt. Franzstadt.
Bauern Markt.
Ross Markt.
Steinbrucher Strasse
Ullöer Strasse
Heu Markt

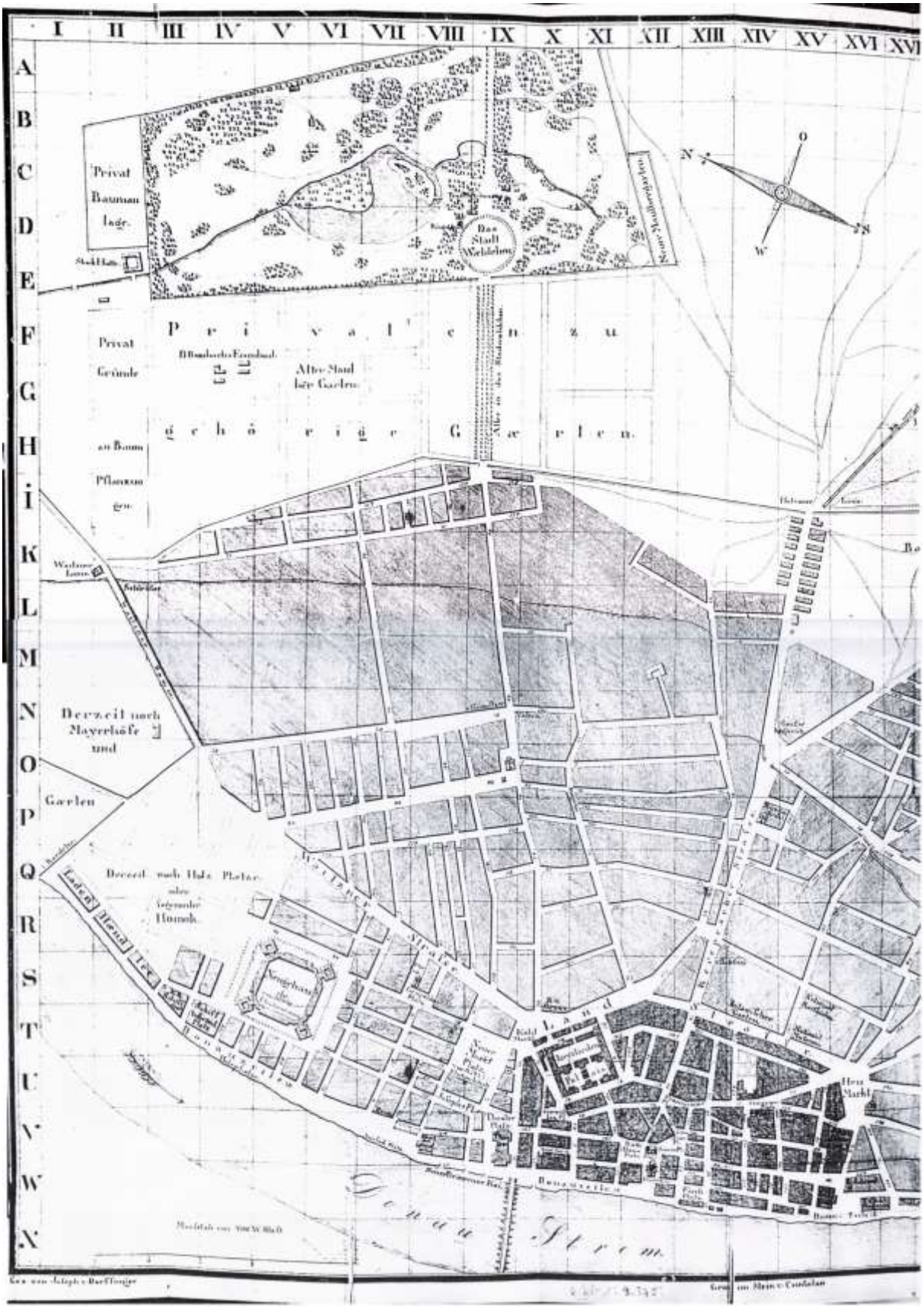
I II III IV V VI VII VIII IX X XI XII XIII XIV XV XVI XVII
A B C D E F G H I K L M N O P Q R S T U V W X
Privat Bauman lage.
Privat Gründe
Alter Maul bär Gaelen
Derzeit noch Mayerhöfe und Gaelen
Derzeit noch Holz Platze oder sogenannte Humok
Neuer Maulbeergarten
Neu Markt
Donau Strom

14. és 15. kép: A korabeli pesti térképek

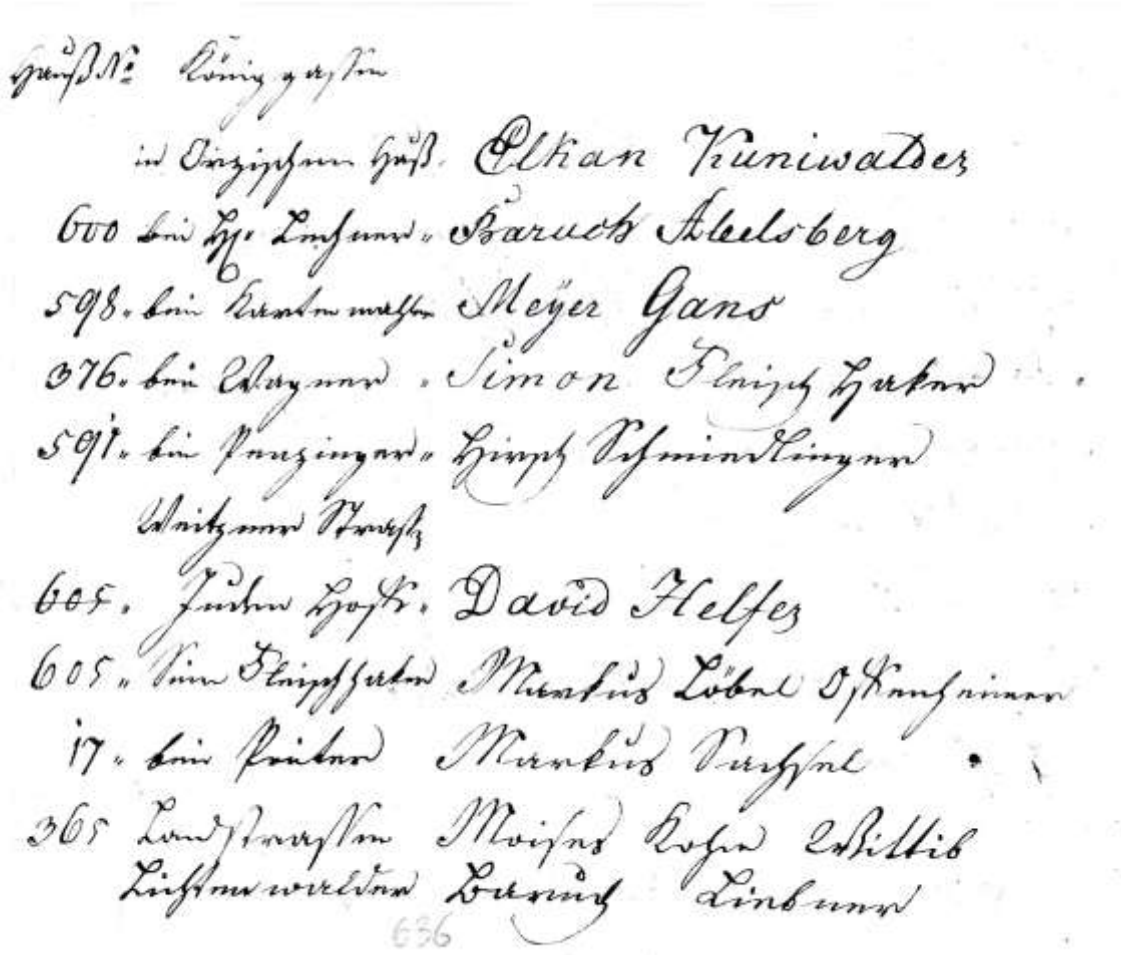

16. kép: Részlet a terézvárosi zsidó bérlők névsorából

17. kép: Johanna Bischitz

18. kép: Dr. Rumbách orvosi igazolása

V. A NŐI STÁTUSZOK ÉS A NŐI MUNKA

1. A feleségek, az özvegyek és a leányok, mint az emberi tőke része

A modern embert a szerint értékelik, mely társadalmilag elismert tevékenységet testesít meg. A filozófia és a vallás szempontjából az embernek nincs ára, se pénzben kifejezett piaci értéke.

De a szociológiai, a gazdasági és az ökológiai szempontból az emberi élet mérhető. Az érték mutatóit az állam és a társadalom üzleti-gazdasági strukturái határozzák meg. Létezik a társadalomban az emberi tőke fogalma. Az emberi tőke az adott ország nemzeti vagyonának fontos részét képezi. Adam Smith már a 18. század végén tanulmányozta az ember gazdasági hatását. Ennek során megállapította, hogy a különböző területen dolgozók bérkülönbségét a szakképesítésre fordított költségek aránya magyarázhatja. Smith nem tett különbséget a nemek között, és úgy vélte, hogy a társadalom minden tagja gazdaságilag hasznos tudása és képessége teszi ki az állótőkét. Az oktatás során a tudás mintegy megtestesül a tanulóban.[1]

Fentiekre való tekintettel a zsidó társadalmi tőke részét alkotó női gazdasági tevékenységet közvetlenül, vagyis nem a férfi családfőn keresztül írom le. Ehhez a családi névsorok első helyén a női neveket szerepeltetem. Az új hangsúly megváltoztatja a vizsgálat szemszögét. Hiszen a nő a valódi életben sem csupán egy mellékszereplő.

1. 1. A zsidók pesti gazdasági tevékenységének piaci lehetőségei a századfordulón és a 19. század negyvenes éveiben

A 18–19. század fordulóján a zsidók az úgynevezett *(Garküche)* zsidó konyhán keresztül jutottak be Pestre (vö. III. rész 3. f. *Az óbudai zsidó vállalkozók pesti üzelete* alfejezetében). A letelepedésre az óbudai zsidó üzletembereket ösztönözte, hogy Pest piacközpont volt, holott az Óbudát csak vásárhelyként tartották számon.[2] Megjelenés a pesti piacon az óbudai zsidók gazdasági életét erősen befolyásolta, ezért a pénzügyi elszámolásokat is a pesti piaci idényhez igazították.[3] Az első pesti zsidó üzletek ugyancsak az éves piachoz kapcsolódtak. A pesti piaci eseményről szólt az egyik legelső (6. sz.) pesti irat az Intimata-

[1] Adam Smith, *A nemzetek gazdagsága*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1959. 322

[2] Bácskai Vera-Nagy 1984. 45–48 - A szerzők táblázatot közölnek a piacközpontokról, amelyből Óbuda hiányzik. Ezzel szemben Szentendre – egy kisméretű ugyan – de piacközpont volt. Uo. 72.

[3] A pesti kereskedők jó kereskedői erkölcséről és élettapasztalatáról így szólt egyik pesti útikalauz: „Pester Kaufmann seine Geschäfte solider und reeller führt als mancher ausländische…" (a pesti kereskedő komolyabban és reálisabban üzletel, mint némely külföldi…) *Wohlfeilster und zuverlässigster*…1844. 39

gyűjteményből is, amely a *Leopoldi-Markt* ideje alatt zajlott le. A *Leopoldi-Jahrmarkt* megtartására novemberben került sor. 1804-ben az éves Lipóti piac például megfelelt a várakozásoknak, csak kevés volt a vevő. A *Vereinigte Pester-Offner* szerint a távoli tájakról alig jött üzletember, aminek oka a rossz utak és az esős időjárás volt. A belföldi termékekből a gyapjut, a nyers böröket, a feldolgozott bört, a viaszt, a mézet, a borokat és az égetett szeszes italokat, a dohányt és a zsirt értékesítették. Az aktuális árak elérték a 33 forintot.[4]

A Lipót-napi éves piacon kívül márciusban a *Josephi-Jahrmarkt* volt a soron, a *Medárdi* pesti piacot júniusban tartották meg. 1804-ben a József-napi piac nagyon gyengén sikerült, aminek oka ugyancsak a rossz utak és a rossz időjárás lehetett.[5] A piacok miatt Pesten – a Kerepesi útca és a Váci Országút mentén is – sok fogadó és kocsma működött. „Jól járt a kocsmával rendelkező pesti polgár is, hiszen saját borát italmérési engedély nélkül árusította."[6]

A zsidók italmérése a pesti városi tanács engedélyéhez kötődött ugyan, de ez is jövedelmező gazdasági tevékenységnek bizonyult, amit a zsidó családok gazdasági tevékenységének leírásában, a *Vendéglátó és élelmiszeripar* alfejezetben látni fogunk.

A hazai termékpalettát a 19. század elején az olyan gyarmati áruk bővítették, mint a kávé és a csokoládé. 1804-ben Pesten már működtek a kávéházak, amelyeket akkoriban *Koffeehausnak* neveztek.[7] A csokoládét hirdető reklámszövegben nem kis meglepetésünkre olvashatjuk, hogy a „gyomor-csokoládét" több orvos is ajánlotta a pácienseknek: „könnyen emészthető étek, különösen ajálható a gyengélkedő, lábbadozó és öreg személyeknek."[8]

Az első zsidó üzleti feljegyzésekben nem a csokoládéról, hanem a kóser borról és pálinkáról, és a kóser hús kiméréséről van szó. Az ezekre vonatkozó forgalmazási jogot a zsidók licitek útján bérelték a várostól. 1789. augusztus 28-án Joel Berkovits és Moyses Liebner kötötték meg az esedékes bérleti szerződést. De mindkét zsidó bérlő az üzleti levelezés szerint eredetileg más szakmai tevékenységet is folytatott: Berkovits paszományos, Liebner harisnyakötő volt.

Az 1841. évi pesti adólajstrom megőrizte a 19. század első felében gyakorolt foglalkozások felsorolását. E szerint a városban a nagykereskedőkön és kereskedőkön kívül működtek még pékek (például *Beigelbäker*), pamutgyárasok (*Cottonfabrikants*) és a csokoládékészítők (*Chiocolademacher*). Az adóösszeírás *Izraeliták* részében szerepeltek:

---

[4] Vereinigte 1804. (93) 1179
[5] Vereinigte 1804. (44) 301
[6] Végvári 1998. 10
[7] Vereinigte 1804 (7) 92
[8] Honművész 1838 (2) 9

Incorporierte Grosshändler, Produktenhändler. Händler, Schuster, Gesellen, Greisler, Trödler, Kleinhändler, Traiteure, Pferdehändler, Trägler, Kleinhändler, Hausirer, Sensale, Graveur. A magyar nyelvi részben a következő zsidó foglalkozásokat sorolták fel: *timár, varga, asztalos, üveges, szabó, szobapingáló*. A végén még néhány kiegészítés (magyarul és németül): könyvárus, fuvarozók, harisnyakötő, szövő, egy szalmakalap gyár és egy selyemgyár. A zsidóktól 1841 októberében befolyt adó összesen 579, 50 Ft-ot tett ki.[9]

Az alábbiakban a szakmai tevékenység szerinti bontás látható, amely a 19. század eleji pesti zsidó lakók gazdasági és szakmai tevékenységét ábrázolja. Az adatokból kiderül az is, miből éltek családostul, vagy egyedül Pesten letelepedett zsidó nők.

1. 2. A megélhetés forrásai

A zsidó közösségi alkalmazottak béradatait a pesti jegyzőkönyv pontosan rögzítette, de ezek csak a férfiakra vonatkoztak.[10] Rendszeres fizetés járt a *dajonim*-nak, a sameszeknek, az előimádkozóknak, a kántoroknak, a tanároknak, akik mind-mind férfiak voltak. A nőket a közösség hivatalosan nem alkalmazta. A betegápolók és bábaasszonyok (szülésznők) fizetéséről semmit sem tudunk, noha a közösség ezeket a szakmákat nélkülözhetetlennek tartotta.[11] A nők munkabéréről nincs közvetlen adatunk, de lehetnek elképzeléseink az első pesti zsidó nők anyagi forrásairól. Például a férjek nevéhez fűződő anyagi állapotról, amelynek létrehozásához a feleségek hozományukkal, esetleg a tolerált, illetve kommoráns rokoni kapcsolatokkal, vagy a háztartásban és/vagy a családi üzletben végzett munkával járultak hozzá. Vannak adataink az örökség megosztásáról a különböző nemű gyerekek között, amelyekből látható, hogy a nők örökrésze nem volt kisebb, csak más természetű, mint a férfiaké.

---

[9] Az 1841/2 évi pesti adólajstrom.- Schams Ferencnél olvasható egy bejegyzés Joachim Kanitzer kelmegyáráról (Tuchfabrik). Ugyanő (és ezt Thiel is ismétli a magyarországi történetében) közölte, hogy a Kecskeméti utcában a Postával szemben a zsidók részére kijelöltek egy helyet a rövidáru kereskedés számára. De igen sok zsidó foglalkozott pénzváltással, mert ez a foglalkozás nem igényelt sok fárdaságos munkát (!):„Doch wie zu jedem Unternehmen, bey welchem mit weniger Mühe und Anstrengung Geld zu verdienen ist, sich in der ganzen Welt Juden drängen, so findet man auch das Wechselgeschäft aller Käufe und Verkäufe meistens in den Händen dieser Abrahamskinder.“ A szakágazati keresztény-zsidó viszony 1: 6 volt.- Schams 1821, 474, 481, 485. Groszmann Zsigmond szerint a pesti zsidóság második nemzedékét 540 család tette ki, akik közül 354 kereskedő és 73 iparos, de egyéb foglalkozású is és tanulók is volt. - Groszmann 1934-35, 231–243

[10] Jegyzőkönyv 27. oldalának fizetési listája és a 8. oldalán szereplő sameszi fizetések.

[11] Jegyzőkönyv 1828, 20. oldal: „die unentbehrlichen Personen.”

Így *Nanetta Spitzer* apja – *Jakob Spitzer* – halála után 200 forint készpénzt kapott. Ez nem volt nagyon nagy összeg. Ennyit hagyott Abraham Koppel a szegényeknek, hogy a temetésén osztják szét.[12]

A pesti jegyzőkönyvi krónikából kiolvasható, hogy Jakob Spitzer 1828-ban halt meg. Özvegye ugyanis akkor kérte az elöljáróságtól a tőkekamat kifizetését. Az örökséget azonban csak 1831-ben fizették ki. Nanetta leánytestvére is 200 forint készpénzt örökölt. A teljes hátrahagyott tőke 704. 44 forintra rúgott, a lányok része után fennmaradó pénzt 3 fiúgyermek között osztották szét. Vagyis a fiúgyermekek egyénként kevesebbet kaptak, mint a leányok (jegyzőkönyv: 133). Valószínűleg azért, mert ők az üzleti részt is örökölték (amennyiben ilyen volt), de az is lehet, hogy már megnősültek és elköltöztek az apai házból, vagyis még apjuk életében megkapták részüket. A lányoknak ugyanis hozomány járt, ha csak a család nem volt teljesen elszegényedett.[13]

De néha a szegény lányok is megtalálták életük párját, ha a hátuk mögött család állt. A nők életében a családi-rokoni kapcsolatok döntő jelentőségűek voltak. Előfordult, hogy az elszegényedett szülők a közösségtől kérték a kiházasítási segélyt. *Jacob Singer, Schulsänger*, azaz kántor 1828. május 25-én (jegyzőkönyv: 11) kért támogatást a legkisebbik leányának kiházasításához, ám azt a választ kapta, hogy előzetesen a közösség semmit sem ígérhet. Ha itt lesz az esküvő ideje, forduljon személyesen az elöljáróséghoz. Október 12-én Singer ismét kért, ám szemmel láthatóan rosszkor: a közösség éppen nagyon spórolt. Így csak egy előleget kapott a 186 forintos fizetéséből (jegyzőkönyv: 27). Az esküvői szertartás költségeiről annyit tudunk, hogy a *Chuppa* (hupa)-pénz 3 forintot tett ki (jegyzőkönyv: 6).

Az egyszeri segélyek mértékéről is vannak megbízható adataink. Bernard Schlesinger özvegyének megsegítésére 22 forintot gyűjtettek össze 1828. május 15-én, 20 forintot kapott Lena Poppe 1828. július 26-án – valószínűleg ennyi volt az átlagos egyszeri segély. Ennél kisebb összegeket folyósítottak rendszeres havi támogatásként: Bela, Wolf Hollitsch özvegye havi 10 forintot kapott (jegyzőkönyv: 41). Lena Freystadt „betegségében" *Chevra Kadischától* egy hónapra 8 forint segélyt kapott, amit *Anie Irenu Cassa* (a szegényházi pénztár) további 8 forinttal toldott meg. Úgy tűnik, hogy 16 forint körüli összeg volt a női megélhetési minimum. Feltevésünket igazolja, hogy egy „Findl-Kind" (talált gyermek) ellátására a közösségi pénztárból havi 10 forintot utaltak (jegyzőkönyv: 134.) Ez az összeg csak az étkezési költségeket – *Kostgeld* – fedezte. Tehát legfeljebb 16 forintba került egy

[12] Jegyzőkönyv 1828. december 15-i bejegyzés 31. oldalon. További jegyzőkönyvi hivatkozásokat csak a szövegben szerepeltetek.

[13] Egy hozomány leírása: Hrotkó 2008. 17-19. Az esszé főszereplője például 600 rajnai guldent vitt a házasságba.

felnőtt nő havi alapellátása, és a közösség mindenekelőtt azokat támogatta, akiknek még ennyi sem volt.

Regina, az elhunyt Israel Wahrmann rabbi özvegye nyugdíjat kapott, amely évi 400 forintot tett ki (jegyzőkönyv: 27). Akkortájt Regina Wahrmann volt az egyetlen „pensionirte rabbinerfroj" (nyugdíjazott rabbi feleség).[14] Összehasonlításul: Áron Bassist zsinagógai szolga és Israel Brüll, a második hivatalban lévő rabbihelyettes ugyancsak 400-400 forintot kaptak fizetésként. Oppenheimer, mint első rabbihelyettes évi 500 forintos fizetést kapott, amelynek emelését időről-időre kérte.[15] Büchler Sándornak köszönhetően ezeket a számokat összehasonlíthatjuk a 18. századvégi óbudai fizetésekkel. Óbudán a rabbi éves fizetése az 1776. évi Juden-Ordnung szerint 150, a tanítóé 130 forint volt. A kántor havi 2 ft 30 kr, az első sakter évi 104, a második 78 forintot kapott.[16] Ehhez képest a 19. századi pesti fizetések már magasabbak voltak.

Bernat Heller *Oberlehrer* (vezető tanár), akinek a tanítás vélhetően egyetlen pénzforrása volt, 1200 forintot kapott évente, de az anyagi helyzetét mégis szegénynek minősítették. Szegény volt Regina Wahrmann is az 1826. évi összeírás szerint. Az 1827. évi 236. számú (1827/236) összeírási bejegyzésből még többet lehetett róla megtudni: a keresztúri születésű Wahrmann asszony 1827-ben 61 éves volt, és akkoriban már 28 éve élt Pesten. Josef nevű 32 éves nőtlen fia is vele lakott egy háztartásban. Volt egy szakácsnőjük, és a lakásban még két Zickler nevű diák tartózkodott, akik Szikszról jöttek Pestre. Lehet, hogy a diákok Wahrmann asszony rokonai voltak, de mindenesetre könnyítették a lakással és élelmizéssel kapcsolatos költségek viselését. Regina 1825 óta tolerált volt, az azonban nem derült ki, hogy folytatott-e valamilyen kiegészítő gazdasági tevékenységet vagy sem.

Regina Wahrmann nem élt minden támogatás nélkül. Hiszen Pesten laktak gyermekei is. 29 éves Mayer Wolf eredeti szakmája lenvászon kereskedő volt (1827/772). Státusa: „sohn des verstorbenen tolerirten rabiner" (az elhunyt tolerált rabbi fia. Ez a megjegyzés ellentmond Büchler adatainak, aki szerint Wahrmann rabbi csak *commoráns* volt). Mayer Wolf fizetett adót, felesége – Rebeka – Galiciából származott. A háztartásban egy 22 éves prágai szakácsnő segédkezett. Ez a Wahrmann család Waitzner (Váci) úton lakott, nem messze a kereskedelmi raktárházaktól.

---

[14] PIH I-7. 1/1826

[15] Például 1828. június 22-én. Válasz: "Wird in Berücksichtigung genommen um nach Regulierung des neuen Budget ihm willfahren zu können."

[16] Büchler 1901. 300

Az 1826–1827. évi adóösszeírásokból megállapítható, hogy a legtöbb felnőtt nő életformája a házasság volt. Az 1826. évi conscripcióban csak az adózót (családfőt), vagyis vagy a férfiak, vagy az üzletet továbbvivő özvegynők nevét írták be. Az *Ehe weib* (a nej) szó (az összetett szavak értelmezés szerinti különírása gyakori volt) az 1827. évi conscripcióban tűnik fel.

De voltak egyedülálló nők is a pesti zsidók között, akik vagy elözvegyültek, vagy nem is mentek férjhez, aminek oka nagyrészt a megfelelő hozomány hiánya volt. Persze, a tolerancia és a kommorancia is komoly előnyöket jelentett a nőtlen, vagy ismét házasodni vágyó férfiak szemében. A letelepedési és iparűzési engedély reményében sokan a tolerancia miatt nősültek be a pesti zsidó családokba.

Az 1826. és 1827. évi conscripció alapján összeállítható a női gazdasági tevékenységek listája, amelyet a gyakoriság szempontjából a cselédlányok és a szakácsnők, majd a kereskedelmi szakmák vezettek:

Szolgáltatási szektor (ezen belül az önálló vendéglősnők, a cselédlányok, a szakácsnők és a szobát kiadó nők)
Kereskedőnők (ezen belül a házalónők és az ügynöknők)
Iparűzők (ezen belül a kézimunkázók)
Egészségügyi szakmák (az ápolónők és a bábaasszonyok)
A kolduló özvegyek.

Az 1827. évi adóösszeírásból kitűnik továbbá, hogy voltak saját anyagi eszközökből (*von eigenen Mitteln*) élő nők. Anna Wolf 50 éves özvegy az óbudai származású Wolf Oppenheimer kereskedő házában élt, amely az *Alter Gasse* 271. szám alatt volt (1827/855). Ugyancsak saját anyagiakkal rendelkezett 28 éves özvegy Mari Herzfelder (1827/421) Raab-ról. Mari Herzfelder Leopold nevű, óbudai születésű 6 éves fiával lakott együtt, de honnan volt saját vagyona és mennyi volt ez, nem tudhatjuk.

A pesti születésű 28 éves özvegy *Rosalie* (Rozália) Jaffa (1827/181) szintén önerőből élt 14, illetve 15 éves fiával. Megjegyzésben áll, hogy Rozália Jaffa Lebl Pick tolerált kereskedő lánya. Vagyis nem férje, hanem apja révén tartózkodhatott Pesten.

Az 58 éves özvegy Barbara Michelstetter (1827/718) neve mellett ugyancsak *lebt von eigenen mitteln* állt. Barbara már 38 éve élt Pesten és valószínűleg férjétől örökölte a toleranciát. Barbarával együtt lakott 21 éves leánya Rosalie, aki még hajadon volt. Egy sorral lejjebb (1827/719) áll a bejegyzés, amelyben egy bizonyos Jonas Abelis adózó neve szerepel.

Jonas-t az elhunyt tolerált *David* (Dávid) Michelstetter vejének írták be, aki 35 éves özvegy volt és ugyanabban a házban lakott, mint Barbara Michelstetter, vagyis *Königs Gasse* (Király utca) 1262 alatt. Jonas tehát Barbara veje is volt, ám a toleranciát Barbara, és nem a veje örökölte. Ennek ellenére a conscripció az elhunyt tolerált férfire, nem pedig az élő tolerált nőre hivatkozott.

Grazi születésű Mariann Kohn már 43 éve élt Pesten. 1827-ben 66 éves özvegy volt. Ő is önállóan élt, házában egy 18 éves *Magdalene* (Magdolna) Schwarz nevű szakácsnő dolgozott és lakott (1827/197).

21 éves *Teres* (Teréz név egyik írásos változata) Hirschfeld nagyon fiatalon özvegyült el. Abból, hogy *Landstrasse* 525-ben lakott, feltételezhetjük, hogy a jobbmódú zsidók közé tartozott. Rövid története tragikus képet fest, hiszen a házassága, amely miatt feljött Balassagyarmatról, csupán egy évig tartott. Férje hirtelen halála után *Teres* egyedül, tartózkodási engedély nélkül maradt Pesten. Anyagilag nem állhatott rosszul, hiszen független volt, nem dolgozott, és egy 55 éves cselédlány élt házában, aki éppen féléve jött fel Veszprémből (1827/177). Minden jel arra utal, hogy mindkét nő önerőből próbált begyökerezni Pesten.

Rövidsége miatt figyelemre méltó az 1827/458. számú bejegyzés, amely 60 éves, vázsonyi születésű *Teresia* (Teréz) Berlinerre vonatkozik. Teréz 8 éve élt Pesten, ahova talán az elhunyt férjével együtt érkezett. 1827-ben özvegyen élt egyedül *Ellbogen gasse*, azaz Könyök utcában, ahol rajta kívül zsibárusok, házalók, hordárok és szeszégetők laktak. Pedig Teréz társadalmi státusza *muter* volt, vagyis biztosan voltak gyermekei.

Megélhetési lehetőségként említendő még az *Anie Irenu (Armen-Institut),* azaz a szegényház intézménye, amely azonban nem kizárólag a nők eltartására szolgált. A nők szegényházba való felvételének van jegyzőkönyvi nyoma. Az 1830. október 17-i bejegyzés szerint „Lene Reinhold bittet wegen ihrer großen Krankheit und Dürftigkeit in die Anie Irene […].” Lene-t felvették „in die Stelle des verstorbenen Baruch Mordehaj” (jegyzőkönyv: 95).

Minden nőt az adózók összeírásában (az 1826. és 1827. évi conscripcióban) családi állapota szerint soroltak be, ami nagyjából a férfiakra is vonatkozott. A férfiaknál az üzleti tevékenység volt elsősorban mérvadó, a nőknél ez csak akkor került előtérbe, ha adóalanyok voltak. Noha itt is találkozhatunk a társadalmi diszkriminációval, amely anyagi kárt ugyan az érintett nőknek kimutathatóan nem okozott, de rögzítette a vagyoni viszonyokat is befolyásoló negatív társadalmi szokásokat. Látni fogjuk például, hogy a leányok nevei még akkor is a fiúgyermekek után következnek, ha a lányok idősebbek voltak a fiúknál. Némely esetben –

amint a feltüntetett példákban tapasztalunk – a megjegyzés rovatában a tolerancia birtoklását az elhunyt férfi toleráltt al, de nem a türelmi jogot örökölt élő nővel hozták kapcsolatba.

A nők családi állapota tanúskodhatott az anyagi helyzetről is: a férjezett nő általában még megélhetett, noha az anyagi körülmények között a minőségi különbségek nagyok voltak. De egy egyedülálló özvegynő szinte biztos, hogy a rokonai, vagy a közösség támogatására szorult. Ezt láttuk például özvegy *Rosalie* (Rozália) Schlesinger esetén is. *Bernat* (Bernát) Schlesinger a legelső pesti telepesek, vagyis a zsidó konyha bérlői közé tartozott. 1774. óta élt Pesten, de kereskedelmi ügynökként (*sensal*) nem szerezhetett nagy vagyont. Az 1827. évi adózók között Schlesinger még szerepelt (1827/228), de a következő évben meghalt, és 60 éves özvegye kénytelen volt a közösséghez fordulni segítségért.

Az 1827. évi összeírásban az adózók egész családja és a személyzet is szerepelt, a családi állapot szokásos (*verheiratet, ledig, witib*) megjelölésén kívül volt még a *hojz fater* (családapa) és a *muter* (anya) rovat is. Ezen kívül alkalmazták még az *anferwandte* (rokonok) és a *bruder* (fiútestvér) rovatokat, ami szükséges is volt ahhoz, hogy az egyre szaporodó pesti zsidóság állományát valamilyen módon átláthatóvá tegyék. Gyakran az *anmerkung* (megjegyzés) rovatban is a családi kapcsolatokra tettek utalást, például: Ignatz Kramer – „sohn der tolerirten Rosalie Klatscher" (tolerált Klatscher Rosalie fia). És ugyanígy: Filip Kramer – „sohn der tolerirten Rosalie Klatscher" (tolerált Klatscher Rosalie fia). *Filip* (Fülöp) és *Ignatz* (Ignác) anyja valószínűleg még egyszer férjhez ment, de 1827-ben, 51 évesen ismét özvegy volt (1827/273). 20 éves *Nathan* (Nátán) fia vele lakott. *Rosalie* (Rozália) zsibárusnő volt ugyanúgy, mint két idősebbik fia. A toleranciát a városi tanács 1806-ban ítélte oda, Rosalie ezt valószínűleg a második férjétől örökölte. Rosalie Klatscher szerepel Dorffinger névsorában is, mint[17] *trödler* (zsibárus), aki *Landgasse* (*Landstraße*) 538. szám alatt élt Terézvárosban. Ez a környék gazdasági szempontból az előkelőek közé tartozott. Rosalie valamilyen rejtélyes forrásból zsibárusként megengedhette ezt magának.

1. 3. A kereskedőfeleségek

Az e*he weib* státuszú nők távol sem voltak egyformán ellátottak, amit néhány példával igazolok. Az óbudai származású *Rosalie* (Rozália) Goldberger, 51 éves Goldberger Gerson tolerált nagykereskedő felesége, 1827-ben már 16 éve élt Pesten (1827/189). A család a *Landstraße* (Országút) 527. alatt lakott. Rozália 49 éves volt, de a gyerekei (Dávid, Wilhelm,

[17] Dorffinger 1827. 562

Leopold, Eleonóra) már mind külön éltek. A családi házban csak a legfiatalabb, húszéves Adolf fia lakott tizenhét éves *Rosalie* nevű feleségével.

A háznál élt még négy fiatal szolga, akik teendői nem derültek ki a felsorolásból. A szolgák 15 és 22 év közötti férfiak voltak, ezért arra gondolhatunk, hogy az üzletben segítettek. Ezen kívül volt ott egy cseléd, egy szakácsnő és egy Eleonóra Lewi nevű szobalány (*stubenmagd*). Az utóbbi szakmai elnevezés előfordul még a 205. számú bejegyzésnél, amely Teres Gans 33 éves borkereskedő feleség családtagjának és kiszolgáló személyzetének névsorát rögzítette.

A családtagok számához viszonyítva a Goldbergerék személyzete szokatlanul nagy volt, és amellett szól, hogy Goldberger asszonynak nem kellett nehéz fizikai munkát végeznie, személyes kényelméről egy szobalány gondoskodott.

Rosalie Kohn a 49 éves Hermann Kohn terménykereskedő (1827/194) felesége volt. Az összeírás tanúsága szerint Hermann 33 éve élt már Pesten, az elhunyt óbudai tolerált Kohn fiaként örökölte az 1802-ben kiadott toleranciát. 43 éves Rosalie Kohn Raab-ról származott, és ugyancsak az első pesti telepesek közé tartozott, hiszen akkoriban már 30 éve élt Pesten. Mindkét fia – 9 és 7 éves – Pesten született. Kohn családnak egy cselédje (40 éves Simon Hirschl Sáros-megyéből) és egy szakácsnője (20 éves óbudai *Rosalie* Schwarz) volt. Rosalie Kohn élete biztosítottnak látszik. Kohnék is a *Landstraße* utcában laktak, ahol a jobb módú zsidó családok – többnyire kereskedők – béreltek lakást.

Rosalie Wodianer 1802-ben költözött fel Kalocsáról Pestre (1827/850). 1812. körül kötött házasságot nála hat évvel idősebb, szegedi származású Rudolf Wodianerrel. 1827-ben Rosalie 31 éves és 8 gyermek (4 fiú és 4 lány) anyja volt. A legidősebb a 14 éves *Katrine* (Katalin egyik névváltozata), a legkisebbik az egyéves Josefa volt. A család nem a Teréz, hanem a József városban bérelt házat a Piac térnél (*Markt Platz*). 4 alkalmazottjuk volt: egy szegedi származású nőtlen raktáros (magaziner), egy fiatal cselédlány, egy szakácsnő és ezen kívül egy házi tanár: 28 éves, csehországi születésű Jákob Kubic.

Házi tanára volt *Katarine* (Katalin) Ulmann gyerekeinek is. 29 éves Katarine (1827/844) Trierből költözött Pestre 1816-ban, valószínűleg az éppen nyélbe ütött házasság okán. Férje Sámuel Ulmann – Mózes és Gábor Ulmann testvére – 1827-ben 40 éves volt. Ezek szerint Sámuel Ulmann is sokáig kereste párját! 1827-ben három gyerekük volt: Bernát, Ignác és Adolf, akiket Jákob Mandela tanár tanított. Egy szakácsnő és egy cselédlány látta el ezt a jó módú családot, amely *Brück* (helyi kiejtésben *Brick*, azaz Híd) utcában lakott a József városban.

Némely pálinkakereskedő feleség sem panaszkodhatott ellátására. 41 éves *Franziska* (Franciska) Abeles 43 éves Josef Lev Abeles (1827/18) felesége volt. Mindketten Óbudáról települtek át, csak hogy a férj már 28, a feleség csupán 18 éve élt Pesten. 23 éves Matthias fiúk az összeírás szerint Óbudán született. A többi fiú: David 15, Simon 14, Samuel 13, Wilhelm 8, Hermann 5, Adolf 2, és három lány: Rosine 9, Rosalie 7 és Teresie 17 – Pesten született.

Három háztartási alkalmazott dolgozott és élt a családnál: 30 éves Barbara, aki 4 évvel korábban Csehországból jött Pestre, szakácsnői teendőket végzett, 21 éves Filip Grünhut és 24 éves Johann Rosenberg (Tokajról) cselédek voltak. Franciska Abeles a sok gyerek miatt talán nem élhetett olyan kényelmesen, mint Goldberger Rozália, de neki sem kellett egyedül dolgoznia, hogy ellássa népes családját.

A házaspárnak volt még egy 20 éves Matilda leányuk, aki ugyancsak Óbudán született és ugyanúgy, mint anyja, 18 éve élt Pesten. Abeles egy ideig két háztartást tarthatott fenn, ami bizonyára tetemes kiadásokkal járt.

Matilda Abeles szakított a családi mintával és egy értelmiségihez ment feleségül. 25 éves Hermann Rosenfeld Pozsonyról („Preßburgból" az összeírás szerint) származott és sebészorvos (*magister chirurgie*) volt. A házaspárnak egyéves leányuk volt már, aki Pesten született (1827/19). Hermann Rosenfeld azonban nem rendelkezett se toleranciával, se kommoranciával, és csak az apósa tolerált státuszának köszönhetően nem állt a kitoloncoltak (*ab geschaft*) listáján. Ugyanis a neve melletti megjegyzésben ez állt: „schwiegersohn des tolerierten Josef Lev Abeles" (tolerált Josef Lev Abeles veje).

Abeles nem az egyetlen sikeres pesti pálinkakereskedő volt. A 33 éves Regina Schönwald 36 éves grazi születésű Leopold Schönwald felesége (1827/201) is jó anyagi körülmények között élhetett. Regina Lovasberényben született, Pesten akkoriban már 13 éve élt. Feltételezhetően házassága révén került fel Pestre, a legidősebb gyermeke ugyanis 12 éves volt. Két háztartási alkalmazott dolgozott náluk.

Szerényebben, de még mindig jómódúan élt *Katharina* (Katalin) Hamburger 29 éves Daniel Hamburger terménykereskedő felesége (1827/195). Katalin Hamburger, *Teresia* (Teréz) Tettinger tolerált pálinka kereskedőnő legidősebb leánya, csak 22 éves volt, de már három gyereket hozott világra. Csupán egy háztartási alkalmazottja volt: a trieszti születésű Josefe Epern szakácsnő. Daniel Hamburger adózott a közösségnek, de a pesti tartózkodását anyósa toleranciája biztosította.

48 éves *Franziska* (Franciska) Baruch 53 éves, 1803. óta tolerált pozsonyi származású Gabriel Baruch ügynök (*sensal*) felesége volt (1827/29). A család *Tabak Gasse* 362-ben

lakott. Franciska férje már 35 éve élt Pesten. 28 éves Franciska ugyancsak pozsonyi születésű volt, 5 fiúgyermeke közül négyen már dolgoztak, de valamiért még a szülőkkel együtt laktak: 24 éves Leopold és 22 éves Ignác kereskedő, 20 éves Mártin *„klempprer”* (azaz Klempner - bádogos), Sámuel (13) szabó, 6 éves Emmanuel (Immánuel) tanuló volt. Immánuel után következtek a lányok nevei, noha a legidősebb lány koránál fogva harmadik lehetett volna a gyermekek sorában. A lányok neve mellett csak azt a bejegyzést látjuk, hogy *tochter*: Anna 19, Louise 16, Teresie 12, Magdalene 9, Matilde 8, Josefa 7 éves volt.

A családnak egy huszonhét éves hajadon szakácsnője volt. Az, hogy a 22-24 éves fiúk még nem nősültek meg, utalhatott a család gyenge anyagi helyzetére. Ezt a feltevést megerősíti, hogy 19 éves Anna is még mindig hajadon volt. Egy pótlólagos beírás szerint a 32 éves nőtlen Esekias Austerlitz *wollsortirer* (gyapjúválogató) is náluk lakott, valószínűleg albérlőként. Hogy valóban albérlő, vagy egy nőtlen alkalmazott volt, ez az összeírási bejegyzésből nehezen állapítható meg, mert az albérlői rubrikát nem jelölték ki..

A bejegyzés formailag is arról szól, hogy a család női tagjait csupán másodrangú eltartottaknak tekintették, de azt is látjuk, hogy a zsidó közösség vezetői valóban megpróbálták minél pontosabban rögzíteni Pestre érkező zsidók aktuális élethelyzetét, és ennek során valószínűleg a városi közösség biztonsági érdekeit is szem előtt tartották. Hiszen a zsibárusok, a házalók és a koldusok körében több gyanús (*verdechte)* személy is volt fellelhető.

A zsibárusok és a házalók családjaira jellemző volt, hogy sokan laktak együtt egy fedél alatt. Már a lakás címéből is láthatjuk, milyen lehetett a család anyagi helyzete. A zsidó társadalom egyértelműen polarizálódott. A szegényebbek a Külső Terézváros zsúfolt belső régiójában – a *3 Trommel Gasse* és a *Königgasse* felső részének környékén – laktak. Minél jobb volt a család anyagi helyzete, annál távolabb tartotta magát a Terézváros szívétől. A szegény családokban több különböző családnevű személy lakott együtt, ami az albérlők jelenlétére utal. De sok volt az együtt lakó közeli, vagy távolibb rokon is, ámbár ez a gazdagabb családokban is előfordult, amint a következő kép is mutat.

50 éves *Katrine* (Katalin) Kopel 1802. óta élt Pesten 7 évvel idősebb férjével. Ábrahám Kopel az első óbudai telepesek közé tartozott, Katrine Komarnóból (Komaromból) települ át. 1827-ben a gyerekek már nem éltek a szülői házban, talán ezért is fogadott be a házaspár két fiatalembert, akik vagy diákok, vagy már végzett szemészek voltak. Egyiküket Hermann Kopelnak, a másikat Ignác Rosenthalnak hívták. Szinte biztos, hogy mindketten Kopelék vidéki rokonai voltak. A család nagyon kényelmesen – 3 főből álló személyzettel és egy üzleti alkalmazottal – élt az ősi *Pater Noster Gassl* (Miatyánk) utcában (1827/849).

Egy évvel az összeírási bejegyzés után – 1828. december 15-én – Ábrahám Kopel meghalt. A közösségi jegyzőkönyv, sajnos, nem tesz említést arról, milyen vagyoni helyzetben maradt Kopel özvegye. Biztosan nem kellett a közösség segítségét kérni, hiszen Ábrahám Kopel minden közösségi egyesületre is hagyott pénzt: a zsidó iskolára *(Normal-Schule unserer Glaubens-Genossen),* a *Chevra Kadisára* (beleértve a járzajt-kor esti és reggeli Kádis elmondását), a *Bikur Cholim* és a *Menachem Avelim* egyesületekre (beleértve az első évben emlékére imádkozó minján költségeit és azt az összeget – 200 ft, amit temetésekor a szegényeknek kellett elosztani a sírjánál). Katrine Kopel neve, minden esetre, nem fordult elő a rászorult özvegyek névsorában.

A házalók helyzete távol sem volt ennyire biztosított. A 30 éves Moyses (Mózes) Lewinger (1827/96) a klasszikus rövidáru-házaló szakmában – minden bizonnyal kevés sikerrel – próbálta eltartani magát, 64 éves Katrine édesanyját és 25 éves Scharlotte (Sarolta) lánytestvérét, aki fiatalsága ellenére már özvegy volt. Valószínűleg albérlőként lakott náluk 25 éves Jakob és 26 éves Leopold Lewi sebész-tanhallgató, akik persze rokonok is lehettek. Katrine és Scharlotte Lewinger minden külső segítség nélkül dolgozott a lakás és a három férfi ellátásán. 30 éves nőtlen Moyses Lewinger ritka, ám nem egyedüli kivétel volt az ilyen korban többnyire már *verheiratet* és *hojzfater* státuszú zsidó férfiak körében.

24 éves *Franziska* (Franciska) Deutsch 1820-ban Kreuz-ról jött fel Pestre és hamarosan hozzáment Sámuel Deutsch 29 éves kelme-házalóhoz, aki engedély nélkül tartózkodott és dolgozott Pesten immár 21 éve (1827/341). Franciska élete nem volt biztos, bármikor kitoloncolhatták férjével együtt. Ettől függetlenül 1827-re már két gyereket szült, vagy azért, mert reménykedett, hogy valamilyen módon csak lesz maradásuk Pesten, vagy nem is foglalkozott ezekkel a gondolatokkal, hiszen rajtuk kívül még oly sok zsidónak nem volt semmilyen engedélye a pesti tartózkodáshoz. A vidéki családtagok minden bizonnyal szívesen követték hozzátartozóikat a nagyvárosba. Így alakulhatott, hogy Leopold Reins, Franziska 8 éves rokona („schwagersohn aus kreuz”) is a Deutsch családhoz költözött.

A családdal együtt még három idegen házaló lakott, akik feltehetően albérlők voltak, noha az összeírásban szolgálóként jegyezték be őket: Leopold Hamburg, Leopold Z. és Hermann Klein. Franciska egyetlen háztartási segítsége 30 éves Regina Groß szakácsnő volt, aki éppen féléve érkezett Miskolcról (1827/341). Elképzelhető, hogy Regina Groß is a lakhatás miatt dolgozott a Deutsch-házaspárnál.

A 15. számú bejegyzésből megismerhetjük Henriett Lederer (23) élethelyzetét. Férje, *Moritz* (Móric) Lederer rövidáru-házaló volt, ami Pesten a legelterjedtebb gazdasági tevékenység volt a zsidóság körében. Abból, hogy Moritz neve mellett szerepel, hogy

„schwigersohn des verstorbenen tolerirten Markus Prager, kontribuirt," azaz az elhunyt tolerált Markus Prager veje, megtudjuk, hogy Henriett leánykori neve Prager volt. Henriett már Pesten született, amint féléves leánya is. Házukban egy 47 éves pozsonyi születésű Katrina Prager élt, aki 31 éve tartózkodott Pesten és 1806. óta tolerált volt. Katrina, tehát, Henriett édesanyja volt. Így Ledererék a tolerancia várományosai voltak, és egy cselédet is megengedhettek maguknak. A conscripció ebben az esetben is a férfi autoritással szembeni hagyományos tiszteletből az elhunyt férfire, de nem az élő nőre hivatkozik, aki ugyanakkor örökölhette férje türelmi jogát.

A pesti letelepedést megelőzően sokan máshol is próbáltak szerencsét. A zsidók mobilitását jól mutatja például a 376. számú bejegyzés. Franciska Erbel 1799-ben Hollitsban született. Férje, Dávid Erbel, rövidáru-kereskedő Boskowitz-ről származott. Úgy látszik, hogy a család eleinte Budán élt, hiszen ott születtek a gyerekek: 16 éves Hermann és 10 éves Salamon, Katrine (18) és Rosalie (5). Csak a legkisebbik leányuk (Regina) született Pesten, ahova a család 1822-ben költözött. Pesti tartózkodási, vagy működési engedélye a családnak még nem volt (1827/376).

Katrin Schwarz (Szántóról) egy *tregler* felesége volt (1827/374). Eredetileg ennek a szakmának *Trödler*, azaz zsibárus volt a neve. De a pesti jiddisben ebből némelykor *tregler* (esetleg: trägler) lett. Az írott dalet és gimel között ugyanis néha nehéz különbséget tenni.

Katrin (38) első gyermeke 7 éves volt. Vagyis az asszony elég későn ment férjhez, ami nem volt nagy ritkaság a pesti zsidónők körében. 30 év feletti nők is mentek férjhez, amint a 13 évesek is. Katrin Schwarz 49 éves férje úgyszintén Szántóról származott. Házasságkötéskor Katrin 31, Lebl Schwarz 42 éves volt. Az első gyermek után még két fiuk – 3 éves Mózes és fél éves József – született.

Hatéves Franciska lányuk a névsorban a legkisebbik fiú után áll, neve mellett *ledig* (hajadon) bejegyzés szerepel. Vagyis a kiskorúak házassága a pesti közösség írnoka számára elvileg elképzelhető volt (noha ilyennel az összeírás adatai között nem találkoztam).

Szembetűnő volt ennél a családnál, hogy további három személy is lakott náluk, de egyikük sem volt Schwarzék rokona. A lakók egyike Johanna Abraml nevű 70 éves özvegy koldusnő volt, aki Josefa nevű 24 éves hajadon leányával együtt kapott szállást Schwarzéknál.

Egy bizonyos Simon Fajgel nemcsak engedély nélkül tartózkodott Pesten, de még gyanús személy (*verdechter*) is volt az összeírás erkölcsi megítélése szerint. A megjegyzésből kiderül, hogy Schwarzék mellékkeresetére a közösség nem nézett jó szemmel: *verleiht ohne erlaubnis quartir* (engedély nélkül szállásol) állt a megjegyzésben.

Egy tipikus *tredler*-feleség volt nikolsburgi Barbara Hollits. Barbara 51 éves volt, ebből harminchármat Pesten élt. Mayer nevű férje viszont 48 éves volt és csak 16 éve költözött Pestre. Valószínűleg a nősülési és az itt-maradási szándékkal jött Pestre, hiszen az első közös gyermekük 15 éves volt, vagyis a pár rögtön Mayer érkezése után összeházasodott. A házban egy 25, illetve 21 éves fiú élt, akik a férj mostohagyermekei voltak. Ezen kívül még egy 14 éves édeslánya is volt, de velük lakott az asszony első házasságából származó 28 éves özvegy lánya is. 35 éves óbudai származású nőtlen Wolf Hollits terménykereskedő ugyancsak ott élt Hollitsék lakásában. A háztartást a család női tagjai vezették, akik valószínűleg a kereskedésben is segítettek.

Rosalie Markowitsch helyzete talán még bizonytalanabb volt, mert férje, Abram Markowitsch (1827/413) nemcsak engedély nélkül tartózkodott és dolgozott Pesten, de már ki is utasították Pestről *(*„ist bereits von hier abgeschaft worden”*)*. A 35 éves Markowitsch Nagyváradról származott, a 36 éves Rosalie pedig Komarnó-ból jött fel. Pesten született Michael gyermekük, de Rosalie valahol útközben lett terhes: vagy Nagyváradon, vagy Komáromban, hiszen a házastársak másfél évvel korábban együtt érkeztek Pestre. A család tudatos tervezéséről tehát semmiképp sem beszélhetünk. A pesti kiutasítás nyilván azzal is összefüggött, hogy a Markowitsch házaspárnak nem volt közeli rokonsága a pesti tolerált zsidók körében. De hozzájárulhatott a férj kétes jövedelmű foglalkozása is.

A 19. század elején Pesten élt zsidókra jellemző volt a sokgyerekes családfajta. Példát éppen egy *tredler*-család mutathat (1827/426). 53 éves Jakob Mesneles a zsibárusi tevékenységből igyekezte fenntartani népes családját. Teréz nevű felesége 15 évvel fiatalabb volt nála. Mindketten Óbudáról származtak, de Jakob már 43 éve, miközben Teréz csak 28 éve élt Pesten. Összesen kilenc gyerekük volt. Teréz a férfi második felesége lehetett. Az első asszony két élő gyermeket hagyott hátra: 22 éves Barbarát (aki a névsorban az 5 éves Filip után következett!) és 19 éves Juliát. Teréz szinte évente szült: 14 éves Katrine után következett 13 éves Regina és Elisabeth (Erzsébet), Salamon 12, Rozália 10, Móric 7, Fülöp 5 éves volt. Teréz tehát 23 év körüli volt, amikor egy kétgyerekes, vagyontalan zsibárus felesége lett, mert jobb házassági ajánlatra nyilván nem számíthatott. 38 éves korában a szülési dinamikája megtorpant. Az utolsó szülés óta már öt év telt el, és egy újabb gyermek neve még nem került fel a névsorba. Persze, a pesti zsidóság körében nagy volt a gyermekhalandóság, így nehéz találgatni, mi volt a szünetelés oka.

Az egyik zsibárus családban (1827/359) találkozunk egy szokatlan női státusszal (vö. 29 éves Magdalene Fleischhackerin esetén is: 1827/411). 19 éves Katarina Tramt 39 éves férje kommoráns zsibárus volt. Férjéhez hasonlóan Katarina az orosz fennhatóság alatt álló, de

eredetileg lengyel Ljubawni-ből származott, csak a férj korábban jött fel Pestre. Velük együtt élt 50 éves Simone Bassist, Katarina anyja, aki csak 1826-ban csatlakozott gyermekeihez. Ha Simone özvegy lett volna, akkor nem is lett volna semmi rendkívüli a dologban, de Simone *verheiratet*, azaz férjezett volt. Férje neve azonban nem szerepelt a család névsorában. Vagyis Simone külön élt férjétől, ami sok mindenre enged következtetni. Például, hogy a férje elhagyta, vagy az egzisztenciális problémák ellenére nem volt hajlandó lemondani a függetlenségtől. Lehet, hogy a hatóság már kiutasította Pestről, de a felesége nem követte őt. Mindenesetre ez arra utal, hogy a zsidó közösségen belül is előfordultak az úgynevezett rendezetlen családi viszonyok.

A kereskedelem sajátos kategóriájához tartoztak az állatkereskedők. Anyagi helyzetük erősen függött a piaci viszonyoktól, amit egy korabeli példával illusztrálhatunk. 1804 novemberében az éves pesti piacra Moldvából váratlanul óriási mennyiségű marhát hoztak eladásra. 20 000 darab marhából csak 8000 fogyott el, de ez is csak egy erősen nyomott áron. A várható 300 forint helyett az erős konkurrencia miatt már 150 forintért is elvittek egy pár bikát. Egy ilyen piac végzetes vesztességeket okozott a nem tőkeerős kereskedőknek.[18]

39 éves *Rosalie* (Rozália) Klatscher – nem a fentebb említett zsibárusnő – egy 43 éves, pesti születésű Mózes nevű lókereskedő felesége volt (1827/325). Rosalie 4 fiút és három lányt szült, a legidősebb 16 éves Jákob volt. Jákob már kitanulta a szabó szakmáját, amely Pesten nem volt nagyon jövedelmező tevékenység. Rosalie az adóösszeírás szerint nem rendelkezett háztartási alkalmazottal. *Kleine 2 Morengasse* (Kis 2 Szerecsen utca) 1007 nem volt egy gyakori cím, közelükben (*Mojrer Gasse* 999) a 324. számú bejegyzés alatt szereplő Mayer Boskowitz használt ruha házaló lakott, ugyancsak háztartási alkalmazottak nélkül. Ez a környék sem a gazdagoké volt.

Az 1827. évi összeírás 415. számú bejegyzése alatt 27 éves Anna Landsfelder szerepel, aki egy nála tíz évvel idősebb miskolci lókereskedő felesége volt. Mindketten nyolc éve éltek Pesten, de a gyerekük csak 3 hónapos volt. Franciska Deutsch, 7 éves ungvári „kostkind" (vagy *kastkind*, azaz vendéggyerek, de mindkettő azt jelentette, hogy nem saját gyermeket is ideiglenesen kellett eltartani) is kapott szállást Annáéknál. Franciska éppen féléve érkezett a nagyvárosba, de hogy miért vendégeskedett egyedül a Landsfelder-család házában, nem világos. Talán ez összefüggött Anna Landsfelder várva-várt gyermekének születésével. A 7 éves lány ugyan nem tudott igazán vigyázni a kibabára, de ilyen esetekről valóban lehetett

[18] Vereinigte 1804 (92) 1167.

hallani, noha az efajta gyermekfelügyelet nyilván életveszélyes volt. A család szolgálatában egy 21 éves cselédlány is állt, aki Neustetl-ből érkezett Pestre.

Engedély és háztartási alkalmazott nélkül élt Pesten 25 éves Johanna Strohmann, akinek Ahron (Áron) nevű férje 1823-ban jött fel Miskolcról (1827/378). 27 éves Ahron marhakereskedő volt. Egyéves fiúkkal *Retig* (Retek) Gasse-ben laktak, ahol elég vegyes volt a lakósság. Itt lakott, például, a 442. számú bejegyzés alatt szereplő nikolsburgi Josef Telts, aki korán veszítette el feleségét. Bernat és Barbara nevű kiskorú gyerekekkel özvegyként élt Pesten a Retek utcában. Barbara még csak egyéves volt, az anyja talán szülésbe halt bele.

1. 4. A vendéglátó- és az élelmiszeripar

Ehhez a szakmához elsősorban a hentesek *(fleschhacker, schachter)* és a kocsmárosok *(trakteur, trakteurin)*, valamint a fogadósok tartoztak. A kocsmárosok – amint az 1827. évi összeírás soraiból kiolvasható – egyértelműen számítottak a család női tagjainak munkájára. Ezen kívül egy-két élelmiszerkereskedő *(greisler)* is volt a zsidó negyedben.

Sakter volt például Michael Pariser (1827/107), ám neki volt mellékjövedelme is, amelynek alapján Parisert akár közalkalmazottak közé is sorolhatjuk. Ugyanis közösségi sameszként (*gemeindediener*) is dolgozott, amiért 75 forintos rendszeres fizetést kapott a kehilától (jegyzőkönyv: 27). Pariser felesége anyagilag nem élt rosszul. Legfeljebb a férje természete miatt lehettek gondjai. Az 1828. évi jegyzőkönyv egyik feljegyzése tanúskodik arról, hogy Pariser összeveszett kollégájával, Simon Ries-el (jegyzőkönyv: 29). Bár az is igaz, hogy ekkor Parisernak adtak igazat, és Riest – aki egyébként 300 forintos fizetést kapott évente a közösségtől, noha ugyancsak *gemeindediener* volt – nyilvános bocsánatkérésre és 5 forint bírságra ítélték.

A nehezen olvasható bejegyzésből kitűnik, hogy Pariser házaspár 1813-ban Aszódról érkezett Pestre, noha eredetileg mindketten párizsi születésűek lehettek. 20, illetve 17 éves fiúk, valamint a conscripcióban a 17 éves fiú után bejegyzett 18 éves lányuk Aszódon, 12, illetve 8 éves leányuk pedig már Pesten született. A házban egy 24 éves cseléd (*knecht*) dolgozott, aki valószínűleg a hentes üzletben segédkezett.

24 éves Goldschmidt *Rosalie* (Rozália) a nála három évvel idősebb Dávid Goldschmidt hentes felesége volt. Rosalie Pesten született. Goldschmidték házasságából már 3 fiúgyermek származott. Ebben a családban három szolgáló élt: két húszéves fiatalember, akik

valószínűleg az üzletben segítettek, és egy pozsonyi születésű cselédlány. A személyzet számából ítélve Goldschmidték nem voltak szegények.

Volt a zsidó közösségben még egy kóser hentes, akiről csak annyit tudunk, hogy *Jonas*-nak hívták, de 1828-ban már nem élt. Rebeka özvegye 1828. május 25-én kérte a közösséget, hogy vegye védelmébe *(*„in gemeinde-schutz”*)* Marcus Boskowitz nevű vejét, amire a vezetőség azt válaszolta, hogy miután az elhunyt sakter özvegye „élete végéig” a közösség védelme alatt maradt, Boskowitznak saját magának kell gondoskodnia a tartózkodási engedély megszerzéséről. Ezek szerint a közösség tagjainak özvegyei a közösség oltalmában álltak (jegyzőkönyv: 11).

Ahhoz képest, milyen sok volt a kereskedő, vagy szabó a zsidók között, a hentes szakma nem volt felkapott. A vágás joga a zsidókonyha *(Garküche)* bérlőit, később a közösséget is megillette. 1822-ben a zsidó főzőkonyha (vagy a vendéglő – vö. Groszman)[19] bérleti szerződését *Isaak* (Izsák egyik írásos formája) Breisach írta alá egy évre a helyi (*hiesig*, azaz itteni) tolerált zsidók nevében. A szerződés magában foglalta a kóser hús – borjú, bárány és szárnyas – levágásának és a kóser bor valamint kóserpálinka kimérésének (*Ausschossung*) haszonbérletét.

A közösség tagjainak fizetniük kellett *félkrajcár* hús-pénzt is a bérlő társaság részére, amiért a zsidók folyamatosan tiltakoztak (jegyzőkönyv: 49). Groszman szerint, a kóser hús járuléka – az *accis* – még 1833-ban is a közösség egyetlen állandó bevétele volt.[20]

Patachich József, a Pest városi tanácsosa, azt írta a zsidóság húsadójáról, hogy az elöljáróság „szégyenszemre megállapította, hogy miután a gazdagok nem tartják be a rituális szabályokat és húsukat a keresztény boltokban vásárolják, az accis a szegényeket nyomja el. Ezért a húsadót szét kellene osztani minden közösségi tag között.”[21]

1846-ban Pesten már 12 zsidó vendéglő és 2 mészárszék volt *Intimata* a. m. 1273. számú oldala szerint.[22] A kocsmárosok, avagy a vendéglősök többen voltak, mint a hentesek, de az 1826. évi összeírás alapján nem szűkölködtek. Persze, a tényleges anyagi helyzet itt is bizonyára nagyon különbözött. Valószínűleg a zsidó vendéglő miatt több zsidó kocsmáros az Országút (*Landstraße*) utcában, szinte egymás mellett lakott. Ritka kivétel volt 61 éves pozsonyi születésű tolerált Hirschl Groß (1827/154), aki kocsmáros létére a *Rumbach* utcában élt. De *Rumbach* utca is az Országút közvetlen szomszédságában fekszik. Groß 1784-ben telepedett le Pesten, vagyis a pesti telepesek első generációjához tartozott. 1827-ben Hirschl

[19] Groszmann 1934-35. 200
[20] Uo. 204
[21] Patachich 1833. 204
[22] BFL: IV. 1202 c, 4647–4957/II. 1808–1850

Groß már özvegy volt, 25 éves Rosalien kívül még két lánya volt, így az apának nem volt szüksége a személyzetre. A családnál a pozsonyi születésű Samuel Stark diák lakott, valószínűleg albérletben, de segíthetett az üzletben is.

Egyik 1804-es újság-hirdetésből[23] értesülünk arról, hogy az Országút utcában is voltak vendéglők. Az egyik – *Zum Roten Thor* (A piros kapuhoz) – a 235. szám alatti házban (*Jalichisches Wirtshaus)* működött.

Landstraße 532-ben élt kocsmárosi munkájából Reich család (1827/222). Anna Reich 1780-ban Pesten született, vagyis Anna édesanyja a legelső telepesekkel jött Pestre. Az összeírásból kitűnik az is, hogy apja tolerált Kopel Kunewalder (1826/830, illetve 1827/837) volt. Kopel Kunewalder 3. osztályú kereskedő volt, ezért a lánya valószínűleg rendes hozományt kapott házasságkötéskor, noha Reichék – a háztartás névsorából ítélve – nem voltak olyan gazdagok, mint Goldbergerék, vagy Boskowitzék. Leopold Reich Tatáról (*Totis*-ról) származott. A család az összeírás szerint csak négy éve élt Pesten. A házaspárnak 5 gyereke és egy 48 éves háztartási alkalmazottja volt.

Házassága előtt Anna nem a szegény Terézvárosi negyedben lakott, így hozzászokhatott a kényelemhez. Erre Kopel Kunewalder 1838. évi halotti anyakönyvéből következtetünk, amely szerint Kunewalder a józsefvárosi Joseph Platz 162. számú házban halt meg.[24]

Az 1827/837. számú bejegyzés Kopel Kunewalder nagykereskedő lakcímeként *Getter Gasse*-t adta meg, ahol rajta kívül – Getter (Götter) Gasse 273-ban – még egy olyan nagykereskedő lakott, mint Móric Bauer, a kiterjedő bel- és külföldi kapcsolatokkal rendelkező sikeres üzletember és a közösség egyik vezetője (1827/859).

Az összeírási bejegyzésben megtalálható Anna anyjának neve és személyi adatai: Regina Kunewalder, aki férjével együtt Óbudáról költözött fel Pestre, 1827-ben ugyancsak 58 éves volt. A bejegyzés szerint Kunewalderék 1821-ben jöttek fel Óbudáról, és ez látszólag ellentmond Anna Kunewalder születési adatainak. Ám ezt csak azt jelentheti, hogy Kopel Kunewalder már 1780-as évek óta lakott Pesten, fenntartva az óbudai háztartását és az ottani zsidó közösséghez való tartozását. Anna Reich, született Kunewalder, ezek szerint valóban egy tehetős családból származott, amely két lakhelyet – és valószínűleg több üzletet – tartott fenn.

1827-ben Kunewalderék házában még két nőtlen fiú és két alkalmazottjuk élt: egy 45 éves szakácsnő és egy inas. Ezen kívül egy rokonuk is velük élt, aki valószínűleg segített a

[23] Vereinigte 1804 (54) 713
[24] BFL: *Sterberegister* 1838, XX. fólió

háztartásban. Néhány más nagykereskedői családtól eltérően az aktív gazdasági tevékenység nyomát itt nem látjuk: se *subjekt* (alkalmazott), se *magaziner* (raktáros), se *buchhalter* (könyvelő) nem tartózkodott a házban. Persze, előfordulhat, hogy azok nős férfiak voltak.

Landstraße (Országút) utca 534. számú házában lakott Lebl Meir Hoslinger kocsmáros, aki Anna Kunewalderhez hasonlóan a fiatal pesti generációhoz tartozott. Hoslinger 1786-ban született. 35 éves Magdalene felesége Óbudáról jött 19 évvel ezelőtt. A házasságból 4 lány és 1 fiú származott. A legidősebb leány – 15 éves Regine – a névsorban az egyéves Hirsch után következett. Hoslinger kommoráns volt, ám egy állandó cselédre a családnak nem tellett (1827/240).

A szomszédságban – *Landstraße* 536. alatt – lakott 67 éves Glaser, aki úgyszintén csapláros volt (1827/245). Glaser 23 évvel ezelőtt települt át Pestre Balassagyarmatról. Balassagyarmaton már kötött házasságot, amelyből Julianne nevű lánya született. Julianne is Pestre költözött, ahol Isak (Izsák) Läufer felesége lett (vö. 246. számú bejegyzést). Pesten Glaser újra nősült: Katrine pozsonyi származású Dávid Helfer előjáró lánya volt. Helfer neve ugyancsak kapcsolódott a zsidó vendéglő (*Garküche*) bérletéhez. Az *Intimata* a. m. 632. számú oldalán[25] David Helfer neve Elkan Kunewalder, Baruch Abelsberger, Meyer Gans mellett a *Königgasse* (avagy *König Gasse*, azaz Király utca) zsidó lakóinak névsorában olvasható. Dávid Helfer a *Judenhof* elnevezésű házban lakott, ahol feltehetőleg Katrine is élt leány korában. A névsor 1808-ban keletkezett, amikor Dávid Helfer zsinagógai előjáró volt. Katrine 20 évesen érkezett Pestre, 1827-ben 63 éves volt már. Kopel fia 19, Gabriel 16 éves volt, állandó cseléd a névsorban nem szerepelt, amiből feltételezhetjük, hogy az előkelő származás ellenére a család nem volt igazán jómódú.

Landstraße 538-ban lakott Rotberger család (1827/262), amelynek családfője *trakteur* volt. 40 éves Ádám Pesten született, az apja tolerált volt. Franciska Rotberger Óbudáról települt át kétéves korában. 1827-ben 30 éves volt. Két gyermeket szült: szokatlan módon elsőnek 13 éves Johannát, másodiknak 12 éves Josefet írták be. Két idegen személy lakott a háznál: Israel Rosenberg és *Jakov* (Jákob) Berger. A személyzet is kétszemélyes volt, és ez sem volt teljesen szokványos. Ugyanis 24 éves Leopold Ledrer pincérként dolgozott, 26 éves hajadon Barbara Ledrer pedig szakácsnő volt. Valószínűleg testvérpárról volt szó, amelynek egyik tagja – Leopold – korábban jutott el Pestre, és őt követte nővére. Rotberger-család anyagilag erősebbnek tűnik, mint Glaserék.

[25] BFL: IV. 1202 c, 4647–4957/II. 1808–1850

A másik Országúton, amelynek *Waitzen* (azaz Váci) *Landstraße* volt a neve, több zsidó fogadós élt, hiszen ezen az úton komoly kereskedelmi és szállítási forgalom bonyolódott le. Itt (1272. szám alatt) volt, például, Benjámin Wolf Lustig – a régi óbudai Lustig (a 40-es években már Lusztig) család sarjának – fogadója (1827/806). 53 éves Lustig rendelkezett pesti türelmi státusszal, hiszen az elsők között költözött fel Pestre, még az 1790-es években. 46 éves Anna felesége Schoßburgban született, de érdekes módon ugyanakkor települt le Pesten, mint férje. Házasságukat legalább 22 évvel korábban kötötték meg, ugyanis a legidősebb gyermekük – Rosalie lányuk – már 21 éves volt. Egyébként egyetlen bejegyzett házaspárnál sem találkoztam az első gyermek túl korai születési bejegyzésével, amely a házasságon kívüli fogamzásra utalt volna. Lehet, hogy ilyen is előfordult, de a házasságok zöme valószínűleg hagyományos volt.

Rozálián kívül 12 éves Franciska és 8 éves Teréz, valamint 19 éves Leopold és 14 éves Márk a szülői házban élt. Sőt velük lakott 78 éves, ugyancsak 38 éve Pesten élő özvegy Lebl Sara, Anna édesanyja. A külső kiszolgáló személyzet a 18 éves inasból és a 35 éves péceli özvegy szakácsnőből állt.

Dorffinger névsorában 8 élelmiszerkereskedő (*Greisler*) szerepel[26], de Wolf Breisach nincs közöttük. Pedig az 1839. évi halotti anyakönyv (*Sterberegister*) XXIX. foliójának 58. számú bejegyzésében Wolf Breisachot élelmiszerkereskedőként jegyezték be. 1839-ben Breisach már 72 éves volt, és öregkori elgyengülésben halt meg. Dorffinger szerint Wolf Breisach nem Lipótvárosban, hanem Terézváros 1260. száma alatt lakott.[27] Ettől függetlenül Wolf Breisach a közösség egyik korabeli elöljárójának rokona lehetett. A családi helyzetéről sajnos nem találtam adatot.

Az élelmiszerkereskedők között Dorffinger felsorolásában Anna Oppenheimer asszony is szerepel (*Theresienstadt* 1210), aki 798. szám alatt az 1827. évi összeírásban *kreislerin*-ként megtalálható.

1. 5. A fuvarozók és az iparosok feleségei

Bernat (Bernát) Hisler *Táliából* származott. 29 évesen – az 1827. évi összeírás szerint éppen félévvel korábban – érkezett Pestre. Rendkívül rövid idő állt rendelkezésére, hogy megismerje leendő feleségét és megkösse a házasságot, de Hislernek ez sikerült. Talán éppen

[26] Dorffinger 1827. 556
[27] Uo. 559

a szakmája miatt, amely ritkaság számba ment: kocsisként (*kutscher*) dolgozott Lustignál (1827/395). 28 éves Katrin felesége Pesten született, a házasságot valószínűleg a rokonok közvetítették. Egyébként ennél a házaspárnál is láthatjuk, hogy a házasságra érett korú nők és férfiak vagy nem siettek a házasságkötéssel, vagy szándékuk megvalósulása komoly akadályokba ütközött. Ezek közé a letelepedési engedély hiányát, minden bizonnyal, nem sorolhatjuk, hiszen ez a körülmény szemmel láthatóan nem zavarta a zsidókat a családalapításnál.

A fuvarozói-szállítói szakma (németesen *Fuhrmann, Spediteur*) az 1826–1827. évi összeírás adatai szerint nem volt népszerű a pesti zsidók körében. 396. számú bejegyzés alatt az 1827. évi összeírásban megtalálható 27 éves, Pesten 1826. óta élő Franciska Rosen Ábrahám nevű testvére lehetett fuvarozó.

Egy bizonyos Josef Ullmann 1849-ben a születési anyakönyvek szerint szállítmányozóként dolgozott, noha az előző bejegyzésben még házaló volt.[28] Nemcsak szakmát, de feleséget is cserélhetett az évek során: míg 1842-ben Katti Heller volt a felesége, 1849-ben Ullmann József feleségének neve Emília volt.[29]

Az iparos mesterséget kitanult zsidó férfiak feleségeinek élete nem volt kevésbé mozgalmas, mint a kereskedőké. 35 éves Moses (Mózes név egyik írásos változata) Prager szabó (1827/379) prágai születésű volt. 26 éves Rosalie nevű felesége is Csehországból származott, a házasságot Szent-Ivánban kötötték, féléves Julie lánya már Pesten született, ahova a házaspár három éve költözött fel. Pesti tartózkodási engedélyük, azonban, nekik sem volt.

3 Trommel Gasse (Dob utca) 366. alatt – vagyis Terézváros nagyon szegény részében – lakott 33 éves Teresia (Teréz) Hoffmann, 48 éves Simon Hoffmann szabó felesége (1827/31). Teréz *Neustetl*-ből (Újhely) származott, ahol az egész család Pestre való felköltözés előtt élhetett. Ott született 4 idősebbik gyereke, a legkisebbik négyhónapos csecsemő már pesti születésű volt. Állandó háztartási alkalmazottjuk nem volt, ám volt egy tanulójuk – 14 éves zsámbéki születésű Simon Kohn, aki náluk lakott. Az 1826. évi conscripcióból kitűnik, hogy a szabó nem volt jövedelmező szakma, másrészt a szabóknak, a cipészeknek és a szobafestőknek általában egy-egy inasuk, vagy tanulójuk volt. A szakképesítés és a szakmai továbbképzés a közösségen belül – tradicionális családi formában – történt. Mégis a *dürftig* (vagyis a rászoruló) kategóriába több szabó tartozott, például: az 1826. évi 373, 460, 494 és

[28] BFL: *Geburtsprotokoll* 1842 (A 24–23, Israelitische Kirche 1. Band: 1-204. fólió)
[29] BFL: *Geburtsprotokoll* 1849 (A 24–23, Kirchengemeinde Budapest 2. Band: 1–80. fólió, 1847–1851)

744. számú bejegyzés alatti szabómesterek. Ám meg kell jegyezni, hogy egyesek közülük rendelkeztek kommoranciával, és megfizették az adót.

Baumgarten szabó (1826/318, *Großfeldgasse* 1012) az összeírás szerint minden adót megfizetett. Talán vagyonosabb volt a többieknél, ám a pesti egzisztenciához szükséges tolerált, illetve kommoráns státusszal Baumgarten szabó még nem rendelkezett, és csak a feleség kommoráns apjának, David Weiß-nak köszönhetően volt *kontribuirt* (adófizető), ami a pesti tartózkodás legitimációjára adott reményt. Az ideiglenes tartózkodás azonban évekig is eltarthatott, hiszen Baumgartnerék már három éve éltek így Pesten.

Egy a közösség anyagi átlaghelyzetét jellemző példával találkozunk az 1826. évi összeírás 17. oldalán. A 321-es bejegyzés alatt szereplő 42 éves Simon Glick, akinek feleségéről csak annyit tudunk, hogy 3 gyermeket szült, *flickschneider,* azaz foltozó volt. Ezért Glick munkáját közhasznúnak tekintették: „gemeindedienst als schneider" (közhasznú munka szabóként). Talán mondanom sem kell, hogy Glick szabó is szegény volt. Ám Glick rendelkezett toleranciával, sőt a toleranciaadót is megfizette.

Egy specifikus, de nem kivételes esetről tanúskodik az 1827. évi összeírás 460. számú bejegyzése. 51 éves *prosnitz*-i születésű Rosalie Dressler 55 éves férje testi fogyatékkal élő (*inwalit*) szabó volt, aki Tarnovca-ról származott. Ha a házaspárnak voltak is gyermekei, már elhagyták a szülői házat. Csak egy nőtlen 17 éves óbudai születésű inas lakott velük. Rosalie asszony egyedül látta el a háztartást, valószínűleg még nehezebb körülmények között, mint a többi szabófeleség.

Teréz Penhof esete is bizonyítja, hogy a közösség néhány tagja fogyatékkal élt. Teréz 25 éves pesti születésű nő volt. Valamilyen okból egy 35 éves, 5 éve Pesten élő, de Óbudáról származó Wolf Penhofhoz ment feleségül annak ellenére, hogy Penhof vak volt (*blinder*). A bejegyzés szerint (1827/391) a családban két kislány volt: 10, illetve 9 éves. A gyerekek Óbudán születtek, Teréz tehát a férfi második felesége volt. Teréz sorsa még nehezebbnek tűnik, mint Rosalie Dressleré, hiszen nemcsak tartózkodási engedélye, de szakmája sem volt a férjének.

A szabó mestersége már azért sem lehetett nagyon keresett a pesti zsidóság körében, mert igen sok ruhakereskedő, a szegényebbek számára pedig a használt ruha- és cipőkereskedő, valamint ruha-házaló tevékenykedett a városban, ámbár ebben a szakmában is nagyobb lehetett a kínálat, mint a kereslet.

Az 1827. évi 468. sz. bejegyzés alatti *Jakov* (Jákob) Merle *alt kleiderhausir* (használt ruha-házaló) valószínűleg éppen azért került fogságba, mert szegénysége miatt követett el valamilyen törvénysértést. A conscripció megjegyzésében ez áll: „gegenwärtig befindet sich

in arest.” Jakov Merle 1800-ban Pesten született. 27 éves felesége Katrin zsámbéki volt, a 4 éves Scharlott volt a házaspár egyetlen gyermeke. Meglepő, hogy egy cselédet is tartottak. De 13 éves hajadon Mari Schönstein – éppen a kora miatt – inkább vidéki rokon lehetett, aki segített a háztartásban.

Nem egyedül Jakov Merle élvezte az idő tájt a pesti rendfenntartók vendégszeretetét. Az 1828. évi jegyzőkönyv oldalain Babett Schönaug többször kérte a közösség segítségét férjének letartoztatása ügyében (jegyzőkönyv: 30). A jegyzőkönyv ugyan Moritznak (Móricnak) említi Schönaug urat, de az 1827. évi összeírás 151. számú bejegyzése alatt szereplő Schönaug Adolfnak talán volt valami köze a letartoztatott férfiúhoz. Az összeírás szerint 25 éves Barbara Schönaug asszony egy 30 éves, ugyancsak pesti születésű gravírozó felesége volt. Schönaugné, született Lef egy kétéves gyermek anyja volt. Házukban élt még 66 éves özvegy Regina Lef anyós és 17 éves Katrine Pfeifer cselédlány. Móric Schönaug letartoztatásáról sajnos nincs pontos adatunk, amint azt sem tudjuk, hogy a közösség végül is beavatkozott-e az ügybe. Adolf Schönaugot az 1848. évi *Első magyar zsidó Naptár és Évkönyv* című kiadvány kereskedői névsorában találjuk meg, csak hogy 1848-ban már üvegesként tevékenykedett az Alsó Híd-utcában.[30]

A cipészek feleségei is többnyire rászorulók voltak (például: 1826/623), amint a bádogosok (1826/22), a pipakészítők (1826/67) és az optikusok (1826/478) családjai.

Az üveges szakma nem volt ritka: egymás mellett két üveges is szerepel az 1827. évi összeírásban. A 451. számú beírás alatti Moritz (Móric) Zwillinger Sallamon (Salamon) Abraham veje volt. Két évvel korábban jött fel Pestre, ahol pesti születésű Teres Abrahammal kötött házasságot. 1827-re már egy fiúk született. Albert Abraham szabó, Teres 19 éves nőtlen öccse is velük lakott. Ennek az üveges családnak a szegény Retek utcában volt lakásuk.

A 463. számú bejegyzés szerinti Kohn család Kétszerecsen (*2 Mohren*) utcában lakott. Pesti születésű Franciska Kohn csak 18 éves, de már egy három hónapos kislány anyja volt. Férje 23 éves volt, és nem sokkal korábban jött fel Pestre Miskolcról. Rosalie Wolf, Franciska 42 éves özvegy édesanyja náluk lakott. Rosalie Wolf eredetileg Lovasberényből származott, de már 25 éve élt Pesten. Móric nevű szolgájuk *Ohel*-ból (Sátorból) származott.

Aki megszerezte a toleranciát, a mesterségét gyermekének igyekezte továbbadni, még ha ez nem is volt olyan jövedelmező. 63 éves Lasar (Lázár) Epstein tolerált üveges volt, 21 éves fia is ezt a szakmát folytatta. 43 éves Babett valószínűleg Epstein második felesége volt, hiszen csak 13 éve költözött fel Emsdorfból (1827/34).

[30] IMIT 1848. 43–49

A festők feleségei – például Johanna Polák (1827/453) – is máról-holnapra élhettek. Johanna valamivel idősebb volt a férjénél, ami nem ritkán fordult elő. Egy festőinas lakott náluk, hogy gyakorolja a szakmát és segítsen a munkában.

A zsidó szobafestőket Dorffinger is feltüntette a pesti kalauzában.[31] Közöttük többen Auerbach nevét viselték, és feltehetően egy családhoz tartoztak. Nikolsburgi születésű tolerált Jakov (Jákob) Auerbach 52 éves volt 1827-ben (1827/532). Az első telepesek nikolsburgi csapatával jött Pestre 1784-ben. 51 éves Barbara nevű felesége csak 11 évvel később települt át Harburgból. 1827-ben a gyerekek közül csak egy 20 éves lányuk élt velük. Ezen kívül a házban lakott Jakov Lustig Eperjesről – egy 22 éves festőinas. Háztartási alkalmazott a családban nem volt.

A 43 éves Ignác (Ignatz) Auerbach (1827/407) valószínűleg testvére volt a fenti Jákob Auerbachnak. Ignác már Pesten született, 1809. óta kommoranciával rendelkezett. Pesten 1804. óta élő 38 éves Barbara felesége Galiciában született. Ez az Auerbach-család is jiddisül kommunikálhatott, noha 18 éves Josef fiuk már tudhatott magyarul is, hiszen 1827-ben diák volt. Rajta kívül Barbarának még 4 gyermeke volt: Dávid 6, Wilhelm 4, Theresie 19 és Franciska 14 éves. Miskolci születésű Josef Silberger festőtanuló (*lehr jung*) is velük lakott. Szinte minden Auerbach a Terézvárosban élt: a Király vagy a Kétszerecsen utcában. Valószínűleg nem tartoztak a legszegényebbek közé, de gazdagok sem voltak. Barbara Auerbach élete nehezebb lehetett, hiszen Ignác Auerbach családjának a Retek utcában volt lakása, ahol az igazán szegény zsidók éltek.

1846-ban az Auerbach név még előfordul a pesti zsidók között. Az éves halotti anyakönyv 154. listájának 10. számú bejegyzése alatt szerepel egy Katharina Auerbach, született König, aki pesti születésű, és Anton Auerbach felesége volt. A 22 éves fiatal nő meghalt az egyetemi klinikán, halálának okát *Gebärmutterkrankheit*-t (anyaméh-betegséget) írtak be, ami egyértelműen a szüléssel állt kapcsolatban. Ugyanis nem sokkal később a Hajós utca 1142-ben meghalt 4 hónapos Caroly (Károly), Anton Auerbach fia (102. sz. bejegyzés). A halál oka gyengeség (*Schwäche*) volt.[32]

35 éves tapolcai születésű Katarina Deutsch szegényebb körülmények között élhetett, mert Simon nevű 45 éves szobafestő férjének nem volt lakhatási engedélye. Pedig már 1809. óta élt Pesten, de se vagyona, se tekintélye nem volt elegendő, hogy toleranciát, vagy kommoranciát szerezzen (1827/364). Katarina két évvel később telepedett le Pesten, és röviddel ezután ment

[31] Dorffinger 1827. 558

[32] BFL: A 36/37 - Itt meg kell jegyeznem, hogy nem minden Auerbach volt szobafestő. N. Auerbach úr filozófus volt és Lipótvárosban élt. Dorffinger 1827. 555

férjhez. Izsák fia 14, Sámuel 8, Dániel 4 éves volt. Teréz 1827-ben még nem volt egy éves. Eben a családban még festőinas sem volt. Feltételezhető talán, hogy alkalomadtán a feleség segített a férj szakmai tevékenységében? A nagyobbik fiú minden bizonnyal.

A pipafaragás rendkívül népszerű szakma lehetett, amint a pipa (szipka, síp) adás-vételével kapcsolatos kereskedői tevékenység is. De nagyon jövedelmező ez a szakma sem volt, amit 23 éves, pesti születésű Johanna Löfler (1827/455) példája igazol. Johanna 40 éves férjével és két kiskorú gyermekével élt a Könyök utcai lakásban tolerancia és engedély nélkül. Nekik sem volt háztartási alkalmazottjuk.

28 éves Eva Rotter pesti születésű volt. 1827-re már 5 gyermeke született. 30 éves ékszerész férje Óbudáról jött Pestre 1808-ban. A család a *Landstraße* (Országút) utcában lakott (1827/224). Egy 33 éves óbudai rokonuk – Josef Rotter – is velük élt, de háztartási alkalmazottjuk nem volt. Talán csak néha béreltek kisegítőt.

Az 1820-as évektől kezdődően a pesti üzleti tevékenységek között találkozunk *fabrikant* szakmai elnevezéssel is. 39 éves Isak (Izsák) Lasky (1827/567) egy pesti liszt-gyáros volt. Izsák Balassagyarmaton született, de 6 éves kortól immár 33 éve Pesten élt. A pesti születésű Barbara felesége vele egyidős volt. Ebben a házban a nők túlsúlyban voltak: Barbarán kívül ott lakott öt lánya, 20 éves húga és egy 35 éves, pozsonyi születésű szakácsnő. A férfi oldalon, Izsákon kívül három fia, 18 éves sógora és 64 éves tanár apja állt. Lasky-i születésű Jákob Lasky tanár már 33 éve élt Pesten, de toleranciával nem rendelkezett. Előfordulhat, hogy nem is kérvényezte, mégis érdemes összehasonlítani a nagykereskedőkkel, akik (Goldbergerék, Kunewalderék) már néhány év után megkaphatták a pesti tolerált státuszt.

1. 6. Az alkalmazottak és az értelmiségiek feleségei

A közösségi alkalmazottak feleségei sorsáról elsősorban azt tudjuk, hogy megélhetőségük nem volt biztosított, de a férjes asszonyok csak a családi vállalkozásban dolgozhattak. Rafael Braun, Jonas Kohen, Elias Hirsch, Markus (Márk) Polak, Aron (Áron) Kraut (ebből későbbiekben az askenáz kiejtés miatt Krausz lett) közalkalmazottak névtelenül maradt feleségei az 1826. évi összeírás szerint *dürftig* csoporthoz tartóztak, és nagyjából a közösségi segélyből éltek.

Szegények, sőt rászorulók voltak az olyan szolgáltatók feleségei, mint a betegápolók (az 1826. évi összeírás 83, 508, 562. sz. bejegyzése), vagy a sírások (1826/322, 452: Áron Drucker és Ádám Meir családja).

Az 1827. évi összeírás 348. sz. bejegyzése alatt megtalálható Josefa Rosenberg, aki Neustetl-ből (Újhely) jött fel 15 évvel ezelőtt. *Moses* (Mózes) Rosenberg nevű férje Dabról származott, foglalkozása sírásó (*todtengräber*) volt. Az asszony 48, a férj 38 éves volt, a család hatósági engedély nélkül tartózkodott és dolgozott Pesten. 3 fiúk és egy lányuk volt, a legidősebb gyermek betöltötte a tízedik évét. Ha a bejegyzés megfelelt a valóságnak, az asszony 38 évesen szülte meg első gyermekét. Háztartási alkalmazottjuk Rosenbergéknek nem volt, de albérlő lakott náluk: egy ugyancsak engedély nélküli ruha-házaló Boskovitzről.

A fentiekben már megemlített 63 éves Jákob Singer kántor (1827/136) Leipzigből (Lipcséből) származott, ami a pesti kántori hagyomány alakulása szempontjából nem lényegtelen. Rosalie Singer ugyancsak 63 éves volt. Lányukat, akinek esküvőjére Singer segélyt kért a közösségtől, Franciskának hívták. Már csak ez a lány élt a szülőkkel együtt, pedig Singeréknek volt más lánya is a jegyzőkönyv szövegéből ítélve. Ezek szerint mégsem voltak nagyon szegények, ha hozományt is adhattak a lányoknak. A házban még egy óbudai születésű 18 éves *David* (Dávid) Grünwald tartózkodott, talán albérlőként. De lakott ott egy Max Rojsik nevű 19 éves izsáki cseléd és 42 éves özvegy Rosalie Austerlitz szakácsnő, aki éppen egy éve érkezett Pestre.

Az új – *Cultus* – templomban volt egy másik kántor, aki Óbudáról jött fel Pestre. Eduard Dennhof 40 éves korában halt meg májgyulladásban. Családjáról, sajnos, a halotti anyakönyvből semmit sem lehetett megtudni. Csak azt, hogy Dennhof az Országút (*Landstraße*) utcában – vagyis a jobb módú zsidó lakónegyedében - lakott.[33]

Az 1836. évi születési anyakönyvben rábukkantam néhány további adatra Dennhof családjáról. A 42. számú májusi bejegyzésénél megtaláltam Lisa Wotzassek nevét, akiről a bejegyzésből kiderült, hogy született Dennhof volt. Lisa 1836 májusában Jákob nevű fiút szült, aki a híres kántor unokája volt tehát. Sajnos *Elisabeth* (Erzsébet) Wotzassek hamarosan meghalt Országút 467. számú otthonában. Halálának okát a *Schwere Geburt* (a nehéz szülést) jegyezték be.[34] Feljebb (*Fuvarozó, szállító és iparos feleségek* című alfejezetben") említett Katarina Auerbach mellett ez már a második olyan eset, amikor egy nő halálát bizonyítottan a nehéz szülés okozta.

Már az 1826-s összeírásból kiderül, hogy az értelmiségi szféra gazdaságilag nem tartozott a legerősebbek közé: Salamon Ajzek, lengyelországi Horowitzból származó Talmud-tanár rászorulóként szerepelt az összeírásban. Családjáról csak annyit tudhattam meg, hogy egy

[33] 1840/ XXXIX. fólió
[34] 1836/III. fólió/ 27

gyermeke volt, hiszen az 1826. évi conscripció a feleségeket még nem tartotta számon (1826/798). Az 1826. évi összeírás 665. számú bejegyzésnél találkoztam még egy tanár nevével: Efraim Polák, 2 gyermek apja, nős. Gyermekek anyjáról semmit sem tudunk.

Egy év múlva a helyezet megváltozott, és a gyökeres változás kitűnik az 1827. évi összeírásból. Ugyanis a pesti zsidó közösség a 19. század első harmadában stabil társadalmi csoporttá vált, amelynek női tagjaira is vonatkoztak a polgári törvények. A társadalmi legitimáció követelte a nők nyilvántartását, függetlenül attól, hogy ez a belső zsidó társadalom számára képezett-e relevanciát. Úgy tűnik, hogy a közösségen belül a férjezett nők hivatalos bejegyzése még mindig másodrendű dolog volt. Ezt egyrészt abból láthatjuk, hogy a nők leánykori nevét még nem írták be, másrészt voltak kísérletek a női bejegyzések elhagyására is. Az 1827/527. sz. bejegyzés férfi szereplője az 50 éves Mózes Sámuel Neumann volt, aki tanárként érkezett Kitzből. Neumann 4 éve tartózkodott Pesten engedély nélkül. Családi állapota a bejegyzés szerint nős volt, de a feleségére vonatkozó adatok a bejegyzésből hiányoztak. Csak annyit lehet tudni, hogy volt egy 8 éves Móric nevű fia és 19 éves óbudai segédje, akit ugyancsak Móricnak hívtak.

Azt, hogy a tanári állás nem jelentett nagy jövedelmet, láttuk Bernard Heller példájából, akit az 1826. évi összeírás számos kollégájával együtt a szegényekhez sorolt be. Az 52 éves *Bernard* (Bernát) Heller *Normallehrer* (tanító) Lengyelországból származott, 9 évvel fiatalabb felesége is lengyelországi származású volt (1827/169). A legidősebb fiúk 22 éves diák volt, de rajta kívül még 7 gyerekük élt Pesten, ahol a család 13 éve tartózkodott. Állandó háztartási alkalmazottat nem tartottak. Elképzelni is nehéz, hogy birkózott meg Heller asszony egyedül a házi munkákkal.

Más tanárfeleségek sem éltek jobban: 40 éves Rebeka Knopf 53 éves liebeni származású Albert Knopf felesége óbudai származású volt (1827/345). Knopf tanárként már 21 éve engedély nélkül tartózkodott Pesten. Rebeka csak 11 éve élt Pesten, de első fiúk már 18 éves volt. Ugyanis Leopold, aki 1827-ben litográfusként dolgozott, még Óbudán született. 12 éves Pinkas is óbudai születésű volt. *Gabriel* (Gábriel) (4), *Josef* (József) (2) már Pesten születettek. Ugyancsak Óbudán született mind a három lányuk: 20 éves Karoline, 16 éves Rosalie és 14 éves Barbara. A család tehát először Óbudán próbált szerencsét, de ez csak egy átmeneti állomást jelentett a pesti letelepedés felé. Minden hatósági akadály, anyagi nehézség, járványok és rossz levegő ellenére Pest egyre vonzóvá vált a zsidók számára, ám a letelepedési engedélyt Knopf sem kaphatta meg, mert a családnak nem volt elegendő vagyona, a férj szakmája pedig nem tartozott a keresettek közé. Knopfék *Lazarus Gasse*

1110-ben laktak. Ebben az utcában különböző emberek éltek: egy házaló, egy sírásó, egy közjegyző és egy még el nem szegényedett óbudai zenész, akiről később még lesz szó.

Tanárként próbálta fenntartani magát 63 éves *Josef* (József) Papa Pápáról. 37 éves feleségével ugyancsak Óbudáról jöttek Pestre 1824-ben (1827/126). Három gyerekük volt, személyzetet nem alkalmaztak. A család 3 *Trommel Gasse*-ban lakott, vagyis a kevésbé tehetősek között.

A conscripció szerint jobban élhetett a 38 éves, 5 gyermekes Baumfeld asszony, akinek 40 éves Tobias férje ugyancsak tanár volt. Tobias már 25 éve élt Pesten. A család egy 19 éves segédet és egy 14 éves cselédlányt is alkalmazott, lakásuk *Rumbach Gasse*-ban volt (1827/161).

Ugyancsak *Rumbach Gasse*-ban lakott 44 éves Josef Westits *Normallehrer* (tanító) Csehországból. 36 éves felesége Irsáról származott, nekik is 5 gyerekük volt (1827/163). *Rumbach Gasse* 517-ben lakott még egy tanár feleségével: 73 éves prosnitzi Markus (Márk) Lebl Rot felesége 59 éves volt. Együtt jöttek Pestre a legelső telepesekkel. Teréz 16 éves volt letelepedéskor, ilyen korai házasság sem volt ritka a zsidó családoknál. A bejegyzés a gyerekeket nem említi, talán azért, mert már elhagyták a szülői házat. Mivel három tanár is *Rumbach Gasse* 517-ben lakott, feltételeztem, hogy azon a környéken általános iskola lehetett. A feltételezésemet Patachich József pesti leírása igazolta, mely szerint a *Rombachgasse*-ban volt Terézváros másik kisiskolája (*kleine Schule*). A tanárfeleségeknek legalább ennyi előnyük volt, hogy a lakást a tanárokat alkalmazó közösség biztosította. De a lakbért levonták a tanári ellátmányból.

Rumbach Gasse nem volt rossz lakóhely. Itt lakott Teresie (Teréz) Feit kóser péknő, egy terménykereskedő és egy ezüstműves, de egy házaló is, mivel ebben a szakmában is voltak különbségek.

1827-ben Pestre érkezett 30 éves Josef (József) Rosenfeld (1827/188), aki az 1831. évi jegyzőkönyv szerint *Normal-Schul-Direktor* volt (jegyzőkönyv: 101). De 1827-ben még Tobias Grün tolerált nagykereskedőnél lakott, akinek igen zsúfolt volt a háza. 21 éves Rosalie Grün 1824-ben települt át Óbudáról. Ekkor Grünnek már öt fia - 17, 15, 12, 11 és 5 éves – és egy 13 éves lánya volt, aki a felsorolás végén szerepelt. Az új házasságból is másfél évvel az esküvő után egy fiú született. A háznál lakott még a fiatalkorú óbudai sógor és egy 17 éves cseléd Komornóból. Az óbudai sógor biztosan segített az üzletben.

A férj állítólag nem volt szegény: az 1826. évi összeírás besorolása szerint Tobias (Tóbiás) Grün 3. osztályú kereskedőnek számított (1826/186). Noha pesti születésű volt, Óbuda felé fizette a toleranciát, talán azért, mert ezt az óbudai felmenőitől örökölte. Grün a közösségi

adót is megfizette, ezért Rosenfeld tanári albérletét valószínűleg a közösség térítette meg. Noha az is lehet, hogy Rosenfeld ekkor még házi tanárként dolgozott Grünéknél. Az 1828. évi jegyzőkönyvből kitűnik, hogy a közösség 300 forintot fizetett a főbérlőknek tanári lakbérként (jegyzőkönyv: 27).

Rosalie Grün a család jó besorolásától függetlenül keményen dolgozhatott. Talán szegényebb családból származott, ezért vállalta ezt az előnytelen házasságot. Sőt az is előfordulhatott, hogy Tóbiás Grün a valóságban szegényebb volt, mint amilyennek mondta magát!

Éva, 29 éves Jákob Neumann tanár felesége (1827/416) élete anyagilag nem volt biztos. Neumann is engedély nélkül élt Pesten. A házaspárnak egy másféléves lányuk volt. A lakásban még egy Salamon Kneffsand nevű 16 éves diák, valószínűleg albérlőként, lakott, de személyzetük nem volt.

Az 1826. évi összeírás 670. sz. bejegyzése alatt szereplő *Josif* (József) Tóraíró (*gebotschreiber*) ugyancsak rászoruló volt, ám feleségéről nem tudunk semmit. Egy tóraírót az 1827. évi összeírásban is megtaláltam (1827/506), de a nevét nehéz volt kibetűzni. Talán Chajim Stern volt ez az illető, aki Ungvárból jött. Chajim 26, Cecília felesége 21 éves volt. Mindketten együtt jöttek Pestre, se gyermekük, se személyzetük nem volt. Viszont 16 éves ínasuk együtt lakott a családdal. Sternék 2 Szerecsen utca 1206. sz. alatt laktak, ahol igen sok szegény zsidó lakott: házalók, tanárok, egy tollkereskedő és egy szegénynek bejegyzett személy. Sőt, az utca 1200. sz. házában élt egy 63 éves Jakov Lott fegyverkereskedő is. 58 éves pozsonyi születésű Magdalene Lott férjével együtt telepedett le Pesten 1790-ben, engedély nélkül. 24 éves pozsonyi Teréz Glik cselédként lakott náluk, aki akár Magdalene rokona is lehetett. Magdalene gyermekei már kirepülhettek a családi fészekből (1827/467).

A könyvelőfeleségek anyagi helyzete is különböző volt. 39 éves Regina Ablis Óbudáról származott (1827/20). Regina férje – 47 éves rochnitzi születésű tolerált Alexander Ablis (Abeles) – Gerson Goldbergernél dolgozott könyvelőként. *Tabak Gasse* (Dohány utca) 358-ban lakó Ablis családban 6 fiú és 3 lány volt. Regina állandó háztartási segítség nélkül látta el családját. Talán azért, mert erre a családi pénztárból nem tellett.

Elias Kaslberger (Josef Löb) Abeles kereskedő könyvelője volt. Josephine feleségével együtt úgyszintén *Tabak Gasse* 358-ban lakott. 3 leányuk volt, de két alkalmazottat is tartottak: Leopold *bachur* cselédként, Scharlotte Hofmann cselédlányként dolgozott náluk.

Az értelmiségiekhez tartoztak még írnokok és közjegyzők. Az 1827. évi 354. számú bejegyzés Kopel Kohn közjegyző 31 éves nikolsburgi születésű feleségének anyagi helyzetébe enged bepillantani. Az óbudai származású férj ekkor 36 éves volt és 15 éve élt már

Pesten, amíg Teréz csak 7 éve telepedett le itt. Úgy tűnik, hogy röviddel a letelepedést követően férjhez ment. Közel 6 év házassága alatt 4 gyereket szült: Ignác 5, Avram 4, Antónia 3, Albert másfél éves volt 1827-ben. Állandó háztartási alkalmazottjuk nem volt, ők a *Lazarus* utcában laktak.

Óbudai születésű Rosalie Maschitz Markus (Márk) Kunstätter közjegyző felesége volt (1827/720). Rosalie 1824 óta lakott Pesten, akkoriban a 3 hónapos Barbara anyja volt. A család 1827-ben a *Königs Gasse* 1262-ben élt. Ezen a környéken jobb módú zsidó családok laktak, akik között több tisztviselő is volt. 1811-ben az *Alt Kunstat*-ról felköltözött Márk Kunstätter Chevra Kádisá közjegyzőjeként dolgozott, de nem volt türelmi státuszban. Rosalie 21, Márk 41 éves volt 1827-ben. 16 éves lovasberényi születésű Josefa Fleischmann szolgált náluk cselédlányként. Érdekessége a dolognak, hogy Josefa is éppen három hónapja tartózkodott Pesten, elképzelhető tehát, hogy Kunstätterék Josefát a kicsi Barbara mellé hozatták fel. Amennyiben feltevésünk helyes, ez a példa bizonyíték arra, hogy a zsidók nemcsak maguk telepedtek le Pesten, de folyamatosan másokat is Pestre segítettek kívülről. A kiszolgáló személyzet alkotta a pesti zsidó letelepedés folyamatos utánpótlását, amelynek jelentős hányadát éppen a nők tették ki.

1829. június 28-án vasárnap a zsidó közösség elöljárósága különböző ügyeket tárgyalt, így például az elhunyt Izsák Lazarovits hagyatékát is. Az erről szóló jelentést Markus (Márk) Kunstätter készítette, akit a jegyzőkönyv a község jegyzőjének nevezett. Kunstätter azonban a Chevra Kádisá közjegyzője is maradt, hiszen ilyen minőségben szerepelt a zsidó anyakönyvekben. Az 1842, 1844, illetve 1846. évi születési anyakönyv (*Geburtsprotokoll*) szerint Rosalie, született Maschitz, *3 Trommel* (Dob) utca 547-ben három gyereknek adott életet.

Sajnos nemcsak a születésekről, de a gyermekek haláláról is tudósítanak a levéltárban megtalálható anyakönyvek: 1839. évi XLVIII. sz. fólió 147. bejegyzése szerint *3 Trommel* 547. számú házban meghalt Cecília M. Kunstätter közjegyző lánya. Az anyja nevét itt meg sem említették.

Regina Riß 1827-ben már 17 éve élt Pesten. Regina 12 évvel fiatalabb volt Simon nevű férjénél, aki kisbíróként szolgált (1827/239). 21 éve Pesten élő Simon Leipekről, Regina pedig Wittenbergről származott. Nátán Hirsch fiúk 8, Jákob másféléves, Rosalie lányuk három és féléves volt. Velük együtt élt József Riß (28), Simon fiatalabbik testvére. 18 éves lembergi Katrine Samuel szakácsnőként dolgozott náluk.

Az alkalmazottak kategóriájába tartozott Salamon Singer mérlegjegyző (*waageschreiber*), aki Rábáról származott. Singer 41 éves volt 1827-ben. 1799-ben jött fel

Pestre, ahol pesti születésű Katrine Wolf-al, tolerált Israel Wolf lányával kötött házasságot (1827/429). Katrine 17 évesen mehetett férjhez, 1827-ben 3 élő gyermek – Márk (9), Júlia (7), Éva (5) – anyja volt. Katrine egyedül látta el családját és lakását, ahol albérlőként 35 éves, pesti születésű özvegy Benjámin Löffler pipakereskedő lakott. Persze, Löffler segíthetett a háztartásban is.

43 éves balassagyarmati Elisabeth (Erzsébet) Kohen egy adószedő (*tax-sammler*) felesége volt. 53 éves Jónás Kohen Bremenből (Brémából) származott. 1827-ben a házban csak a 16 éves Sallamon nevű fiúk élt (1827/480). Nagyon jövedelmező ez a foglalkozás sem lehetett, hiszen Magdalene nem rendelkezett háztartási segítséggel és férjével együtt a 2 Szerecsen utcában lakott, ahol szomszédjai a házalók, a tanárok és a pipakészítők voltak.

1. 7. Az orvosok és a betegápolók feleségei

Nem minden pesti értelmiségi zsidó élt szegénységben. A Simand-ról származó Dr. Filip Jakobowits (1827/716.) orvos anyagi helyzete 1. osztályú volt. A pesti zsidó jegyzőkönyv oldalain Jakobovics neve 1832 februárjában jelent meg, amikor beválasztották a vezetőségbe (jegyzőkönyv: 131). Groszmann Zsigmond szerint ugyan az elöljáróság tagja Jakobovics Antal volt, ám ez a választási jegyzőkönyvi bejegyzésből nem tűnik ki.[35] Újból az 1831. július 14-i elöljáróságí ülésről készült bejegyzésben találkozunk Dr. Jacobowits nevével, aki az Izraelita kórház képviselőjeként vett részt a válság-bizottság megalakulásában. Ez volt a nagy kolera járvány ideje, amikor a zsidó közösség kénytelen volt intézkedéseket tenni a megfelelő orvosi ellátás megszervezésére. Persze, a nők nem vettek részt ezen az ülésen sem, holott ápolónőként, de egyszerű közösségi tagként sem maradhattak ki a közös feladatokból.

Kósa János, Groszmann Zsigmond és Dorffinger is említi *Doctor Jakobovitsot,*[36] de feleségének nevét egyikük sem tartotta méltónak az említésre. A férjénél 13 évvel fiatalabb Eleonóra óbudai származású volt. Jakobovitsnál később – csak 1808-ban – költözött fel Pestre és röviddel a felköltözése után kötött házasságot. 1809-ben Jakobowits már a zsidó kórház igazgatója lett. A család vagyoni viszonyai pozitív kialakulásához az óbudai feleség minden bizonnyal hozzájárult. Legidősebb gyermeke Rosalie 1827-ben 18 éves volt. Rosalie előtt a névsorban 14 éves nőtlen Móric fia állt. Eleonóra vagy nem szült 4 évig, vagy az ez idő alatt született gyermekek nem maradtak életben. Eleonóra Jakobowits, született Schönwalder 61

[35] Jacobovich Antal, Fülöp unokaöccse is orvos volt. 1850-ben Antal váltotta fel Fülöpöt a zsidó kórház élén. Engländerné 1930.110

[36] Dorffinger 1827. 554. - Groszmann 1934–35. 207

éves korában halt meg Königgasse 1377. szám alatt. Halálának oka valószínűleg tifusz volt (az 1846. évi halotti anyakönyv – *Sterberegister* – 180/192. részének 252. számú bejegyzése szerint).

1827-ben Jakobowits család Király utca (*König Gasse*) 1261. szám alatt lakott, ahol jobb módú, a közösséghez erősebben kötődő zsidó családok éltek. Például egy 26 éves Simon Deutsch nagykereskedő (1827/717), vagy Simon Granstetter, aki tolerált Hirsch Granstetter fia (1827/715) volt. Az 1260. számú házban Dr. Goldberger Wilhelm orvos családja élt.[37]

A fentiekben már említett Rosenfeld Hermannt (1827/19) – Matilda Ablis férjét, illetve tolerált Josef Leb Abilis vejét – Dorffinger is szerepeltette a városban működő zsidó orvosok névsorában. [38] Rosenfeldék, amint a *Kereskedők feleségei* című alfejezetben láttuk, 1827-ben nem voltak szegények.

1826-tól kezdődően a pesti iratokban sűrűn találkozunk Dr. Alexander Mühlhoffer nevével. Sőt a levéltári anyagokban ezt a nevet gyakrabban láthatjuk, mint Dr. Jakobovitsét. Talán azért, mert Mühlhoffer[39] szegény volt, és többet kellett a házakhoz járnia. A sebészorvos (*magister der chirurgie*) szegénységét az 1826. évi összeírás állapítja meg (1826/304), amely szerint Mühlhoffer akkoriban már 12 éve élt Pesten, nős és 1 gyermek apja volt. A család *Königs Gasse* 542-ben, vagyis a szegényebb, de nem teljesen reménytelen környéken élt. Dr. Mühlhoffer gyakran dolgozott együtt a feleségével, akit a pesti zsidó jegyzőkönyv a *szegény szülőnők bábaasszonyának* nevezett (jegyzőkönyv: 136). Az 1836. évi születési anyakönyvek szerint Alexander Mühlhoffer a körülmetélő (*Beschneider*) teendőit is elvégezte.

Dr. *David* (Dávid) Epstein nevét nem az összeírásban, hanem a születési és a halotti anyakönyvekben fedeztem fel. Talán csak 1828. után jött a közösségbe. Epstein neve először az 1836. évi születési anyakönyvben szülészsegédként jelenik meg a 60. sz. bejegyzésnél (Leopold Rosenfeld Gerson nevű fia születésekor).

Az 1837. évi halotti, illetve 1838. évi születési anyakönyvből kitűnik, hogy Dr. Epstein nős volt. Feleségét Babette Deutsch-nak hívták. 1837-ben, 9 hónapos korában meghalt Alexander fiúk Országút 527. sz. lakásukban (XX. fólio/98). A halál oka: *Darmsucht* (bélbetegség) volt. 1838-ban (108. sz. bejegyzés) Móric nevű fiúk született Országút 655. sz.

---

[37] Dorffinger 1827. 558

[38] Uo.

[39] Uo. - Dorffinger Mahlhofer Alexandernak nevezte Mühlhofert, aki a szerző 1826–27- évi adatai szerint Terézváros 538-ban lakott. A név írásában tapasztalható eltérés ellenére kétségtelen, hogy egyazon személyről van szó.

új lakásukban. Ennél az eseménynél két kolléga segített: Dr. Mühlhofer bábáskodott, Dr. Hasenfeld a móhel teendőit végezte.

A közösségi iratokban szerepel még Dr. Mühlberg és Dr. Med. Schlesinger. Schlesinger felesége Polák Mária volt. 1836-ban született Ida nevű lányuk, akit Mühlhofer Magdalene segített világra a Király utcában. Ebből következtethetünk arra, hogy Doktor Schlesinger sem vagyonos ember volt, és hogy Mühlhofer Magdalene az 1831. évi súlyos kolerajárványt túlélte.

A halotti anyakönyvekben több orvos, orvostanhallgató neve szerepel. Fiatalon halt meg a zsidó kórházban 1836-ban Leopold Bondy, 1843-ban Dr. Stern Móric. Bamberger Jákob sebész-orvosról tudjuk, hogy volt családja. 1836-ban a nem jó hírű 3 *Trommel Gasse* 381-ben két fia halt meg egymásután.

A betegápolók valószínűleg nem tudták egyedül biztosítani családjuk megélhetését, és gyakran a közösség segítségére szorultak. Mózes Friedländer, 2 gyermekes családapa betegápolóként a közösség szolgálatában állt. Éva felesége bábaként dolgozott (1827/562). Mózes Tornau betegápoló feleségéről, sajnos, nincs adatunk (1826/508), ám a férfi az összeírás szerint szegény volt.

1. 8. A zenészcsaládok

Büchler Sándortól tudjuk, hogy az óbudai zsidók saját kocsmájukban szórakoztak, ahol Józsi lengyel bohócuk, sőt zenészük is volt. Ezt igazolni látszik Ignatz (Ignác) Finali zenész óbudai származása. Finali 26, a pesti születésű Franciska felesége 22 éves volt. A házasság valószínűleg még nagyon friss volt. Ignác ugyanis másfél évvel korábban települt le Pesten, a családnál bejegyzett Anna Baumgarten cselédlány is egy éve jött fel Morvaországból (1827/355). Abból, hogy Finali házaspárnak cselédlányra tellett, feltételezhetjük, hogy anyagilag nem álltak rosszul.

Hasonlóan stabil anyagi helyzetűnek tűnik a bejegyzés alapján (473) Barbara Hofman zenészfeleség helyzete. Barbara és férje 32 évesek voltak, együtt telepedtek le Pesten 1823-ban. Barbara Karlsburgban, Bernát Pilsenben született. Katarina leányuk 4 éves volt, de a névsorban kétéves fiútestvére megelőzi, akinek abban az időben a zsidók körében még ritkán előforduló neve volt. A fiút ugyanis Petrnek, esetleg Péternek hívták. A háztartásban egy 20 éves cselédlány segített.

Markus Brukner viszont nagyon szegény muzsikus volt: Paksról származó, 10 gyermekes apa az egzisztencia legalsóbb határán állt. A család 23 éve élt már Pesten, a felesége – akinek nevét az 1826. évi összeírás nem rögzítette – a pesti tolerált Adam Glick leánya volt (1826/214).

Az első fejezetben felvonultatott rövid élettörténetek sajátos női kultúráról tanúskodnak, amely jellemezte a 18. század végi, 19. század eleji zsidó nők pesti csoportját. A pesti zsidó nők tevékenységük nagy részét arra fordították, hogy életkörülményeknek megfelelő férfi élettársat (férjet) találjanak maguknak. A csoporton belül – szociális helyzettől függően – különböző párválasztási kritériumok létezhettek, de azok optimális teljesülésére a nők nem egy esetben hajlandóak voltak sokáig, átlagban akár 30 éves korig is várni.

A következő fejezetben látni fogjuk, hogy házon kívüli munkát a pesti zsidónők alapvetően két esetben vállaltak: házasság előtt, ha hiányzott a hozomány és/vagy a szülői család támogatása, vagy amikor teljes körűen felváltották elhunyt férjük helyét családi üzletben. A kiszolgáló szakmában cseledként, vagy szakácsnőként dolgoztak nincstelen és/vagy idegen nők, akik nem rendelkeztek ellátó pesti családi háttérrel.

2. Az önállóan gazdálkodó nők. A dolgozó özvegynők

2. 1. A kereskedőnők és az ügynöknők

A munka tehát automatikusan nem jelentette a felszabadítást, azaz az emancipációt, hiszen a polgári társadalomban a nő akkor dolgozott, ha egzisztenciális válságba került. Az 1826. évi pesti zsidó adóösszeírás özvegy Tettinger Teresia (Terézia) nevével kezdődik, aki ilyen módon a pesti közösség élére jött fel. Az ötgyermekes anya Leopold nevű férje halála után egyedül vitte tovább a családi pálinkakereskedést. Morvaországi születésű Terézia 1803-ban költözött fel Pestre. 1811. január 26-án a család megkapta a tűrt *(tolerált)* státuszt, amellyel nőtt ugyan az adókötelességük (hiszen most már a türelmi adót is kellett fizetniük), de a pesti tartózkodást ezzel teljesen legalizálhatták. Ez azonban nem jelentette, hogy Terézia a pesti polgárságot is elnyerte volna.

1827-ben Terézia 39 éves, legkisebbik gyermeke 5 éves volt, és legalább 2 éve egyedül gondoskodott már a családról. A legtöbb pesti zsidóhoz hasonlóan ő is a Terézvárosban lakott, ám nem a zsúfolt Dob, vagy Király utcában, hanem a *Landstraße* (Országút) 1. szám alatti bérleményben, a Terézváros szélén. Ezen a telken az 1826-1827. években öt zsidó családot

jegyeztek be.[40] Tettingerék végig itt laktak, a többi lakó cserélődött, ám egyikük sem volt nagyon szegény. Helfer, Diamant, Posen – mind kereskedők voltak. Vagyis a *Landstraße* 1-ben a tehetősebb emberek béreltek lakást. Tettinger család anyagi helyzete közepesnek (illetve másodosztályúnak), az életvitele-erkölcse jónak minősült. Terézia további életéről a pesti zsidó közösség Jegyzőkönyvének 1829-es bejegyzéséből értesülhetünk (Jegyzőkönyv: 42). Az asszony ugyanis igazolást kért a közösségtől, hogy nyomást gyakoroljon Daniel Hamburger nevű vejére, akitől anyagi támogatást remélhetett. Terézia arra hivatkozott, hogy gyerekeinek ellátása bizonytalanná vált. Tettinger asszony élete meglehetősen küzdelmes lehetett, de úgy tűnik, hogy nem adta fel.

Ugyancsak pálinkakereskedésből élt Anna Löwenstein (1827/384), egy 32 éves königswarta-i özvegynő. Anna nem rendelkezett sem a toleranciával, sem a pesti tartózkodását legitimáló egyéb okmánnyal, pedig már egy éve élt a városban 6 éves *Scharlot*tal (Saroltával) és féléves Barbarával. Valószínűleg férjével együtt költözött fel Königswartáról, ahol a nagyobbik lánya is született, ám férje Pesten hirtelen meghalt. Löwensteinék Retek utcában, szegény környezetben laktak. Ugyanott élt Dávid Weiss pálinkaégető családjával, aki már öt éve vezette pesti boltját (1827/382). A férfi 61 éves volt, a felesége is túl volt már a 43-ik évén, de nekik is volt egy féléves kisgyerekük. Elképzelhető, hogy két szomszédos család valamilyen módon együttműködött, főleg amikor Anna Löwenstein hirtelen elözvegyült.

Az 1826. évi összeírás 295. számú bejegyzése egy önálló kereskedőnőre vonatkozik: Juliane (Julianna) Hirsch a 3. osztályú kereskedők közé tartozott, vagyis valamivel szegényebb volt, mint Tettinger Terézia. Óbudáról származó Hirsch már 38 éve élt Pesten a *König Gasse* 540-ben. Az összeírás özvegynőként jegyezte őt be, aki egyedül nevelte 3 gyerekét. Annak ellenére, hogy tolerált volt, a Toleranz-Tax-ot (türelmi adót) nem fizette, csak a községi adót rótta le.

Az 1827. évi 148. számú bejegyzésben megtalálható Regina Kohn tejkereskedőnő neve, aki ugyancsak özvegy volt. Mivel *3 Trommel* (Dob) utcában lakott, feltételezhetjük, hogy nem volt nagyon gazdag. Regina 1807-ben jött Csehországból. 15 éves fia Sámuel már szabó, Israel nevű fia még kiskorú volt. 15 éves Magdalene (Magdolna) Lehnstein és egy 30 éves cseléd lakott velük, mindketten ugyancsak Csehországból. Talán Regina rokonai voltak, így az özvegy nő a családi kapcsolatok segítségével tartotta fenn magát és gyermekeit egy tipikus családi vállalkozásból.

[40] PIH I-7. 1/1826, 1827

1805. óta Pesten élő 68 éves Johanna Abelsberg (1827/302) edényekkel kereskedett. Johanna Nikolsburgban született, 1827-ben özvegy volt. Előfordulhat, hogy Johanna az óbudai, majd pesti tolerált Baruch Abelsberg - egyik legelső zsidó konyhás - özvegye volt.[41] Baruch Abelsberg türelmi kérvényét a Budapesti Fővárosi Levéltár 809. számú irata őrzi. A kérvényt Simon Feuchtmann állította össze és jegyezte ellen, mint „Notar und Übersetzer (Translator) bei Magistrat" (közjegyző és fordító a városi tanácsnál). Lázár Abelsberg(er) – Baruch és Johanna Abelsberg fia – türelmi eljárásával kapcsolatos levelezés 1802. évi 630. számú mikrofilm-kockában kezdődik. A levelezésből kitűnik, hogy a férfiak 1783. óta éltek Pesten, de Johanna talán csak később telepedett le, mert Baruch Abelsberg saját türelmi kérelmében 1789-ben arra kért engedélyt, hogy Pesten lakást bérelhessen. Ebből tételezem fel, hogy az idő tájt a család még Óbudán élt, ha csak nem albérletben laktak valakinek házában.

Johanna Abelsberg házában rajta kívül két férfi élt: 22 éves Markus Bauer (a helyi kiejtéssel: *Bojer*), akinek eredeti szakmája *Pferdensensal* (azaz: lókereskedő) volt, de cselédként jegyezték be. A másik férfi a hollits-i Leopold Goldberger volt, aki sebész-tanhallgatóként tartózkodott Pesten.

Nem minden önállóan gazdálkodó, vagy egyéni vagyonából élő pesti zsidó nő rendelkezett saját (bérelt) otthonával. Többen albérlőként laktak más zsidó bérlőkkel együtt. Például, Katarina Stiz kereskedőnő (*Händlerin*), aki Simon Kumpelnél volt albérlő. A regensburgi születésű 54 éves özvegy Katarina Stiz 1786-ban telepedett le Pesten az első telepesek között. A családban, amelynél szállást kapott, 8 gyerek volt, a családfő ügynökösködött. Simon 38 éves felesége Éva pesti születésű volt, ami Éva szüleinek nagyon korai letelepedésére utal. Nem kizárt, hogy Katarina valójában a háztartásban dolgozott, nem pedig házon kívül. Az 1827. évi összeírás 936. számú bejegyzése szerint az 51. éves, óbudai születésű Saxl Teresie is kereskedő volt, noha a neve mellett *muter* (anya) státusz szerepel.

Megjegyzendő, hogy 1826-ban a szakmai megnevezéseket nyelvtanilag még nem nőiesítették. Terézia Tettinger, például, hivatalosan *brandweinhändler* és nem *brandweinhändlerIN* (vagyis pálinkakereskedő és nem kereskedőnő) volt.

Ugyanez vonatkozott az óbudai születésű özvegy *Katarina* (Katalin) Jakabra is, akinek neve mellett 1826-ban (1826/68) még *fleischhändler* (húskereskedő) bejegyzés olvasható. Katarina 1796 körül jött Pestre, így ő is egy igazi őslakónak számított. Az 1826. évi adóösszeírásban a *dürftig* között szerepelt.

[41] Baruch Abelsbergről: III. részben az óbudai nevek között.

Katarina neve az 1827-es összeírásban is megtalálható. A férjétől örökölt gazdasági tevékenységét már a női forma szerint írták be, azaz *fleischändlerin* (1827/59). 1827-ben Katarina 60 éves volt, 16 éves Eleonora nevű leányával és egy 28 éves rokonával élt együtt *Gr. Nußbaum* (Diófa) Gasse 461. szám alatt bérelt lakásban.

Az 1826. évi adóösszeírás 34. oldala őrizte meg azt a történelmi pillanatot, amikor a társadalom elismerte, hogy szüksége van a női munkára és nyelvtanilag legalizálta ezt. Efinger Anna, tolerált, ötgyerekes özvegyasszony szakmáját a közösségi írnok már *hausirerin*-ként (azaz házalónőként) jegyezte be. Hogy a közösségben voltak női házalók, eddig is tudtuk, de most már – egy szóképző segítségével - ezt írásban is rögzítették. A közösség továbbra is gondoskodott az árvákról és az özvegyekről, de az önrész nélkül nem tudta volna megoldani ezt a hagyományos szociális feladatát.

A női szóképzők használata annyira elterjedt a 19. század elején, hogy áttért a nevekre is. Így özvegy Krakkói Terézből (1826/386), például, Krakkoin Teréz lett (1827/417)![42] 46 éves Teréz Krakkoin Geiringban született és 1827-ben már 31 éve élt Pesten. Az 1826. évi összeírás szerint Teréz foglalkozás nélküli volt, és a rászorulók közé tartozott. Erkölcsi megítélése viszont jó volt. 1827-ben az összeírás gazdasági rubrikájának bejegyzése megváltozott, ami azt jelenti, hogy változás történt Teréz életében. Persze, az is lehetett, hogy az eddigi foglalkozását 1827-ben hirtelen elfogadták, vagyis legitimálták.

Az 1827 évi összeírás szerint Teréznek ritka és meglehetősen nagy leleményességre utaló foglalkozása volt: *Dienst Sensalin*, azaz munkaközvetítőként tevékenykedett, amit az ezt megelőző években talán csak egy illegális szobakiadásnak tekintettek. A házban Terézzel együtt lakott 24 és 18 éves fia, két hajadon leánya, és három cselédlány, akinek szolgáltatásait Teréz közvetítette. Helytelen lenne arra gondolni, hogy a háztartási szolgáltatásokon kívül – a kirakat mögött – a nők esetleg illegális prostitúcióval foglalkoztak volna. Az összeírás ugyanis még a legkisebbik gyanút is minden esetben feljegyezte, valószínűleg a pesti hatóság felé történő rendszeres beszámolás miatt.

Ügynöknő (*sensalin*) volt pápai Regina Engel is, noha Regina szakterületét nem ismerjük. 58 éves Regina 47 éve élt már Pesten, de házasságát még Pápán kötötte: az idősebbik – 31 éves, ám hajadon – leánya ugyanis még Pápán született. A másik lánya 27 éves volt, és ugyancsak hajadon. Az, hogy a lányok, még nem találtak maguknak férjet, arra utal, hogy a nem volt megfelelő hozományuk.

[42] Az -in szóképzőt a 18. században is alkalmazták már a női neveknél. MZSO számol be egy Catharina Paufflerin, a soproni tímár özvegyéről. MZSO VI. 582-583. - Ugyancsak a Magyar-Zsidó Oklevéltárban vannak bejegyzések a zsidó üzletasszonyokról. Például a pozsonyi végrendeletekben olvasható feljegyzés egy bizonyos „Wolfel judin” zsidónőről, aki valószínűleg zálogkereskedőnő volt. MZSO IV. 353/17.

Elgondolkodtató az is, mennyire befolyásolták a férfiak nősülési kedvét a nők testi épsége, illetve küllemi tulajdonságai. Láttuk, hogy a férfiak testi fogyatékossága a nőket nem ijesztette el a házasságkötéstől (Rosalie Dressler, illetve Teréz Penhof esete).

2. 2. A házalónők és a zsibárusnők

A házalói szakma – éppen azért, mert olyan gyakori volt a zsidó közösségben, de talán egész Pesten is – erősen differenciálódott. Az összeírás elején találkozunk a rövidáru-házalónőkkel: egy 27 éves, óbudai születésű özvegy Rachel Neuwirth-el és ugyancsak özvegy Barbara Bankwein-al Boskowitzból.

43 éves Barbara Bankwein (1827/13) őslakó volt Pesten, mert 1793 óta élt *Pfeife Gasse* (Síp utca) 346. számú telkén. Vele együtt élt Teresia (Teréz) leánya és Simon fia. Ugyanitt lakott – talán albérletben – két diák: egy 18 éves gimnáziumi tanuló és egy ugyancsak 18 éves sebész medikus. A lakótér bizonyára szűk volt mindnyájuknak, de így legalább megélhettek. Házalónő volt 57 éves Elisabeth (Erzsébet) Ritter Prosnitzből (1827/26). Elisabeth is özvegy volt, és ő is az első pesti telepesek közé tartozott. Elisabeth gyermekei mind Pesten születtek: 20 éves Teresia és 18 éves Rosalie hajadonok voltak, 15 éves Avrohom (Ábrahám askenáz névváltozata) egy nem igazán jövedelmező szakmát tanult ki – a fiú ugyanis szabó volt.

Elisabeth Löwinger ugyancsak rövidáru-házaló volt (1827/369). 23 éves fia Elisabeth Ritter fiához hasonlóan szabóként tevékenykedett. Elisabeth életének egyik rövid szakaszát rögzítette a 964-967. számú mikrofilmkocka, amelyet BFL az 1816-1837. évi zsidó letelepedési ügyek címén őriz. Ebből láthatjuk, hogy Elisabeth – Joseph Löw (Lövinger) felesége – 1788. óta élt Terézvárosban. Letelepedéskor 27 éves volt, és *Pesten becsületesen kereste kenyerét*. Ezt igazolták 1815. szeptember 29-én aláírásukkal Joseph és Katy Musikant, Löwingerék egykori zsidó szállásadói. A *becsületes* ebben az esetben valószínűleg kemény munkát jelölt, hiszen a koldulás 1815-ben sokak szemében még nem számított becstelen foglalkozásnak.

A városi kormányzat számára – a közrend és a polgári erkölcs fenntartása érdekében – elengedhetetlenül szükséges volt, hogy a város minden lakója valamilyen vallási csoporthoz tartozzon. Elisabeth Löwinger zsidó csoporthoz való tartozását bizonyította fiának körülmetélése, amelyet Philip Bauer móhel, illetve Israel Wahrmann rabbi írásban is igazolt.

Anna Winter – egy másik zsidónő – használtruha-házalóként tevékenykedett (1827/387). Anna Csehországból jött 1824-ben. Ekkor született Ignác fia, és ez idő tájt halt meg Anna

Winter férje. 40 évesen Anna 4 gyerekkel magára maradt. Igaz, 17 éves Salamon már dolgozott – ő ugyanis tanár volt. A családnál élt még Leopold Engel 15 éves, bécsi születésű, aki éppen 1 hónapja jelent meg Pesten. Egy másik Leopold – Leopold Karinther – is Winter családnál kapott szállást. Az utóbbi 3 éve jött fel Pestre Csehországból, akár Winterékkel együtt is jöhetett. Külön meg kell említeni, hogy Leopold Karinther vak volt, az összeírásban ez a fizikai állapot státuszként számított. Vagyis valamilyen megélhetési forrása volt – talán a Terézváros területén működő Kereset-házban dolgozott.

Az 1827. évi összeírás 401. számú bejegyzése ugyancsak egy özvegy házalónőre vonatkozik – Anna Freibauerre – Maglódról, aki engedély nélkül telepedett le egy évvel korábban Pesten. Barbara 8, Katarine lánya másféléves volt, amiből következik, hogy Anna már özvegyként települt át Pestre. Erre minden bizonnyal nyomós oka lehetett. Az Anna által bérelt lakásban élt 22 éves grazi születésű Jákob Schwarz pipa-házaló, aki ugyancsak 1826. óta és úgyszintén hatósági engedély nélkül élt Pesten.

A 411. számú bejegyzés kétszer alkalmazta az *-in* szóképzőt: egyszer a családi név nőiesítésére, és másodszor a szakmai elnevezésnél. Az eredmény komikussága szembetűnő: „Magdalene Fleischhakerin hausirerin." *Fleischhackerin* ebben az esetben nem a hölgy szakmáját (sakternő), hanem valószínűleg az első férjének nevét jelöli. Ugyanis a megjegyzés arról értesít, hogy 29 éves Magdalene egy bizonyos Israel Kaz neje („das weib von Israel Kaz"). Miért viselte Magdalene az első férje nevét, és hol tartózkodott Israel Katz az összeírási bejegyzésének idején, örök titok maradt. Magdalene asszonyon és 3 gyermekén kívül a lakásban még egy 35 éves miskolci eredetű tanár lakott. Pesten 1818. óta tartózkodó Magdalene, egyébként, tolerált státusszal is rendelkezett, amelyet első férje még 1805-ben szerzett, de biztosan nem a házalói szakmából. Áron és Immánuel fiai ikrek lehettek: mindketten 4 évesek voltak az összeírás idején.

Hasonlóan kérdéses az 1827. évi összeírás 372. számú bejegyzése, amely Weizl Anna üveges-kereskedőnőről szól. Anna 38 éves volt, 1809-ben jött Pestre Csehországból, és a bejegyzés szerint férjezett volt. Sámuel nevű fia Pesten született, és 1827-ben betöltötte a nyolcadik életévét. Anna nem volt özvegy, és mégis családfőként szerepelt a felsorolásban. A megjegyzés ráadásul azt is felfedi, hogy férjének neve Sámuel Safir, aki gravírozóként volt bejegyezve.

A fejezet elején már tettem említést az 51 éves Rosalie Klatscher zsibárusnőről (1827/273). Három gyermekes, 53 éves Teresie Spitz is ilyen tolerált zsibárusnő volt (1827/220). Özvegy Theresia Spitzer 35 éve élt Pesten és tűrt státuszban használt holmikkal kereskedett. Annak

dacára, hogy a kereskedői tevékenysége a szakma legalsóbb kategóriájához tartozott, Theresia Spitzer szegénynek, nem pedig rászorulónak minősült.

A türelmi státuszt a nők nemcsak férjüktől, de apjuktól is örökölhették. Ennek bizonyítéka Adelheit – Mayer Hirschl Wiener leányának – esete. Mayer Hirschl Wiener halálát követően a veje a Tolerancia-okmányt azonnal elvette, amiért Adelheit panasszal fordult a zsidó közösséghez. A közösség elrendelte, hogy az okmányt haladéktalanul adják vissza a leánynak (jegyzőkönyv: 136).

A Fővárosi Levéltár úgynevezett zsidó lakhatási jogok gyűjteményében[43] megtalálható néhány beadvány, amelyben a nők kérték a tolerancia jogát. Ilyen, például, az 1809/766. mikrofilm-kocka. Judit Merle pesti zsidónő (hiesige Jüdin) *bittet ganz gehorsamst um allergnädigste Erfüllung der Tolerierung* (esedezik a tolerancia kegyes megadásáért). A 1030. számú mikrofilm-kockában Lena Jacobin zsidónő is folyamodott a türelmi státusz megadása ügyében.

2. 3. A nem kereskedői szakmák női képviselői

Az 1827. évi összeírásban a kóser pék szakmája elsősorban a női nevekhez kapcsolódik: Beer Theresie, Freind Teresie és Wolf Barbara voltak az adózó kóser péknők.

Freind Teréz 47 éves volt, és már 38 éve élt Pesten. Az összeírási bejegyzése ugyan valamiért javításokat tartalmaz, de látható, hogy Óbudáról települt át. Legkisebb gyermeke korából ítélve akár már 5-6 éve is özvegy lehetett. A legidősebb fia 26 éves volt. Háztartási alkalmazottjuk nem volt, fiai és lányai (14 éves Johanna és 11 éves Róza) bizonyára segítettek az üzletben. A házban lakott még egy 43 éves hordár és 24 éves, pesti születésű kiskereskedő. Az üzleti tevékenységet és a pesti tartózkodást az 1816-ban megadott kommorancia legitimálta (1827/166). Freind család a Rumbach utcában lakott.

Beer Terézia (Theresia) (1827/283) 1793-ban telepedett le Pesten, 1827-ben 53 évesen özvegy volt. Valószínűleg a férjétől örökölte a türelmi státuszt, amelynek megadásáról szóló okmányt 1804-ben állították ki. Terézia házában lakott még 15 éves Regina lánya és 10 éves Franciska Hofmann, Teréz unokája. A családon kívül albérlőként még három férfi élt ebben a lakásban, akik közül ketten - 26 éves József és 19 éves Jákob Goldstein - énekesek voltak.

Barbara Wolf (1827/366) péknő, ugyancsak özvegy, 51 éves volt, és már 38 éve élt Pesten. Barbara Stampfenból származott és kommoráns státusszal rendelkezett. Vele együtt

[43] BFL: IV. 1202/pp.

élt Leopold fia (22), Anna leánya (21), Izsák fia (20), Katrine leánya (13) és József fia (11). A családi névsorban a fiúk, természetesen, megelőzik a lányokat.

Az özvegyek körében népszerű volt a vendéglős szakma is. Nem annyian, mint a házalónők, de a kocsmárosnők is szép számmal fordultak elő a közösségben.

Tettingi (tétényi) származású 53 éves Teresie Schoßberger (1827/243) mint szinte minden zsidó kocsmáros a *Landstraße* (Országút) utcában lakott. Terézia özvegy volt, és egyedül vitte az üzletet. A házában egy tanhallgató és egy 22 éves bajor származású cselédlány lakott még.

Paksi születésű Regina Abeles (1827/422) ugyancsak kocsmárosnő volt. Regina 17 éves Hermann nevű fiával és egy 17 éves cselédlánnyal élt együtt.

38 éves Regina Wolf kocsmárosnő Óbudáról jött fel Pestre 1810-ben (1827/510). Mivel a tolerancia joga 1805-től volt hatályban, egészen biztos, hogy ezt férjétől örökölte. Mózes fia 17, Katrine lánya 14 volt. A családi névsorban szerepel 63 éves, ugyancsak özvegy, prágai születésű tolerált Anna Weller, akinek státusza *muter* (anya) volt. Az adatok összevetése után – Anna már 42 éve tartózkodott Pesten – világossá válik, hogy Anna nem lehetett Regina anyja. Regina Wolf 2 Szerecsen utcába élt, vagyis nem a legjobb módú, de nem is a legrosszabb környéken. Egy 14 éves cseléd és egy 20 éves szakácsnő segítettek a háztartásban és talán az üzletben is.

Két esetben – a 396. és a 492. számú bejegyzésnél – szerepel egy olyan szakmai tevékenységi kör, amely a szállítással állt kapcsolatban. „Bringerin” szó szerint az odaszállítót jelenti. Annál is inkább feltételezhető egyfajta szállító tevékenység, mert a 396-s bejegyzésnél 27 éves Franciskán kívül egy 23 éves Avram is szerepel, akit az összeírás fuhrman-nak, azaz fuvarozónak titulált. Franciska és Avram testvérek lehettek, mindkettő mellett Rosen név áll, és mindketten egy évvel korábban jöttek fel Pestre. Franciska neve mellett van még egy megjegyzés, amelyből kitűnik, hogy ismeretlen nevű férje katonai szolgálatot teljesít, de ő nem él vele: „ist bei militär, und sie nicht bei ihm” *(1827/396).*

A 492. számú bejegyzés főszereplője özvegy Anna Lemberger, „bringerin”, aki Pozsonyból származott. Anna az összeírás idején 53 éves volt és 10 éve élt Pesten. Két pozsonyi származású cselédlány lakott vele, akik bizonyára albérlők voltak. Az egyik cselédlány (*Regina Schacherls*) neve mellett egy érthetetlen rövidítés látható: talán „*vertret.”* Ez arra utalt talán, hogy egy bérelhető cselédlányról volt szó, akinek szolgáltatásait alkalmanként vették igénybe.

A nem-kereskedői tevékenységet folytatta 53 éves özvegy Rosalie Polák bőrfestő, aki Brodból származott, és 14 éves lányával együtt élt a Retek utcában (1827/440). Rosalie is a korai telepesek közé tartozott, hiszen már 36 éve élt Pesten.

2. 4. A kézimunka készítőnők

Külön szeretném kiemelni a hímző, illetve a kézimunkát készítő nőket. Európában a hímzés mai napig a nőiesség kellékeihez tartozik, holott ez a felfogás a polgári társadalomban rögzülhetett tudatunkban.[44]

A középkori Angliában, például, a hímzés nem volt egy kizárólag női munka. Ránk maradt a hímzők hosszú listája, akik az udvar megbízásából dolgoztak. Így, például, egy bizonyos Stephen Vyne II. Richárd és III. Henrik udvari hímzője volt.[45]

Magyarországon a hímzés a 18. század végén – 19. század első felében már kizárólag női elfoglaltságnak számított. Ezért is a hímzést egy banális, ötlettelen és nem igazán figyelemre méltó, vagy egy kimondottnak kiegészítő dekoratív tevékenységnek tartották. Úgy vélték, hogy csak a férfiak képesek a teljes művek (így például a ruha) megtervezésére és megvalósítására, a női kéz, illetve tehetség az egyes részletek készítéséig ugyan eljuthat, de ezek mit sem adhatnak a mű teljességéhez. Vagyis a női munka ilyen szempontból elhanyagolható. Ezt foglalta össze a magyar hímzés múltjáról Nádai Pál az 1920. évi iparművészeti kiállításról készült könyvében.[46]

A 19. század eleji pesti társadalomban maga a városi tanács szorgalmazta a női kézimunka szakmai fejlesztését. A pesti zsidó közösségi Jegyzőkönyv megőrizte az erre vonatkozó, 1828. évi jelentést: „Abraham Koppel machet die Anzeige, dass die Mädchen-Schule zu allerletz weibliche Hand- und Kunstarbeiten den Wünschen des P. J. Herrn Magistrats-und Schuldirektors J. Boraros bereits eingerichtet mit der Bitte solche publiciren zu lassen“ (Jegyzőkönyv: 26).

Feltételezem, hogy Boráros János urat nem a nők társadalmi helyzetének javítása vezérelte, amikor a kézi- és művészi munka profilú lányiskola létrehozását sürgette. Pest minden áron szabadulni akart a koldulók társadalmi rétegétől. A kézimunkázók, sőt a kézimunka-műhelyek létrehozása a kolduló nők foglalkoztatását és önálló életvitelét biztosító megoldásként látszott.

Az 1817. óta Pesten is működő jótékonysági nőegylet (pesti nyelven: Jóltevő Asszonyságok Egyesülete) úgynevezett *„szerzeteket”* (dologházakat) létesített több helyen. Az egyik szerzet Graf Anna „Biztos-Asszonyság” posztóboltjában a Váci Országúton kapott

[44] Rozsika Parker, *The subversive stitch,* First published by The Women’s Press Ltd, London, 1984. 45
[45] Uo. 45
[46] Nádai Pál, *Az iparművészet Magyarországon.* Bíró Miklós kiállítása, Budapest, 1920. 117

helyet. Itt egy kézimunka lerakodóhely működött, ahol a szegény asszonyok kézimunkáját bevették és megfizették.[47] Ez volt tehát a minta, amelynek utánzását a zsidó közösségtől is elvárta a városi tanács a koldulás általános leküzdése érdekében.

A zsidó közösségben már voltak kézimunkázó nők, akik ebből a gazdasági tevékenységből próbáltak megélni. Az 1826-os összeírásban két ilyen nőt találtam meg: a 625. számon bejegyzett Eleonora Deutsch kétgyerekes özvegy akkortájt már 12 éve élt Pesten. Eleonora erkölcsi magatartása jó volt, de munkája ellenére a rászorulók (*dürftig)* közé tartozott. Egy fokkal feljebb állt az anyagi besorolásban özvegy Theresia Ber, aki Nikolsburgból 1790-ben jött Pestre, és a Király utca 539-ben bérelt lakást. Theresia tűrt státuszban foglalkozott kézimunkával, rászoruló nem volt, csak szegény.

Az 1827. évi összeírásban további kézimunka-készítőnőket találtam. A 42 éves Regina Schwarz állítólag 12 éve élt engedély nélkül Pesten, pedig pesti születésű Áron nevű fia már 14 éves volt. 1827-ben Regina Schwarz özvegyként élt Pesten, 2 Szerecsen utcai lakcíme arról tanúskodott, hogy a család meglehetősen szegény volt.

58 éves Saxl Rosalie (1827/728) is kézimunkázó volt, de az összeírás összesítőjében varrónőként (*näherin*) szerepelt. Saxl Nikolsburgból telepedett át, talán Óbudán keresztül, mert Rosine nevű idősebb leánya 20 évvel ezelőtt Óbudán született. Rosalie a Király utca 1262-ben, a jobb módú zsidók között lakott, noha háztartási alkalmazottja nem volt. Lehet, hogy divatos, keresett munkákat készített? Katrine Mahler kézimunka készítőnő (1827/979) ugyancsak özvegy volt, de ő már Pesten született 1795-ben.

2. 5. A szülésznők és az ápolónők

A Magyar-Zsidó Oklevél VIII. kötetét is Scheiber Sándor szerkesztette. Ebben a magyarországi zsidók életének 1264–1760. közötti időszakáról gyűjtött össze levéltári anyagot. A kötet egyik érdekessége az 1559. 10. 21-i jelentés Keresztúrról. Sennyei Ferenc és Nádasdy Tamás, illetve Nádasdy Tamásné közötti levelezés egy zsidó (doktor) asszonyról számol régies magyar és latin nyelven. Úgy tűnik, hogy a zsidó „doktornő” gyógyítása során figyelembe vette a betegek pszichoszomatikus tűneteit. És még: a zsidó nő a nem-zsidókat is gyógyíthatta.[48]

Az első magyarországi zsidó orvos József Manes volt, aki Óbudán született és 1781-ben kapott engedélyt doktori vizsgára a budai egyetemen. De ki volt az első zsidó bába, vagy az

[47] *Nemz. Gazd.* 1818 (1) 124–137
[48] MZSO VIII. 1965. 223

első zsidó betegápolónő Magyarországon? Hol és hogyan sajátították el szakmájukat, milyenek voltak a bábák munkakörülményei, esetleges bérezése?

A pesti levéltári anyagokból tudjuk, hogy a letelepedett zsidó közösségben voltak nők, akik vigyáztak a női betegekre, és segítettek a szülésnél. Munkájuk olyan fontos volt a közösség számára, hogy „nélkülözhetetlennek" (*„die unentbehrlichen Personen"*) nevezték őket a községi Jegyzőkönyvben (jegyzőkönyv: 20). A zsidó bábák jelenléte a zsidó gyermekek születésekor még annál is inkább szükséges volt, mert még az 1800-as években is találkozunk olyan esetekkel, amikor a keresztény bábák megkeresztelték a zsidó csecsemőket „életveszélyre" hivatkozva.[49]

A jegyzőkönyv nem tesz említést arról, hogy a közösség valamilyen bért fizetett volna ezeknek a nélkülözhetetlen személyeknek, de legalább név szerint felsorolja a női betegápolókat: Lena Strassburg, Eva Friedländer, Breindel Schneider, Nanett Löwy, Maria Löwenbein és Sara Kostlitz. Kostlitz szakterülete „Kindl-Bettwächterin", vagyis a szülés utáni ápolás volt. Feltételezhető, hogy a jegyzőkönyvben említett Sára Kostlitz azonos az 1827. évi összeírás 549. számú bejegyzésében szereplő Mózes Kostlitz betegápoló feleségével. Ha a feltevésem helyes, akkor Sára a jegyzőkönyvi beírás idejére már 58 éves volt és 20 éve élt Pesten.

Éva Friedländer férje valószínűleg Mózes Friedländer betegápoló volt. Az 1826. évi összeírás 562. sz. bejegyzése szerint a család nagyon szegény (*dürftig*) volt, annak ellenére, hogy a férj hivatalosan a közösség szolgálatában áll. Akkoriban a házaspárnak 2 gyermeke volt, és még csak két éve éltek Pesten.

A pesti zsidó közösségi jegyzőkönyvben (jegyzőkönyv: 136) találtam egy bejegyzést Magdalene Mühlhoffer asszonyról, akit az írnok a szegények bábájának nevezett. 1831-ben Magdalene 4 hónapig kórházban feküdt, a közösség 20 forint egyszeri segélyt nyújtott neki, amit a közösségi pénztárból vettek. Ekkor Magdalene még férjével együtt dolgozott, de Alexander Mühlhoffer nem tartozott a jól kereső orvosok közé: az 1826. évi összeírás szerint szegény volt.

Mühlhofferék főleg a Király utca szegényebb részében, illetve annak környékén dolgoztak. Így 1836. szeptember 25-én segédkeztek Roth Fanni nevű tanárfeleség szülésénél. Móric Rosenthal családja a Könyök utcai iskolában (*Schulhof*-ban) lakott. Fanni fiúgyermeket szült, akit a szülők Lajosnak neveztek. 1836-ban Pesten ez a név a zsidók körében még nagy újdonság volt, de Rosenthal tanár úr azok élén járt, akik a zsidók magyarítását tűzték ki célul.

[49] Zsidó Levéltár: 79. 100 jelű (Vas megyei eredetű) levél

Megjegyzem, hogy az 1842. évi anyakönyvi bejegyzések között egy Sándor nevű fiút is találtam (a 222. sz. bejegyzésben), aki Abeles Simon, Dohány utcai zsidó lakos gyermeke volt.

1837-ben a közösségben működött egy *Scharlotte* (Sarolta) Kraus nevű szülésznő, akiről semmi más adatot sajnos nem találtam. Ugyanúgy, mint Amália Löwenthalról, vagy Marie Törökről sem. Az utóbbiról talán csak annyit, hogy 1841-ben a pesti zsidók között volt egy Leopold Török nevű férfi, aki Marie férje lehetett. Nina Semmler, Theresie Bernstein, Julie Adler bábák neve különösen akkor fordul elő a születési bejegyzésekben, amikor az anya az egyetemi klinikán szült. Ezek a szülőnők többnyire hajadon anyák voltak, és az orvosi ellátást ebben az esetben szinte kivétel nélkül Dr. Áron Leuchtmann nyújtotta.

Az anyakönyvek tanúsága szerint bábaként dolgoztak még Elisabeth Drahkovits és Herzka, illetve Fink és Koller nevű zsidónők. Ugyancsak az egyetemi klinikán segített Therese Elias bába, például az 1845/290. sz. anyakönyvi (*Geburtsregister*) bejegyzés szerint. Ez a bejegyzés Wolf fiúgyermek születését rögzítette, akinek anyja Johanna Kohn „ledige Kleidermacherin" (hajadon ruhakészítő) volt. Therese Elias valószínűleg azonos a 347. sz. bejegyzésben szereplő Elias házaló feleségével. Therese Nyitráról jött fel Pestre 19 évvel korábban, és 1827-ben 35 éves volt. Gyerekekre a bejegyzés nem utal, csak egy 16 éves rokonuk élt a házban a házaspáron kívül.

Lisi (Lisa, Elisabeth) Bamberger férje valószínűleg Jákob Bamberger sebész orvos volt. Bábaasszonyként Elisabeth Bamberger 1843-ban jelenik meg az anyakönyvi bejegyzésekben. Ő is gyakran segített Áron Leuchtmannak az egyetemi klinikán. 1836-ban a halotti jegyzőkönyv VIII. fólió 83. és 85. sz. bejegyzése szerint Elisabeth Bamberger két fiát is elveszítette egymás után: Tóbiás a mellhártya-gyulladásban (*Brustwassersucht*), Immánuel bélbetegségben (*Darmsucht*) halt meg 3 *Trommel* (Dob) utca 381. számú házában, amely feltételezésem szerint ideiglenes kórház volt az utazó kereskedők és a szegény pesti zsidók számára.[50]

Volt, amikor a bábaasszony teendőit orvos végezte, például Dr. Dávid Epstein, akinek neve ugyancsak gyakran fordul elő az 1830-1840-s zsidó születési anyakönyvekben. Az 1836. évi születési jegyzék 60. sz. bejegyzése szerint Dávid Epstein segédkezett Leopold Rosenfeld fia születésénél, akit Dr. Alexander Mühlhoffer metélt körül. De Dr. Mühlhoffer is bábáskodott néha. Vagyis feltételezhetjük, hogy a bábák egy része orvosfeleségek voltak, ami megerősíti azt az állításomat, hogy a zsidónők nemcsak a polgárosodó társadalom idilli

[50] Hrotkó Larissa (Acta Ethnographica Hungarica) 2008. 272

vázlatába illő kedves, csendes háttéri társként, de aktív közösségépítőként is vették ki részüket a pesti letelepedésben.

Az adóösszeírásból kitűnik azonban, hogy volt hagyományos női bábaképzés is valahol a női árnyék társadalomban. Ugyanis némely család névsorában bábaként szerepelnek a feleségek és a leányok.

48 éves Ábrahám József Polák Nikolsburgból jött fel Pestre és minden engedély nélkül házalóként tevékenykedett 1820. óta (1827/360). 38 éves Eleonóra felesége viszont csak 1823. körül települt át Lengyelországból. A házaspárnak két gyermeke volt: egy pár hónapos Anna és 21 éves hajadon Franciska, akinek születési helyeként Vörösvárt írták be. Franciska is csak 1823-ban jött fel Pestre, ezért feltételezhetjük, hogy Eleonóra lánya volt, noha Franciska apjának neve sehol sincs feltüntetve. Eleonóra bábaként szerepelt a névsorban, vagyis a szakképesítését az asszony vagy még Lengyelországban, vagy már Vörösvárott kapta meg. A család szegénysége ellenére dolgozott náluk 18 éves cselédjük, ami valószínűleg azért volt szükséges, mert Eleonóra kijárt bábáskodni a házakhoz.

Az 1827. évi összeírás 84. sz. bejegyzése Salamon Löwenberg használtruha-házaló családját rögzítette. Salamon 39, Elisabeth neje pedig 41 éves volt. Bábaként bejegyzett Elisabeth Bajersdorf-ból származott, leánykori neve Bassist volt. Elisabeth 73 éves özvegy édesanyja is velük élt Pesten. A gyerekek hiányoznak a névsorból, de valószínűleg azért, mert már elhagyták a szülői házat. A család egy cselédet tartott, noha a házalók általában ezt nem tudták megfizetni. Ebben az esetben 22 éves Karolina Bernstein cselédlány azonban nélkülözhetetlen volt, hiszen Elisabeth a szülőnőkhöz járt bábáskodni, és nehezen láthatta el a háztartást és az idős anyja ápolását.

Regina Stern 24 évesen özvegy volt már. Férje halála után Regina visszatért szüleihez, és így került be Stern Tamás családi névsorába (1827/433). 75 éves *Tomas* (Tamás) Stern nikolsburgi születésű borkőkereskedő volt. Az egész család Szent-Györgyről jött Pestre 1820-ban, de Stern Tamást a közösség valamiért nem akarta befogadni, és kitette a „kitoloncoltak" listájára. Sternék ennek dacára még mindig Pesten tartózkodtak. Előfordulhat, hogy a család élelmizéséért csak Regina dolgozott, aki bába volt ugyanis. Itt is felvetődik a kérdés: vajon szakmáját még Szent-Györgyben, vagy már Pesten tanulta-e? Ha még a szülőhelyén képezték ki, akkor megállapíthatjuk, hogy a modernkori bábaképzés – a többi szakmához hasonlóan – korán kezdődött a zsidónők körében.

A pesti bábaképzésről van fogalmunk, mert Dr. Anton Jankovich a korabeli pesti körülmények leírásánál ezt a témát is érintette.[51] Tekintettel arra, hogy Pesten a többség részben németül, részben magyarul beszélt, a féléves egyetemi kurzust egy-egy szemeszter keretében tartották meg: a télit németül, a nyárit magyarul. Jankovich kifogásolta a bábák erkölcsét: „Es ist nämlich bekannt, dass sich diesem Stande meist nur Personen aus den unteren Klassen widmen, welche in so mancher Hinsicht eben nicht als Muster der Moralität zu rühmen sind.“[52]

Jankovich idején Pesten 100, Budán 45 bába volt, akik munkájuk során nem mindig a legmodernebb eszközökhöz folyamodtak, pedig a szülőanyák inkább rájuk hallgattak, mint az orvosok tanácsára.[53] Ezt Dr. Jankovich nagyon fájlalta, ám írása hangneméből kiérződik, hogy a női orvosokat elvileg sem tudta volna elképzelni.

Az ápolónői szakmát pesti jiddis nyelven „krankenwärterin“ szóval jelölték meg, ami szószerinti fordításban betegőrzőt jelent. Az, hogy milyen módszerekkel, gyógyászati eszközökkel, illetve gyógyszerekkel rendelkeztek az ápolónők, a pesti jegyzőkönyvből, illetve az adóösszeírásokból nem tűnik ki, de szinte csak az idősebb nők vállalták a betegápolást. Sára Kostlitz a szülőnők ápolónője is 60 felé közeledett. Özvegy Teresie Jaant (1827/399) is már 53 éves volt 1827-ben. Életének 38 évét Pesten töltötte, vagyis az első telepesekkel jött fel Rábáról. Teresie nevével 59 éves Leopold Arbajt családi névsorában találkozunk. Leopold felesége Anna, 47 éves pesti születésű nő volt. Teresie talán csak albérlőként lakott ebben a házban, ahol rajta kívül albérlőként még egy 75 éves özvegy Josef Eliast jegyezték be. Josef neve mellett egy megjegyzés látható, amely szerint a tolerált ház urától eltérően ez a személy engedély nélkül tartózkodott Pesten. Azt is írták róla, hogy házasságát Szent-Ivánban kötötte meg, de hogy ez törvényes volt-e, erről a közösségnek nincs tudomása. Mindenesetre két gyereke – 19 éves Rosalie és 21 éves Salamon – együtt élt az apjával. A ház népe jókora lakóközösséget alkotott, és elképzelhető, hogy a háztartásban a nők együttműködtek.

Az 1827. évi összeírás 67. számú bejegyzése 35 éves pesti születésű Lewl (Löbl) Schuster zsibárusra vonatkozik. Rosalie felesége, aki 10 évvel fiatalabb volt férjénél, Paksról származott. Ugyancsak Paksról jött fel 1825-ben Rosalie 70 éves özvegy édesanyja. Rosalie – két kis gyermek anyja – nehezen tudta volna segítség nélkül ellátni az ápolást és a háztartást, különösen, hogy a házban a férj 25 éves kollégája is lakott még, talán, albérlőként. A segítség

[51] Jankovich 1838. 223–225, Hebammen und Geburtshelfer

[52] Uo. 224. Az idézett szöveg fordítása: „Ismeretes ugyanis, hogy többnyire csak az alsó osztálybeli személyek szánják magukat eme társadalmi rendhez való csatlakozásra, akik bizonyos vonatkozásban nem éppen nevezhetők az erkölcsesség mintájának.”

[53] Uo. 225

63 éves özvegy Regina Gutmann volt, aki ápolónői teendőket végzett a családban. 63 évesen ez nem volt könnyű munka, de így legalább nem kellett a közösség segélyéből élnie.

A nők nemcsak lakó, de munkaközösségeket is alakítottak, hogy önállóan fenntartsák magukat. 2 Szerecsen utca 1217. sz. alatt lakott egy Johanna Braun ápolónő Maglódról. Johanna 74 éves volt és már 45 éve Pesten tartózkodott. 1827-ben özvegyként élt a fenti címen, de vele együtt – ugyancsak ápolói minőségben – élt a 62 éves Regina Stein Königswártáról, valamint 60 éves Cecília és ugyancsak a 60 éves Rosalie Kohn. Mind a négy nő nemcsak özvegy, de anya is volt, noha a házban csak egyetlen fiú tartózkodott: Nátán, az ügynök. Melyik anyának gyermeke volt ez a Nátán, nem tudjuk, de a ház kisebbségben lévő férfitársadalmát a 44 éves özvegy Salamon Spitz engedély nélküli táskakészítő egészítette ki. Az utóbbi Balassagyarmatról jött, így a ház lakói a hosszú téli estéken sok érdekes történetet mesélhettek el egymásnak (1827/561).

2. 6. A koldusfeleségek és a kolduló özvegyek

A koldulás az 1826. évi adóösszeírás tanúsága szerint a zsidó közösségben egy elfogadott gazdasági tevékenység volt. A nikolsburgi származású Löbl Deutsch – Pest egyik legelső zsidó telepese, két gyermek apja – is kolduskénti élt 1826-ban (1826/559). Erkölcsileg Deutsch minősítése ugyanolyan jó volt, mint bármilyen megbecsült nagykereskedőé. Róla egyébként azt is tudjuk, hogy eredetileg a zsidókonyha bérlői közé tartózott.

Voltak olyan koldusok, akiket a közösség elfogadott, mint például az erkölcsileg jónak (*gut*) minősített *Moses* (Mózes) Freistadtel-t (1826/328), aki 35 éve tartózkodott Pesten, sőt egykor toleránciát is kapott. De voltak deviáns egyének, mint 65 éves Lewi Zwillinger, aki mindkét conscripcióban megtalálható ugyan, de más-más státuszban. Az 1826. évi összeírásban (1826/344) Zwillinger koldus, aki már három éve tartózkodott Pesten, és nemcsak rászoruló, de erkölcsileg is gyanús volt. Az 1827. évi összeírásban ugyanő már házaló, aki csak egy éve élt itt (1827/419)!

Ester (Eszter) Zwillinger egyidős volt férjével. Az összeírás tanúsága szerint ő is csak egy éve élt Pesten. *Retig* (Retek) utca 1141-ben olyan szomszédnői voltak, mint 32 éves Katrine Altmann házalófeleség, 36 éves Rosalie Markowits zsibárus feleség, 27 éves Anna Klein rövidáru-házaló feleség és 27 éves Anna Landsfelder lókereskedő feleség. A szomszédságban lakott még Éva Neumann tanárfeleség, a már többször említett Teréz Krakkoin (1827/417) ügynöknő, Anna Lusztig terménykereskedő feleség és a fejezet elején megemlített Marie

Herzfelder (1827/421), aki önállóan (*von eigenen mitteln*) élt. A kocsmárosnőként bejegyzett 45 éves özvegy Regina Abeles is Retek utca 1141. lakója volt, és itt lakott még 37 éves Eszter Schneider házalófeleség. Úgy tűnik, hogy ebben a női csoportban[54] Eszter Zwillinger volt a legidősebb és – tekintettel az 1826. évi bejegyzésre – a legszegényebb.

Özvegy *Rosalie* (Rozália) Bauer Miskolcról ugyancsak koldusnő volt (1826/696). Két gyermekével 30 éve élt Pesten nincstelenül. Özvegy Cecília Polák (1826/688) Totisról (Tatáról) – szintén 2 gyermek anyja – 5 éve élt (és talán ugyanannyi ideje koldult) Pesten, de senki sem volt hajlandó igazolni erkölcsi jóságát, ezért erkölcsileg ismeretlen (*moralisch unbekannt*) állt az összeírásban a neve mellett.

Az összeírásból jól látjuk, hogy az elszegényedés nem volt ritka a közösség – főleg női – tagjai körében. Az 1826. évi conscripció 249. sz. bejegyzése alatt szerepel, például, a bécsi születésű Josefe Hirsch, akit elszegényedett nagykereskedőnek (*verarmte großhändler*) jegyeztek be. Josefe 20 éve élt Pesten, két lányát és 5 fiút kellett egyedül eltartania. 1826-ban még csak szegény (*arm)* volt és fizette az adót. Külső segítség nélkül azonban ezt aligha sokáig csinálhatta.

Az 1827. évi conscripcióban a foglalkozási paletta alsó fokán álló rövidáru-házalónál is lejjebb csúszhatott, például, *Sallamon* (Salamon) Gruber Maglódról (az összeírásban: *Maglot*), aki 5 éve élt már Pesten, de semmilyen üzleti tevékenységet nem folytatott. Az ugyancsak maglódi születésű Katarine felesége akkoriban 28 éves és 3 gyermek – a 3 éves Leopold, 2 éves Anton és féléves Julie – anyja volt. Gruberéknél lakott 12 éves Josef Polák Maglódról, akit rokonként jegyeztek be. Katarine Gruber leánykori neve tehát Polák volt (1827/357). Megemlítem, hogy az 1827. évi összeírás nem szívesen jegyezte be a koldusokat, vagy a koldus-státuszt megközelítő állapotokat. Így az 1827/417. sz. Teréz Krakkoin 1826-ban még foglalkozás nélkülinek számított, de 1827-ben már ügynöknőnek (*sensalin*) írták be, holott valószínűleg csak a régi foglalkozás legitimációjáról volt szó, nem pedig egy tényleges gazdasági változásról (*Kereskedőnők, ügynöknők* alfejezetben).

Az éves összeírások összehasonlításából megállapítható, hogy a közösség erkölcsi megítélése 1826. és 1827. között megváltozott. A koldulás ugyan nem szűnt meg, amint a koldusok sem: hiszen az egyes háztartások felsorolásaiban még láthatjuk őket. A koldusokat gyakorta házalókká nevezték át, amiből következtethetjük, hogy megszűnt a koldulás pozitív értéke. A koldusok kiszorultak a társadalomból, ami a szegények erkölcsi megítélésén is erősen rontott.

[54] 1827. évi összeírás 412–422. számú bejegyzései

Az 1827. évi összeírás ritka kivétele *David* (Dávid) Sax, aki családfő volt ugyan, de kolduskénti szerepelt a névsorban. Az óbudai származású 60 éves Dávid Sax 32 éve élt már Pesten. A koldus feleségét Annának hívták, aki csak 35 éves volt és 1800-ban költözött fel Nyítráról. Két gyermekük volt: Johanna 13 és Mózes 10 éves (1827/333). Azt is meg kell jegyeznem, hogy az óbudai Sax-ok (másként: Saxel, Sachsel) az első telepesek és a zsidó konyha első bérlői, elletve első *Ausschußmänner* (választmányi tagok) közé tartoztak (például Marcus Sax, avagy Sachsel.[55]) Úgy látszik, nem mindenki tudott ebből profitálni.

Közelebbről sajnos nem ismerhettük *Aron* (Áron) Lebl Grünfeld zsibárus családi körülményeit (1827/563), de nem éppen a szegénységnek köszönhette-e a *verdechtiger lajte* (gyanús népség) címkéjét, amit az 1827. évi adóösszeírás erre a családra ragasztott! 55 éves Grünfeld 40 éves feleségén kívül a házban élt még Grünfeld 3 fia és egy Éva nevű 55 éves koldusnő, aki özvegy volt és éppen fél éve költözött fel Pestre. Előfordulhat, hogy nem csak Éva, hanem Grünfeldék is koldultak. A 22 éves Ignác, illetve 18 éves Leopold Grünfeld szakmájáról, ugyanis, semmit sem jegyeztek be.

Valamiért gyanúsnak tartották Lebl Schwarz szántói zsibárus egyik albérlőjét – Simon Fajgelt – aki engedély nélkül tartózkodott Pesten (1827/374). Ugyanott lakott a 70 éves özvegy Johanna Abraml koldusnő és annak 24 éves Josefa lánya. Amint feljebb a zsibárusok feleségei életkörülményeinek leírásánál már említettem (a *Kereskedők feleségei* alfejezetben), Lebl Schwarznál az írnok azt is feljegyezte, hogy Schwarzék engedély nélkül adtak ki szobát. Johanna pesti tartózkodása tehát többszörösen nem kívánatos volt. Pedig aki a család névsorát írta, valamiért kedvesnek találta ezt a hölgyet, amit abból látunk, hogy a családi nevét a helyi nyelvi szokásnak megfelelően kicsinyítette. (Igaz, hogy *Fajgel* is kicsinyített névforma.) Az összeírás elején található összesítőben, egyébként, Johanna már Abraham (Ábrahám) név alatt szerepel.

Rosalie (Rozália) Pragerin Prágából származott és 1827-ben 55 éves özvegynő volt, aki már 20 éve élt Pesten. Rozália Pragerin Bernát Weiss nevű szeszégető háztartásában élt, de a családi névsorban koldusnőként szerepelt (1827/466). 20 éves óbudai Weiss Rozália egy 5 éves fiú anyja volt. Weissék csak 5 éve költöztek fel Pestre, feltehetően Óbudáról, noha a családfő lembergi volt.

Vajon miért koldult egy 55 éves özvegynő, aki 20 éven keresztül élt Pesten? A pesti rokonsága nem akart, vagy nem tudott segíteni rajta? Az 1827. évi összeírásban találtam

[55] Intimata a. m. 4647-4957/I: 684 (1813. évi restaurációs jegyzőkönyv)

néhány Prager nevű, illetve prágai születésű közösségi tagot, de egyikük sem lehetett Rozália Pragerin közeli rokona.

A Pesten 31 éve élt özvegy Katarina Prager (1827/15) tolerált volt ugyan, de nem prágai, hanem pozsonyi származású. 35 éves Mózes Prager szabó (1827/379) viszont csak 3 éve telepedett át Prágából. Prágából származott a 78 éves (Pesten már 48 éve élő) Diamantstein Éva (1827/437) Áron Grünbein használtruha-házaló anyósa. Prágai volt 36 éves Franciska Frankl is, született Lederer, tanárfeleség, de ő is csak 2 éve jött fel Prágából (1827/566). A 53 éves Franz Prager érdekes módon nem prágai, hanem nikolsburgi volt, viszont 54 éves felesége valóban Prágából származott. Matilda Prager azonban már 31 éve élt Pesten, vagyis nem tartozhatott Rozália Prager közeli rokonaihoz (1827/289).

Az 542. számú bejegyzésben szerepelt egy 23 éves, pesti születésű Ignác Prager, aki ugyancsak 23 éves pesti feleségével együtt 2 Szerecsen utcában élt. Valószínűleg ők sem álltak közeli rokonságban Rozália Prager koldusnővel. Feltételezhetően a családi háttér hiánya járult ahhoz, hogy a nők koldussorsra jutottak. A 2 Szerecsen utcában egy házalónál (1827/557) lakó Deutsch Teréz is koldusnő volt, amint a szomszédban lakó özvegy Gabai Johanna is (1827/558).

1830 októberében más fontos közösségi dolgokon kívül az elöljáróság meghallgatta Marcus Stern referátumát a közösség megbízásából elvégzett vizsgálatról. Stern javaslatot tett a közösség szegényeinek nyújtott támogatás korszerűsítésére. A változtatás többek között azért is volt szükséges, hogy elkerüljék az úgynevezett Ros-Hodes-asszonyok (*Rosch-Hodesch-Weiber*) kellemetlen koldulását a zsinagógákban. Marcus Stern javasolta, hogy a közösség hozzon létre központi szociális alapot, amelynek kamataiból lehetne anyagilag segíteni a szegényeket, és ilyen módon nem kellene évente a közösségben pénzt gyűjteni, ami mindig elég keserves volt (Jegyzőkönyv: 99).

Ezen a helyen szeretném megemlíteni, hogy *Ros Hodes* a zsidó hagyomány szerint kisebb fajta női ünnepséghez kapcsolódik. A nők ilyenkor nem foglalkoznak háztartással, vagy egyéb szokásos teendőkkel, hanem másfajta, leginkább karitatív tevékenységet folytatnak: „a day that for centuries was marked by women's acts of charity, one of which for many centuries was to go to the cemeteries to renew the faded lettering on he tombstones of earlier generations – a kind of rebirth for the dead, keeping their memory alive."[56]

Az 1830-as években a pesti hatóság újabb rendeletekkel lépett fel az utcai koldulás ellen. Ez a jelenség ugyanis erősen rontott a város megítélésen.[57] A koldulást megtiltó rendelet

[56] Alice Shalvi, *Remembering the Past, Living the Present, Planning the Future*. In: Gender, Memory, and Judaism Budapest, 2007. 17-23. Itt: 17

értelmében heti 35 garast kaptak a szűkölködők, a betegek és tehetetlenek 2 Ft-ot váltócédulában. A rendelet 1830. augusztus 17-én lépett életbe.[58] Sajnos az öröm korainak bizonyult, a rendeletnek sem sikerült megbirkózni a pesti utcák koldusaival.[59] Sőt a kolduskérdés száz évvel később sem oldodott meg. 1924-ben az újságok arról is írtak, hogy a város mely része volt a koldulás szempontjából a legjövedelmezőbb. Kiderült, hogy József körút és a Kálvin tér koldusai kerestek legjobban. Egyébként azt is megírták, hogy a koldusnőknek az emberek valamiért nem szívesen adtak. Tehát ebben a szakmában is a férfiak többet kerestek![60]

3. A háztartási alkalmazottak

3. 1. A cselédlányok (*Dienstmädchen*) és a szakácsnők

A legtöbb önálló keresetű pesti zsidó nő az 1800-as évek első felében háztartási alkalmazottként, vagyis cselédlányként és szakácsnőként dolgozott. E két szakterület feladatai valószínűleg nem nagyon tértek el egymástól, ezért az 1827. évi összeírás családi névsoraiban szereplő szakmai adatok nem voltak mindig egyértelműek. Így a 196. szám alatti Auerbach Barbarát hol cselédlányként, hol szakácsnőként említik. Ugyanez látható a 246. szám alatti Altbajer (Altbauer) Teresie bejegyzésében is. Persze, elképzelhetetlen is, hogy a 14 éves Katrine Auer (1827/187) és Teres Bitschke (1827/574), vagy 15 éves Anna Spitzer (1827/115) önálló szakácsnőként dolgozott volna. De az is lehet, hogy a háztartások nem igényeltek nagy szakmai tapasztalatot.

A nők nyilvántartását egyfajta anonimitás, de legalábbis hiányos információ jellemezte, hiszen a házasság előtti nevek is csak akkor derülnek ki, ha az írnok a megjegyzés rovatában utalást tett a feleség tolerált, vagy kommoráns apjára.[61] A cselédlányok és a szakácsnők esetén az adathiány még nyilvánvalóbb. Amíg az asszonyok a névsorban férjük családneve alatt jelennek meg, a cselédlányok és a szakácsnők neve sokszor el is maradt. Némely esetben a

---

[57] Egyik legelső rendelet, amely a koldulásért „kemény fogságot" is tűzött ki 1765-ben jelent meg „A terézvárosi bíró" (akkoriban Philipp Strauß) utasításaként. Bónis György (szerk.), *Pest-Budai hivatali utasítások a XVIII. században,* Budapest, 1974. 161. De sok foganatja ennek nem volt. J. C. Thiel 1833-as könyvében: Unter die Unannehmlichkeiten der Stadt gehört zuerst die zahllose Menge der Bettler. (Azaz: A város kellemetlenségei közé számtalan koldus tartozik.) - Th. J. C. 1833/6. 81-82. Ez a rész Schams Ferenc 1821. évi pesti leírását ismétli szerzői hivatkozás nélkül.

[58] *Nem. Újs. v. Hazai s Külf. Tud.* 1830 (2) 113

[59] Kolduskérdés Pesten: *Világ* 1842. 488

"A kolduskérdést sürgősen meg kell oldani!" *Der Spiegel* 1842 (1) 271–272

[60] *Magyarország* 1924. dec. 23.

[61] Az összeírásokban szereplő női adatokról van szó, amelyek először az 1827. évi összeírásban kerülnek nyilvánosság elé, hiszen ebben már nemcsak a családfőket, de a család összes tagját, illetve a családdal együttlakó személyeket is jegyezték be.

cselédlány hiányzó névét spontán alkották a település nevéből, amelyet a nő származásának helyeként adott meg. Az utóbbi eljárást a többi zsidó (sőt nem kizárólag zsidó) lakos esetén is alkalmazták, de a családi nevek teljes mellőzésével csak a kiszolgáló rétegnél találkoztunk. Ezt igazolják a példák az 1827. évi adóösszeírásból, ahol az első szám a család összeírási számát jelöli:

47.	Rosalie
155.	Teres
177.	Barbar. (rövidítve)
255.	Josepha
540.	Teres
548.	Teres
864.	Franziska
881.	Regine
883.	Rosalie
896.	Barbara
961.	Ana[62]

A nevek spontán alkotásának példái:

136.	Rosalie Austerlitz Austerlitzből
150.	Katrine Staumpfen Staumpfenból
552.	Teresie Schoßberg Schoßbergről
574.	Teresie Bitschke Bitschke-ről stb.

Találkozhatunk az összeírásban ritka nevekkel is. 25 éves Ana Gabor cselédlány (1827/183) aki Lovasberényről jött Pestre 1825-ben. Anna (az eredeti névírásban csak egy –n szerepel, de az *-n* felett néha egy jel utalt a kettős mássalhangzóra) Emmanuel Bobele terménykereskedő családjában élt és dolgozott. Bobele ugyan nem rendelkezett toleranciával, de apja státuszának köszönhetően adózott. Bobele ugyanis régi óbudai családból származott, míg 23 éves felesége Josefa a cselédlányhoz hasonlóan Lovasberényből jött. Tekintettel arra, hogy Bobele házaspár gyermektelen volt, feltételezhető, hogy cselédlányként bejegyzett Ana Gabor nem egy hivatásos háztartási alkalmazott, hanem Josefa Bobele rokona volt.

A férjezett nők részletes leírásából kiderült, hogy noha a házasság és a családalapítás a nők életének valódi életcélját jelentett, nem állítható, hogy a zsidónők többsége korán (a szexuális érettség beálltával) ment volna férjhez. Nyilván volt, aki 13-16 évesen házasodott össze, de akadt olyan nő is, aki 30 évesen szülte meg az első gyermekét. A házasságkötés

[62] A nevek latin betűs átírása során megtartottam a jellegzetes írásos formát. Így a mássalhangzó kettőzését általában egy a betű felett látható jellel mutatták, de néha ez a jel el is maradt, ha az ismert nevekről, illetve elnevezésekről volt szó. Hogy megkülönböztessem a héber „sin” betűt a „számechtől”, a „sin” átírásakor a német „sch”-t alkalmaztam.

erősen összefüggött a házasulandók életkörülményeivel. A cselédlányok és a szakácsnők zöme éppen ezért nem házasodott. Csak néhány özvegy dolgozott szakácsnőként, ami az alábbi (összeírás szerinti) összeállításból is látható:

1.	Josefe Klein (24)
68.	Julia Fischer (25)[63]
136.	Rosalie Austerlitz (42)
232.	Katrine Engel (45)
316.	Rosalie Simon (40)
420.	Regina Kritzler (28)
475.	Katrin Simon (33)
537.	Bernad Franziska (28)
548.	Teres (38)
778.	Rosalie Trebits (35)
806.	Rosalie Salamon (35)
837.	Marie Weissmann (45)
849.	Teresie Freier (35)
892.	Katrine Lasar (35)
921.	Katrine Firs (40)
986 .	Mari Weiss (28)

Az 1827. évi összeírásban bejegyzett cselédlányok és szakácsnők korát az alábbi összeállítás mutatja:

101 fő 20 év alatti volt, ezen belül 11 cselédlányt találtam, aki 13 éves vagy 13 év alatti volt (az összeírási bejegyzések számai: 37, 38, 50, 53, 92, 129, 388, 402, 468, 738, 845).

14 lány tartozott a 14-15 év közötti korosztályhoz (85, 115, 148, 159, 161, 167, 187, 286, 297, 327, 540, 574, 671, 880. bejegyzések szerint).

20-30 évesek csoportja 109 főből állt. A 30 év feletti cselédlányok és szakácsnők alkalmazása nem volt elterjedt, csak a 136, 177, 249, 316, 475, 567, 580, 778, 806, 837, 842, 844 számú bejegyzésekben szerepelnek ilyen korú háztartási alkalmazottak (összesen 12 fő).

3. 2. Néhány egyéni eset az előzőekben feltüntetett korcsoportokból

13 éves pesti születésű Weiss Rosa (1827/37) cselédlányként dolgozott Ignatz (Ignác) Ullmann pesti házalónál. Ullmann 1827-ben már 10 éve élt Pesten *3 Trommel* (Dob) utca azon részében, ahol nem a jómódú toleráltak laktak. Ullmannék sem rendelkeztek lakhatási, vagy munkavállalási engedéllyel, ennek ellenére tartottak egy háztartási alkalmazottat. 33

[63] A zárójelben álló szám az életkori adat. Júlia Fischer e bejegyzés szerint férjnél volt.

éves Magdalene Ullmann Malackáról költözött fel Pestre. Házasságának öt éve alatt már három gyereket hozott világra, a legkisebbik abban az időben féléves volt. Weiss Rosa talán a még szegényebb szomszédcsaládból került Ullmannékhoz, mint gyermekfelvigyázó.

11 éves Ojhel Rosalie (1827/38) féléve jött fel Ojhel-ről (Sátorról) Pestre. Rosalie is a Dob utcában lakott. Az ugyancsak házalói tevékenységet folytató munkaadóinak három – 5 és 1 év közötti – gyermekük volt. Rosali-en kívül még egy 36 éves betegápoló is élt a házban, aki illegális albérlő lehetett. 11 éves lány ebben a családban is valószínűleg az úgynevezett „gyereklány" feladatait látta el, vagyis vigyázott a gyerekekre és a háziasszony közvetlen felügyelete alatt segédmunkát végzett a háztartásban, alighanem koszt és kvártély ellenében.

Pesti születésű 13 éves Weiss Teres (1827/50) igen szegény környéken – Dob utca 383-ban – élt. Teres is cselédlánynak számított, holott semmi sem indokolta, hogy ez az üveges család cselédlányt tartson. A családban ugyanis csak egy kétéves gyermek volt.

Az 1827/53. számú bejegyzésben szereplő Martin Marie nevű 13 éves cselédlány Csabáról jött fel Pestre. A munkaadó család Dob utca 448. szám alatt lakott, 32 éves családfő használtruha-kereskedéssel foglalkozott. Anna nevű feleség 25 éves volt, a házaspárnak három gyerekük volt, és ebből egy ikerpár. Marie is egy gyereklány (*Kindermädchen*) lehetett, akinek talán éppen az ikrek miatt sürgősen be kellett ugrania a gyerekek mellé.

Anna Stein, egy 12 éves maglódi leányka már két éve élt Pesten (1827/129). A család, amely Annát cselédlányként alkalmazta, idősebb emberekből állt: 42 éves, nagykárolyi születésű Bernat Ofener házaló volt, 41 éves Johanna nevű felesége Óbudáról származott. Mindketten 14 éve éltek Pesten, 1827-ben gyermektelenül laktak *3 Trommel Gasse* 505. szám alatti házban. Velük lakó 63 éves Mandl Deutsch – özvegy betegápoló – valószínűleg albérlő volt. Vajon milyen feladatokat végzett el Anna Stein valójában? Inkább fogadott gyereknek tűnik, aki biztosan a háztartásban is segített, főleg, ha a betegápoló bérlő nemcsak lakó volt a háznál, hanem ápolta is a családfőt.

Magdalene Löbl (1827/402) fiatalabb volt az előző cselédlánynál. A kislány 8 évesen került fel Pestre Pécelről. Magdalene gazdája ugyancsak házaló volt, de jóval fiatalabb, mint Bernat Ofener. Simon és Franziska Saxel 26 évesek voltak, a férfi Nikolsburgból, a feleség Rosnitzből jött. A házaspárnak csak egy négyéves leányuk volt, ezért a cselédlány alkalmazása tulajdonképpen túlzásnak tűnik, ha csak nem rokonlányról volt szó ebben az esetben is.

Feltevésemet, hogy némely cselédlányként (szakácsnőként) feltüntetett személy valójában a család rokona lehetett, igazolja az 1827. évi összeírás, amelyben a lányok egyik helyen rokonként, másutt pedig cselédlányként szerepelnek. Így a 82-es bejegyzésben 24 éves

maglódi Katarine Hut rokonként, amíg az összesítő névsorban cselédlányként van beírva. Nagyon is valószínű, hogy Katarine a 26 éves családanya húga, hiszen mindnyájan 9 évvel ezelőtt jöttek fel Maglódról. 19 éves Blechner Franziska (1827/60) is az összesítőben cselédlányként, de a családi névsorban sógornőként szerepel.

A mostohalány családi státusza a bejegyzések tanulsága szerint hasonlított a befogadott sógornőjéhez: az illető minden esetre dolgozott a háztartásban, de anyagi ellenszolgáltatást ezért nem kapott. 12 éves pesti születésű Rosa Ables (1827/388) 48 éves nikolsburgi származású Teresie lánya volt. Hermann Lichter használtruha-házaló, Teresie második férje csak 35 éves volt. 13 évvel idősebb felesége már 23 éve élt Pesten, így a lakásuk is Teresie régi bérleménye lehetett. Lánya mégis félig-meddig cselédstátuszban élt.

Az eddigiekben láthattuk, hogy a nagyon fiatal lányok a szegényebb zsidó családokban gyakran „gyereklányként" dolgoztak. Ezt példázza a 13 éves Marie Schönstein esete is (1827/468). Pesti születésű Marie ugyanis Jakov Merle házaló 4 éves lánya mellett dolgozott, amikor a családfő letartoztatása miatt a 27 éves zsámbéki Katrine Merle magára maradt (a *Fuvarozó,szállító és iparos feleségek* alfejezetben).

Egészen más család és sokkal jobb körülmények között lakott *König Gasse* (Király utca) 1263. szám alatti házban. Ám ott is egy olyan fiatal lány dolgozott, aki éppen, hogy betöltette a hagyományos zsidó nagykorúságot: A 12 éves Rosalie P. (1827/738) 63 éves Löbl Abeles házában élt, aki élelmiszer-kereskedő volt. A házban élt még a 57 éves Cecilia Abeles, a ház asszonya, és 29 éves Simon fia, aki aranyműves szakmájában dolgozott és nőtlen lévén szüleivel lakott. A 10 évesen Pásztóról érkezett szakképzetlen és teljesen tapasztalatlan Rosalie mindenes lehetett a családban, élete teljesen mértékben a munkaadói jóindulatától függött.

A Kecelről származó 13 éves Eleonora Recht (1827/845) 40 éves, strassburgi származású Maximilian Auerbach nagykereskedő házában dolgozott. Az összeírási bejegyzés arról is értesít, hogy Maximilian Auerbach *kohen* volt. Felesége 33 éves volt, mindketten kb. 7 évvel ezelőtt házasodtak össze és telepedtek le Pesten. Két gyerekük volt: egy 5 és egy 4 éves lányuk. Eleonora Recht valószínűleg gyereklányként dolgozott, amíg a 24 éves Filip Recht egy inas (*Dienstjung*) teendőit végezte. Érdekessége a bejegyzésnek még, hogy egy könyvelő is lakott együtt a munkaadói családdal, ami indirekt a Terézvárosi lakáshiányról is tanúskodott.

Egy másik Auerbach – 14 éves Teresie – cselédlányként dolgozott Nahum Dottler házalónál (880), aki Csehországból jött és engedély nélkül már 5 éve élt Pesten az ugyancsak 35 éves Johanna nevű feleségével. Kétgyerekes család – egy 2 éves fiú és 4 éves lány – *3*

Kronen Gasse (Korona utca) 320. számú házában élt. Együtt a családdal élt Markus Schwarz szabóinas és egy 25 éves szolga, aki inkább albérlőként, mint sem alkalmazottként lakott Dottleréknél.

A 25 éves Julia Fischer (1827/68) egy éve szakácsnőként dolgozott Israel Reich kereskedelmi ügynöknél. Reich felesége is 25 éves volt, de már három gyermeket szült. A legidősebb gyermek hét éves volt, vagyis Magdalene elég korán ment férjhez, mert a családnak minden látszat szerint volt anyagi háttere. Julia Fischer családi állapota ugyancsak *verheiratet* (férjezett) volt, de a férjéről, illetve gyermekeiről az összeírás semmit sem közöl. Még egy példája a rendezetlen családi viszonyoknak, amely azt is mutatja, hogy a házasság nem jelentett biztonságos életet a nők számára (erről még a *Kereskedő feleségek* című alfejezetnél).

Úgy tűnik, hogy 30 évnél idősebb nőket nem szívesen alkalmazták a háztartásban, hiszen az 1827. évi összeírás szerint csak 12 ilyen korú nő dolgozott cselédlányként, vagy szakácsnőként. Ugyanakkor a pesti Jegyzőkönyv lapjai tele voltak az özvegyek segélykérelmeivel.[64]

A Dob utca jobbik felében (az 506-508. számú házak környékén) lakott Jakov és Rosalie Singer. Mindketten 63 évesek voltak (1827/136). Velük élt Franziska hajadon leányuk, a 18 éves David Grünwald albérlő és a 19 éves Max Rojsik inas. Ebben a házban szakácsnőként dolgozott a 42 éves özvegy Rosalie Austerlitz Austerlitzből. Singerék nem fizethettek sokat Rosalie-nek, hiszen még a kisebbik leány kiházasítása is anyagi nehézségeket okozott a családnak (l. *Az alkalmazottak és az értelmiségiek feleségei* című alfejezetben).

A 40 éves Katarina Staumpfen (0827/150) hajadon volt. Munkaadója – a 41 éves Abraham Freistetl – Preßburgból származott és Salamon Rosenthal üzletében dolgozott. A 38 éves Ernestine feleségén kívül más családtagja nem volt. Katarina Staumpfen helyzete elvileg jobb lehetett több fiatalabb kolléganőjénél.

Az 55 éves veszprémi származású Barbara nevű cselédlány (családi név feltűntetése nélkül) valószínűleg nem válogathatott a munkahelyek között (1827/177). Néhány hónapja jött fel Pestre és a Teres Hirschfeld nevű 21 éves özvegynél kapott munkát, aki maga is csak egy éve élt Pesten. Teres engedély nélkül tartózkodott Pesten, de saját erőből élt, amiről az összeírásból értesülünk (l. az első fejezet **b**evezetőjét). Barbara helyzete nagymértékben függhetett úrnője jóindulatától, illetve anyagi körülményeitől. A cselédlány életkora azonban arra is utalhatott, hogy a hölgyek esetleg rokoni kapcsolatban állhattak, és Barbara azért jött

[64] Csak néhány példa: 1828: 10, 11, 25, 33, 41. old. 1829: 42, 49. old. 1830: 95, 100. old

fel, hogy valamilyen módon segítsenek egymásnak. A családi név nélküli, mintegy mellékes feltűntetése az összeírásban Barbarát mindenképpen a zsidó társadalom nagyon távoli szélére helyezi.

40 éves neudorfi hajadon Teres Schlesinger három éve jött fel Pestre és valószínűleg attól az időtől dolgozott szakácsnőként az 53 éves Schwarzenberg nagykereskedő családjánál (1827/249). A 44 éves Katrine felesége és két gyermek – 11 éves fiú és 18 éves lány éltek ebben a nem túl népes családban.

Ezzel szemben Rosalie Simon 40 éves özvegy (1827/316) féléve érkezett Pestre és egy nagyon szegény családnál helyezkedett el. Munkaadónője ugyancsak egy özvegy volt. A 47 éves triesti születésű Ana Neuhauserin előbb feltehetően Komaromban (Komarnóban) élt, mert ott született 23, 19 és 13 éves lánya. Úgy tűnik, hogy Pesten még egyszer férjhez ment, ezért gyermekeinek névsorát Adolf mostohafia bővítette. Anna végül is egyedül maradt, és folytatta a rövidárus-házalói tevékenységet. De ez a foglalkozás nem jelentett biztos megélhetést.

3. 3. A házasságon kívüli gyermekszülés

Néhány adóösszeírási és anyakönyvi bejegyzésben a cselédlányokat a közösség, mint „ledige mutter” vagyis *hajadon anyaként* minősítette. Például az 1827. évi összeírás 44. számú bejegyzésében, amely a 17 éves Teresia Weiss hajadon cselédlány nevét tartalmazza. Teresia Balassagyarmatról származott, de már régen – feltehetően 12 évesen – elkerült otthonról. Először Óbudára ment, ahol a 13 évesen ismeretlen körülmények között szült. Mandel Stern-t és feleségét valószínűleg még Óbudán ismerte meg. Mandel Stern rövidáru-házaló Pilsenből származott, de a 23 éves Teresia Mandel óbudai volt, ezért 1824-ben, amikor Teresia Weiss szült, a család Óbudán élt. Hamarosan azonban mindnyájan Pestre költöztek, Mandelék gyermekei – egy féléves fiú és egy másféléves leány – már Pesten születtek.

Az 1827. évi conscriptio 73. számú bejegyzése tartalmazza a 28 éves Franziska Neubauer hajadon cselédlány nevét. Franziska 1821-ben jött fel Pilsenből, és eredetileg a házalói szakmában próbálta fenntartani magát, amihez azonban semmilyen engedéllyel nem rendelkezett. Vagyis illegálisan tartózkodott, és kereskedett Pesten. 1827 elején, vagy 1826 végén született Regina lánya, holott Franziska férjéről az összeírás nem tesz említést. Végül is Franziska Neubauert cselédlányként jegyezték be Jakov Neuwirth családjának névsorába, amely 5 éve – ugyancsak engedély nélkül – telepedett le Pesten. A 49 éves vörösvári

születésű Jakov Neuwirth házaló volt, Helene Neuwirth Freistatból származott, de a család előzőleg Vörösvárott élt. Neuwirth családban 4 gyerek volt, amelyből hárman vörösvári születésűek voltak, de a kétéves Salamon már Pesten született.

Az 1836–1840. évi zsidó anyakönyvekben[65] több olyan születési, illetve halotti bejegyzésre lettem figyelmes, amelyből kitűnik, hogy a zsidó közösségben is voltak házasságon kívüli születések. Ezek a személyek többnyire cselédlányok vagy szakácsnők voltak.[66]

Az 1837. évi *Sterberegister* XXI. fólióján találkoztam az első olyan bejegyzéssel, ahol csak az anya neve volt olvasható. Feltételeztem, hogy a gyermek már apja halála után született, de a *witwe* (özvegy) családi státusz a bejegyzésben nem szerepelt: *107. Ignatz, fremd, Sohn der Elisabeth Hirschl, 10 Monate alt, Jägerstraße 365.* (Ignác, idegen, Elisabeth Hirschl fia, 10 hónapos – Vadász utca 365).

Az 1840. évi halotti anyakönyv XXXVII. számú fólióján a 20, 21, 23, 24. számú bejegyzések rögzitették a hajadon anyák gyermekeinek halálát. Rosalia Löwy, Rosalia Deutsch, Regina Weiss és Julia Klein cselédlányok gyermekei *3 Trommel* 388-ban haltak meg. Ugyanott meghalt Elisabeth Löw, Rosalia Weiss és Franziska Schlesinger házasságon kívül született gyermeke (XXXVIII. számú fólió). Az 1840. évi XLI. számú fólión szerepel Anna Schlesinger fia, aki *Felb.gasse* 200-ban halt meg. A XLVII. számú fólión is szerepel egy hajadon anya, de annak gyermeke a *Rettiggasse* (Retek utca) 1255-ben halt meg. Ez a cím csak egyszer-kétszer fordul elő a hajadon anyákkal kapcsolatos bejegyzésekben. Az ott lakókról, vagy az e cím alatt működő intézményről nem találtam adatot.

Az 1846. évi *Todten-Protokoll* (vö. *Sterberegister*) 155. listájának 14-es beírásában olvasható *Albert Sohn der Hani Stern, hier, 2 Monate 14 Tage alt, 2 Mohren Gasse 1318.* A halál oka: *freißen.*[67] A 156. lista 24. számú bejegyzése tartalma: *Abraham, Altofen, Sohn der Sali Graner, 4 Monate 24 Tage alt, König Gasse 586*. A halál oka: *brand*. [68] A 157. lista 36. számú tartalma: *Katharina, hier, Tochter der Susanna Grünfeld, Schwarzadler 535.* A halál oka: *zahnfreißen.* A 45. számú bejegyzésben ismét felmerül *3 Trommel Gasse* cím, amely a hajadon anyák gyermekeinek halotti anyakönyvi bejegyzéseiben különösen gyakran fordult elő..

A házasságon kívül született gyermekek bejegyzésének száma évről-évre nőtt. 1846-ban összesen 365 halálozást jegyeztek be, ebből 39 bejegyzés nem tartalmazta az apák nevét.

[65] BFL: XV. 20, A 24/25 – A 26/27, A 34/35 – A 36/37.
[66] Hrotkó Larissa (Acta Ethnographica Hungarica) 2008. 263-276
[67] „Fraisen" helyett, ami ugyanaz, mint a görcsök.
[68] orbánc

Címként különösen gyakran szerepelt *3 Trommel Gasse* 381 és 388, valamint *Waitzen Straße* 443/4–460. számú ház.[69] Ezen a környéken 1846-ban jegyezték be többek között az alábbi halálozási eseteket:

Jakov Anna Klein cselédlány fia, 24 hónapos – elgyengülés (163. lista/187. bejegyzés)
Adolph Maria Romel cselédlány fia, 2 éves – tüdővész (163/188)
Rosalie Rosalia Huld cselédlány lánya, 4 hónapos – járványos köhögés (164/110)
Jakob, Theresia Böhm cselédlány fia, 2 hónapos – tüdőbetegség (164/115)
Liny, Katharina N. 1 hónap 14 napos lánya – gyengeség (165/136)
Abraham Josefa Weisz cselédlány 12 hónapos fia – görcs (166/142)
Adolph Rosalie Pollak cselédlány 14 napos fia – orbánc (167/151)
Jakob Johana Klein cselédlány 4 hónapos fia – görcs (168/156)
Sigmund Julie Rosenthal cselédlány 6 hónapos fia – tüdőbetegség (169/176)
Rosalia Rosie Rein cselédlány 4 hónapos leánya – tüdőbetegség (171/196)
Rudolph Johanna Cohn cselédlány 4 hónapos fia – tüdőbetegség (172/202)
Juliana Johanna Schwartz cselédlány 1 hónapos leánya – tüdőbetegség (206)
Lotty Rosalie Dichterstein 21 napos leánya – hasmenés (207)
Joseph Johanna Grill cselédlány 10 napos fia – tüdőbetegség (174/234)
Abraham Catharina Grad cselédlány 14 napos fia – gyengeség (236)

A Terézváros belső utcáinál gazdagabb környéken is előfordult a zsidó hajadon anyák bejegyzése: Anna Elisabetha Hirsch egyhónapos lánya Józsefvárosban halt meg az 51. számú házban, a halál oka a gyengeség volt (176/254). Ugyancsak Józsefvárosban halt meg Izsák Juliana Weisz cselédlány egyhónapos fia tüdőbetegség miatt (180. lista/301. bejegyzés). A fenti betegségeken kívül a halálozás okaként gyakran szerepelt még *schleimschlack*: Juliana Hen Klara nevű lánya négyéves volt már, amikor a Hajós utca 1159-ben egy ilyen betegségben meghalt (177/260).

A halálesetek helyszíneinek összevetése alapján feltételezhetjük, hogy Dob utca 381–388-as telkek a későbbi *Kaufmann-Spital* területét foglalták magukba, ahol elsősorban az idegen (nem pesti) vagy egyedülálló beteg embereket helyezték el. Hogy ez a városrész valamilyen kórházi intézményhez tartozott, igazolja, hogy ezekben a házakban több orvos és orvostanhallgató halt meg.

Egy bejegyzés az 1845. évi születési anyakönyvből bizonyítja, hogy a jelzett terület valamilyen közhasznú intézménynek volt fenntartva. A bejegyzés Moss (Mózes) Hirsch nevét tartalmazza, aki 1845 júliusában született. A gyermek szüleiként Joachim Weiss, galiciai lakhelyű átutazót és Eszter Salamon átutazót jegyezték be. A gyermek születési helye *3 Trommel* 388 volt.

[69] Hrotkó Larissza 2008. 27

A Váci út (*Waitzen Landstraße*) 440–460. számú telke a Gyár (*Fabrik Gasse*) utcában lévő Izraelita-kórház, illetve a Váci úti zsidó temető közelében helyezkedett el. Ez a Chevra Kádisa tevékenységének területe volt. Ezért feltételezhetjük, hogy Chevra Kádisa gyakorolta a rászorultak orvosi és kegyeleti ellátását.

A házasságon kívüli gyermekek születési anyakönyvi bejegyzései a halotti anyakönyvekhez képest rendszertelenebbek voltak. Az 1836-1842-es években egyáltalán nem található ilyen bejegyzés, holott a halotti anyakönyvek mutatják, hogy abban az időben is voltak házasságon kívüli születések. 1843-ban 4, 1844-ben 3, 1845-ben 13, 1846-ban 12 házasságon kívüli születést jegyeztek be az apa nevének feltüntetése nélkül.

Néhány példa az 1845-ből:

Fanni Schwartz ledige Köchin aus Tiszabör (mohel Dr. A. Leuchtmann, Egyetemi klinikán)
Fanni Plach ledige Köchin aus Bosnien (tanú – Ábrahám Kanitz. A születés bejegyzése Moritz Kanitz házában történt!)
Netti Klein ledige Köchin aus Böhmen (mohel Dr. A. Leuctmann, Egyetemi klinikán).

1846:

279. Rosa Baum ledige Köchin aus Miskolc (mohel Dr. Aron Leuchtmann)
280. Rosa Salamon ledige Köchin aus Schambek (Zsámbék) (mohel Dr. A. Leuchtmann)
283. Julie Granz ledige Köchin aus Trentschin (mohel Dr. A. Leuchtmann)
284. Johanna Auer ledige Köchin aus Waitzen (Vác) (mohel Dr. A. Leuchtmann)

A legtöbb hajadon anya valóban cselédlány, vagy szakácsnő volt. De 1845-től női foglalkozásként már más szakmákat is jegyeztek be a házasságon kívüli születések alkalmából. Ez a tény egyébként a női munkaválaszték bővüléséről tanúskodik. Az 1845. márciusi, 69. számú anyakönyvi bejegyzés szerint nyitrai születésű Therese Leutersdorf (esetleg: Leitersdorf) takarítónő (*Putzmacherin*), Sattler nevű hajadon dohánygyári munkásnő (*Zigarettenarbeiterin*), Johanna Kohn pedig szabónő (*Kleidermacherin*) volt. Az utóbbi a zsidó letelepedési térkép előkelőbb sarkában – a Józsefvárosban lakott. Az egyik 1845. évi nehezen olvasható bejegyzés szerint a hajadonként bejegyzett anya fodrásznő (*Friseurin*) volt.

1846-ban 40 házasságon kívül született gyerek halt meg, miközben a születési anyakönyv csak 12 gyerek születését regisztrálta. Ez egyrészt a magas gyermekhalandósággal magyarázható, másrészt eleinte főleg a fiúszületéseket jegyezték be figyelembe véve nagyobb társadalmi értéküket. A házasságon kívül született fiúgyermekeket is rendesen körülmetélték a bejegyzések tanúsága szerint. A mohel neve szinte mindig ugyanaz volt. Ha a hajadonként bejegyzett anya gyermeke az Egyetemi klinika új épületében született – és ez igen gyakran

esett meg – akkor a mohel teendőit Dr. Aron Leuchtmann vállalta. A bejegyzések ugyanakkor nem igazolták, hogy Dr. Aron Leuchtmann csak a hajadon anyák gyermekeit metélte volna: körül: néhány kollégája (például Scheff sebész) és más zsidó család is igénybe vette igénybe szolgáltatásait. Leuchtmann néha tanúként is szerepelt a születési anyakönyvekben, például az 1843. évi, 5. számú bejegyzésnél, amely Hermine Leidlinger hajadon anyáról és Salamon nevű gyermekéről szól. A bába Lizzi Bamberger, a mohel és a tanú Dr. A. Leuchtmann volt, a szülés ebben az esetben is az egyetemi klinikán történt.[70]

3. 4. Összehasonlítás más országok tapasztalataival

A zsidó nép- és kultúratörténet a feminista kutásokat megelőzően nem sokat foglalkozott a nők marginális társadalmi helyzetével. Ennél is kevesebb figyelem jutott a deviáns, vagyis az elfogadott életviteli normától eltérően élő nőknek. A házasságon kívüli gyermekszülés devianciának számított, amiért a nőt ítélték el, még akkor is, ha a szexuális kapcsolat a nő akaratán kívül történt. Monika Richarz németországi kutató célja a 18. századi zsidó társadalom alsó rétegének felkutatása volt.[71]

Ungewollte Mutterschaft (Nem kívánt anyaság) című fejezetben Richarz leírja a zsidó cselédlányok hátrányos helyzetét a keresztény cselédséghez képest. Poroszországban a terhes hajadon cselédlányokat nem csupán kitoloncolták, de a helyi bíróság börtönbüntetésre és kényszermunkára is ítélte őket.[72] A nőket ugyanis ekkor prostitucióval vádolták. A pesti levéltári iratok ezt a gyakorlatot nem igazolják. Az egyedülálló anyákat az iratokban nem tűntették fel valamilyen különleges módon. *Ledige Köchin* vagy *ledige Dienstmagd* önmagában csak azt jelenti, hogy a nő nincs férjnél, holott általában a közösség vezetése különösen ügyelt a nők családi helyzetére.

Az írnokok ezt igen részletesen és körülményesen magyarázták a megjegyzés rovatában. Példának megemlítem az 1827/372. számú összeírási bejegyzést Anna Weil üveges kereskedőnőről. Az írnok azt jegyezte be, hogy Weil férjezett, de Samuel Safir férfivel él

[70] A kiemelt példáknál is Dr. Áron Leuchtmann volt a mohel és a tanú, az 1845. évi szülések mind az egyetemi klinikán történtek. A felsorolt 1846. évi szülések közül 280. ill. 284. szám alatti szülések a Rókus kórházban történtek, de van bejegyzés a régi Izraelita kórházból is - a Felbergasse 472-ből (1844/46.sz.). Dr. Áron Leuchtmann talán mégis a hajadon anyák ellátására szakosodott valamilyen oknál fogva.

[71] Monika Richarz, Eine weibliche Unterschicht aus der „Hefe des Pöbels"? Nachrichten über jüdische Mägde Ende des 18. Jahrhunderts, *Salondamen und Dienstboten. Jüdisches Bürgertum um 1800 aus weiblicher Sicht,* 2009. 56-64

[72] Richarz 2009, 59.

együtt, aki gravírozóként dolgozik. Hasonló megjegyzéseket a rendezetlen családi körülményekről találtam még az 1827/396. és 1827/411. számú bejegyzéseknél is.

Monika Richarz azt is említette, hogy a németországi zsidó cselédlányokat a zsidótemető külön sarkában temették el[73]. A pesti iratokban a cselédlányok vagy gyermekeinek haláláról szóló bejegyzések nem különbőztek a többiektől.

Két olyan jelenségre szeretnék még kitérni, amelyeknek Richarz egy-egy fejezetet is szentelt saját leírásban. Az egyik a cselédlányok kikeresztelkedése, amit Richarz *A kereszténységbe való menekülésnek* nevezett.[74]

A pesti zsidó nők és ezen belül a zsidó cselédlányok 19. század eleji kikeresztelkedéséről csak a római katolikus (rk) keresztelői anyakönyvek alapján beszélhetünk (BFL XV. 20). A megvizsgált egyházi iratok azt mutatják, hogy 1820 körül több olyan zsidó nő keresztelkedett ki, aki vagy cselédként dolgozott, vagy egy cseléd házasságon kívüli gyermeke volt. A kikeresztelkedett cselédlányok számának növekedése valószínűleg azzal függött össze, hogy egyre több nő beszélt már németül vagy magyarul is, és szabadidejének egy részét házon kívül töltötte. Néhányan a szülők halála után minden támogatás nélkül maradtak, és a keresztény missziók segítségére szorultak.[75]

A másik jelenség, amelyről Richarz említést tesz, és amely a pesti viszonyokra is ráillik, a keresztény cselédség alkalmazása. A 19. század vége felé a zsidó háztartási alkalmazottak szakcsoportja eltűnik. A munkaerőpiacon a keresztény háztartási alkalmazottak iránti kereslet nagyobb lesz. Richarz a zsidó nők emancipációjában látja ennek okát.[76]

A németországi helyzethez képest a pesti női cselédség szakmailag nem differenciálódott olyan erősen. Ez valószínűleg a munkaadók alacsonyabb életszínvonalával magyarázható. A családok többsége a cselédlányokat háztartási kisegítőként alkalmazta, akik a gyerekekre is vigyáztak.

[73] Uo. 60.
[74] Uo. 60-61
[75] Farkas, 1898, 125-127.
[76] Richarz 2009, 62-63

VI. Zárórész

A kutatás főbb szempontjainak összefoglalása

1. A bevándorló és a befogadó kultúra találkozása

Az értekezés záró soraiban a III-V. fejezet tartalmát három pont körül foglalhatjuk össze:

- a pesti közösség zsidó társadalmi jelentőségének fokozódása,
- a pesti zsidók integrálódása a magyar társadalomba és
- a zsidó nők integrálódása a közösségbe.

Az összefoglalás sorrendje nem a témák fontosságát, hanem a tartalom szerkesztésének elvét tükrözi. A könyvet a nőkutatás témája fejezi be, amely ilyen módon mintegy keretezi a tartalmat.

Az első és a második szempont elsősorban a férfiakkal kapcsolatos tartalmakat érinti. A vizsgált források alapján a zsidó férfiak közösségi és egyéni társadalmi integrációjáról beszélhetünk. A nők integrációját a kommunikációs eszközök és csatornák hiánya is akadályozta. Az önállóan dolgozó nők feltehetően tudtak németül és találkoztak a nem-zsidó üzletfeleikkel és a városi lakokkal. Sőt az is valószínű, hogy a gazdagabb családok női tagjai kapcsolatot tartottak a bécsi és a németországi rokonaikkal. Ez elősegítette a zsidó nők beilleszkedését a pesti társadalomban. A 19. század derekán a nők helyzete megváltozik. Az 1860-as évek vége felé létesített pesti zsidó Nőegylet lehetővé teszi a zsidó nők nyilvános fellépését, még ha ez nem is mindenkinek volt megadatva. Az új magatartási minta viszont létrejön: a Nőegylet vezetőségének tagjai azemélyesen találkozhattak a magyar társadalom vezetőivel. Az efféle események lebonyolításához a (jiddisen kívüli) nyelvtudás, valamint a társadalmi érintkezés formáinak ismerete volt szükséges. Persze, a század elején a pesti családok többnyire még elrejtették női tagjaikat, amit a korabeli közösségi iratok is tükröznek.

A téma kezelhetősége érdekében olyan történelmi és szociológiai fogalmakhoz folyamodtunk, mint a kulturális integráció (inkulturáció, vagy az akulturáció) és az asszimiláció, amelyek az egyes kulturális eseményeket zárt történeti folyamattá fűzik össze.

A kulturális antropológiai leírás azonban a migráció tárgyalásában nem a folyamatokra, hanem a befogadók és a bevándorlók kulturális találkozására fokuszál.[56] Ezért a zsidó nők és férfiak pesti letelepedéséről szóló értekezésben elsősorban az integrációról beszélhetünk.[150] A történészek és a szociológusok hozzáállása eltér ettől a felfogástól.

Hanák Péter a 20. századi társadalomtörténeti értelmezés felől közelítette meg a zsidó letelepedést, ezért a zsidók asszimilációját tárgyalta. Hanák különbséget keresett az első és a későbbi zsidó telepesek között, akiket *asszimilánsként* nevezett. Ugyanis feltételezte, hogy az első bevándorlók még megőrizték *az eredeti identitásukat,* a befogadókkal való elsődleges érintkezés kizárólag az üzleti kapcsolatokra korlátozódott. A későbbi bevándorlók, illetve az első bevándorlók utódai elveszítették ezt a szoros kapcsolatot az eredeti identitással. Az első telepesek –magyarázta Hanák– még idegennek érezték az új környezetet. A befogadók nyelvét csak minimális terjedelemben sajátították el, és a helyi magatartási normákat csupán látszólag követték. A teljes összeolvadás útján a nyelvi kulturális integráció volt a második és egyben legfontosabb állomás, amelyet az úgy nevezett kettős kultúra és a vegyes folklór jellemzett.

Az utóbbi a kulturális antropológia szemszögéből nem tűnik megalapozottnak, figyelembe véve, hogy a *folklór* alatt egy népcsoport öntudatát (helyesebben önmagáról való tudását) értjük. A vegyes néptudat az etnikai elbizonytalanodásra, majd a szuverenitás elveszítésére utal.[58] A kettős kultúra, amely az etnikai hovatartozás tudatának hasadásához vezethet, az úgy nevezett *reform korszakában* súrlódásokat és konfliktusokat okozhatott a zsidó közösségben, sőt a zsidók és a magyarok között is.

Larissa Adler Lomnitz (México)[59] migrációs modellje a nyelvi integrációt a stabilizálódás fázisához sorolja, amikor a bevándorló népcsoport társadalmi és vallási intézményrendszere az akulturáció és az adaptálás következtében teljesen megváltozik:[60]

---

[56] José Luis García (Coordinación), *Culturas en contacto. Encuentros y desencuentros,* Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2003. 19–40

[150] [57] Larissa Lomnitz különbséget tesz az elutasító és az asszimilációs integráció között, amelyet a bevándorlók az új ökológiai környezetben alakítanak ki. Abból indulunk ki, hogy a migránsok a kulturális integráció során mindvégig megőrízték származásuk – esetünkben vallási származásuk – emlékét. - Larissa Adler Lomnitz, *Globalización, economía informal y redes sociales.* In: *Culturas en contacto. Encuentros y desencuentros,* Ministerio de Educación, Cultura y Deporte, 2003. 129-146, itt: 140

[58] Hanák Péter, *A lezáratlan per* In*:* Zsidókérdés, asszimiláció, antiszemitizmus, Pécs, 1983. 360-362 - Hasonló rendszert dolgozott ki Larissa Adler Lomnitz egy korábbi, 1975. évi munkájában, amelyben ezt a modelt a latin-amerikai bevándorlás vizsgálatára javasolta. - Larissa Lomnitz in: García 2003. 139-140

[59] Lomnitz professzornő főleg a migrációs folyamatokkal foglalkozik. 2007-ben megjelent munkája például a csángók kivándorlását tárgyalja szociológiai szempontokból: *Peasant ethnic migration from a post-communist society to another: The case of the Csángó migrants from Moldavia (Romania) to Hungary* In: Review of Sociology, vol. 13, no. 1, pp. 67-88, 2007 (társszerző: Asael Nuche González).

„Esta etapa implica el restablecimiento del equilibrio o acomodo del grupo en su nuevo nicho ecológico incluye todo el proceso de aculturación y adaptación al nuevo ambiente, comprendiendo los cambios institucionales en el grupo, la estructura familia, la economía, el idioma, la religion, las entretenciones, las istituciones o estructuras de apoyo, hasta llegar a la formación gradual de un Nuevo ambiente social y de nueva visión del mundo."

De Lomnitz sem vehette figyelembe a migrációs folyamatok valamennyi változatát, például az olyan integrációt, amely során az ökológiai célállomás nyelve a migrációval párhuzamosan változik. Pesten ez történt. Néhány évtized alatt, éppen a zsidók letelepedése idején egy német nyelvű kis településből Pest magyar nagyvárossá fejlődött. A kultúrák leírásában az egyetemes modell alkalmazása valószínűleg nem is lehetséges.

Hanák rendszerező javaslatának alkalmatlanságát igazolja, hogy figyelmen kívül hagyta a zsidó bevándorlók kultúrájának lényeges sajátosságát. Az Óbuda, Csehország, Morvaország és Bécs felől Pestre érkező zsidók ugyanis már rendelkeztek pozitív üzleti és kommunikációs-kulturális tapasztalatokkal, ami Hanák modelljében a második, Lomnitznál a harmadik integrációs szintnek felel meg. A pesti zsidók tehát már integrálódtak korábbi célállomásukon, csakhogy a pesti viszonyok között újabb kulturális integrációt kellett megélniük.

Mindkét szerző kihagyta a női kultúra integrációs tapasztalatait, amelyek a nők eltérő társadalmi helyzete miatt az általános modellnek nem felelhetnek meg. Ezért a teljesség kedvéért női integrációs modellt is ki kellene dolgozni.[61]

A vegyes folklór Pesten nem a külső magyar társadalommal való keveredésben, hanem a zsidó közösség szubkultúráinak interakciói következtében alakult ki, nem is beszélve arról, hogy a zsidó letelepedés idején az egységes magyar folklór még nem is létezett. A *nyugati* (morva, cseh vagy német-osztrák) és *keleti* (lengyel galíciai) eredetű zsidók magatartási és vallási formáinak keveredése a budapesti zsidó társadalomban ma is érezhető.

A pesti *lengyel* (*polnische, polisch*) zsidóknak eleinte saját zsinagógájuk volt. Amint leírásomban említettem, a nyugati bevándorlók akadályozták a lengyel (*fremde*) zsidók gazdasági tevékenységét, feljelentették őket a magyar hatóságnál és megpróbálták kiszorítani őket a vallási közösségből (például szolgáljon Joel Berkovits esete).[62] Panaszainak

---

[60] A pesti zsidóknál egy ilyen új struktúra és intézmény volt például a Nőegylet, amelynek megalapítását a helyi ökológiai környezet okozta, de formailag ez az egyesület beilleszkedett a közösség olyan hagyományos egyesületei közé, mint *Chevra Kadisa, Menachem Avelim* stb.
Idézet: Lomnitz 2003. 140

[61] Összehasonlításul utalnék Monika Richarz tanulmányára, amelyben a szerzőnő a zsidó és a keresztény cselédek közötti érintkezésekre is kitér. A Richarz által leírt kapcsolattartási formához hasonló közös munkakeresési vándorlásokról magyarországi viszonyokban nincs tudomásunk, sőt, 21. századi tudásszintről nézve ez elképzelhetetlennek is tűnik. L. *Eine weibliche Unterschicht aus der „Hefe des Pöbels"?* In: Salondamen und Dienstboten, Wien, 2009, 56-63.

orvoslásáért a zsidók a Városi Tanácshoz fordultak, mivel eleinte Pesten nem volt illetékes zsidó intézmény. Vajon ez a gyakorlat az *asszimiláció*, vagy egy régi stratégia jele volt-e, amelyet a zsidók korábbi letelepedések alkalmából is *integrációs* megfontolásból alkalmaztak? Tekintettel arra, hogy az egyes zsidó férfiaknak és nőknek Pest már másodlagos, másoknak ugyanakkor elsődleges letelepedési célállomása volt, kérdéses, kit tekintettek idegennek a már letelepedett vagyonos és a közösségi ügyekben eljáró tekintélyes bevándorlók. Az is kérdéses, mennyire erősek voltak a kapcsolatok az indulási állomással és milyen mértékben határozták meg a közösségen belüli kommunikációt.

Ezekre a kérdésekre a felhasznált kutatási források adhattak választ. A bevándorlók lakcímeiből például kiderült, hogy származásra való tekintet nélkül jobb körülmények között laktak egymás mellett az óbudai, a cseh- és morvaországi tehetős zsidók, akik közé néha egy-egy jobb módú lengyel zsidó család is keveredett. Az üzleti interakciókban valóban észlelhető volt a származási hellyel összefüggő kapcsolattartás, hiszen az óbudai zsidók bécsi és pozsonyi rokonaikkal vagy ismerőseikkel kötöttek üzleteket. De ez sem általánosítható, mivel ezek a preferenciák inkább szakmai megfontolásokból eredtek.

A migránsok második generációja még ragaszkodott a származási helyhez, de a pesti célállomással folytatott interakciók a letelepedést követően mindig erősebbek voltak. A pesti zsidóknál a család származási helye egyébként még ma is számít, bár ez végül is az értékek aktuális rangsorolásával függ össze. A poszt-szekuláris zsidó társadalomra jellemzően ma a vallásosabb cseh, lengyel, galíciai vagy magyar vidéki családi származás előkelőbbnek (hitelesebbnek) számít.

Több szerző a zsidó integrációt egyfajta társadalmi mobilitásként vizsgálta.[63] Ilyen, talán túlságosan is leegyszerűsített modellt javasolt Miskolczy Ambrus Horn (Einhorn) Ede historiográfiájában. Az integráció lényege szerinte az, hogy a migránsok elfordulnak a régi normáktól, és elfogadják a külső társadalom többségi normáit.[64]

Michael K. Silber az integrációt a zsidó vallási reform kontextusában a társadalmi emancipációval hozta kapcsolatba.[65] Ezért az 1827. évben alapított *Chessed Neurim*

---

[62] L. például V. rész 2. 1. pontjánál, amely a pesti zsidók önmeghatározásával foglalkozik.

[63] Vö. jelen dolgozat *Bevezetőjében*. Karády Viktor szociálpszichológiai és társadalomtörténeti művei ebben a műfajban valószínűleg a legnépszerűbbek. Idézésük jelen diskurzusban azonban nem lenne helyénvaló, mivel Karády az általános társadalmi folyamatokat vizsgálja.

[64] Miskolczy Ambrus, *A magyar-zsidó nemzeti identitástudat forrásvidékén Horn Edével* in: Egyháztörténeti Szemle 2005, 6. évf. 2. szám, 8-58, itt: 16

[65] Silber: *A pesti radikális reformegylet társadalmi összetétele 1848-1852 között*. In: Múlt és Jövő 1998/1 (X) 125-142. *A német zsidóság történelmi tapasztalata és hatása a magyarországi zsidó felvilágosodásra és vallásreformra.* In: Múlt és Jövő 2006/4 (XVII) 14-44.- Az itt idézet 2006. évi munkája is elsősorban a vallási vezetőkről szól, de arról dolgozatomban több okból lemondtam. Döntő érv volt például, hogy jelen dolgozat

Egyesületet, amely a harmincas évektől kezdődően *Kultus-Tempel* név alatt a régi zsinagógával együtt elégítette ki a pestiek vallási szükségleteit, Ullmann Gábor (Gabriel) nevéhez köti.[66]

Ullmann Gábor elöljáró, akit Groszmann és Silber igazi pesti *mászkilként* (felvilágosítóként) ábrázolt, Eduard Denhoff a Templom kántora, egy óbudai származású zsidó férfi, József (Joseph) Bach vallástanító és prédikáló, valamint Schwab Löw, aki Wahrmann Israel után 1836-ban vette át a pesti rabbi széket, németül szólaltak fel a zsinagógában. A Silber által a mai kulturális szintről *ortodoxnak* nevezett Rosenthal pedig a régi zsinagógában a pesti jiddis (*Jüdisch-Deutsch*) használatához ragaszkodott.[67]

A pesti integráció egyik meghatározó jelensége tehát a nyelvi norma változása volt.[68] Az integráció kezdetét jiddisről németre való áttérés kísérte, mivel a német nyelv az üzletek lebonyolításának és a pesti hivatalok nyelve volt. A német nyelvi norma azonban nem volt egyedül uralkodó a pesti zsidók belső társadalmi érintkezéseiben.

A közösség nagy részét ugyan valóban a németesített morva-cseh eredetű kulturális elemek jellemezték, de eleven volt még a közös kulturális nyelvi történet emléke is, amiről az 1828-1833. évi közösségi jegyzőkönyv kivitelezése is tanúskodik. Hiszen még az 1833. évi eseményeit is két nyelven – jiddisül és németül – vezették be.

A nyelvi integráció a magyar nyelv felvételében kulminált, amely akkoriban mind nagyobb teret hódított Pesten. Röpke 10 évvel az utolsó jiddis jegyzőkönyvi bejegyzés után a pesti rabbi –Kossuth Lajos kéretlen beavatkozására a zsidó vallási ügyekbe– azt felelte, hogy a magyarországi zsidóság nem beszél semmilyen specifikus jiddis nyelven, a héber nyelv pedig már régen kihalt.[69]

Az integráció kulturális antropológiai értelmezése nem a gazdasági struktúrákból, hanem az emberi és társadalmi szokásokból vagy magatartási normákból indul. N. Sz. Trubeckoy orosz származású emigráns nyelvész, a prágai lingvisztikai iskola egyik alapítója, történész,

---

Bevezetőjében felsorolt történész-rabbik a pesti vallási életet már részletesen leírták, ezenkívül a vallási reformok a nőkutatás szempontjából nem képeztek nagy relevanciát.

[66] Silber 2006. 23

[67] Uo. 24. Az 1830-s években Pesten még nem volt neológia, így ortodoxia sem létezett. Ezért az ortodox jelző ebben a kontextusban félrevezető vagy alkalmatlan. Ami Ullmann Gábort illeti, úgy Silber állítását (41. oldal 68. lábjegyzetében) cáfolja az 1889. március 10-i *Egyenlőség* „Az Ullmann" című cikke. A cikk 6. oldalán olvasható, hogy Ullmann Gábor is kikeresztelkedett. Ennek nyomát láttam a terézvárosi római katolikus plébánia keresztelési anyakönyveiben is, ahol Ullmann Gábor gyermekeinek keresztelését jegyezték be.

[68] Ez nem mindenhol volt így. Hiszen az USA-ban sok olyan terület van, ahol a bevándorlók máig nem beszélik az angol nyelvet. Igaz, ezeken a területeken szinte folyamatos a migránsok utánpótlása.

[69] Miskolczy 2005. 49-50

filozófus és politológus[70] az európai népcsoportok magatartásának leírásában a biológiai antropológia rasszista elméletére egy sajátos társadalom-pszichológiai tanítással válaszolt.

A rasszizmusról írt értekezésben Trubeckoy a zsidó kultúráról szólt, amelyet szerinte a kivándorlás és a letelepedés készsége jellemez.[71] A zsidók – állította Trubeckoy – komoly emigrációs hagyománnyal rendelkeznek, amelynek fő pillére a kettős morál: saját népük tagjaival a zsidók ugyanis másként viselkednek, mint más népcsoportokkal (*goim*) szemben.[72] Ez a védőmechanizmus minden sorsközösség magatartását jellemzi, ugyanakkor a társadalmi elkülönülés stratégiai elemét is képezi.[73] Trubeckoy úgy vélte, hogy ez főleg az első migráns nemzedék számára volt fontos. A második nemzedék csak úgy őrizhette meg identitását, ha saját népével való összeolvadásának hajlama erősebb volt a környező nép iránti szimpátiánál: „психологическое отталкивание от окружающего его народа будет в его душе преобладать над влечением к слиянию с этим народом."[74]

Trubeckoy belátta, hogy az ilyen magatartás pszichikailag destruktív, azonban ez az utódok nemzeti különállásának az ára: „это цена, которой только и может быть куплено сохранение национальной обособленности непервых поколений."[75]

Az ellenvélemények dacára bizonyítható, hogy a zsidó migránsok meglehetősen gyorsan integrálódtak a pesti kultúrában.[76] Talán mert a pesti környezet kulturális értékei érthetőek, a többség magatartási normái pedig nem idegenek, sőt alapjában véve elfogadhatóak voltak a bevándorló zsidók számára.

A pesti nagykereskedők zsidókkal szembeni szemrehányásai, amelyek szerint a zsidók bevándorlása nyomán erősödött a feketegazdaság és a bűnözés, részben jogosak lehettek. Hiszen a bűnözés és az informális gazdasági tevékenység a migráció és az integráció egyik kísérő jelensége. A zsidó migránsok eleinte törvényellenesen tartózkodtak Pesten, mivel nem rendelkeztek a szükséges engedélyekkel vagy tartózkodási jogosítványokkal. Ilyen körülmények között nem is találhattak legális utat saját maguk és családjuk fenntartására.

---

[70] L. Толстой Н.И., *Н.С. Трубецкой и евразийство. Трубецкой Н.С.* In: *История. Культура. Язык*. Москва, Прогресс, 1995. 18.

[71] Trubeckoy 1995. 449-457 (*О расизме*). Hozzá kell fűzni, hogy Jakov Katz a diaszpórai zsidókat a külső társadalom alcsoportjaként vizsgálta (Katz 2005. 23). A külső társadalomra nézve ez akár igaz is, de a zsidó vallásetnikai csoport aktív társadalmi szerepét (és hozzájárulását a vallási hagyomány kialakulásához) ezáltal jogtalanul elhanyagoljuk. A Trubeckoy által kettős erkölcsnek nevezett magatartási minta pedig minden vallásetnikai és etnikai (sőt egyéb társadalmi) csoportra szükségszerűen jellemző.

[72] Trubeckoy 1995. 452 - 453.

[73] Wolfgang Kaschuba Max Weberre hívatkozik. - Kaschuba 2003. 143

[74] Trubezkoy 1995. 454

[75] Uo.

[76] Itt idézem Bosnyák Zoltánt, aki szerint a zsidók „fajtájuk" sajátosságai miatt nem tudtak alkalmazkodni a magyar kulturális környezetben. Az integrációt a zsidó erkölcs, vallási és társadalmi szokásaik akadályozták. „A népi ösztönöket külső máz ellenére" nem lehetett eltitkolni. - Bosnyák 1935. 6

Csak kevés gazdag zsidó, mint például az óbudai Boskovitz vagy pozsonyi Ullman, volt képes a szükséges iratok gyors megszerzésére.

Ezen kívül a zsidók között is voltak kriminális elemek, ezeket a dolgozatomban megemlítettem. Szakmájuk érdekessége miatt az összefoglalásban még két fegyverkereskedőt mutatok be, akik először az 1827. évi adóösszeírásban legalizálták magát, legalább is a zsidó közösség számára.

Egyikük 1827-ben már 12 éve élt türelmi engedély nélkül Pesten. Wolf Fischer (1827/351) 43 éves nős fegyverkereskedő, 2 gyermek apja volt. Otthonában egy diák lakott, úgyszintén illegálisan. Jakov Lott, a másik fegyverkereskedő (1827/467) már 38 éve élt Pesten és így a legelső telepesek közé tartozott. Türelmi státusza neki sem volt, az 1827. évi foglalkozása előtti tevékenységéről sem tudunk semmit.

Idézek még egy helyet Larissa Adler Lomnitz munkájából, amely az első migránsok szükségszerű informális gazdasági tevékenységéről, valamint arról szól, milyen nagy szerepet játszanak az első migránsok rokoni és baráti kapcsolatai. Hiszen ezeken a csatornákon keresztül informálódnak a potenciális kivándorlók a célállomásról: „Estos migrantes generalmente ingresan sin dokumentos y casi por definición se ubican en el sektor informal de la economía. En los tres momentos de la migración, desequilibrio en el lugar de origen, traslado y asentamiento en el área de distino, las redes sociales juegan un papel importante. La communicación de los migrantes con sus familiares y amigos del lugar de origen y sus ofrecimientos de ayuda probablemente sean factores relevantes en la deseción de migrar y determinen el territorio, donde establecerse."[77]

A nyelvi integráció statisztikája, amely szerint a zsidók már a magyar nyelv pesti elterjedésének kezdeti szakaszában tartoztak a magyar nyelvterjesztés (magyarítás) éllovasai közé, egyértelműen igazolja feltevésemet a pesti zsidók gyors kulturális beilleszkedéséről.[78] Ennek talán ellentmond, hogy a zsidóellenes eszme és magatartás már az együttélés első éveitől terjedt minden pesti társadalmi rétegben. Nem ismerünk olyan szimpátiakeltő szóbeli hagyományt, amely a zsidó népcsoportot kötötte volna a magyar etnikumhoz.[79] Ez is annak a jele, hogy a kultúrák találkozása ebben az esetben sem volt teljesen optimális.

[77] Larissa Adler Lomnitz in: Garcia 2003. 140
[78] Körösi 1882. 27
[79] Ilyen kísérletet tett Kohn Sámuel történeti művében, és ezt a vonalat következetesen folytatta az ún. kazár-elmélet. A nem-zsidó körökben sajnos nem kapott pozitiv visszhangot.

2. A pesti zsidó közösség funkcionális növekedése

Összefoglalásom másik aspektusa a pesti zsidó közösség funkcionális növekedése, amely változásokat hozott a zsidó nők életében is. Itt elsősorban a külső munkavállalásra utalok, amelyre a nagyvárosi életkörülmények is kényszerítették a zsidó bevándorlókat. Ennek nemcsak olyan negatív következményei voltak, mint a zsidó életnormáktól való eltávolodás.[80] A látókör tágulása a cigarettagyári munkásnők társadalmi esélyeit is növelhette.[81]

A pesti letelepedés a zsidó bevándorlók számára az alkalmazkodás kényszerét is jelentette, hiszen ki kellett tapasztalniuk a nagyváros magyarosodó kultúráját. Ez a többnyire az emancipált pozsonyi és bécsi származású zsidókra is vonatkozott, akik eddig egy másik kultúrával érintkeztek. Az 1848. év előtti hivatalos levelezésben a pesti zsidók *pesti Izraelként* (*Pester Israel*) vagy *hazai* (*hisige, hiesige*) *zsidókként* írták alá a beadványokat, amennyiben a közösség nevében fordultak a városi hatósághoz. A pestiek így különböztették meg saját közösségüket az ország más településeinek idegen (*fremde*) zsidó lakosságától. A 19. század első felében a pesti zsidók olyan mértékben integrálódtak a pesti lakosságba, hogy együttműködtek a pesti hatósággal szem előtt tartva az egész pesti társadalom érdekeit.[82]

A pesti zsidók már 1830-ban felismerték, hogy Pest gazdasági és igazgatási szerepének erősödésével közösségük is a magyarországi zsidó lakosság vezető tényezőjévé válik. Erről tanúskodik többek között egy jegyzőkönyvi bejegyzés a Lackenbach-i közösségnek nyújtandó segítségről: „Obwohl der hiesige Ort sowohl durch viele hiesige Arme als auch von häufig zuströmenden Fremden äußerst belästiget ist, so wird doch in Berücksichtigung der traurigen Lage der Bittsteller 30 fl w.w. aus der Beisteuer bewilligt.” (Jegyzőkönyv: 51)

Az 1831. június 26-i elöljáróságí ülés 8. pontjához írt jegyzőkönyvi bejegyzés is arra utal, hogy a pesti közösség már az első éveiben átvette a magyarországi zsidóság vezető szerepét. Ez a bejegyzés egyébként az elhunyt nikolsburgi rabbi sógornőjének támogatásáról szólt, amit az óbudai rabbinátus indítványozott, de megvalósítását a pesti közösségtől várta. Abban az

[80] A magatartási normák változásáról tanúskodik például a közösségi jegyzőkönyv 1831. május 8-i feljegyzése, amelyben Oppenheimer, mint rabbihelyettes, feljelentést tett több közösségi tag ellen, hogy szombaton és ünnepnapokon dolgoznak, és ezzel zavargásokat okoznak a vallási életben. A szombatszegők között volt nagykereskedő és voltak dohánykereskedők is. (Jegyzőkönyv: 116).

[81] Sattler (*Zigarettenarbeiterin*) – l. V. rész 3.3. pontjánál: *A hajadon anyák*.

[82] Ez nem jelentette a zsidók tömeges hazafiasságát, de voltak esetek, amelyek igazolták, hogy a zsidók tiszteletben tartottak polgári kötelességeket, noha jogokkal még nem is rendelkezhettek. Jó példa erre József főherceg alábbiakban külön is említett levele, amelyben megköszönte a zsidók anyagi áldozatát az 1831. évi kolerajárvány idején (Jegyzőkönyv: 126). Egy másik példa a zsidó elöljáróság együttműködése a koldusok ügyében (Jegyzőkönyv: 99).

időben a pesti közösség már teljesen levált az óbudai zsidóságtól, amiről a Berger házaspár válóperi bejegyzései is tanúskodnak (Jegyzőkönyv: 95).[83]

A zsidó kórházban az ingyenes ellátásra jogosult *hazai* rászorultak helyét gyakran az *idegen* zsidók foglalták el, holott a kórház pénzügyi helyzete stabil pénzügyi alapok hiányában huzamosabb ideig feszült volt.[84] Az 1830. és 1832. évi regionális pesti kongresszus *(Medine-Comitat)* (jegyzőkönyv: 91) ténye is bizonyítja a pesti közösség központi szerepét. A különböző zsidó közösségek képviselőinek nevét tartalmazó, 1832. szeptember 10-i bejegyzést nagy fontossága miatt szombaton írták meg. De a sábáti tilalmakat nem szegték meg, mert a bejegyzés a sábát kimenetele után készült. Az akkori tisztviselők igen szorgalmasak lehettek, hiszen szeptemberben a sábát még mindig későn megy ki. A szeptember 10-i jegyzőkönyvi bejegyzés olyan szempontból is fontos, hogy ebből rajzolódik ki Magyarország korabeli zsidó topográfiája. A pesti közösséget Isaak D. Breisach, G. Ullmann, S. Wodianer, M. Stern, S. Mandel, J. Kadisch, Herm. Lustig és S. E. Kern képviselték (jegyzőkönyv: 146).

A pesti zsidók önmeghatározásának kísérlete az 1832. november 11-i jegyzőkönyvi bejegyzés, amely az országos jelentőségű pesti rendezvényről számol be. A férfiakon keresztül ez az esemény a zsidó nőket is érintette, noha személyesen természetesen nem lehettek jelen. 1832-ben Pesten tartották a *medina*-választást is, amelyet egy pesti írnok *nemzetünk* választásaként („die Wahl unserer Nation") nevezett (jegyzőkönyv: 147).[85]

A pesti választás résztvevőinek névjegyzéke (olyan régi ismerőseinkkel, mint J. L. Bochkowitz vagy G. Ullmann) azon a jegyzőkönyvi oldalon jelenik meg, amely a zsidóság vallásának kérdéseivel foglalkozott. Ennek alapján is a *vallásetnikai* jelző különösen alkalmasnak tűnik a zsidó társadalmi csoportra nézve.[86]

A *Medina-Comitat* alatt az írnokok az elöljárókat értették, akik Magyarország valamennyi zsidó lakosát képviselték és minden zsidó javát tartották szem előtt: „das Wohl aller Juden im Auge hielten." Ezeket a szavakat az írnok héberül írta le, hogy az elöljárók feladatának fontosságát hangsúlyozza, és ezeket a szavakat a Tóra nyelvén keresztül mintegy megkülönböztesse a hétköznapi szövegtől: לטובת הכלל.

A pesti közösség vezető funkciója abban is megmutatkozott, hogy a választás jegyzőkönyve és a választmány kinevezési felhatalmazása másolatait a közösségek

---

[83] 1830. október 6-i bejegyzés 5. pontja, amely szerint a válóper ügyében a pesti betdin (besdin) az illetékes.
[84] Schlesinger 1840. 160-162
[85] *Medina* fogalmáról többet: Jakob Katz, 2005. 192-195, 196-199, 200
[86] A zsinagóga bővítéséről és átalakításáról a közösségi jegyzőkönyv 49. és 76., a pesti rabbi választásáról az 59-60. oldalán olvasható.

elöljáróságai Pesten keresztül postán („mittels Post”) kapták meg, amiből következik, hogy az eredeti okmányokat Pesten őrizték.

Az előző oldalakon említett, 1831. augusztus 4-i bejegyzés ugyancsak utalt a pesti közösség növekvő nyilvános szerepére. Ebben a bejegyzésben József főherceg levelét közölték, aki személyesen megköszönte a közösségnek a nagylelkű adományt. A zsidó adomány járvány idején enyhítette a város többi lakosának szenvedéseit és szükségét. A pénzadományon kívül a zsidók két hónapon át ingyen szállítottak kenyeret és húst a pesti hatóságnak, amely ebből a bajba került keresztény családokat látta el. A levél így kezdődött: „Mein bedrängtes Gemüt über den traurigen Zustand der Stadt Pest hat der Bericht des Vorstehers der Judengemeinde besonders dadurch vergnügend erheitert, dass diese Gemeinde vermög einer in ihrer Mitte veranstalteten Collect unter ihren Glaubensgenossen nicht nur diese sondern auch 82 christliche Familien-Väter an Verdiensterwerb mangelnd, täglich einen Laib Roggen-Brot im Gewicht zu 3 kg und ein kg gutes Rindfleisch angefangen durch 2 Monate täglich gratis […]” (jegyzőkönyv: 126).

Erre a nagy áldozatra a zsidókat biztosan kívülről is ösztönözték, mint a napóleoni háborúk idején.[87] De a szövegből az is kitűnik, hogy a zsidók tudatában voltak a pesti társadalomhoz való kötődésüknek. A pesti zsidók magyar nyelvi kulturális orientációja is ezt igazolja. Értekezésünk IV. részében mutattuk be az olyan prominens közösségi tagokat, mint Bauer Móric vagy az Ullmann testvéreket, akik már tudtak magyarul, noha a közösség első leveleit a zsidók a letelepedés után még héber betűkkel írták alá.

A 19. század negyvenes éveinek nemzetalapítási kísérletei meggyorsították a pesti zsidó lakosság magyar integrációját. 1848. március 25-én a *Hazánkban* megjelent Dr. Wittelshöfer cikke a *Héber vallású magyarok ügyében*, amelyben a szerző a zsidóság etnikai integrációját szorgalmazta. Verbális ellenfeleinek, akik kifogásolták a zsidók magyar nyelvi hibáit, azt felelte, hogy a zsidóság felső (művelt) rétege a tört német nyelvet már nem használja, hanem a magyarok nemzeti nyelvén beszél. [88]

A cikk végét röviden foglaljuk össze, mert az 1848. évi eufória és a szerző személyes megfelelési kényszere olyan sorokra is ragadtatta, amelyek aligha hihetők. Többek között azt állította, hogy zsidók tulajdonképpen héber vallású magyarok, ezért csak a magyarok istenét ismerik. [89]

[87] L. jelen dolgozat III. rész 4. 1. pontjánál: *Az óbudai zsidó férfisorsok*.
[88] Zsoldos 1998. 80
[89] Uo. 82

Az 1848-as szabadságharc alatt több közösségi vezető és prominens tagja kikeresztelkedett, hogy azonosuljon a magyar társadalommal. A szabadságharc évei után a lelkesedés csillapodott, de a magyar nyelvi-kulturális integrációt már nem lehetett feltartóztatni. 1851-ben a zsidók 77,36, evangélikusok 70,52 és a katolikusok 68,63 százaléka rendelkezett magyar nyelvismeretekkel.[90] A magyar nyelvi integráció elősegítette a pesti zsidók centralizáló funkcióját, mivel a pestkörnyéki lakosság, és ezen belül a zsidó lakosok már a 18. század végén is magyarul leveleztek hivatalos üzleti és igazgatási ügyekben.[91]

Az óbudai zsidók ideiglenes pesti tartózkodását kiszolgáló kóser kifőzde körül a 18. század végén kis vallási közösség alakult ki. Ebből néhány év alatt egy önálló vallásetnikai csoport fejlődött. A közösségi jegyzőkönyvből kiderül, hogy a pesti zsidók –Pest növekvő tekintélyével párhuzamosan– már az 1840-es éveket megelőzően vállalkoztak a magyarországi zsidóság centralizáló szerepére.

3. A pesti zsidó nők társadalmi legitimációja

Az összefoglalás harmadik szempontja a női zsidó társadalmi integráció, amely esetünkben a zsidó nők legitimációjával esett egybe. A férfiközpontú hagyományos történetírás és a férfiak hatalmi fölénye a vallási közösségekben hátrányosan hatott a társadalmi szemlélet kialakulására. A nők passzív közösségi szereplőként való ábrázolása meghamisította a valódi életkörülményeket, miközben a társadalmi területnek a férfiak által lefoglalt nyilvános életszegmenst deklarálta. Ugyanakkor a belső zsidó társadalom továbbra is a hagyományos családtól, vagyis a nők szülő képességétől fügött. Szinte érthetetlen, hogy éppen ez a képesség hatott hátrányosan a nők helyzetére a modern társadalomban.

A zsidók pesti letelepedése kezdeti időszakában a szociáldarvinizmus – az a késői 19. századi elmélet, amely biológiailag alapozta meg a társadalmi nemek egyenlőtlenségét – ugyan még nem fogalmazódott meg, de az erkölcsteológiai előírásokból adódó zsidó gender-viszonyok máris megfeleltek ennek a polgári ideológiai tendenciának.[92]

Különböző országok kutatónői tanulmányozták a társadalmi formációk gender viszonyait és a nők társadalmi státuszát. I. S. Klecina (Oroszország) tanulmányában Nancy Riss, USA-

[90] Körösi 1882. 27
[91] L. a péceli zsidók 590. jelű levelét, amelyről IV. rész 3. 2. pontjánál írtunk: *Bauer, a modern pesti vállalkozó*.
[92] Itt nemcsak a Szentírásra, de a Talmudra, Sulchan Áruchra és egyéb rabbinikus tanításra gondolunk. Gender-szerepek határozzák meg többek között a házasságkötés előírásait is – l. *Kizur Schulchan Aruch* 1988. III. B. CXLV. 26. pp. 838-844. - Lejjebb más talmudi példák is láthatók *Szóta* és *Jevamot* traktatusból.

beli antropológusnő kutatási eredményeire hivatkozott, aki a nemekről alkotott véleményeket elemezve foglalta össze a férfiközpontú kultúra lényegét.

Klecina és Riss elemzése mutatja, mennyire elterjedt az a vélemény, hogy a társadalmat a férfiaknak kell képviselni. A férfiak állítólag civilizáltabbak a nőknél, akik a nyers természetet és a testiséget szimbolizálják. Ez a vélemény megnyilvánul a nyelvben, a művészetben és a vallási hagyományban, amelyet a tudomány készségesen átvett. Így jöttek létre a dualisztikus fogalmak, amelyek egyesek szerint bizonyítják, hogy a nők viselkedését a testük határozza meg. Ezért a nőket a szenvedélyek és az ösztönök (többek között az anyai vagy a nevelési ösztön), a férfiakat az értelem és az intellektus vezérli. Ezért a nő helye a családban van, miközben a férfiak környezete a nyilvánosság, a politika és az üzlet.

A társadalmilag másodlagos nőkép rögzítéséhez a gender-kutatók szerint hozzájárult a munkamegosztás. A polgári társadalom a férfiaktól a produktív munkát, a nőktől pedig a munkaerő reprodukcióját, vagyis az életfeltételek biztosítását várta el. Ez a munkamegosztás eredményezte a nők kitoloncolását a nyilvános szférából. A nők fizikai jelenlétét a polgári társadalom ugyan tudomásul vette, de hozzájárulásukat a társadalom fenntartásához nem legalizálta, mivel a nők *belső* munkája el van rejtve. A munka magánjellege csökkenti annak értékét:[93]

„Одним из факторов, влияющих на формирование вторичности образа женщины, является, по мнению гендерных исследователей […], тот тип разделения труда, который строго определенным образом закрепил в культуре ряд характеристик, имеющих отношение к полу. На мужчину здесь возложена активность, связанная с производительным трудом, а на женщин — с обеспечением воспроизводства рабочей силы, т. е. условий по поддержанию жизни. Такое разделение труда привело к тому, что женщина «отодвигается» за пределы общественной сферы. Она выполняет то, что скрыто, что «никто не видит», что предназначено для внутреннего употребления, что необходимо, но вторично. Этот вид труда не учитывается обществом как реально значимый, и женщина как его носительница приобретает более низкий статус, чем мужчина.”

Ez a férfiközpontú életstratégia jellemezte a pesti zsidó letelepedés korát. A női nevek először az 1827. évi adónyilvántartásban jelennek meg, és ez volt az első bátortalan lépés a női tevékenység társadalmi elismerése útján. Ez a fejlődés a nők történetében ugyanolyan

[93] Клецина И. С. *Гендерная психология. Теория и практика.* СПб. Алетейя, 2004. 229

fontos volt, mint a zsidó közösség születési- és házasságkötési anyakönyvezésének hivatali legitimációja.

Az egzisztenciálisan és gazdaságilag indokolt pesti letelepedést a zsidó férfiak tervezték és kivitelezték, akiket az első női telepesek valójában csak követtek. Az áttelepülés sikere viszont a nőkön múlott, ami a legfontosabb életszegmensekben nyilvánult meg. A lakóhelycsere például a gyerekek költöztetését is jelentette, ami elsősorban a nők feladata volt. Hiszen utódok nélkül a vallásetnikai közösség nem ért volna sokat. A célnak megfelelő emberi utánpótlás állománya a befogadók pozitív megítéléséhez is hozzájárult. A vallási közösség létezése is az imarend megtartásához szükséges férfi kvórumtól függ, amelyet folyamatosan frissíteni kellett. Sok nő költözéskor, vagy rögtön Pestre való érkezése után várandós lett, miközben Pesten ekkor még lakás is nehezen volt bérelhető. Gyors orvosi segítségre, fizikai vagy anyagi támogatásra számítani sem lehetett. Nem véletlen, hogy a tehetősebb családfők csak később költöztették át a családjaikat. A pesti ökológiai fülke kedvezőtlen éghajlata, a rossz egészségügyi körülmények és a nagy zsúfoltság hátrányosan hatottak a női biológiai ciklusra és a gyerekek fejlődésére.[94] Nem csoda, hogy sok terhességi és szülési komplikáció a halálozási statisztikában is emelkedő számokban nyilvánult meg. A szinte permanens terhesség kizsákmányolta a nők testi és szellemi épségét. De a közösségi tagok reprodukcióját és az utódok ellátását nem lehetett szüneteltetni. Ilyen szempontból a nők *nélkülözhetetlenek* voltak a társadalom számára.

A véget nem érő szülésekkel és a nagy leleményességet igénylő háztartási feladatokkal párhuzamosan a nők aktívan vettek részt a családok üzleti tevékenységében is, mivel akkoriban Pesten csak kevés zsidó inas volt. De a legtöbb család anyagilag sem engedhette volna meg magának a szakmunkások alkalmazását. Kivételt képeztek a szakácsnők és a cselédek, akikről részletesen számol be az V. rész *Cselédlányok és szakácsnők* című fejezete.

Feltételezem azonban, hogy sok háztartási alkalmazott a munkaadó családjához vagy közeli ismeretségi köréhez tartozott. Ez elsősorban a szegény és rászoruló családokra vonatkozott, akik a pesti körülményekről tájékoztatták a származási helyükön élő, még szegényebb rokonokat.

Például Bannat család (1826/363), amely 1809-ben Galíciából érkezett. A családfő akkoriban 70 felett volt már. Családnál helyezkedett el az ugyancsak Galíciából származó Barbara nevű cselédlány, aki 1825-ben valószínűleg már egy biztos címre érkezett Pestre.

[94] Az egyik jegyzőkönyvi bejegyzés tartalmazza a zsidó lakosok panaszát a veszélyes egészségügyi állapotokra a kóser mészárszék körül. (Jegyzőkönyv: 99)

A szakácsnők és a cselédlányok alkalmazását elemezve állapíthattam meg, hogy az első pesti telepesek kapcsolata származásuk helyével a költözés után nem szűnt meg. Ezt a kapcsolatot a zsidó integráció diskurzusában ritkán veszik figyelembe, pedig ez a tény a pesti zsidóság jelentőségének növeléséhez döntően hozzájárult. De a régi magatartási minták ismeretét, illetve az azokhoz való érzelmi vonzalmat is magyarázza.

Az első zsidó női telepesek életkörülményeit az első és a második pesti zsidó nemzedék levéltári anyagából lehet rekonstruálni. Minden közösségi iratot a férfiak készítettek, akik hagyományosan a női ügyekben is ítélkeztek. Az írnokok és a hivatalnokok a nők nevében, de saját ízlésük szerint fogalmazták meg a beadványokat. Talán nem is minden esetben fogták fel az ügy lényegét, mivel a tagok között jelentős nyelvi differenciák álltak fenn. Bergerék házastársi vitájának zavaros leírása is erre vezethető vissza (Jegyzőkönyv: 76, 95).

A női jegyzőkönyvi bejegyzések feltűnően rövidek, miközben a férfiak hivatalos beszámolói néha túlságosan is részletesek voltak. A beszámolókban a férfiak teljes nevükön szerepeltek, amely előtt a férfi megszólítási forma (*Herr*, vagy röviden *H*) is látható. Ez minden esetben kiemelte a személy társadalmi jelentőségét. A nőket ugyanakkor és ugyanott csak nevükön szerepeltették, amelyet gyakorta a férfi családtagokra való hivatkozással toldottak meg. Például: „Bela Witwe des Wolf Hollitsch bittet um monatliche Unterstützung.“ Érdemes összehasonlítani az üggyel kapcsolatos döntés formáját is: „Wird nach Einsicht der Armen-Kassa von *Cassirer Herrn K. Hirsch* ihr eine monatliche Unterstützung angewiesen.” (Jegyzőkönyv: 42).

A felsorolt jelek tanúskodnak a zsidó társadalom hivatalos gender-viszonyairól: a férfiak nyilvános, közügyi aktivitásának, és a nők mintegy másodlagos, passzív státuszának. A jegyzőkönyvi (és más közösségi) bejegyzések a krónikásokat is „megfertőzték,” akik a történetek diszkrimináló stílusát a következő nemzedékekre hagyományozták.

Nyilvános szereplés miatt a férfiaknak kellett elsőként alkalmazkodni a külvilág körülményeihez, sőt némelykor változtatni is az eredeti szokásokon. Andrea Pető *A zsidó nő* (Budapest 2002) kiállításának katalógusában írta, hogy a magyarországi zsidó férfiak asszimilációs gondolatai „[…] mindig is jóval erősebbek voltak a disszimiláció gondolatánál, ennek megvalósítása során a zsidó férfiak nem kockáztathatták, hogy feleségeik még mindig ’középkori’ körülmények között élnek.”[95] Az igyekezet, hogy olyanak legyünk, mint a pesti

[95] Pető Andrea *A „fiúnak nevelt lányok” és a tikkun olam szerepe a magyarországi zsidó nők politikai szerepvállalásában.* In: A zsidó nő, Budapest, 2002, 77-87. Itt: 78. - Az idézett szöveg egy későbbi időszakra – az ún. reformidőre vonatkozik. A 19. század elején a pesti zsidó nők még nem jelentek meg a nyilvános társadalmi életben. Ennek nyomát csak a zsinagógai átépítéssel kapcsolatos bejegyzésben találjuk meg, amely a

társadalom többsége, arra késztette Meisel főrabbit, hogy 1866. február 11-én aláírja az engedélyt *Madame Bischitz Johanna* részére, és ezzel zöld utat adjon az első pesti zsidó Nőegylet alapítására.[96]

A 19. század elején, Pesten kialakult nődiszkrimináló hagyomány nem volt új jelenség. Ez a hagyomány gyökerezett a zsidó valláserkölcsi forrásokban. Pauliné Bebe francia rabbinő a progresszív zsidó közösségből az okokat a Tóra és a Talmud szövegeiben kereste, amelyek közvetlenül hatottak a férfiak véleményére és a zsidó magatartási normák kialakítására:[97] „Es ist interessant zu sehen, wie Männer über Frauen urteilen, ohne dass diese selbst eine Chance haben, sich zu äußern."

Ezeket a szavakat Bebe a *Szóta* talmudi traktatushoz írt kommentárjához fűzte, amely szerint „a nő inkább szegény, de férjezett, mint gazdag, de egyedülálló [...]" Bebe munkájában jelzett talmudi helyen (Szóta 20a) ezt a gondolatot nem sikerült megtalálnom, mert az utalás valószínűleg hibás volt. De hogy ez a gondolat megfelelt a zsidó élet gyakorlatának, mutatja a Szóta traktatus 24a oldala, ahol egy herélt feleségéről van szó: אשת סריס שותה.

Sámuel Krauss 1910-ben, Lipcsében megjelent könyvében a Talmudról, mint kulturális antropológiai forrásról, ugyancsak megemlíti, hogy a nők nem voltak válogatósak, hiszen mindenáron férjhez akartak menni. Nem számított, milyen foglalkozású vagy külsejű volt a leendő férj –„kicsi, mint a hangya, kártoló, testi hibás, vagy egy zöldségőr"– csak ne kelljen egyedül élni. Ezt *Kethuba* traktatus misnájára (valamint *Jevamot, Hullin* és *Nedar* traktatus toszeftájára) vezette vissza.

A pesti levéltári iratokból nem lehetett megállapítani, hogy egy súlyosan mozgássérült férfival való házasság a férj utáni természetes női vágyból, vagy inkább a környezet nyomására jött létre.

Egy másik hivatkozásban Pauliné Bebe Rabbi Tanchum szavait idézte a Jevamot traktatusból, amelyek szerint egy ember, akinek nincs felesége, öröm, áldás és jóság nélkül él (Jev. 62b):

כל אדם שאיו לו אשה שרוי בלא שמחה בלא סרכה בלא טובה

Rabbi Eleazar hasonlóképpen folytatta a gondolatot (Jev. 63a):

כל אדם שאין לו אשה אינו אדם שנאמר

---

női zsinagóga létrehozásának kérdését vizsgálja. - A nők nyilvánosságtól elkülönített életformáját „A zsidó nő" kötet másik cikke tárgyalja: Papp Richard 2002. 137-138

[96] Reich Beth-El. III./1. H. 77-79 - A Nőegyletről: Lendvai Mária, Julia Richers in: A zsidó nő. Budapest, 2002

[97] Bebe, Isha: www.haGalil.com. (a német nyelvű idézet fordítása: Érdekes megfigyelni, hogyan ítélkeznek a férfiak a nőkről, akiknek esélyük sincs a vélemény nyilvánítására.)

Ezt követi egy idézet Bresit 5, 2-ből arról, hogy a Mindenható az embert férfinak és nőnek teremtette, és áldását is kettőjükre adta. A gondolat folytatásából azonban kiderült, hogy az ember föld nélkül sem lehet teljes ember, és a talmudista ezt is a teremtés aktusához kötötte.[98] Így a nő ismét a férfi-ember kellékei közé esett vissza.

Ugyancsak Szóta traktatusban van egy kijelentés Rabbi Akivától, amely szerint egy férfi és egy nő közötti kapcsolat megáldott (sekhina van köztük), ha a férfi és a nő érdemes erre, de ha nem, akkor a tűz elemészti őket. Raba hozzátette, hogy a nő tüze erősebb (nagyobb büntetést érdemelt), mert a nő kötve van, a férfi pedig nem (Szóta 17a):

דריש ר״ע איש ואשה זכו שכינה ביניהן לא זכו אש אוכלתן אמר רבא ודאשה עדיפא מדאיש <מ״ט> האי מצרף והאי לא מצרף

A magyarázat úgy szól, hogy az *alef* és a *sin* betű az איש szóban joddal el van választva egymástól, miközben אשה szóban nincs elválasztás. Ez a helyesírási szabály magyarázza Talmud szerint a nő hátrányos helyzetét és súlyosabb büntetését az erkölcsi érdemtelenség esetén.[99]

Szóta traktatus 20a oldalán megtalálhatók Rabbi Eliezar ismert szavai, hogy aki lányát a Tórából tanítja, paráznaságra oktatja. Ugyanis a tanítással megmutatja a nőnek, hogyan kerülheti el a büntetést. Rabbi Jehosua is mondta, hogy egy nőnek kedvesebb egy káb és a paráznaság, mint 9 káb és a tartózkodás:[100]

ר״א אומר כל המלמד בתו תורה <כאילו> לומדה תפלות ר׳ יהושע אומר רוצה אשה בקב ותפלות מט׳ קבין ופרישות

A nők ezek szerint természetüknél fogva erkölcstelenek, és ezen a Tóra tanulása sem tud kedvezően változtatni. A Talmud másik traktatusa is arról szól, hogy a nő csak a férfi oldalán lesz teljes emberré, mivel az írás kimondja, hogy férjed a teremtő, seregek Ura a neve (Szanh. 22b)[101]:

אשה גולם היא שנאמר כי בעליך עשיך הי צבאות שמן

A talmudi szövegek abból indulnak ki, hogy a nők és a férfiak csak együtt valósíthatják meg a teremtéskor ajándékba kapott lehetőségeket. De a szimbolikus nyelv, amely a nőt gólemnek nevezi, az egyenlőség lehetőségét el is veti. A talmudi kijelentés, amely a férjet a Teremtőhöz hasonlítja, több nemzedék gondolkodását formálta/formálja. Ráadásul ez nemcsak a férfiak, de a nők önértékelését is befolyásolta. A pesti zsidó kultúra alapkövét a közösségi iratok és a közvélemény szerint a tanítók és a férfi talmud tudósok rakták le, akik

[98] Hivatkozva Zsolt 115, 16-ra.
[99] Lazarus Goldschmidt, *Der Babylonische Talmud*, Leipzig 1897-1909, 1932, 73
[100] Uo. valamint a 21. lábjegyzet, amely magyarázza, hogy a „kab” szó az anyagiakat jelenti, amit a nő a szükséges kiadások fedezésére kapott.
[101] Sanhedrin 22b In: Talmud Bavli. The ArtScroll Series 2002

megtestesítették a vallási autoritást. Ennek alapján a judaista tanító tekintélye is a férfinemhez kötődik annak ellenére, hogy a mai világban a judaisztikus tanárok nagy hányadát már a nők teszik ki.[102]

Elmondhatjuk, hogy 1827 előtt a zsidó nők tulajdonképpen illegálisan tartózkodtak Pesten, hiszen egyetlen közösségi nyilvántartásban sem szerepeltek. A zsidó nyilvántartás csak a férfiak és az özvegyek nevét tartalmazta, akik adófizetőként szóba jöhettek. A többi nőt a férfiak bejegyzéseiben értelmezték hallgatólagosan. Ha egy férfit nősként írtak be, akkor legalább még egy női nevet kellett hozzáadni. Saját értékük a nőknek ezek szerint nem volt. A közösség a későbbiekben sem volt nagyon kíváncsi a női tagokra, mert noha a női nevek az 1827. évi adóösszeírásban már megtalálhatók, de ott is csak feleségként, leánykori nevük feltüntetése nélkül szerepeltek.

A hivatalos iratokban a férjezett nő státuszát jiddis-német *weib* szóval fejezték ki, amely egyértelműen a biológiai nemre (szexusra) utalt. Ezen kívül ez a szó egy bizonyos férfihez való tartozását jelöli. Ez a lexéma legitimálta a nőt a közösségen belül. A *Frau* megszólítás, amely nyilvános fellépést tételez föl, az 1840. évi iratokban sem fordult elő, noha a zsidó felvilágosítók ekkor már szabadságot és egyenjogúságot követeltek a zsidók számára. A *Frau* szó egyébként abban az időben már ismert volt a pesti zsidó közösségben. Női zsinagógának (*Frauen-Synagoge*) nevezték el a híres Orczy-ház zsinagógájának felső részét (Jegyzőkönyv: 49).

A közösségi nyilvántartásban több diák nevét is megtaláltam, például a filozófia- és orvostanhallgatókat. Minden név azonban arra utalt, hogy a férfidiákról volt szó. A nők csak a Normal-Schule (középiskolában, például Óbudán) tanultak. Vannak statisztikai adatok arról, hogy még a 20. század elején is a felsőoktatásban és a szakképzésben kevesebb volt a nő, mint a férfi.[103] A hiányos képesítés korlátozta a nők munkalehetőségét, hiszen a munkabér megállapítása általában a szakképesítésre fordított költséghányadot is figyelembe veszi. Habár az 1840. évi nyilvántartások már néhány új női szakmát is tartanak nyilván, mint például a dohánygyári munkásnőt, de ezzel a női társadalmi státusz nem sokat fejlődött. Ez is csak egy tipikusan női munka volt, mert nem igényelt nagyobb szakképesítést, monoton volt, és rosszul fizetett.

[102] Érdemes ilyen szempontból megvizsgálni még Szóta 23a oldalát, amelyen a rabbik felsorolják a férfiak és a nők közötti különbségeket. Röviden megfogalmazva a különbség az, hogy a férfié a döntéshozó aktív, a nőé a tilalmat végrehajtó passzív szerep. Egyetlen kedvező (!) különbség talán, hogy a nőt a megkövezés előtt nem meztelenítik le, a férfit pedig igen. (Szóta 23a)

[103] Karády Viktor, *Nők a modern felsőbb iskolázás korai fázisában,* in: A zsidó nő, Budapest, 2002, 29-50. Itt: 30

A késői 19. században és a 20. század elején, Magyarországon is megalakultak a nőfelszabadító mozgalmak. Hogy miért volt olyan sok zsidónő az első feministák között, az egy másik értekezés kérdése.[104] A feminista tudomány csak a múlt század második felében fedezte fel esélyeit. Ezért ezen a területen még sok a nyitott kérdés.

A nőkutatás formáinak és módszereinek keresése folytatódik. A humanista szemlélet szerint egyik nem sem képezhet jogot az emberiség egyedüli képviseletére. De ezt is tudományosan le kell írni. Ha a nemek egyenlőségéről beszélünk, mintegy erősítjük a dimorfizmust. A nemi dimorfizmus pedig –tekintettel az európai társadalmi hagyomány fogyatékosságára– elősegíti a férfiközpontú szegregációt, amely törvényesíti a torz nemi paradigmákat. A női és a férfi sztereotípiakban azonban –azok társadalmi jellege miatt– megtalálható az átjárás, amelynek segítségével kialakulhat a rugalmas társadalmi szerepcsere.

A feminista tudománynak pedig el kell döntenie, hogy elválik-e az eddigi formáktól, vagy új szegmenseket nyit a létező tudományos területeken. Ezzel együtt felvetődnek más kérdések is, amelyeket eddig csak a feminista filozófia vagy teológia próbált tárgyalni a tudományos diszkurzusban.[105] Például a feminista elmélet és a politikai implikációk, a vallási hagyomány és liturgia kérdése, és még sok más téma, amelyet eddig nem érintettek.

A kultúrakutatás egyelőre csak azt kérdezi, hogy különbözik-e a kutatónők munkája a férfiak kutatásától, vagyis van-e külön tudományos létjogosultsága a feminista kultúrakutatásnak. A kérdés érdekes, és erre személyesen igennel válaszolok, noha a válasz részletesebb magyarázatot igényel. Azt is kell tisztázni, hogy a nemek kutatása egy meghatározott tudományos területen vagy inkább interdiszciplinárisan történjen. A kutatók „diszciplináris származása" a kutatási eredmények értelmezését befolyásolhatja.[106] Módszertanilag jelen értekezésben igyekeztem csökkenteni a feminista kutatásokra jellemző negatív hangulatot. Ezért a nők vallásetnikai csoporton belüli helyzetének kritikáján kívül új releváns információkat szolgáltattunk a nők munkájáról és hozzájárulásukról a közösségi élethez az új ökológiai környezetben. Megfigyelhető volt ez a szülésznők munkájában, akik korábbi (részben családi) tapasztalataikkal segítették az orvosok munkáját. A hímző

[104] Hrotko 2009. 153-156

[105] A filozófiai feminizmus példája: Hell Judit 2006. A teológia területéről az ESWTR (Europäische Gesellschaft für theologische Forschung von Frauen) évkönyveiből néhány címet sorolok fel: *Feministische Theorie, feministische Theologie und die politischen Implikationen* (10/2002), *Theologische Frauenforschungen in Mittel-Ost-Europa* (11/2003), *Religiöse Ursprünge, Traditionen, Kontexte und Identitäten* (14/2006), *Feministische Zugänge zum interreligiösen Dialog* (17/2009).

[106] Vö „Geschlechtsproblematik": Kaschuba 2003. 159-165

munkásnők is hozzájárultak a vallási hagyomány elsajátításához és átadásához a következő nemzedéknek.[107]

Az elemzett levéltári források mutatják, hogyan integrálódott a zsidó közösség férfiak vezetése alatt a pesti igazgatási struktúrákban. A magyarországi zsidó női kultúra teljes leírása, vagy a részletek összerakása egy minél teljesebb képpé még várat magára, noha néhány lépést ebben az irányban már sikerült megtenni.[108]

Függelék

A PESTI LETELEPEDÉS HATÁSA A ZSIDÓ NŐK ÉS FÉRFIAK ÉLETVITELÉRE

1. Kikeresztelkedés, mint az egyéni és a társadalmi érvényesülés útja

Smoel Ettinger zsidó történész a kikeresztelkedést zsidó társadalmi és kulturális integrálódás részeként értelmezte.[1] Szerinte a középkorban –az erőszakos megkereszteléseket leszámítva– kevesen keresztelkedtek ki. A felvilágosodás kora hozta magával a zsidóság önkéntes elhagyását. Ettinger ezt a lépést érthetőnek, de szégyenletesnek tartotta. Németországban a 19. század elején elszaporodtak a kitérések, Oroszországban ez a jelenség csak a század közepe táján tűnt fel. A társadalmi viszonyokat emancipáló törvények és rendeletek bevezetését követően a kitérések száma alábbhagyott. Úgy tűnik, hogy az értelmiségiek körében a kereszténység sajátos felfogása is hozzájárult a kikeresztelkedések számának növekedéséhez. Ettinger idézte Theodor Mommsen szavait, aki szerint a kereszténységre úgy kell tekinteni, „mint egyetlen szó(ra), amely kifejezi a mai nemzetközi civilizáció jellegét, azét a civilizációét, amelyben a soknemzetiségű glóbusz lakosainak milliói egynek érzik magukat."[2]

A 19. század első felében a kikeresztelkedés a pesti zsidó magatartás jellegzetes vonásává vált. Ennek okai a pesti vallásetnikai viszonyokban is keresendők, amelyeket jelen dolgozat IV. része részletesen írt le.

[107] Jelen dolgozat V. része 2.4. pontjában: *A kézimunka készítőnők.*
[108] Egy rövid áttekintést Glässer Norbertnek köszönhetünk: Glässer 2012. 216 (998. sz. jegyzetnél).
[1] Smoel Ettinger, *A zsidó nép története*, Budapest, Osiris Kiadó, 2002. 106–107.
[2] Uo. 106

1814. október 4-én jelent meg a királyi *rezolúció*, illetve a helytartótanácsi rendelet, amely kimondta, „hogy rítusváltoztatásra senkit nem szabad csábítani, az illetőnek ezt önként kell kérnie, s mindkét rítus püspökének előzetes tudtával és hozzájárulásával engedhető meg."[3]

Ez a rendelet a római katolikus és a protestáns keresztények/keresztyének, vagy a latin és a görög szertartású katolikusok együttélését szabályozta. A zsidók kitérése hozzátartozott a pesti életmódhoz, és egyrészt a zsidók alárendelt társadalmi helyzetét, másrészt integrációs készségüket jelezte. Az itt bemutatott kitérési példák a Budapest Fővárosi Levéltárában őrzött romai katolikus egyházi keresztelői anyakönyvekből származnak.[4]

A katolicizmus a magyar és a pesti társadalom uralkodó vallása volt, ezért a katolikus minták tipikus esetnek tekinthetők. Egy német tanulmány lehetővé tette a hamburgi zsidók 18. századi evangélikus kitérésének összehasonlítását[5] a pesti katolikus kitérésekkel. Megállapítást nyert, hogy ezek között sem a motivációban, sem a megvalósítás módjában nem volt lényegi különbség. A kisebb eltérések a helyi társadalmi sajátosságokra vezethetők vissza.

A zsidók 18. század végi pesti letelepedése a magyar városi társadalmi integrációval és a lakosság polgárosodásával esett egybe. A kikeresztelkedés tükrözte a társadalmi érintkezéseket, amelyekben a zsidók az alárendelt kisebbség, a római katolikus keresztények pedig a domináns többség szerepét töltötték be. Úgy tűnik, hogy a zsidók számára a kitérés még a 19. században is a társadalmi mobilitás egyetlen használható eszköze volt.

Az óbudai származású Offenheim Izrael Ábrahám első pesti tolerált zsidó (áttelepült 1786-ban) is kitért Büchler Sándor szerint.[6] Keresztényként a korlátozott lehetőségű belső társadalmi csoportból egy tágabb társadalomba léphetett át, ahol az esetleges idegenkedés ellenére is sokkal szélesebb körű társadalmi érintkezésekre volt lehetősége.

Büchler Sándor általában elítélte a kitérőket. De Weisz Márkus Nissát (Mordehaj Ungvárt) védelmébe vette, mert Weiszt „a zsidók üldözése a keresztény egyház keblére hajtotta," „ki még azután is, hogy hitsorsosaitól elszakadt, reformálásukat sürgette."[7]

Az 1804. évi *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* című újság január 8-i számában[8] találtam egy hirdetést, amely betekintést enged Weiss kikeresztelkedés utáni életébe. A hirdetés első

[3] Balogh Margit – Gergely 1993. 35
[4] BFL XV 20: Egyházi anyakönyvek A 54-Budavár, A58-Krisztinaváros, A67-Tabán, A80-Felsővíziváros, A 96-Alsó-víziváros, A100-Szt. István-város, A 114-Belváros, A 116-Terézváros, A 136-Terézváros, A200-Budapest-Országút, A209- Budapest–Szt. Rókus.
[5] Jutta Braden 2009. 64–74
[6] Büchler 1901. 349–50.
[7] Büchler 1901. 397.
[8] Vereinigte 1804 (3) 44.

sora így szól: „Es ist hier eine kleine lesenswürdige Schrift erschienen: Der bedrängte Markus Nissa Weiss an die Menschen.“

A megjelent művet a hirdetés önigazolásnak nevezi, amely a vallás szempontjából is figyelemre méltó. A hirdetés megfogalmazója úgy vélte, hogy a szerzőt jó szándék vezérelte, ezért a műve megérdemelte, hogy nyilvánosság elé kerüljön. Lehet, hogy Weiss még sokáig nem tudott elszakadni a zsidóságról, és talán valóban csak mély személyes kiábrándulása miatt fogadta el ezt az opciót.

A budapesti levéltár korabeli iratai a felnőtt kikeresztelkedések két alapvető okára utalnak. Az első a társadalmi és a gazdasági érvényesülés, a másik a párkapcsolat és a családalapítás, amely alapvető emberi szükséglet. De a nők és a gyermekek a kikeresztelkedéssel legtöbbször nem saját szükségleteiket elégítették ki, hanem a házastársak vagy a szülők akaratát teljesítették. Nem bizonyított, de elképzelhető, hogy a ritkábban előforduló önálló kikeresztelkedést –a párkapcsolaton kívül– a nők emancipálódási igénye indította. A nők ugyan egyértelműen nagyobb mértékben függtek a szűkebb és tágabb zsidó családtól, de talán nem véletlen, hogy a női önálló kikeresztelkedések száma éppen az 1848-s események táján ugrott meg.

2. A kikeresztelkedés, mint a zsidó férfiak társadalmi felemelkedésének útja. A nemesítés

A 18. században a társadalmi összeolvasztást szem előtt tartó uralkodói politika a keresztény egyházak térítő tevékenységére támaszkodott. A királyi *Neophita-rendeletet* a Budapesti Zsidó Levéltárból Johann Maria Siegler titkár látta el aláírással és pecséttel. Az 5857/2-962. számú, 1780. évi irat Lembergben jelent meg –*Lwowie dnia 30-go Wrzesnia Roku 1780*– német és lengyel nyelven. A hirdetmény őspolgári jogokat és különféle kedvezményeket ígért azoknak, akik áttérnek a keresztény hitre. Többek között a keresztény inas alkalmazását is engedélyezték a kitérteknek, ami több szakmában szükséges volt a sikeres iparűzéshez. Előfordult, hogy a kikeresztelkedés a nemesi rendbe való felvétellel párosult.

„A közhiedelemmel ellentétben a nemesítés e korban nem vonta magával szükségszerűen az üzleti tevékenység megszüntetését, sőt számos esetben –különösen a nemességszerző

nemzedék esetén– a nagyobb szabású kereskedelem, egyes esetekben a vállalkozói tevékenység fontos emeltyűjévé vált."[9]

A zsidó férfiak kikeresztelkedését Bácskai Vera két nagykereskedő, illetve bankár – Ullmann Mór és Wodianer Mór – nemesítésének történetével szemlélteti.[10] Ullmann Mór (Moritz), eredeti néven Ulman Mózes (néhány iratban az *-n* felett látható egy vonal, amely a mássalhangzó kettőzését jelentette, de az 1820-as években a névírás formája még nem stabilizálódott) keresztelői okmányai sajnos nem álltak rendelkezésemre. A budapesti keresztelő könyvekben viszont megtaláltam Ullmann fiainak kereszteléséről szóló bejegyzést, amelyből apjuk friss kitérése is kitűnik. A kisebbik gyerekek megkeresztelése valószínűleg röviddel apjuk kitérése után történt, amiről a *Megkereszteltek* könyvének 1825. októberi bejegyzése így tanúskodik:[11]

Szentistván város (alias Lipótváros) – 1825. október:

Franziskus – 4 éves
Benedictus – 3 éves
Szülők: Mauritius Ulman neophytus Cath. és Szidonia (?) Hirschl - Hebrea.
Keresztelő: [...] parokus (plébános)

A ferencesek belvárosi plébániájának keresztelési anyakönyvében megtaláltam az egy hónappal későbbi bejegyzést Ullmann idősebbik gyermekeinek keresztelő szertartásáról:[12]

(Pfaramt) belvárosi plébánia –1825. november 12:

Samuel Ladislaus 8 éves és 10 hónapos
Gabriel Ignatus 7 éves 7 hónapos
Szülők: Mauritius Frances nobilis Ullmann de Szitány nagykeresked. Héber anya: Veronika Hirschl.

A nagyobbik fiú megkeresztelését valószínűleg több hetes előkészítés előzte meg, amit a három-négyéves gyerekek esetén nem tartottak szükségesnek. A magyarországi római

[9] Bácskai Vera 1989. 111
[10] Uo. 140-170.
[11] A 99 1817-1829
[12] A 114

katolikus egyházban a keresztelési szertartást hathetes hitoktatás előzte meg akkoriban, de Ullmann gyerekeivel ez példásan gyorsan zajlott le.[13]

A fiúgyerekek egyébként Ullmann Mór testvéreinek (Sámuel és Gábriel Ullman) nevét viselték. Az 1838—39. évi lipótvárosi anyakönyvekben megtalálhatók más keresztelési bejegyzések is, amelyeken szerepel Szitányi-Ullmann neve, de a feleség és a gyerekek anyjának neve már „született Mária Valdstein." Frommet Ullmann, született Hirschl ugyanis sohasem tért ki hitéből.

Ullmann Frommet (Frummet) történetét Mandl Bernat úgy jegyezte fel, mint egy zsidó vértanú életét. Veronika, vagy zsidó nevén Frummet Ullmann 1787-ben született Péterváradon. Apja a nagy tiszteletben álló Hirschel Simon volt. Péterváraddal, Újvidékkel és Zimonnyal, ahol Törökországból és Morvaországból odavándorolt zsidó kereskedők nagy áruforgalmat bonyolítottak le a Balkánnal, a pesti zsidók a 19. század elején sűrű kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn. Nem volt ritka, hogy e vidékekről fiatal lányok vagy férfiak házasodtak be a pesti zsidó családokba. Így történt, hogy 1807-ben Frummet feleségül ment Ullmann Mózeshez, az 1806-ban Pozsonyból Pestre áttelepedett Ullmann Ábrahám fiához.[14] Ullmann Mózes 1826-ban „kiskorú gyermekeivel a keresztény hitre tért."[15] Előtte „ultimátum elé állította feleségét," 9 gyermekének anyját: választania kellett férje és vallása között. Frummet állítólag kijelentette, „hogy inkább elszakad férjétől és a keresztségre vitt hét gyermekétől, mintsem vallásától. Az akkori országos törvények és rendeletek semmi támaszt és eszközt nem nyújtottak neki arra, hogy mint anya, kiskorú fiainak kitérését megakadályozhatta volna, és így Ullmann Mózes ezeket magával ránthatta a hitehagyottságába; az állhatatos és hőslelkű Ullmann Frummet pedig jámbor zsidónő maradt élte végéig. [...] Némi vigasztalásra és lelki megnyugvásra szolgálhatott neki az a körülmény, hogy két leánya: Mária és Antónia, hívek maradtak zsidó vallásukhoz."

A volt házastársak, illetve az anya és a kereszténnyé lett gyermekek közötti személyes kapcsolatok nem szakadtak meg, sőt ez utóbbiak tisztelettel és szeretettel viseltettek Frummet iránt. Mindannyian ugyanabban a házban laktak, a Nagyhíd utca (1921-ben Deák utca) 641. szám alatt, csak Frummet lakása más emeleten volt. Frummet Hirschel Fanni nevű unokahúgával és egy zsidó szakácsnővel élt együtt.

---

[13] Balogh Margit – Gergely 1993. 45. Ez a bejegyzés a hathetes előkészítés körüli visszaélésekről szól, és egy olyan esetről számol be, amikor egy 70 éves aggastyán meghalt, mielőtt áttért volna, ezért bűneitől sem tudott szabadulni, vagyis egyházi temetésben sem részesülhetett!

[14] Egyenlőség 1921. 10

[15] Mandl tévedett, mert Ullmann és gyermekei 1825-ben keresztelkedtek ki a plébániai tanúság szerint.

„Férje – így szoktam ezt még a múlt század nyolcvanas éveiben öreg pestiektől hallani – még kitérése után is bőkezűen gondoskodott háztartásáról, és minden péntek este, a szombati gyertyák meggyújtásakor, felkereste volt hitvesét, és meghatottsággal nézegette feleségének benső ájtatossággal gyakorolta szertartását. Az ő lelkébe, igaz, keresztény meggyőződés nem fért; gyermekei azonban oly nevelésben részesültek azután, hogy anyjuk nagy fájdalmára teljesen elidegenedtek a zsidó vallástól. Annál szívósabban és lelkesebben ragaszkodott Ullmann Frummet ősei vallásához. Haláláig folytatta a szegény zsidók anyagi támogatását; a Sziddur és a Deutsch-Chumesch (az asszonyok számára irt erkölcstani magyarázatok a heti szakaszokhoz) voltak szellemi és lelki fő táplálékai. Vallásos buzgóságában odáig ment, hogy férje elhalálozása után Pozsonyból zsidókat hozatott Bősbe, hogy ott, ahol meghalt, zsidó rítus szerint megmossák, felöltöztessék és gyalulatlan deszkakoporsóba helyezzék."

Ullmann Frummet Bécsben, a Rothenthurm Straße 24. számú házában halt meg 1871. február 28-án, 84 éves korában. Testét, kívánsága szerint, a Váci út melletti régi zsidó temetőben, egy rokona sírja fölé feltöltött részben helyezték örök nyugalomra. 1890-ben, a temető feloszlatásakor exhumálták, és a Kerepesi úti zsidó temetőben temették újra a 21. szakasz 1. számú sírjában.[16]

Vajon írtak volna-e valaha is ennyi szépet egy zsidó feleségről és anyáról, ha nem egy nagy zsidó vállalkozóról és a közösség prominens tagjáról lett volna szó? Más körülmények között bizonyára sohase tudtuk volna meg Frommet Hirschl-Ullmann életének részleteit. Ám az idézett leírásban is csak olyan vonások kerültek előtérbe, amelyek egy férfi történetírónak tűntek fontosnak: a hűség, az alázat és az alkalmazkodás, vagyis az alárendelődés készsége. Ilyennek látta Mandl Bernát az ideális zsidó nőt, és ezt szánta magatartási mintának a következő generáció női tagjai számára.

Az Ullmann nemesítéséről szóló jelentés egyébként a *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 1825. december 11-i vasárnapi számában ekképpen jelent meg:[17]„S. k. k. Majestät haben den Bürger und Grosshändler zu Pesth Moritz Johann Ullmann, in gnädiger Rücksicht seiner in verschiedenen Gelegenheiten um den Staat und das allerhöchste Aerarium erworbenen Verdienste, nebst seiner Nachkommenschaft in den Adelsstand des Königreichs Ungarns allergnädigst zu erheben geruhet."

A jelentés tehát elsősorban Ullmann Móric államért és a legmagasabb (vagyis császári) kincstárért tett érdemeit méltatta. A kitérés után Ullmann nagyszabású reformprojektek

[16] Egyenlőség 1921. 11
[17] Vereinigte 1825 (99) 1607

megvalósításában vett részt: a Kereskedelmi Bank egyik alapítója és a Vasúti Igazgatóság tagja volt.[18]

1830-ban Ullmannak még volt egy ügye a zsidó közösséggel, amelyet egy bizonyos Leon Rad meghatalmazottján keresztül bonyolított le. A magyar állam ügyeibe lelkesen invesztáló Ullmann ugyanis kérvényt nyújtott be azon költségeinek visszatérítésére, amelyek egykor a helyi izraelita kórház renoválása és átalakítása során keletkeztek (jegyzőkönyv: 88).

3. A zsidó kereskedők kitérési példái

Az 1800-as évek nem voltak mentesek a külső társadalom zsidóellenes megnyilvánulásaitól, amit a levéltári iratok is igazolnak. A Zsidó Levéltár 86. 62. számú irata megőrizte az 1814. április 26-i rendeletet a zsidók budai kilakoltatásáról. A pesti céhek képviselőinek 1817. október 25-i levele (*Intimata* a. m. 781-782. oldala) jól ábrázolja a légkört, amely körülvette a pesti zsidó kereskedőket és üzletembereket.

Az alábbiakban idézett levél úgy kezdődik, hogy a város zsidó lakossága már 30 éve erőteljesen szaporodik, és most már olyan méreteket ért el, amelyek hátrányosan hatnak a városra (a szövegben *Staat* mint állam, nem pedig *Stadt* mint város szó áll, holott egyértelműen Pestről szólt). A háborús körülmények között –írták a levél szerzői– a zsidók könnyedén szerezhettek lakhatási engedélyt, amelyet más körülmények között a polgárok beleegyezése nélkül soha sem kaphattak volna. Most a békés időben, amikor túl sok fedezetlen pénz van a forgalomban, amúgy sincs szükség több kereskedőre, a zsidók pedig semmi máshoz nem értenek. Életüket semmittevéssel, illetve alvással, imádkozással és az élelem szerzésével haszontalanul töltik el. A levél aláírói azért fordultak a választópolgársághoz, hogy mielőbb tegyenek szükséges intézkedéseket a helyes szociális arányok helyreállítása érdekében. Idézzünk egy hosszabb részletet az eredeti levélből:

„Seit 30 Jahren hat sich die Zahl deren Juden gegen alles Verhältnis der Impopulation und ihr Handelswese hierorts so stark vermehrt, dass man die gegenwärtige Anzahl wirklich für nachteilig und dem Staate verderblich halten kann.

[18] Bibliográfia/III. 1964: 10 693, 12 400, 13 596, 13 605. számú bejegyzés, 427, 494, 540. Beszéd a Magyar Kereskedelmi Bank részvényeseinek közgy. 1842-ben: p. 427 Nemzeti Újság vagyis Hazai s Külföldi Tud. 1837 (1) 393-394, (2) 33-34, 42-43 a Lánchíd építése kapcsán: Vodjáner Sámuel és Ullmann Móric rt. alapítási tervezete. Miklós Imre, *Történetírás* 1937, 63-84, 179-192 (a Pest város és a középponti vasúttársaság harcáról). Jelenkor 1838, p. 113: „(…) az Ullmann M. által indítványozott 's építendő Buda-Győr és Pest-Pozsony közti vasútra szükséges előmunkálatokat azonnal megkezdi."

So lange der Kriegszustand gewähret und dadurch Leichtigkeit der Mannigfaltigkeit im Erwerbe bestanden hat, war diese übermäßige Anzahl weniger fühlbar, auch weniger Ursache vorhanden, warum der privat Bürger um die Abschaffung derletz Einwohner einschreiten sollte, die ohnedes nicht hier wohnen dürfen und zu einem continuirlichen Aufenthalt keine Befugnis haben.

Jetzo hingegen, wo im gesengerten Friedes-Zustand das überflüssig im Umlauff gestande Geld eingezogen, folglich der Handel vermindert und eben dadurch die Subsistenz mehrerer Einwohner erschweret wird, wo der Jud welcher keiner Arbeit gewohnt seine Lebenszeit zwischen Schlaf, Gebet, Reinigung und dem Nahrungs-Geschäft meistens mit Nichtsthun zubringet zu seiner Subsistenz sich auch unerlaubter Mittel bedient und schon wirklich Eingriffe in die wesentlichste bürgerliche Rechte machet, glauben unterfertigte es treu der Bürgereid und allen Einwohnern schuldig zu sein dieses einer ehrsamen Wahlbürgerschaft zu eröffnen, damit zur Handhabung der Bürgerschaft das erforderliche in Zeiten eingeleitet werden möge."

A levélírók szerint a zsidók csak növelték a városi fogyasztók számát, miközben maguk semmit sem termeltek, ami az egészséges termelői–fogyasztói arányok romlásához vezetett. Ez a helyzet többek között a zsidó vallással is magyarázható, hiszen eme „vallási szekta" képviselői a legnemesebb polgártársakkal sem ülnek le egy asztalhoz, mert csak saját kosztjukból étkezhetnek. A hagyományos keresztény tolerancia is haszontalan velük szemben, mert a zsidók törvényei és szokásai alkalmatlanak a közösségi életre. A zsidók nem hajlandók az együttműködésre sem a földművelésben, sem az iparban, sem a hadviselésben.

A továbbiakban a szerzők kifejtették, hogy a zsidók a hagyományos terménykereskedéssel és a rövidáru-házaló tevékenységgel, a polgári kultúra olyan elemeinek elutasításával, mint amilyen a polgári becsület és szégyenérzet, hátráltatták a város fejlődését. A szerzők figyelmeztették a városi hatóságokat, hogy a tapasztalat szerint ott, ahol a zsidók demográfiai túlsúlyban vannak, már jajgatnak az emberek („dass man bereits in lauten Klagen […] ausbricht"), mert a zsidók mindenkit – szegényt és birtokost egyaránt – elnyomnak, és az erkölcsi magatartás azokban az országokban jelentősen visszaesett.

A levél utolsó bekezdésében a szerzők követelték a zsidó tolerancia szigorúbb elbírálását és korlátozását („in Schranken halten"). A türelmi joggal nem rendelkezőket pedig véglegesen ki kell utasítani, nehogy az ország eredeti kultúrája olyan arányban megfogyatkozzon, amilyen arányban a zsidók elszaporodnak.

Ilyen körülmények ismeretében, amikor a zsidósághoz való tartozás egyértelműen megnehezítette a türelmi jog elnyerését és a kereskedelmi tevékenység folytatását, érthetővé

válik azok döntése, akik megélhetőségük érdekében vagy életük megmentéséért kitértek a zsidóságból.

Néhány adat az 1814-20. években történt zsidó kitérésekről a plébániák szerinti felosztásban:

A belvárosi ferences plébánián (A114)

1814. szeptember 13-án kitért 32 éves galiciai Füchtinger Jacobus Josephus.

Keresztszülője Schlachta Jakab volt, akinek nevét ott látjuk a fentiekben részletezett 1817. október 25-i levél aláírói között!

Ugyanott 1814. dezember 5-én tért ki 36 éves „Josephus Berkovits, Judae vulgo," Mochel (körülmetélő).

December 7-én ugyanabban a templomban megkeresztelték Theresia Carolinát, 28 éves feleségét és a házaspár Ignatus Franziscus (11), Rosalia Anna (8) és Anna Maria (3) nevű gyermekeit.

A Berkovits házaspár keresztszülői *Urban József Capitanus Civitatis* (városkapitány) és felesége voltak, a gyerekek esetében ezt a tisztséget Steinbach Ferenc szenátor és felesége vállalták el.

Talán nem lesz érdektelen, ha némely névhez egy-egy rövid kommentárt is fűzünk. A B*erkovits* (vagy Berkovics) név nem ismeretlen, hiszen az *Intimata* a. m. 4647-4957/I. doboz iratai Joel Berkovics történetével kezdődnek, aki a zsidó konyha egyik legelső bérlője volt. A lengyelországi származású Berkovics ugyan nem az óbudai zsidók csoportjához, de az első pesti toleráltak közé tartozott.[19] Közvetlen bizonyítékunk nincs, de feltételezhető, hogy esetünkben Joel Berkovics leszármazottjáról van szó.

A Szentistván (Lipót) városi templomban (A100)

1817. decemberében keresztelkedett meg Volf Berger ex Moravia, kereskedő, (hebreus). Keresztségben neve: Leopoldus. 1818. márciusában: Josephus Löbl ex Moravia, kereskedő és

[19] Büchler 1901. 346-347.

felesége szül. Boskovics, 26 éves, aki keresztségben Magdaléna lett. Velük keresztelkedett meg 6 ill. 4 éves gyermekük.

A terézvárosi templomban (A134)

1820-ban kikeresztelkedett Kohn Josephus, 30 éves,

1821 áprilisában: 31 éves, heidelbergi születésű Jacobus Rohrbach,
május 27-én: 26 éves nőtlen Lazarus Hirsch.
1825 áprilisában: 24 éves Josephus Prager

Az 1826. és az 1827. évi pesti összeírásban (286. és 289. számú bejegyzése alatt) találkozunk egy bizonyos Franz Prager kommoráns rövidáru-házalóval, aki Nikolsburgból származott és 1827-ben 53 éves volt. Nem kizárt, hogy a kikeresztelkedett Josephus Prager ebből a családból származott.

Az 1814-1825. években kitért zsidók többsége a fiatal korosztályhoz tartozott, ami demográfiailag érezhető veszteséget jelentett a zsidó közösségnek, miközben a katolikus egyház ebből a jelenségből profitált.

4. Az értelmiségiek kitérései

Az értelmiségiek, beleértve a diákokat és a tanulókat, elsősorban az iskolai (egyetemi) keresztény környezet hatására keresztelkedtek ki. Például egy család kikeresztelkedésének rövid kronológiája:

Belvárosi templom (A114):

1815. október 27-én megkeresztelkedett Zala megyében született 14 éves Lackenbacher Franciskus Saraphinus Stephanus, Prima Humanitatis in Gymnasia Pestiensi studiosus. Keresztszülő volt: Excellentissimus Dominus Stepanus Vegh tanácsos. Ugyanaznap vette fel a keresztséget 12 éves Josephus Lackenbacher Utrumque solemni Ritu baptisavit Massisimus ac Reverensissimus Dominus Joanes. A keresztelési szertartást végezte Kovalik Electus

Episcopus Tribeniezonsis et vicarius Generalis per Districtus Strigoniensem. 1816. február 9-én az apa – Godephicus Stephanus Lackenbacher 34, Zalából, jelenleg pesti lakós – követte gyermekeit.

A keresztszülő ebben az esetben is Végh tanácsos volt.

A sikeres társadalmi integráció érdekében térhetett ki a ferencesek belvárosi templomában

1816 márciusában Kohlman János – Joannes Nepomucanus Kohlman 41 éves, Neoplanta [Újhely] – és 32 éves felesége Eleonora Belgrader 32. A keresztelői szertartást L. B. Carolus választott püspök (Suffraganus) végezte el.

Kohlmanék 1 éves fiugyermekét és 4 éves lányát egy napon keresztelték meg. A család keresztszülei Joannes és Eleonora Boráros voltak. Boráros János úr az 1816. júniusi levél (Intimata a. m. 4647-4957/I, 739-740. számú oldala) tanúsága szerint a városi belső tanácsos (*Magistratsrath*) volt. Komoly oka lehetett arra, hogy elvállalta a keresztszülői teendőket. Kohlmann (vagy másként: Kollmann) kitéréséről Rosenthal 1822. november 13-án ezt jegyezte meg: Kollmannt, aki „nunmehr der jüdischen Religion entledigt hat, strenge zu vermahnen, dass er sich hinfüro in Judengeschäfte nicht menge.” [20]

Kohlmann, aki a zsidó körökben írnok és a *National-Schule* legelső tanítója volt, a Pesti Tanácsnál fordítóként is segédkezett. Innen eredhetett Boráros Jánossal való ismeretsége. Kitérés után a nyomtatott héber könyvek budai cenzoraként működött.

Eleonóra Belgrader olyan családból származott, amelyben nem mindenki keresztelkedett ki. A család egyik tagját megtaláltam az 1826. évi adóösszeírásban: 22 éves Eliez Belgrader kereskedelmi ügynök ekkor 3 gyermek apja volt, erkölcsileg jól minősített, de a segélyre szorultak csoportjában szerepelt (1826/375).

[20] Büchler 1901. 225/ 21. számú lábjegyzete [Kollmannt, aki most már a zsidó vallást elhagyta, szigorúan figyelmeztetni kell, hogy a zsidó ügyekbe ne avatkozzon bele.]

Ullmann Mór nemesítésével kapcsolatban idézett *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung* 1825. február 17-i számának 206. oldalán található egy nagyszabású keresztelői szertartásról szóló jelentés. A keresztelés ugyan nem Pesten, hanem Péterváradon (Peterwardein) történt, de a kitért Johann Heinrich Roth pesti születésű volt. Kitérését valószínűleg a német nyelv segítette elő, noha nem ez volt kilépésének oka. Roth ugyanis *képesített normál némettanár, könyvelés- és számviteloktató* volt, aki akkortájt írásmesterként működött Váradon és Újszéken. Roth elvégezte a katolikus hittanoktatást, és vizsgát is tett ebből. Az újságjelentés így szólt: „Peterwardein, 5. Febr. Am 6. Januar l. J. als am Feste der heil. Drei Könige, ist der Israelit Johann Heinrich Roth, aus Pest gebürtig, geprüfter Lehrer des deutschen Normalunterrichts, der Buchhaltung und des kaufmännischen Rechnungsfaches, gegenwärtig praktizierender Schreibmeister in den benachbarten Städten Peterwardein und Neusitz, nachdem er vorher in der christkatholischen Religion ordentlich unterrichtet, und darüber geprüft worden, zu derselben übergetreten. Er empfing das Sacrament der Taufe in der Rochusthaler Pfarrkirche bei Peterwardein durch den dasigen hochw. Hrn Pfarrer und Consistorialrath Anton v. Prevossti, welche heilige Feierlichkeit mit der Abhaltung eines Te Deum laudams beschlossen wurde."

További példák:

1826 januárjában ugyancsak a belvárosi plébánián keresztelkedett ki a 28 éves bécsi származású Leopold Kohn medicus adjunctus, 1841-ben az 1815-ös születésű Josef Jeromias orvostanár, akinek mindkét szülője – Xeiner Jozsef kereskedő és Kuhn Anna – szegedi zsidó volt.

A terézvárosi templomban (A134) *1842-ben Eduard Antal végzett Törvénytanító keresztelkedett ki, aki 30 éves volt (Taussig postakereskedő és Goldschmidt Rajchel izr. fia, Morvaország). Keresztszülő: a méltóságos Kamer Antal úr, a keresztelési szertartást végezte a lipótvárosi káplán, aki a választott váci püspökhelynök helyettese volt.*

Úgy tűnik, hogy a nem-zsidó pesti értelmiségiek, többek között az orvosok, szívesen vállalták a keresztszülői teendőket. Így volt ez a *34 éves Sigmund Joseph* esetében is (szülei: *Schönbaum Jakob rk. kereskedő és Weinman Rosalia izraelita*). A keresztapa *tekintetes Braun Josef úr orvostanár volt.* Előfordulhatott, hogy a keresztapa is valamikor kitért a zsidóságból, hiszen Sigmund édesapját is már római katolikusnak írták be (A100, 1843).

Ignatus Jakab (31), Roth Ádám kereskedő és Reichman Veronika izraeliták fia, aki Budán született, de a szertartás idején már pesti lakos volt. *Keresztapja Nagyságos Kahly úr orvos sebész volt* (A100, 1843).

1844-ben keresztelkedett ki *Ödön Edmund pesti orvostudor* (szülők: *Glaser Ferdinand és Gottlieb Matilda izraeliták*), akinél a keresztapaságot *Schöpfer Endre magyar budai könyvtáros* vállalta (A100).

5. A nők kitéréséről

Az egyik legkorábbi magyarországi női kitérésről olvashatunk a Magyar-Zsidó Oklevéltár III. kötetében. 1712-ben foglyul ejtették Katharinát, a „konstantinápolyi zsidók főnökének leányát." Később a lány megkeresztelkedett és évi járadékot, valamint ingyen lakást kapott III. Károlytól Nagyszombaton.[21] Valószínűleg sokkal több térítés történt akkor, hiszen a megkeresztelés a nőkkel, illetve a nem keresztény foglyokkal szembeni erőszak egyik elfogadott formája volt.

A pesti zsidó nők általában férjüket követve keresztelkedtek ki. Például *Hellmann József 29 éves ügyvéd feleségével együtt* tért ki *1846. október 20-án* a Belvárosi plébániatemplomban (A114). A házaspár Pest-Terézvárosban tartózkodott, de állandó lakhelyük Gyöngyösön volt. Az sincs kizárva, hogy a keresztelői szertartás miatt jöttek fel Pestre.

A Landau-család 1848. évi kikeresztelkedése (lejjebb az 1848. évi példáknál) is magával sodorta a család női tagjait. 1841-ben a Szentistván (Lipót) városi templomban *férjével együtt kitért Hirsch Rozália*. Noha a pesti közösségben is volt ilyen nevű házaspár,[22] a keresztelői bejegyzés szerint a kikeresztelkedett Hirschék szabadkai lakosok voltak. *Josef David fiukat* is megkeresztelték.

Ugyanabban az évben és ugyancsak a lipótvárosi templomban konvertált *Granichstädter J. és Mária nevű felesége*. Egy 40 éves sebészorvos volt a keresztszülő. A Granichstädter (vagy: Granichstetter) név gyakran fordul elő a zsidó (főleg óbudai) iratokban. Granichstädter József 1790-ben az elsők között telepedett le Pesten, ahol 1837-ben 71 éves korában halt meg.[23] Az 1826. évi pesti összeírás 806. számú bejegyzése szerint 1. osztályú tolerált nagykereskedő volt, ami a zsidó közösségben nem gyakran fordult elő. Volt a közösségben egy Joachim Granichstädter nevű zsidó is, de az még 1831-ben meghalt (jegyzőkönyv: 125). Előfordulhat,

[21] MZSO III. 1937. 16/12.
[22] 1826/240 ill. 1827/184. számú bejegyzés szerint
[23] Sterberegister 1837: XVIII/75

hogy Joachim a fenti Granichstädter József testvére volt, mert neki már kommorációt kellett kérni.[24] Mindkét Granichstädternek voltak gyermekei, de Joachim Granichstädter fiát Simonnak hívták. Ezért valószínűbb, hogy a kikeresztelkedett Granichstädter József fia volt.

Valamelyik Granichstädternak leányai is voltak. A pesti zsidó közösségi jegyzőkönyv 157. oldalán van egy bejegyzés arról, hogy egy bizonyos Moritz Schenk engedélyt kér Theres Granichstädter kisasszonnyal való házasságra. Ezt a közösség vezetősége egyébként engedélyezte.[25] Schenk névvel több kikeresztelési bejegyzésben találkozunk, de érdekes módon nem a zsidó, hanem a keresztény oldalon.

De amint Lackenbacher és Ullmann keresztelési irataiban láttuk, nem minden feleség követte férje példáját. Ha egy zsidó nő egyedül keresztelkedett ki, gyakran a kereszténnyel kötendő házasság volt a kitérés oka. Az alábbi esetekben valószínűleg erről volt szó:

A belvárosi plébánia (A114) plébánosa *1820 júniusában keresztelte meg Jacobus Thiemann kereskedő 50 éves özvegyét, aki a lengyelországi Lembergből* származott. *1825. április 27-én Anna névre keresztelték meg Rosalie és Samuel Prohászka 29 éves lányát*.

A terézvárosi templomban (A136) 1843-ban két női kikeresztelkedés történt:

Novemberben konvertált Katalin, akinek szülei Bloch András és Holczer Erzsébet voltak. Furcsa egybeesés, hogy egy másik Bloch – Bloch Moritz – is éppen 1843-ban keresztelkedett ki, ámbár nem a katolikus, hanem az evangélikus egyházba, amely Németország vezető keresztény felekezete.

Decemberben keresztelkedett ki a 22 éves, Trencsin egyházmegyéből való Terézia nevű szolgáló. Apja Langfelder Salamon volt: „még zsidó, Rivoci helységben."

De nem csak a nők hagyták el az eredeti vallást az új partner kedvéért. 1830-ban a pesti zsidó közösség jegyzőkönyvében egy esetet jegyeztek fel, amelynek főszereplője egy zsidó férfi volt.[26] A zsámbéki közösség írásban kérte a pestieket, hogy segítsék megtalálni Feisch Zifer nevű férfit, aki elhagyta feleségét és 7 gyermekét, összeállt egy keresztény nővel és csavargó életmódot folytat Pesten („und hier als Vagabund mit einer Kristin zusammen leben soll").

[24] Uo. 24. old. 1828. szeptember 11-i bejegyzés. Az igazsághoz tartozik, hogy az 1827. évi összeírás 259. sz. bejegyzése alatt szerepel még 35 éves, pesti születésű Karl Granichstedter pipakereskedő, aki Hirschl Granichstedter tolerált fia volt. Az óbudai névsor H betűje alatt van egy bizonyos Hirschl Graner, akit lehetne Hirschl Granichstedterrel azonosítani, mert -stedter-re végződő neveket gyakran rövidítették.
[25] 1832. május 27-i bejegyzés
[26] Pesti jegyzőkönyv 1830. február 8-i bejegyzés 2. pontja

1844. május 13-án Anna Mária 27 éves Nyitra-vármegyei izraelita leány keresztelkedett ki a terézvárosi templomban.

Szülei kereskedők voltak, de már meghaltak. *Keresztanyja Kirschhofer Anna* lett. *1845 júniusában egy Mária Anna nevű 21 éves lány* tért ki, akinek apja *Braun Moyses kereskedő* volt, anyjáról azonban nem volt semmilyen információ. A keresztelői anyakönyv 8. számú bejegyzése valamivel hosszabb: „Lustig Katalin Erzsébet, 27 éves, hajadon szolgáló. Lustig Ábrahám (Óbuda) és Lustig Teréz leánya. Mindkét szülő már meghalt."

Ugyancsak **a terézvárosi templomban (A134.** jelű keresztelői anyakönyv III. része)

1846-ban keresztelkedett meg Lustig Jakab budai születésű 20 éves Anna leánya.

Lusztigék kitérésének történetéhez hozzátartozik, hogy a Krisztinavárosban (A 80/19. számú bejegyzés)1850-ben megkeresztelkedett Jakab József Lustig és László József Lustig izraelita, akiknek Lusztig Lipót a római-katolikus vallásba kitért zsidó volt az apjuk. Katalin anyjuk valószínűleg még zsidó volt, mert róla nem esett említés.

A belvárosi plébániatemplomban (A116)

1847. április 20-án volt egy nagyszabású keresztelői szertartás: „Elhagyván az izraelita vallást a romai-katolikus anyaszentegyház kebelébe tért Hirsch Josefa 19 éves pesti születésű törvényes leány."

A lányt Julianna névre keresztelték meg. Ez a bejegyzés más volt, mint a többi, ami annak volt köszönhető, hogy vagy a leány apja, vagy a leendő férje fontos társadalmi pozíciót töltött be. Nem tért el a többitől viszont a november 29-i beírás, amely szerint megkeresztelkedett *Teréz Kurtländer 20 éves hajadon, héber szülők* gyermeke.

Úgy látszik, hogy az 1848-as események nőket is ösztönöztek a kikeresztelkedésre. Ám egyáltalán nem biztos, hogy ez a lelkesedés a magyar hazaszeretet kategorikus kifejezése volt. A polgárosodó városi élet a nőket a családi körbe zárta, így a női kitérés elsősorban családi okokkal magyarázható. Több kikeresztelkedett nő rokoni kapcsolatban állt a zsidó reformerekkel, illetve a magyar szabadságharc zsidó résztvevőivel.[27] Mindazonáltal történtek dolgok, amelyek arra utalnak, hogy a zsidó férfitársadalom észrevette a nők jelenlétét: 1848-ban Pesten kiadták az első magyar zsidó női imakönyvet[28] Pillitz Dániel fordításában.

[27] Az 1848-as események zsidó részvételének adatait Bernstein Béla (1998), illetve Zsoldos Jenő (1998) gyűjteményéből használtam fel.

[28] Zsoldos Jenő, *1848-1849 a magyar zsidóság életében*, Szerkesztette: Múlt és Jövő Kiadó, 1998. 223–225

A terézvárosi templomban (A136) az 1847-48. években a következő női neveket jegyezték be a keresztelői anyakönyvbe:

1847. november 21: Borbála Josefa mintegy 21, izraelita hajadon Morvaországból, Honig Enoch és Volf Katalin leánya.

1848 márciusában: Katalin, 20 éves izraelita lány, Holländer Jakab kereskedő és Klein Rosalia leány, mindkét szülő meghalt.

Februárban: Franciska Helen (törvénytelen), Grünwald Teréz izraelita hajadon szolgáló leánya.

A budavári katolikus templomban (A54)

1848. december 7-én kikeresztelkedett Viktoria Terezia 24 éves héber személy, Ignacz Groß héber neje, szülei héber kereskedők. Előfordulhat, hogy a hölgy férje Gross Ignác hadnagy volt. [29]

Szentistván városban (A100) 1848. március-áprilisában történt Ilona Josepha 1825. szül. hajadon keresztelője. Apja: Cahen Miksa izraelita kereskedő.

Ugyanekkor kikeresztelkedett Aloise Rosina 1819. szül. Szülei: Pinkas Adolph, Schlesinger Sarolta izraeliták.

Az utóbbi keresztelői bejegyzéshez hozzá lehet fűzni, hogy Pinkás Adolf, a megkeresztelt leány apja a „honi izraeliták belügyeit kezelő választmány" egyik tagja volt.[30]

További bejegyzések:

Löffler Teréz (18) kikeresztelkedett együtt 16 éves Löffler Mátyással. (Vö. Löffler Ignác közhonvéd.[31]*)*

Júliusban keresztelkedett ki Katharina Francziszka, Perlgrund Kálmán és Drucker Mária gyermeke. (Vö. Perlgrund Dávid hadnagy, illetve Perlgrund M. őrmester és Perlgrund Samu tizedes.[32]*)*

Augustusban ugyanott keresztelkedett 30 éves Heksch Sarolta. Sarolta kikeresztelkedését megelőzte a 24 éves Josephina, Leopold Heksch és Joanna Kanitzer lánya.

---

[29] Bernstein Béla, *A negyvennyolcas magyar szabadságharc és a zsidók,* Múlt és Jövő Kiadó, 1998. 227, 236
[30] Zsoldos 1998. 62-64.
[31] Bernstein 1998. 251
[32] Bernstein 1998. 228, 241, 243.

Egy nemes hölgy volt Josepfina keresztanyja, a bejegyzés szövege így szólt: „Josephina, 24. Leopold Heksch és Joanna Kanitzer Judaismo aldo stornu. Conthoralis Joseph G. Heksch Magistrae Chirurgiu."

A belvárosi templomban (A 116, 17. kötet)

1848 januárjában keresztelkedett ki „Josefa Anna, 25 éves héber leány."

Néhány későbbi (1848. utáni) női katolikus kikeresztelkedés:

A58 Krisztinaváros, 1849: Borbála Peitl, Maria Halsinger

A136 Terézváros

1849. december 6-án: „Anna Mária, 20, poseni születésű Poroszhonból való hajadon, magánélő. Apja Lindner Fülöp, meghalt. Anyja: Ernestina Poroszországban él."

A116 Belváros

1850: 27 éves Magdolna hajadon, héber szülők gyermeke. (A keresztelőszülő orvos volt).

A100 Lipótváros

1851: Erzsébet Josefa 27 éves. Apja: Fischer Áron, krakkói molnár.

Az 1820-as évek keresztelői anyakönyvek szerint több olyan nő keresztelkedett ki, aki vagy cselédként dolgozott, vagy cseléd (esetleg házasságon kívüli) gyermeke volt. Ez valószínűleg annak volt köszönhető, hogy egyre több nő beszélt a jiddis mellett németül vagy magyarul, és szabadidejének egy részét házon kívül töltötte. Néhányan a szülők halála után minden támogatás nélkül maradtak.

Felvetődik a kérdés, mennyire lehetett tág a zsidó nők ismeretségi köre? Hogy ismerkedhettek meg keresztényekkel? Valószínűleg háztulajdonosokon vagy főbérlőkön, esetleg a keresztény munkaadókon keresztül. Ugyanis zsidó levelezésekből kiderült, hogy a pesti zsidók keresztényeknél dolgoztak. Bizonyíték erre egy igazolás, amelyet egy háztulajdonosnő adott ki egy lakhatási engedélyért folyamodó zsidónak: „Theresia Haraszty, szül. Grosinger igazolja, hogy Fleischer nevű izraelita 1790. és 1796. között nála szolgált."[33]

Feltételezhető-e, hogy a zsidó cselédek kapcsolatot tartottak keresztény kolléganőikkel? Itt elsősorban a városi szórakozási lehetőségekre kell gondolni: például sétákra, de az egyházi missziókra is.

Ilyen misszió volt a skót missziós iskola, amely 1841-ben alakult Pesten.[34] A misszió a pesti és a budai zsidó lakosságra szakosodott. Már 1842-ben német nyelvű vallásos estéket

[33] BFL: Vegyes ügyek. Letelepedés 1786–1817, 977. sz. mikrofilmkocka
[34] Farkas József, *A pesti református egyház 101 éves története*, Kecskemét, 1898. 125-127

tartottak a *Mózes vallásúaknak*. Nagy sikernek könyvelték el például Saphir Sándor Samu családos kitérését 1851 augusztusában.

Némely esetben a nők (talán cselédlányok is) érintkezhettek orvossal is, mint például Rebeca (Rebeka) Berkovits Joel tolerált zsidó felesége az 1798. március 2-i igazolás szerint, amelyet Rumbach Sebastian adott ki valószínűleg a beteg nő férjének kérésére.

Ezen kívül az egyedülálló nők –például özvegyek, akik egyedül folytatták a családi vállalkozást– a férfiakhoz hasonlóan érintkeztek a hatósággal, az írnokokkal és talán a nem zsidó üzletemberekkel, esetleg a vevőkkel is.

1848. március 24-én a pozsonyi országgyűlés megfogalmazta, hogy a zsidó–keresztény vegyes házasságok törvényesek (3.§), de a vegyes házasságban született gyermekeket keresztény vallásban kell nevelni (6.§).[35]

A társadalmi vita a keresztények és a zsidók közötti vegyes házasságok érvényességéről még az 1848-as törvénycikk előtt kezdődött. 1844. május 5-én Fábián Gábor azt írta a *Pesti Hírlap*ban, hogy a vegyes házasság lehetővé teszi a zsidók emancipációját, amelyet magától ez *a korcsnemzedék* soha el nem érhet. Kossuth Lajos erre a cikkre reagálva fogalmazta meg, hogy a zsidó emancipációnak két ága van: egy szociális és egy politikai. [36]

6. A zsidó gyerekek megkeresztelése

A zsidó szülők gyermekei megkeresztelésének egyik tipikus esete volt az úgynevezett bábakeresztelés. Egy ilyen kereszteléssel találkoztunk a Zsidó Levéltárban őrzött 79.100 jelű levélben. Az ügy az *Egy-Házas-Rádoc* nevű Eisenburg megyei településen történt, ahol egy zsidó lakos újszülött leányát „noch in der Wiege, in Abwesenheit und ohne Willkur der Eltern" (még a bölcsőben, a szülők távollétében és akaratukon kívül) keresztelték meg.

A gyermek anyja belehalt a szülésbe. A nyilvánvaló kényszer ellenére a megyei vikárius elrendelte, hogy a katolikus hitben megkeresztelt leányt később egy katolikus iskolában a hit alapjaira tanítsák, és ebben senki meg ne akadályozza.

Az úgynevezett szükségkeresztelések, amikor az újszülött korai halálával számoltak, előfordultak Pesten is. Ennek példája a krisztinavárosi 1848. évi 32. számú keresztelési

[35] Balogh Margit – Gergely 1993. 59.
[36] Uo. 56

bejegyzés: „Aphels (Abeles?) Eleonora a városi nőkórházban született József fia szükségben megkereszteltetett” (A58/1848).

Hasonló jellegű lehetett az alábbi 1850. évi budavári (A54) bejegyzés is: „június 14. (megh. 15-én): János, törvényes. Apa: Ranecker József czipellős mester a városban.” A gyermeket Funti Károly káplán keresztelte meg. A beírásban olvasható Hirsch bábaasszony neve, amelyből feltételezzük, hogy ebben az esetben is zsidó gyermekről volt szó. De az is világos, hogy ezek szerint néha a zsidó szülésznők is közreműködtek a „szükségkeresztelésnél.”

A szülők kitérésével összefüggő megkeresztelést nem szokás kényszercselekménynek tekinteni, pedig ez minden esetben erőszakos környezetváltoztatás volt. Ullmann, illetve Kohlmann és Landau családok kikeresztelkedési bejegyzésében is láttuk, hogy nemcsak 3 éves, de ennél idősebb gyermekek is részt vettek a szertartásban. Ez nagy hatást gyakorolhatott rájuk, hiszen még a városi méltóságok is többször vállalták a keresztszülői szerepet a nagyobb zsidó családok kitérésekor. Egy-egy ilyen esemény ünnepélyes keretek között zajlott le, amelyekből a jól ismert zsidó rokonság ki volt zárva. A következő 1844. évi keresztelési bejegyzésnél (A134/III. rész) is egy ismerős névvel találkozunk: „Ganitz (Kanitz?) Emmanuel nagykereskedő és Collin Amalia izraeliták valamint Eduard Gábor és Maria nevű 8, illetve 4 éves, pesti születésű gyermekeinek keresztszülei a tiszteletes Klausal (Klauzál) Gábor úr m. táblabíró és annak hitvese voltak.”

Néhány árván maradt zsidó gyerek megkereszteléséről szóló bejegyzés:

A Szentistván (Lipót) városi templomban (A100)

1818 márciusában megkeresztelték Leopoldina Moyses nevű 5 éves héber, adoptált lányt. 1841-ben – a gyermek anyjának halála után – megkereszteltek egy Károly nevű törvényes gyermeket. A gyermek szülei a tudós Mandl Maximillian úr, római katolikus orvostanár és orvos, és az elhunyt Baruch Joanna izraelita voltak.

A gyermek keresztapja tudós Schenk Károly úr orvostanár volt. Szinte biztos, hogy Mandl Maximillian sem sokkal korábban térhetett ki.

A terézvárosi templomban (A136)

1846. június 11-én keresztelték meg Jozefa Helént. Az erről szóló beírás szövege: „Josefa Helen elhagyatott 2 éves, Grausz Magdolna zsidó leánynak, aki állítólag meghalt, ezen gyermeke. Mint lakhely tulajdonos elvállalta Jánosek István vízhordó háza hitvese.”

1847. április 17-én egy Teréz nevű zsidó gyermeket kereszteltek meg. A gyermek apja Meixner György napszámos november utolsó napján halt meg. Anyja Simon Anna volt, akiről ezenkívül semmi mást nem tudunk.

A keresztszülői teendőket Kaminszky Jozsef, ugyancsak napszámos vállalta, aki a gyermek apjának kollégája lehetett.

Tabán (A67)

1851 augusztusában: Rudolphus, infant israeliens exporitus. Kreiter Rudolf és Rippel Elisabeth az örökbefogadó szülők római katolikusok (a 19. számú bejegyzés szerint).

A következő szomorú bejegyzés az 1848. év zűrzavarában keletkezett:

Budavár (A54)

1848. március 20: Teréz Mária Jozefa 10 éves zsidó leány. Atyja: Ehrenruss Isaác – volt zsidó kocsmáros Krakkóban, anyja nevét nem tudhatni.

A zsidó közösségi jegyzőkönyvben találunk bejegyzést arról, hogy az árvákat, vagy a talált gyermekeket a zsidó közösség közösen látta el.[37] Úgy látszik, hogy a fentiekben felsorolt gyermekek valamiért nem kerültek a zsidó közösség közelébe, amely így elveszítette őket. Egyébként 1800. március 18-án jelent meg a Helytartótanács 6320. számú rendelete, amely előírta, hogy „az elhagyott és kitett ún. „státus-gyermekeket" az uralkodó vallásban kell nevelni tekintet nélkül a befogadó, vagy az örökbefogadó vallására."[38]

A szülői erőszak eredménye az alábbi beírás, amely azt is bizonyítja, hogy a zsidók kitérésének szertartását néha drámai vonásokkal látták el:

Tabánban (A 67)

1848 decemberében megkeresztelkedett az 50 éves Terichtmann Jakab (Lovasberény) és 10 éves József fia. „Ugyanazon a napon felvették az Újtestamentum igét" – áll a keresztelői anyakönyvben. Előfordulhatott, hogy a neophiták a szentleckét is felolvasták, mintegy jelezve, hogy a régi hitűket (Ószövetséget) elhagyták (a keresztelői anyakönyv 25. számú bejegyzése szerint).

[37] Jegyzőkönyv (Protokoll) 1831. 134. oldal
[38] Balogh Margit – Gergely 1993. 27

Egyes esetekben megfigyelhettük, hogy a kikeresztelkedés nem a lakóhely szerinti templomban történt. Lehet, hogy a zsidók a divatosabb templomokat keresték fel, de az is előfordulhat, hogy nem minden templom vállalta a szertartást, vagy a kitért személy kerülte a nyilvánosságot (mint például Ullmann Móric esetén).

7. A 19. század 30-40-es éveinek kitérései különös tekintettel az 1848. évi szabadságharc zsidó reflexiójára

Az 1830-40-es évek kitéréseibe beleszólt a magyar társadalmat emancipáló és nemzeti alapon integráló (magyarosító) folyamatok zsidó értelmezése.[39] A magyarsághoz vonzódó zsidó férfiak nem vették észre, hogy a társadalmi összeolvasztás devianciának fogja fel a többségtől való mindennemű eltérést.

Amíg 1842. június 9-én a pesti keresztény és zsidó kereskedők együttesen folyamodtak a nádorhoz egy olyan kereskedelmi egyesület létrehozásának kérésével, „amelybe a tagok valláskülönbség nélkül vétetnének föl,”[40] 1844. május 4-én a pesti polgári kereskedelmi egyesület új alapszabálya a kereskedés jogát a nagykorúságon, szakképzettségen és alaptőkén túl a keresztény valláshoz is kötötte.[41] Az igazsághoz tartozott, hogy V. Ferdinánd király 1845. november 20-án jóváhagyta a valláskülönbséget figyelmen kívül hagyó nagykereskedők egyesületének megalakítását.[42]

Ez a döntés azonban nem szüntette meg a pesti polgárság diszkrimináló törekvését. A fővárosi levéltárban őrzött iparűzési engedélykérelmek között megtalálható a 2079. számú irat, amelyet Eckely nevű céhelöljáró írt 1846 decemberében a Pesti Magisztrátusnak. A céh első emberei elutasították a zsidó inasok képesítésének javaslatát arra való hivatkozással, hogy az inasnak a törvényben elfogadott vallással kell rendelkeznie. A keresztény céheket tehát nem lehet kényszeríteni az izraeliták felvételére. Ugyanakkor az izraelitáknak törvény szerint joguk van mesterségüket egyedül vagy felekezetük más tagjaival együtt gyakorolni. Nem jobb-e tehát, ha az ipart saját hittársaiknál tanulják?

Ellenkeresetekben a zsidó vezetők, többek között Kunewalder, Löwy és Kassowitz (2096. számú irat) felvetették, hogy a zsidó inasok felvétele a keresztény céhekbe több szakmai

[39] Zsoldos 1998. Bevezetés: 7kk.
[40] Balogh Margit – Gergely 1993. 54
[41] Uo. 56
[42] Uo. 57

tapasztalatot és továbbjutási esélyt adna a zsidó ifjaknak. A zsidó vezetők a zsidó közösség törvényes elfogadására törekedtek, amit a város céhei határozottan elutasítottak mondván, hogy a céhbe való felvétellel elérik, hogy „a zsidóság tettlegesen belépjen azon polgári jogokba és kedvezményekbe, melyeket hazánk polgárai a törvényhozás és a fejedelmi jóváhagyás útján nyertek elődeik érdemei tekintetéből, a sarkalatos jogoknak tehát elkerülhetetlenül történő feláldozásáért…" (2109. számú irat).

A város nem zsidó lakói néha nem csak levelezésben jelezték ellenszenvüket a zsidó iparosokkal szemben. 1830. október 8-i pesti jegyzőkönyvi bejegyzés (jegyzőkönyv: 95) szerint Izsák V. Cohn a pesti arany- és ezüst céhvezetője részéről történt fenyegetés miatt kért engedélyt az utcai ajtó elreteszelésére. A zsidó vezetők azonban csak provokációnak érezték a fenyegetést, és nem akarták, hogy az események eszkalálódjanak. Úgy döntöttek, hogy amennyiben a fenyegetést végrehajtják, akkor a panaszosnak haladéktalanul segítenek, addig azonban nem kell intézkedni.

Az 1840-es évek végén nemcsak a magyarító mozgalmak, de a hatóságok új szigorításai is növelték a kikeresztelkedési kedvet. A Zsidó Levéltár 64. 1408. számú irat egy 1847. február 10-i *Kundmachung* (hirdetményt) tartalmaz, amely szerint a Városi Tanács kitoloncolja azokat a zsidókat, akik nem rendelkeznek *Incolats-Befugnis*-al (lakhatási engedéllyel). A háztulajdonosok kötelesek felmondani az ilyen zsidó bérlőknek azzal a kitétellel, hogy ellenkező esetben ők maguk is elveszítik az előnyöket („unter Verlusst seines eigenen Vortheiles").

1848. április 24-én a „csendre és rendre ügyelő választmány" elrendelte a zsidók összeírását. Az összeírás szerint Pesten 16000 zsidó élt, amelyekből a jogtalanul itt tartózkodók száma 224 fő volt.[43]

Néhány kikeresztelkedési példa az 1848. évi eseményeket megelőző évekből:

A Szentistván (Lipót) városi templomban (A100)

1837-ben keresztelkedett ki Leopoldus Josephus Adler 28 éves pesti lakos, akinek mindkét szülője izraelita volt. Előfordulhat, hogy Leopold pilzeni származású Adler David nagykereskedő testvére volt, aki már 1827-ben is együtt élt bátyja családjával (1827/206). Leopold valószínűleg már Pesten született, és így az első pesti zsidó nemzedékhez tartozott.

1839-ben ugyanott tért ki *David Josephus 33 éves, héber vallású, Weissmann Pinkas és Altmann Theresia gyermeke.*

[43] Zsoldos 1998. 115

Joseph Veissz-ről pontosan nem tudjuk, mikor tért ki, de a közösség emlékezetében ez az esemény megmaradt. Nyomát Salamon Spitzer 1846. július 28-i letelepedési kérelmében látjuk.[44] A kérelmező elővezette, hogy izraelita, már 10 éve bérel lakást Abraham Deutsch-nál, illetve a kereszténységbe kitért Joseph Veissz-nél („zur christlichen Religion übergegangen"), aki „Pfeiferbeschlager und hiesiger Contribuent."

1842-ben *Leopold vendégfogadós, Müller Salamon és Rosalia csehországi származású szülők gyermeke tért át keresztény hitre, 1842-ben kikeresztelkedett az 50 éves Sigmund Eduard nagykereskedő, Steiner Farkas izraelita kereskedő fia. Anyja neve Gollitzer volt. Figyelemre méltó a keresztszülő neve: Steiner Eduard György úr cs. kir. magyar huszár ezred főhadnagya.*

Ez a bejegyzés egyrészt a zsidó nevek fokozatos magyarításáról, másrészt a kikeresztelkedett zsidók társadalmi felemelkedésének lehetőségéről tanúskodik. Mert a keresztszülő minden bizonnyal egy ugyancsak kitért zsidó rokon volt. A bejegyzés 1847-ben valamilyen okból ismétlődik: *Sigmond Eduard 51 éves, házas pesti lakos (Szülők: Steiner Farkas és Golitzer Kathalin)*. A keresztszülő neve és foglalkozásának megnevezése változatlan maradt.

A zsidó családi nevek magyarítását igazolja az alábbi bejegyzés, amelyet a belvárosi plébániatemplom (A116) 1848. évi keresztelőkönyvében találtam meg: „Péter, 34 éves, Aranyásó János zempléni haszonbérlő fia." Szinte biztos, hogy Péter korábbi neve *Goldgruber* volt.

Az alábbi kimutatás is mutatja, hogy 1848-ban a kitérők száma ugrásszerűen növekedett. Legalábbis, ami a katolikus kereszteléseket illeti:

TERÉZVÁROS (A 136)
1843 – 2 nő
1844 – 1 nő
1845 – 3 fő, ebből 2 nő
1846 – 2 fő, ebből 1 nő
1847 – 4 fő, ebből 2 nő
1848 – 4 fő, ebből 2 nő
1849 – 2 fő, mindketten nők

BELVÁROS (A116)
1843-1846 – a zsidók megkeresztelését nem jegyezték be.
1847 – 3 fő, ebből 2 nő
1848 – 4 fő, ebből 1 nő
1849 – 2 fő, mindketten férfiak

[44] BFL: Zsidó levéltári jogok - 8. sz. tekercs, 1764. számú filmkocka

1850 – 1 fő férfi

SZENTISTVÁN (LIPÓTVÁROS) (A100)
1841 – 5 fő, ebből 2 nő és 1 gyerek
1842-1847 – nem volt
1848 – 14 fő, ebből 5 nő
1849 – 1 férfi
1850 – 3 fő, ebből 1 nő

BUDAVÁR (A54)
1843-1847 – nem volt
1848 – 3 fő, ebből 1 nő és 1 gyermek
1850 - 1 gyermek
Összesen mintegy 55 fő, ebből kb. 25 nő

1848-ban Pest-Budán összesen mintegy 30 zsidó ember keresztelkedett ki a katolikus egyházba. Az összes megkereszteltheez képest ez nem volt nagy szám, de a zsidó közösség számára érezhető veszteséget jelentett. A zsidó kereszteléseket akkortájt bejegyezték Budaváron (3 fő, miközben összesen 91 fő keresztelkedett meg akkor), Alsó Vizivárosban (1 család – 5 fő), Lipótvárosban (14 fő), Belvárosban (4 fő), Terézvárosban (4 fő). Kunewalder Jónás kitérése is 1848-ban Pesten – a Rókus plébánián – történt, de erről hiteles bejegyzést a levéltárban nem láttam, így csak a publikált adatokra hivatkozhatok.[45]

Az 1848. évi kiugróan magas kitérési szám a szentistvánvárosi (lipótvárosi) templomban a következő módon alakult ki.

Március és április között: Simon Mihály, Cahen Ilona Josepha, Flesch Alajos (Flesch Fülöp fia), Pinkasz Aloise Rosina, Haufner Henrik Mihál.

Májusban: Basch Ignácz Mihál (Basch József fia), Lichtenstein Lajos, Flesch Zsigmond (Flesch Fülöp fia).

A felsoroltak közül különös figyelmet Basch érdemelt, hiszen előfordulhat, hogy a kitért Basch József szegedi terménykereskedő és Wodianer Katalin, egy másik híres szegedi család sarjának gyermeke volt. Persze, a már megemlített zsidó belügyekkel foglalkozó választmányban is volt egy Basch József nevű tag, aki a torontáli zsidókat képviselte. Minden esetre 1849 júliusában Ignácot még két Basch – József és Frigyes – követte a kitérésben.

Családias volt Fleschék kitérése. Alajost és Zsigmondot 1851 márciusában követte 29 éves Flesch Moricz Károly, 29 éves, aki ugyancsak Flesch Fülöp fia volt.

[45] Zsoldos 1998. 285.

Minden hónapra jutott egy-egy zsidó keresztelése: Júniusban Löwinger Mozes, júliusban Perlgrund Katharina Francziszka, augusztusban az 1809-es születésű Árnstein Péter Moritz és az 1818-as születésű Heksch Sarolta tértek ki.[46]

Az alsó víziváros templomban (A96)

1848. június 10-én egy híres nevű család keresztelkedett ki a Szent Erzsébet plébánián:

Landau Levi 41 éves, Trencsin vármegye születésű, budai lakos, kereskedő.

A keresztségben a Sándor nevet vette fel.

A keresztapa: Tettes Koppy Sándor bölcsész és orvos tudor

Landau Joanna, szül Danziger, 33 éves, Lengyelország – Franciszka lett a neve.

Landau Adolf, 9 éves fiú – Adalbert lett Csernák Adalbert, elsőéves jogász által

Landau Hermann, 8 éves – Amandus lett

Landau Teréz, 4 éves – Josepha lett, Dobits Josepha kisasszony keresztelőanyja után.

Budavár (A54).

1848. május 3: Antal Károly 23 éves kereskedő, héber. Mindkét szülő héber, az apja zalamegyei (kanizsai) kereskedő.

A belvárosi templomban (A116)

1848 júniusában keresztelkedett ki „Josef, 34 éves héber, Feichtmann Simon és Bachrach Julianna fia, héberek." A megkeresztelt személy foglalkozásaként ezt írták be: „irodalommal és írnoksággal foglalkozó."

Tekintettel arra, hogy a pesti német tájszólásban az *eu* (-oj) és az *ei* (-aj) diftongok kiejtése nem egyértelmű, a fenti családi nevet *Feuchtmannak* olvashatjuk. És valóban: Feuchtmann Simon zsidó közösségi írnok és közjegyző fiáról van szó. Feuchtmann nevével először Büchler Sándor óbudai történetírásában találkozunk,[47] amelyben az áll, hogy Feuchtmann Simon ben Samajo Pozsonyból érkezett Óbudára és egyik legelső tanító volt ott. 1812-ben Simon Feuchtmann már a pesti zsidóság közjegyzője és a pesti tanács héber fordítója az 1812-ben készült 810. számú levéltári irat szerint.[48]

[46] A kitértek esetleges kapcsolatairól a magyar szabadságharcosokkal lásd még a nők kitérésénél.
[47] Büchler 1901. 295
[48] BFL Vegyes ügyek 1804–1841. 532–550. mikrofilm. Simon Feuchtmannról még: Jelen dolgozat *Források nyelvi elemzése* című részében.

A *Bachrach* név sem teljesen ismeretlen előttünk. Julianna Bachrach az óbudai Lasar Bachrach leszármazottja lehetett.[49] Az 1832. december 9-i pesti jegyzőkönyvi bejegyzésben is felmerül ez a név Theresia Bachrach özvegyasszony és Regine nevű leánya kapcsán, akik az asszony mostohaapjával vitatkoztak a jogtalanul eltulajdonított anyagi értékek miatt.[50] A kikeresztelkedett férfi tehát az első pesti telepesek gyermeke volt, és mindenképpen a zsidó közösség régi értelmiségi szintjéhez tartozott.

A terézvárosi templomban (A136)

1848 júliusában tartották meg Sándor Bódog pesti születésű 21 éves zsidó ifjú keresztelését, aki Fleischmann Bódog pesti héber kalmár fia volt.

A keresztszülő ismét Schenk Sándor Károly sebész volt. Láthatjuk tehát, hogy Schenk családi név a zsidó közösségben előfordult, és néha az igen szegény társadalmi rétegben. A pesti Jegyzőkönyv korábban már idézett bejegyzésén kívül a 37. oldalon olvasható az 1829. évi beírás, mely szerint *Rösel Schenk bittet um Unterstützung* (Schenk Rösel támogatást kér). Ezt a kérést a közösség elutasította, mert a nők már gyűjtöttek Schenk asszony javára.

A jegyzőkönyvi beírásból Schenk sebész orvos zsidó származása ugyan nem bizonyítható egyértelműen, de tény, hogy a kikeresztelkedett zsidók befolyásolták a rokonait és az ismerőseit, előmozdítva azok kitérését.

A budapesti levéltárakban őrzött (olvasható) iratokból megállapítható, hogy az 1810-1851. között 70 fő férfi és kb. 35 nő tért ki. Vagyis Pesten a női kitérések az összes eset mintegy felét tették ki.

8. A zsidó nők 18-19. századi kikeresztelkedésének motivációjáról egy németországi kitérés példáján

Jutta Braden tanulmánya jó alapot szolgált a pesti női kitérések számának és jellegének összehasonlítására a németországi kitérésekkel. A Wessely-nővérek 1792. évi kikeresztelkedése hamburgi viszonylatban nem volt teljesen szokványos.[51] Rachel és Judit Wessely Moses ugyanis egy zsidó felvilágosító fiatalabb leányai voltak. A nővérek radikálisan szakítottak a zsidósággal, hiszen teljesen váratlanul otthagyták a szülői házat és

[49] Az óbudai névsor L betűjénél
[50] Pesti jegyzőkönyv 149–151. oldalán
[51] Jutta Braden, „ein ausserordentlicher Fall…”, *Salondamen und Dienstboten*, Juden in Mitteleuropa, 2009. 64-74

egy speciálisan a kitérő zsidók részére berendezett *zsidó misszió*ba költöztek. Esdras Edzardi missziója 1667. óta működött Hamburgban az alapító követőinek vezetése alatt.[52] A misszió ellenére, amely egzisztenciális veszélyt jelentett a zsidó közösségek számára, a kitérések száma a 18. században nem ugrott meg.[53] A növekedés a századfordulóra tehető, amikor is a kitérések szociális súlypontja Hamburgban a közép- és felső rétegek felé tolódott el. Gyakorivá vált a teljes családok, illetve több családtag kitérése. A Wessely nővérek kitérése a régi és az új jellemzőket egyaránt magán viseli.

A fennmaradt iratokból megállapítható, hogy a nővérek tudtak németül írni és olvasni, a vallásban viszont gyakorlatlanak voltak, szellemi fejlődésüket a misszióvezető nem találta kielégítőnek.[54] A szükséges vallásismereteket végül is megkapták, és megtörtént a nyilvános szertartás. Ez is szokatlan volt, mert a legtöbb kitérő Hamburgban nem nyilvánosság előtt keresztelkedett meg.

Rendkívülinek azért nevezték ezt a kitérést, mert Hamburgban először keresztelkedett ki reformorientált zsidó család tagja; s a nővérek társadalmi helyzete is jóval magasabb volt az eddig kitérőkénél. A keresztény világban javukra írták azt a radikalizmust, amellyel hátat fordítottak a zsidóságnak, nevüket is megváltoztatva.

A lányok kitérését a család elszegényedése is motiválhatta. Másrészt a 18. század végére megváltozott a zsidók társadalmi megítélése, főként, ami a reformorientált zsidó felvilágosítókat illette. Ez elősegítette a Wessely nővérek szívélyes befogadását.

Hamburgban 1800 és 1850 között 306 férfi és 187 nő keresztelkedett ki. Ehhez képest az 1762–1800-ig tartó időszakban csak 55 férfi és 31 nő tért ki. A növekedés szembetűnő volt. A nők a kitérteknek valamivel több, mint a felét tették ki. A társadalmi súlypont a 19. században az alsó rétegekből a közép- és felső rétegek felé tolódott el. Különleges eseménynek értékelte Jutta Braden, hogy a Wessely nővérek a keresztségben megváltoztatták nevüket, amely a zsidósággal való kategorikus szakítást jelképezte.

Pesten az 1840-es év második felétől a kikeresztelkedett nők közül megjelennek a hajadonok, az egyedülállók, a cselédek és a törvénytelen gyerekek. A korábbi katolikus keresztelői anyakönyvekben inkább a férjükkel együtt kitérő nők szerepeltek.

A pesti megkereszteltek szinte minden esetben megváltoztatták eredeti nevüket, és felvették a keresztszülő nevét, mint például Kohlmanné, aki Boráros Jánosné után Eleonora

[52] Uo. 64
[53] Uo.
[54] Uo. 67

lett. Persze, nem tudhatjuk, milyen volt a 18. század eleji kitérés gyakorlata, mert ilyen korai pesti kitérésekről nem álltak rendelkezésre adatok.

A nők kitérését kimutathatóan családi okok és a házasodási esélyek motiválták. Nem vitatom a vallási motiváció lehetőségét, de erre való utalást az általam felsorolt kitérési esetekben nem találtam. Ezért és a zsinagógai közösségben elfoglalt marginális női helyzet miatt a judaizmus tudatos elhagyását nem sorolhatom a női kikeresztelkedések okai közé. Az 1840-es években az egyedülálló pesti zsidó nők kitérését a zsidóság bizonytalan társadalmi helyzete és a magyar többséghez való tartozás vágya motiválhatta. Az egyedülálló zsidó nők szinte teljesen kiestek a csoportkontroll hatóköréből. A központi csoportkontroll a vallásetnikai csoport margóján élő zsidó nőkre amúgy sem hatott olyan erősen, mint a férfiakra.[55]A távoli rokonok, az ismert személyek kitérési mintái, a közvetlen szomszédság zsidóellenessége és az országos magyarosító események éppen a szegényebb zsidó nők személyes egzisztenciális döntését indokolták.

A kikeresztelkedés személyes okain kívül nem hagyhatjuk ki a strukturális társadalmi okokat sem. A vallási hovatartozás a társadalmi kontroll egyik eszköze és ezzel együtt a társadalmi életfeltétel volt. A társadalmi mobilitás megvalósítása elsősorban a vallási határok átlépésétől függött. A zsidó nők számára az átlépés könnyebb lehetett, mint a központi csoportkontroll alatt álló férfiak esetén, mégsem a nők tették ki a kikeresztelkedtek zömét.

[55] Az Egyenlőség 1899. október 8-i számában található egy cikk, amelyben a férfi szerző egyértelműen kifejezi a zsidó nők különállását a valláson belül: „Művelt férfit el tudok képzelni vallásosnak, anélkül hogy valaha a templomban látnám. De viszont erős meggyőződésem, hogy abban a nőben, ki nem ismeri a templomhoz vezető utat, a hit virága kialvóban van.” És még: „(…) tagadom, hogy volna nő, ki vallási dolgokban saját gondolkodása szerint tudna irányt szabni önmagának.” Ld. Strausz Adolf, *A nők a templomban,* Egyenlőség XVIII. évf. 1899 (10) 2, 3.